UNIVERZITET U BEOGRADU

FILOZOFSKI FAKULTET

Monika Z. Milosavljević

KONCEPT DRUGOSTI VARVARSTVA I VARVARIZACIJE U SRPSKOJ ARHEOLOGIJI

doktorska disertacija

Beograd, 2015

UNIVERSITY OF BELGRADE

FACULTY OF PHILOSOPHY

Monika Z. Milosavljević

CONCEPTS OF BARBARISM AND BARBARISATION AS OTHERNESS IN SERBIAN ARCHAEOLOGY

Ph.D. Dissertation

Belgrade, 2015

Mentor:

prof. dr Aleksandar Palavestra,

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Komisija:

prof. dr Staša Babić,

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

doc. dr Zorica Kuzmanović,

Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

prof. dr Predrag Novaković,

Univerzitet u Ljubljani, Filozofski fakultet

Datum odbrane doktorske disertacije:

Datum promocije doktorske disertacije:

Zahvalnica

Dok je rukopis još bio u fazi nacrta, bio je predmet razmatranja na doktorskim studijama, pred komisijom koju su činili prof. dr Staša Babić, prof. dr Miroslav Vujović i doc. dr Marko Porčić. Njihove sugestije i predlozi bili su mi od dragocene pomoći pri daljem istraživanju i pisanju. Prof. dr Staši Babić naročito dugujem zahvalnost za ohrabrenje da se upustim u ovu uzbudljivu temu.

Drage kolege, okupljene oko Centra za teorijsku arheologiju pri Filozofskom fakultetu u Beogradu, su brojnim diskusijama, dobavljanjem literature, oštrom kritikom i iščitavanjem različitih verzija poglavlja doktorata, doprineli kvalitetu teksta.

Studijski boravak na Odeljenju za socio-kulturnu antropologiju u Beču tokom septembra i oktobra 2013. godine, koji je finansiralo austrijsko Ministarstvo nauke i istraživanja, me je ohrabrio da se upustim i u ispitivanje svetova antropoloških ideja, koji su uticali na razvoj srpske arheologije.

Filozofski fakultet u Beogradu bio je institucionalna podrška tokom izrade ovog rada, koja je trajala tokom tekućeg projektnog ciklusa u okviru projekta Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu, koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Za veliku podršku, u pogledu tehničkih aspekata rada, zahvaljujem Radmili Balaban i Nikoli Stepković.

Posebnu zahvalnost dugujem mentoru prof. dr Aleksandru Palavestri, koji je, tokom ovog napornog procesa, bio revnosni čitalac i sjajan sagovornik.

Greške i propusti su samo moji

Apstrakt

Koncept *drugosti* varvarstva i varvarizacije u srpskoj arheologiji

Predmet istraživanja u ovom radu je arheološka epistemologija vezana za konceptualno nasleđe konstrukcija identiteta u srpskoj arheologiji, u širem evropskom kontestu, počevši od samog kraja XIX veka pa do početka raspada SFRJ. Najšire shvaćeno, cilj je: preispitivanje konstrukcija kolektivnih identiteta iz prošlosti, koje su uže određene terminom varvarstva. One podrazumevaju kontekstualizaciju interpretativnih alata koji se vezuju za ovaj termin u osnovama arheološke discipline, kao i determinisanje složenih mehanizama prenosa znanja, iz evropskih ka srpskoj, unutar šire jugoslovenske arheološke zajednice.

Razmatranje formiranja koncepta varvarstva u srpskoj arheologiji je društveno uslovljeno. Imajući to u vidu, preispituje se odnos konstrukcije naučnog znanja i socijalnih ponašanja arheološke zajednice u različitim političkim okolnostima, kao i interpretacija mehanizama odabira, prenošenja i zaboravljanja znanja kroz istoriju arheologije. Ovo uključuje naročito obraćanje pažnje na nastanak objašnjenja koja vremenom postaju „opšta mesta“ i koja traju uz minimalna prilagođavanja uprkos spornoj argumentaciji, društvenim ili paradigmatskim promenama.

U pogledu konkretnih zaključaka može se kazati da shvatanje varvarstva u srpskoj arheologiji nije presudno obeleženo uticajem sociokulturne evolucije, već „nemačkim uticajem“. Iz te perspektive se varvarstvo vidi kao prvobitno stanje naroda u kojem se mogu pronaći karakteristike nužne za praćenje veza među etnicitetima kroz vreme, odnosno kroz građenje etnogeneza nacija. Relevantnost ovog pitanja može se obrazložiti značajem etničkih identiteta u savremenom političkom kontekstu u Srbiji i dominantnom zastupljenošću kulturno–istorijske paradigme u srpskoj arheologiji.

KLJUČNE REČI: arheološka epistemologija, istorija ideja, postkolonijalna teorija, varvari, varvarizacija, etnogeneza, kulturno-istorijska arheologija, nacionalizam, analiza mreža

NAUČNA OBLAST: Arheologija

UŽA NAUČNA OBLAST: Arheologija

Abstract

Concepts of Barbarism and Barbarization as Otherness in Serbian Archaeology

This work takes as its subject archaeological epistemology in relation to conceptual heritage in the construction of identities in Serbian archaeology in the broader European context, as commencing from the very end of the 19th century and spanning to the dissolution of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the early 1990s. In broader terms, the aim of this work encompasses a discussion of the construction of collective identity originating from the past, strictly defined as according to the definition of "barbarism", which incorporates the contextualisation of interpretive tools associated with such terminology in the foundations of archaeology as a discipline, as well as defining the multi-layered mechanisms of knowledge transfer, from the European archaeological communities to that of the Serbian, within the expanse of the former Yugoslavian academic communities.

The concept of barbarism in Serbian archaeology in its formative discourse is conditioned by social factors. In this respect, the parallel between the construction of academic knowledge and social behaviour of archaeological communities in varying political environments is reviewed, as well as the interpretation of mechanisms of the selection, transmission, and forgetting of knowledge in the history of archaeology. This work specifically scrutinises the rise of explanations which have emerged through time to unnecessarily become "common sense" and which have persevered with minimal adaptation in spite of disputed argumentation, and social or paradigmatic shifts.

In fact, concrete tangible conclusions in the understanding of barbarism within the context of Serbian archaeology are not decisively marked by the influence of sociocultural evolution, rather the German speaking archaeology and anthropology of the early 20th century. From this perspective, barbarism is viewed as the primary state of the nation in which the characteristics crucial in pursuing the correlations among ethnicities through

time, particularly in the building of the ethnogenesis of nations, are found. The relevance of such a question might be explained by the importance of ethnic identities in the current Serbian political context and the dominance of the representation of cultural-historical paradigm in Serbian archaeology.

KEYWORDS: archaeological epistemology, history of ideas, postcolonial theory, barbarians, barbarization, culture-historical archaeology, nationalism, social-network analysis

ACADEMIC FIELD: Archaeology

ACADEMIC SUBFIELD: Archaeology

Sadržaj

Varvari kao *drugi*

1.1 Ko su varvari? 1

1.2 Polarizacija sveta: Grci i varvari 4

1.3 Stepenovanje ljudskosti: Rim i raznolikost varvarskog sveta 10

1.4 Varvarstvo kao drugost sa mnogo lica 15

Koncept varvarstva i društvena konstrukcija arheološkog znanja

2.1 Priprema terena: pojmovi, teorija, hipoteze 18

2.2 Konstruktivistički program sociologije znanja

(teorijski okvir za proučavanje istorije ideja u arheologiji) 25

2.2.1 Karl Manhajm i pitanje generacije 27

2.2.2 Ludvik Flek i razumevanje naučnog razvoja 33

2.2.3 Bruno Latur i konstrukcija naučnih činjenica 40

2.2.4 Uloga autoriteta u konstrukciji arheološkog znanja 48

2. 3 Materijal, podaci, metodi za istraživanje 53

Vinča u varvarskom zaleđu

Shvatanje varvarstva na počecima arheologije u Srbiji

3.1 Vinča u varvarskom zaleđu 57

3.2 Kako je Vinča postala otkriće? 60

3.3 Struktura i sadržaj Vasićevog otkrića 75

3.3.1 Struktura Vasićevog otkrića 76

3.3.2 Sadržaj Vasićevog otkrića 89

Varvarski koren etnogenetskog razvoja

4.1 Varvarstvo, etnicitet, etnogeneza 103

4.1.1 Varvarstvo kao zlatno doba nacije 108

4.1.2 Putanja etnogeneze 111

4.2 Temelji razumevanja etnogeneza:

etnogeneza Jugoslovena Nika Županića 115

4.2.1 Kontekstualizacija antropologije Nika Županića 119

4.2.2 Čitanje *Etnogeneze Jugoslovena* 128

4.2.2.1 Sažimanje misticizma i prirodnjačke orijentacije 129

4.2.2.2 Etnički slojevi na Balkanu 134

4.3 Popularizacija modela etnogeneze: etnogeneza Jugoslovena Vladimira Dvornikovića 143

4.3.1 *Karakterologija Jugoslovena* zaokuplja pažnju javnosti 143

4.3.2 *Karakterologija Jugoslovena* kao prenosnik starijih koncepata i ideja 147

4.3.3 Konceptualna struktura *Karakterologije Jugoslovena* 152

4.3.4 Postanak, geneza i diferenciranje jugoslovenskog naroda 161

„Sporedni kolosek"

shvatanje varvarstva u kontekstu zasnivanja kulturno-istorijske arheologije u Srbiji

5.1 Međuratne slike o varvarstvu u srpskoj arheologiji 168

5.2 *Muzejski kurs* kao okidač paradigmatske promene 172

5.3 Zasnivanje kulturno-istorijske arheologije u Srbiji 180

5.3.1 Čajld kao orijentir novog paradigmatskog pejzaža 183

5.3.2 Srednja Evropa na delu 188

5.4 Kategorije varvarstva 196

5.4.1 Varvarsko kao hronološka odrednica 197

5.4.2 Prostor nastanjen varvarima kao geografska odrednica 198

5.4.3 Varvarstvo kao faza socio-kulturnog razvoja 201

5.4.4 Varvari kao činilac procesa etnogeneze 205

Izmeštanje varvarskog korena

6.1 Srpska arheologija nakon Drugog svetskog rata u rukama

„predratne generacije" Vasićevih studenata 210

6.1.1 Institucionalni okviri 210

6.1.2 Sukob sa Vasićem 213

6.1.3 Milan Budimir 217

6.1.4 Veselin Čajkanović 222

6.1.5 Prvi skup jugoslovenskih arheologa 1950. godine 228

6.2 Postanak i razvoj jugoslovenskih naroda iz arheološke perspektive 231

6.2.1 Rekonstrukcija etnogeneze Južnih Slovena na osnovu materijalne kulture 232

6.2.2 Kritika izložbe „Etnogeneza Južnih Slovena

u ranom srednjem veku prema materijalnoj kulturi" 242

6.2.3 Kosinijanski ili sovjetski uticaj? 250

6.2.4 Marizam – kontroverza 259

6.2.5 Autohtoni balkanski supstrat 267

Starobalkanski varvari

7.1 Paleobalkanska prošlost 270

7.1.1 Predmoderna i moderna recepcija Ilira 271

7.2 Paradigmatski obrt (nakon 1945.) 285

7.2.1 Naučno-popularno shvatanje paleobalkanske prošlosti 285

7.2.2 Građenje kulturno-istorijske interpretacije paleobalkanske prošlosti 289

7.2.3 „Kolektiv mišljenja" okupljen oko Centra za balkanološka ispitivanja 291

7.3 Fanula Papazoglu 298

7.3.1 Uspostavljanje istorijske slike o starobalkanskim varvarima 300

7.3.2 Perspektiva jednolinijskog evolucionizma 303

7.3.3 *Helenizacija* i *romanizacija* varvara 307

7.4 Nasleđe jugoslovenske arheologije: kontinuitet i etnogeneza 313

7.4.1 „Sirvivali" – prozor u varvarstvo 315

7.4.2 Dragoslav Srejović i odabrani varvari 325

Varvarizacija

8.1 Varvarizacija materijalne kulture 332

8.2 Varvarizacija je u oku posmatrača 335

8.3 Autovarvarizacija - povratak „pravim" korenima 342

8.4 Varvarska kolonizacija, destrukcija i dezintegracija 353

8.4.1 Poredak i zakon varvarskog sveta 354

8.4.2 Varvarski tragovi u arheološkom zapisu 358

8.4.3 Varvarski činovi 362

8.5 Varvarizacija kao pokazatelj interkulturnog kontakta 364

Zaključak 366

Literatura 371

Prilozi 431

Biografija autora 437

Poglavlje 1
Varvari kao *drugi*

1.1 Ko su varvari?

Koristeći poruku koju saopštava veliki pesnik Konstantin Kavafi u pesmi "Očekujući barbare":

"Pa sad, šta ćemo bez barbara,
Oni su ipak bili neko rešenje" (Кавафи 2009, 92).

polazim od pretpostavke da je sopstveni identitet, teško koncipirati bez tuđeg varvarstva. Reč je o konstruktivističkom shvatanju identiteta, koji odbacuje esencijalističko, statično, nepromenljivo shvatanje identiteta kao nečeg suštinskog što se krije "iza" pojavne realnosti. Dakle, ova studija govori o identitetu, ali pre svega etničkom i rasnom, zatim i načinima na koje razumemo prošle identitete i ulogama, koje tako shvaćeni identiteti, imaju u sadašnjosti.

Identiteti se izmišljaju u igri razlika, pri čemu se sopstveno pozitivno određenje uspostavlja upravo zahvaljujući onima koji su isključeni. Zato je *drugi* opsesivna tema rasprava o identitetu, bilo da govorimo o individualnom ili kolektivnom nivou. *Drugi* je *ne-ja*, *ne-mi* ili ono što je van sfere naše kulture ili naše zajednice. Odnos prema *drugom* je uvek barem dvostruk. Izaziva strah, anksioznost, obezvređivanje, isključivost i mržnju, ali otvara mogućnost društvenog obogaćivanja, obnove, izazov za širenje granica vlastite realnosti. *Drugi* zato može postati aktivan pokretač transformacije, otvoriti imaginaciju, učiniti svet usložnjenim – dekonstruisati stari i uspostaviti novi identitet. Stoga, tumačenje susreta sa *drugim* podrazumeva razumevanje interkulturnog kontakta i promena identiteta, do kojih posledično dolazi.

Ako identitet posmatramo kao diskurzivnu konstrukciju, on može biti nestabilan i otvoren za preobražaj. U svakom slučaju, on ima potencijal da bude izražen u različitim oblicima, s obzirom na to da svako od nas ima višestruki identitet, odnosno sažima u sebi

vrlo različita identitarna određenja. Međutim, u radu neće biti reči o lepezi svih identiteta o kojima se može govoriti iz arheološke perspektive, već samo o onim koji se mogu povezati s varvarima. Reč je o terminu koji se primarno povezuje ili se povezivao sa etničkim i rasnim identitetom. Međutim, on je još mnogo više od toga. Kada govorimo o postkolonijalnoj teoriji diskursa i varvarskom *drugom*, zapravo imamo posla sa disciplinarnim osnovama arheologije, antropologije i istorije, koje su snažno povezane s kolonijalizmom i imperijalizmom. Reč je o disciplinama koje su učvršćene u kulturnom, društvenom i političkom kontekstu XVIII i XIX veka, u vreme kolonijalne ekspanzije Zapada. Iako su predmeti istraživanja ovih oblasti različiti, svi su nastali kao izraz potrebe da se učvrsti moderni identitet Evropljana spram *drugih* u prostoru i vremenu. To znači da su napredak, razvoj, modernost morali naći svoje parnjake u ogledalu – stagnaciju, nerazvijenost i tradiciju – kao vid potvrđivanja kroz koncipiranje sadašnjosti i prošlosti (Babić 2010). Zbog toga je upotreba pojma varvarstvo u akademskom diskursu, kao objašnjenje, iz posmoderne perspektive besmislena.

Koja su to dodatna značenja koja se povezuju s varvarstvom, zbog kojih je upotreba ovog termina neugodna? Prema *Rečniku srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika*, Instituta za srpskohrvatski jezik SANU, varvarin ili barbarin znači:

> *1) za stare Grke i Rimljane svaki stranac van njihove etničke i kulturne zajednice*
> *2) pripadnik neprosvećenih, necivilizovanih naroda; nekulturan, grub čovek, grubijan, divljak* (Стевановић *et al.* 1962, 400).

Odnosno, kada govorimo o varvarima, pored tipa identiteta, govorimo i o vrednosnim konotacijama (necivilizovan, neprosvećen, nekulturan, na nižem stupnju razvoja). Na primer, slikar Marko Murat je 1922. restaurirajući svoju sliku *Dolazak cara Dušana*, ljut zbog oštećenja koja su nastala tokom Prvog svetskog rata, ispod potpisa dopisao:

> *"Post barbarorum invasionem ab auctore restauratum a. s. 1922 (Posle invazije varvara restaurirano od strane autora 1922)"* (Миљковић 2014, 81–82).

Varvari su oni koji čine neprosvećene, neprihvatljive, grube činove. Ukazivanjem da je neko varvarin, sugerišemo na njegovu inferiornost, barem iz naše (sopstvene) perspektive.

Drugim rečima, u disproporciji odnosa civilizacija – varvarstvo, jedna strana je uvek pozitivna i razvijena, druga negativna, nerazvijena i, u najboljem slučaju, može postati pasivni primalac. Ono čemu nas uči postkolonijalna teorija diskursa jeste da treba uperiti kritičku oštricu prema hijerarhiji kulturnih i rasnih pretpostavki evropske misli. Jedan od prekretničkih doprinosa u tom smislu je knjiga Edvarda Saida (Edward Said) *Orijenatlizam* (1978), u kojoj je Orijent postavljen kao zamišljeni *drugi* u odnosu na Zapad. Orijentalistički diskurs se odnosi na svetove koji ne postoje kao homogena celina, koji ne postoje kao kultura koja ima zajednički imenitelj. Povezuje se Bliski istok, arapski svet, Indija, Daleki istok da bi se pokazalo da je Orijent pasivan, sklon despotizmu, povodljiv, senzualan, feminiziran, slab, lukav, nepredvidljiv, rasno inferioran, kulturno zaostao. Kao takav, Orijent je postao apsolutno *drugo* u odnosu na Zapad. S druge strane, orijentalizam kao metod ne mora da se odnosi samo na Orijent, već na analizu diskurzivnog oblikovanja *drugog*. Orijentalizam može da se definiše kao priča o opštem ili o svakom *drugom*, tako da je Saidov pristup osnova postkolonijalnih studija. Međutim, kada govorimo o varvarima, da li govorimo o univerzalnom fenomenu za određenje drugosti? Drugost koja proističe iz postkolonijalne teorije diskursa je alat koji dolazi iz teorijskog pristupa. On se može koristiti univerzalno. Koncepcija varvarstva je pitanje drugosti nastala u antičkoj Grčkoj, a zatim postala deo evropske tradicije o zamišljenoj ili stvarnoj dominaciji nad *drugim*. Iako je formulisanje identiteta u odnosu na *drugog* univerzalno, način posmatranja drugosti ne mora biti određen samo pojmom tuđeg varvarstva. Stoga, analizi pojma varvarstva treba pristupiti kontekstualno.

1.2 Polarizacija sveta: Grci i varvari

Termin varvari ili varvarstvo ne postoji oduvek. Nastao je u V veku pre nove ere u okviru antičke grčke književnosti, preciznije antičke tragedije. Naime, Idit Hol (Edith Hall) je donela veliku promenu u interpretaciji antičkog grčkog etniciteta svojom knjigom *Inventing the Barbarian – Greek Self-Definition through Tragedy* (1991). Dve ključne tačke oslonca u teorijskom smislu za ovu knjigu su: *Orijentalizam* Edvarda Saida i shvatanje nacije kao zamišljene zajednice, Benedikta Andersona (Benedict Anderson). Dakle, izmišljanje varvara nema prizvug nečeg nepostojećeg, već treba da sugeriše na socijalnu konstrukciju drugosti, odnosno varvara. Istovremeno ona kaže da je naslov moga biti i "izmišljanje Grka", jer je reč o procesima koji su lice i naličje iste pojave, ali da je bilo važno naglasiti do koje mere u konstrukciji identiteta igra ulogu prisvajanje Drugog. Hol je odabrala da analizira antički grčki pogled na svet, kroz pojmove ksenofobije, etnocentrizma i šovinizma, kao doktrina kojim se izražava superiornost određene kulture i legitimizuje njena opresija nad *drugima*. Odnosno ona opisuje proces "izmišljanja varvara" tokom kojeg je pripadnost jedinstvenoj helenskoj kulturi, nadjačalo druga određenja po kojima su se ljudi svrstavali u zajednice (Hall 1991; Papadodima 2010, 1–42).

U najstarijoj grčkoj epskoj književnosti pogled na Drugog je veoma kompleksan. Kolektivni identitet je primarno određen pripadnošću određenom polisu, dok su varvari viđeni slično i u zamišljenoj dubljoj prošlosti i u događajima opisanim u *Ilijadi* i *Odiseji*. Iako ima pojava koje bi se mogle označiti etnografijom ili egzoticizmom, nema varavara kao koncepta. *Drugi* nisu procenjivani primarno na osnovu etničkog kriterijuma. U arhajskoj poeziji Prijam je kralj, Hektor je heroj, a Medeja čarobnica. U petovekovnoj grčkoj tragediji, njihovi identiteti primarno su obojeni njihovim varvarskim poreklom. U najstarijoj književnosti Grka, opisuju se mitska putovanja i susreti sa do tada nepoznatim zajenicama, pa su stranci u nepoznatim krajevima sveta često "natprirodna bića" – džinovi, kentauri, kiklopi, Amazonke. Međutim, pre V veka nema distinkcije između Grka i varvara koja je oličena u polarizaciji demokratije i despotizma. Iako se reč *barbaros* pre

V veka pojavljuje u obliku *barbarophonoi* (oni koji govore stranim jezikom) a odnosi se na stanovnike Karije, antička grčka koncepcija sveta koji je podeljen na Grke i varvare pojavljuje se tek u V veku pre nove ere kroz radikalno etnocentrično reinterpretiranje mitskih sadržaja u tragedijama, a u kontekstu sukoba grčkih polisa sa Persijskim carstvom i atinskom hegemonijom u Egeji. Rađanje koncepcije koja je razdvajala svet na Grke i varvare nije došlo ni iz vakuuma. Osnivanje prvih *apoikija* tokom VII i VI veka pre nove ere i susret sa *drugim*, uz prenošenje epske poezije među govornicima grčkog jezika, pojačavalo je osećaj zajedništva. Međutim sam termin *barbaros* nije se koristio u množini i nije nikako označavao one koji nisu Grci (Hall 1991, 1–54; Бабић 2008, 62–63).

Tokom grčko-persijskih ratova (pohodi 490, 480–479, 449. godine pre nove ere), žitelji grčkih polisa bili su suočeni sa sasvim drugačijim kulturama, pre svih persijskom kao i kulturama persijskih najamnika, uz opasnost od neprijateljskog osvajanja. U ovim okolnostima oko četrdeset grčkih polisa se ujedinilo u savez na čelu sa Atinom, koji je na kraju sukoba odneo pobedu nad pretećim varvarima. Tako je koncepcija varvarstva nastala kao deo grčke tragedije, kako sugeriše Edit Hol. S druge strane, Edvard Said, uzima upravo izvođenje Eshilovih *Persijanaca* 472. godine pre nove ere na Velikim Dionizijama u Atini kao početnu tačku za stvaranje Orijenta, kao slike udaljene i preteće drugosti (Said 2008, 34–35; Бабић 2008, 67–68). Benjamin Isak (*Benjamin Isaac*)[1], vidi označavanje svih etničkih i rasnih *drugih*, kao varvara, u ovom kontekstu, kao trenutak kada je počeo da se razvija proto-rasizam[2]. Možda najupečatljivije stereotipne slike potiču iz Aristofanovih dela, u kojima varvari služe da bi mogli da doprinesu komičnom ambijentu, da bismo mogli da se podsmevamo onima koji ne umeju da govore grčki (Long 1986; Bravo 2009). Drugim rečima, kada govorimo o označavanju *drugih*, kao onih koji ne govore grčkim jezikom jer su varvari, nije reč samo o pobrojavanju inferiornih daljih i bližih suseda. Naprotiv, otvara se niz vrlo važnih pitanja, koja se odnose na konceptualni teret, koji

1 Benjamin Isak (1945) je poznati profesor antičke istorije na Univerzitetu u Tel Avivu, čija je knjiga *The Invention of Racism in Classical Antiquity* (2004; 2006) veoma uzburkala antičku istoriografiju.

2 Protorasizam kod Isaka ima specifično značenje koje nije povezano sa modernim konceptom rasizma.

upotreba termina varvarin i varvarstvo nosi sa sobom (Isaac 2006, 1–54).

Stereotipi o varvarskom *drugom* odnose se kod Grka, pre svega, na domen političkog uređenja i morala. Identitet stanovnika grčkih polisa, kako vrlo argumentovano iznosi Pol Kartlidž (Paul Cartledge), organizovan je oko različitih tipova suprotnosti (istorija–mit; Grci–varvari; muškarac–žena; građanin–stranac; slobodan–rob; bogovi–smrtnici). Tako se kroz opozit Grka i varvara, insistiralo na kontrastu između atinske demokratije i varvarske tiranije, težnje za slobodom i ropskom prirodom (Cartledge 2002, 51–77). Na primer, u Eshilovoj drami *Pribjegarke* (*Hiketide*) iz 463. godine pre nove ere, se proslavlja demokratski poredak, tako što hor govori Pelazgu[3] da ima svu vlast u svojim rukama, a on ipak želi da čuje odluku većine:

Pelazgo:

Do ognjišta u domu ne sjedite mom

A ljagom kalja li se zajednica grad

Sav narod nek se skupa trudi, traži lijek!

Obećat nit izvršit neću ništa ja,

Dok građanima svijem to ne saopštim

Zbor:

Al' ti si grad i ti si narod, puk –

Vlast beskrajna je tvoja!

Oltarom vladaš – zemlje ognjištem;

Sam glasom, migom svojim ravnaš ti,

Sam žezlom treseš na svom prijestolu

(Eshil, *Pribjegarke* – u: Rac, Majnarić 1988, 33).[4]

3 Pelazgo ili Pelazg je eponimni heroj Pelazga, rođen iz zemlje, sin Zevsa i Foronejeve ćerke Niobe. Stasom i lepotom, kao i mudrošću je nadmašivao sve druge, pa je zbog toga izabran za kralja. Svoje podanike je naučio da grade kolibe, prave odeću od kože i hrane se plodovima hrasta (Срејовић, Цермановић-Кузмановић 2000, 525).

4 Reč je o prevodima grčkih tragedija koji su uradili Koloman Rac (1863–1937) i Nikola Majnarić (1885–1966). Oni su sakupljeni u okviru publikacije *Sabrane grčke tragedije (Eshil, Sofoklo, Euripid)* iz 1988. godine, u izdanju Kosmosa iz Beograda.

Na neograničenu vlast jednog čoveka spram neslobode svih kod varvara, ukazuje Euripidova tragedija *Helena* iz 412. godine pre nove ere. U njoj je reč o boravku Helene ili lepe Jelene u Egiptu, tokom trojanskog sukoba. Prema jednoj verziji mita, koju je Euripid iskoristio, samo je Helenina sen bila u Troji, dok je prava Helena boravila u Egiptu dok je Menelaj nije konačno našao. Tokom, boravka u Egiptu, mladi i nasrtljivi vladar Teoklimen pokušava da nagovori Helenu da se uda za njega.

Helena:

Pa onda iz doma me bozi odnijeli

U narod divlji, i bez prijatelja tu

Do robinje ti spadoh 'nako slobodna

U barbara je robom osim jednog sve

(Euripid, *Helena* – u: Rac, Majnarić 1988, 580).

U Euripidovoj *Andromahi* govori se takođe o sudbini Andromahe koja je data kao robinja Ahilejevom sinu Neoptolemu, kome je rodila sina. Neoptolemova zakonita supruga Hermiona želi da ubije i nju i dete.

Hermiona Andromahi:

I ne znaš gdje si! Nije ovo Hektor tu

Ni Prijam, ni zlato, već grad je helenski,

Duboko, jadna, u ludosti ogreze,

Sa sinom oca, koji muža ubi tvog,

Usuđuješ spavat, djecu rađati

Ubici! ***Takav cio barbarski je rod****,*

Sa kćerju svojom živi otac, s majkom sin,

Sa sestrom brat, a dragi dragog ubija,

I od toga im zakon ništa ne brani.

To u nas ne uvodi! I ne liči baš,

Muž jedan da pod uzdom drži žene dvije,
Nek zadovoljan bude s brakom jednijem,
Tko u svom domu neće imat pokore.
(Euripid, *Andromaha* – u: Rac, Majnarić 1988, 602)

Da su varvari feminizirani, da uživaju u luksuzu, da ih uz to krasi preterana emocionalnost i kukavičluk govore nam, pre svega, Eshilovi *Persijanci*, ali je slika varvarskog *drugog* produbljena i idejom iz drugih drama. Varvarska društva su tiranska, ropska, nemaju zakona, ni pravde, krasi ih divljaštvo, okrutnost i neodmerenost (Papadodima 2010, 1–10). Prva po okrutnosti je, svakako, Medeja koja ubija svoju decu, ne samo radi osvete Jasonu, već zato što je varvarskog roda, kako kazuje Euripid u istoimenoj tragediji.

Medeja Jasonu:
Al' ne skloni te to, već sa mnom, ***s barbarkom***
Brak do starosti ne bješe na diku ti!
(Euripid, *Medeja* – u: Rac, Majnarić 1988, 444)
Jason:
O gade, ženo na svem svijetu najmrža –
Da bozim', meni, svemu rodu ljudskome,
Ti, – mati na decu odolje trgnut mač
I mene upropasti, djece liši me!
To uradi, a sunce, zemlju gledaš još!
Zločinstvo drznu se počinit najveće!
Ej, propala! Sad znadem, – onda bijah lud,
Kad od kuće iz barbarije pod krov svoj
U Heladu povedoh tebe, – grozno zlo,
Uh, izdajicu oca, doma rođenog!
I takva bozi meni dali zloduha!
Ti kod ognjišta ubi brata rođenog,

Tad pope se na "Argo", brod ljepoljuni!
Jest, tako poče, a kad za me uda se
I meni djece rodi, evo ubi ih,
A samo radi kreveta i braka svog!
Eh, Helenke ti nema, što bi ikada se
To drznula, a voljeh tobom ženit se
No njima, tobom, ženom mrskom, pogubnom,
Jest, lavicom, ne ženom. Ćudi, srca si
Ti kruća nego ona Skila tirenska
(Euripid, *Medeja* –u: Rac, Majnarić 1988, 453).

Na razlici koja je postavljena u okviru grčkih tragedija, insistira i Herodot, otac istorije, tražeći način da opiše Helene i *druge*, odnosno, razloge njihovog ratovanja. Iako otpočinje svoje delo, rečima, koje ukazuju da ima nameru da sačuva od zaborava ono što je čovečanstvo stvorilo, uključivši u čovečanstvo Grke i varvare (Херодот I, 1), nadmoć Grka je nedvosmislena:

"Heleni su se, naime, još odvajkada isticali mudrošću nad varvarskim narodima…" (Херодот I, 60).

Među naročitim *drugima* u Herodotovom narativu, pored Egipćana kojima je posvetio najviše teksta, može se ukazati na Skite kao savršenu sliku grčke drugosti sa pozicije iz koje pripovedač stvara. Kako vešto demonstrira Fransoa Artog (François Hartog) u svojoj studiji o predstavljanju *drugog* u Herodotovoj *Istoriji*, gde pratimo efekte ogledanja jednog identiteta u drugom, Herodotova *Istorija* teži da pokaže nomadizam Skita spram, autohtonosti Atinjana. Varvari su nevezani za svoje mesto jasnim poreklom, za razliku od građana grčkih polisa (Hartog 2009, 7–11). Da je, kada govorimo o varvarstvu pored konstrukcije stranog, otvoreno pitanje porekla govori i sledeći odlomak:

Kada je, naime, Aleksandar došao u Olimpiju i hteo je da se takmiči u trčanju, nisu hteli to da mu dozvole drugi Heleni, jer su tvrdili da u takmičenju mogu da uzmu učešća samo Heleni, a ne i varvari. Tada je Aleksandar dokazao da je Argejac i priznat je za Helena, a na utakmici je među prvima stigao na cilj. Eto, to se tako desilo (Херодот V, 22).

Sumarno, termin varvari dolazi iz stare Grčke i u upotrebi je od vremena grčkog sukoba sa Persijancima u V veku pre nove ere. Svet se iz antičke grčke perspektive delio na Grke, odnosno "nas" i varvare, tj. *druge* ili strance. Ključan faktor za pripadanje jednoj odnosno drugoj grupi bilo je poznavanje grčkog jezika. Međutim, od samog početka, uz termin varvarstva, ide i vrednosni sud. Kad se kaže varvarin, misli se i na suprotnost onom što danas nazivamo civilizacija. Pored toga što ne govore grčki, varvari su, na neki način, divlji.

1.3 Stepenovanje ljudskosti: Rim i raznolikost varvarskog sveta

Stavovi rimskih autora pokazuju veliki stepen međusobne sličnosti a njihova deskripcija nerimskih društava prikazuju stereotipnu sliku *drugog* koja je bazirana na sopstvenom vrednosnom okviru i imperijalističkom promišljanju sveta. Za kategorizaciju *drugih* u antičkom svetu bila je važna upotreba geografskog determinizma, odnosno shvatanje grčko/rimskog sveta kao centralne zone ili centralnog pojasa u kome stanovnici imaju najveće mentalne i moralne kapacitete, a posledično, periferna područja su shvatana kao ona u kojima ekstremnija klima utiče na manjak mogućnosti. Rimskim autorima nije bila odgovarajuća sasvim kruta grčka podela na Grke i varvare, sa središtem sveta u kontinentalnoj Grčkoj. Počevši od Polibija i Strabona, počinje sve eksplicitnije napominjanje da su Rim i Italija područja s veoma ugodnom klimom i ljudima s kulturom koja omogućava vladavinu nad poznatim svetom (Isaac 2006; Mihajlović 2011).

"Ko bi uostalom – da i ne govorimo o opasnostima u strašnom i nepoznatom moru – ostavio Aziju, ili Afriku, ili Italiju, pa došao u

Germaniju, zemlju sa surovim podnebljem, ružnu, pustu i žalosnu za svakog kome nije otadžbina?" (*Germ.* 2).

Sama praksa interakcija Rimske imperije kroz susrete, osvajanja i inkorporiranje *drugih* doprinela je konceptualnoj promeni ideje varvarstva. Razlike među varvarima počele su da se izražavaju stepenima sličnosti ili razlike u odnosu na rimsko-mediteranski svet. Sva varvarska društva nisu bila u istoj meri "divlja"/ "primitivna", pa su rimski autori počeli da grade sliku onih koji su približniji ili potpuno različiti u odnosu na rimsko društvo. Nijansiranje je vršeno u odnosu na termin *humanitas*, koji se u savremenom kontekstu prevodi kao civilizacija. U originalnom kontekstu, ideja *humanitas* je otvarala mogućnost uključivanja ljudi koji nisu bili poreklom sa prostora Rima i Italije, tj. varvari su imali priliku da se približavaju "rimskosti" i udaljavaju od varvarske pozicije (Mihajlović 2011, 687–688).

"Ideja ***o stepenu ljudskosti/divljaštva*** *je u kombinaciji sa parametrom blizine/udaljenosti Rimskoj imperiji, stvarala skalu društva za čije su izražavanje korišćeni oni kriterijumi koji su bili najviše cenjeni kod samih Rimljana. Kao što smo videli iz parafraziranih navoda, "varvarske" zajednice su vrednovane uzimanjem u obzir sedentarnosti, načina dolaženja do hrane, vrsta naselja i staništa, tehnoloških znanja, kulturnih praksi i običaja, načina odevanja itd.* ***Blizina Rimu označavala je viši stepen kultivisanosti*** *i (s)poznavanja ljudskog načina života (imajući u vidu uticaj koji je otuda dolazio), dok je najveća udaljenost podrazumevala najniži stepen ljudskosti, divljaštvo i približavanje životinjskom svetu. Naravno, ova skala nije imala striktno definisane stupnjeve (u smislu postojanja tipova jasno određene sadržine i broja), niti je njena primena bila obavezujuća za svaku pojedinačnu situaciju. Ipak, sudeći po učestalosti u literarnim izvorima, opšte karakteristike ovakvog*

pogleda na svet imale su široku upotrebu i bile su uobičajeni deo rimskog imaginarijuma" (Mihajlović 2011, 687–688).

Jedna od ključnih konceptualnih promena vezanih za varvarstvo tiče se povezivanja raznovrsnosti varvarskih društava i shvatanja nastanka i razvoja ljudske vrste iz rimske vizure. Kod Grka je razvoj, prema Hesiodu, podrazumevao promenu od jednostavnijeg ka složenijem načinu života, po fazama koje su tekle od Zlatnog do Gvozdenog doba.[5] Usložnjavanje je pratila društvena kompleksnost, savladavanje veština i život puniji ugodnostima, što kulminira u moralnom kvarenju. Ključna tačka konceptualne promene u rimskom periodu, kada je o varvarstvu reč, jeste povezivanje koncipiranja razvoja čovečanstva u prošlosti i tada savremenih varvarskih populacija i njihovog načina života. Drugim rečima, za zamišljanje sopstvene prošlosti korišćene su slike o tadašnjim "inferiornim" zajednicama. Istovremeno, ukazano je na distancu između divljih varvara, koje je spoznavao rimski svet, uz otvoranje mogućnosti za vidljivo delovanje imperijalnog uticaja na varvarske populacije, a posledično, i njihovo napredovanje (Baloglou 2007, 143-165; Evans 2008; Mihajlović 2011, 688). Kako kaže Majkl Ditler (Michael Dietler) teško se može preceniti veliki broj uloga koji je rimski i grčki imperijalizam odigrao u razvoju modernih praksi imperijalizma i kolonijalizma. U samoj osnovi našeg shvatanja sveta preuzeta je hijerahijska podela na civilizovane i varvare, koja ima dalekosežne posledice, između ostalog, i na interpretacije prošlosti (Dietler 2005, 33–68). Rimsko shvatanje *drugosti* otvorilo je čitavu lepezu različitih populacija, koje su predstavljene prema bliskosti odnosno udaljenosti u odnosu na rimski način života.

To stepenovanje varvarstva nije koncepcija koja odgovara samo modernim idejama socijalne evolucije, te se može tvrditi da su navedene antičke koncepcije doprinele naučnim osnovama antropologije, arheologije i istorije, kao i njihovom sagledavanju *drugosti* (up.

5 Hesiodova *Teogonija* (iz oko 700. godine pre nove ere) opisuje poreklo grčkih bogova. *Teogonija* započinje *Kosmogonijom*, pričom o postanku svega što postoji. Istorija je u *Teogoniji* podeljena na Zlatno, Srebrno, Bronzano i Gvozdeno doba, pri čemu je Hesiod za sebe smatrao da živi u Gvozdenom dobu. Za Hesioda su ove promene značile dekadenciju и kvarenje, što je donekle slično srednjovekovnim idejama kvarenja prvobitnog savršenstva (Палавестра 2011, 70).

Stockowski 2002; Mihajlović 2011). U svakom slučaju, rimska konceptualizacija je otvorila posmatranje varvara kao "plemenitih divljaka", u vidu moralizatorske kritike sopstvenog društva kroz idealizovanje *drugog*. Reč je o shvatanju koje je podjednako udaljeno od "Homerovog pravila" (ono što je daleko, drago je zato što je daleko), kao i od ideje dobrog divljaka koja je davala dominantan ton predstavama o dalekim narodima između XVI i XVIII veka, a koje su bile naročito prisutne u putopisima tog doba (Todorov 1994, 257-268). Drugim rečima, razumevanje antičkih društava je složeno, ali nije korenito različito od pokušaja da razumemo svoje savremenike (Lloyd 2004). Za rimsku konceptualizaciju sopstvenog identiteta, drugost je važna u smislu da se osmatra kroz *stranost savremenih divljaka* i *stranost sopstvene prošlosti*, istovremeno. Slično Herodotovom etnografskom metodu, pisao je i Tacit krajem I veka o Germanima. Za razliku od Herodota, on je govorio da nepomešan i čist Germanski narod vodi pošten i jednostavan život, spram iskvarenog i dekadentnog Rima. Ova idealizacija varvara jedno je od uporišta koje će osnažiti moderne nacionalizme da tragaju za zlatnim dobom svog naciona, što je jedna od ključnih ideja na kojoj je svoje studije nacionalizma zasnovao Entoni Smit (Anthony D. Smith)[6] (Smit 1999, 93–110).

Zanimljiv je način na koji je Serhio Gonzalez Sančez nedavno suočio mit o Batavcima, populaciji koju pominje Tacit, sa izgradnjom holandskog nacionalnog identita. Proučavanje batavskog identiteta, u kontekstu interakcije Rimljana i varvara, jedno je od važnih mesta postkolonijalnog preispitivanja procesa koji se tradicionalno nazivao romanizacijom. Mit o Batavcima podrazumeva oslikavanje ove populacije, počevši od XVI veka pa nadalje, kao predačke za Holanđane. Naime, nakon otkrića Tacitovog rada, holandski humanisti su čitali njegova dela iz vrlo patriotske perspektive. Ukazivali su na hrabrost, ratobornost, slobodoljubivost Batavaca, kao i na njihove specifične odnose

6 Entoni Smit je britanski antropolog, profesor na Londonskoj školi ekonomije, koji je osnovao interdisciplinarne studije nacionalizma. Osnova njegovog shvatanja nacionalizma jeste da uprkos tome što je nacija moderni fenomen, nacije imaju premoderne korene. Kod nas je prevedena njegova knjiga *Nacionalni identitet* (2010).

sa Rimskim carstvom.[7] S druge strane, zbog otpora Rimljanima 69. godine mogli su postati simbol otpora i pobune. Kako je sugerisao Sančez, iako se čini da su ovi narativi o predačkom varvarskom poreklu nepromenljivi, oni su višeslojni i vrlo živi. U XVI veku, Tacit je poslužio kao pogodna paralela za holandski otpor španskim osvajačima, odnosno Svetom rimskom carstvu. Međutim, u borbi za samostalnost i kolonijalnu ekspanziju, ideja o mitskim precima Batavcima dobila je drugačije značenje. Tako je 1619. godine glavni grad Holandskog istočnog carstva, današnja Džakarta, dobila ime Batavija. Odnosno, ova dva pristupa, identifikovanja sa kolonizatorima i kolonizovanim, razvijala su se kao mogući paralenini narativi značajni za izgradnju nacionalnog identiteta (González Sánchez 2014, 5–16).

U najvećem broju primera kada su neka društva Zapadne Evrope kao svoje direktne pretke uzimala varvare, poput Gala, Britona i Germana, njihov kontakt sa mediteranskim svetom je viđen kao način poboljšanja i uticaj civilizacije koji je oplemenjujući. U suštini, rimski diskursi o *drugima*, uokvireni su u kontekstu ekspanzionističke politike imperijalizma, što je osobina koja boji i moderna sagledavanja različitih "primitivnih" zajednica i njihovih kultura počevši od otkrića Novog sveta pa da zasnivanja humanističkih disciplina, poput antropologije i arheologije. Zbog ovog se čini da se dve sasvim nezavisne intelektualne tradicije (rimska i moderna socijalno-evolucionnistička tradicija) o *drugima* veoma poklapaju, a zapravo je reč o isprepletenim svetovima ideja (Dietler 2005; Babić 2010, 263–265; Mihajlović 2011, 685–693).

> *"Niko od Germanaca ne smatra za neku naročitu sreću da ima zlata i srebra i da se njime služi. Kod njih se često može videti kako se srebrni sudovi, koje su njihovi poslanici i kneževi dobijali na poklon, isto onako malo cene kao i zemljani. Doduše, oni koji žive pored granice, zavoleli su trgujući, zlato i srebro, i znaju i traže izvesne vrste našeg*

7 U razdoblju od 1482. do 1581. godine nizozemski krajevi, poznati i pod imenom Sedamnaest provincija, bili su u personalnoj uniji sa Svetim rimskim carstvom, najpre pod upravom austrijskog, a od 1556. španskog ogranka dinastije Habzburga, preostale provincije predate su ponovo austrijskim Habzburzima pod čijom su upravom ostale do 1795. Kada ih je anektirala Prva francuska republika.

novca; a oni u unutrašnosti trguju, prosto i po starinski, razmenom" (*Germ.* 5.).

1.4 Varvarstvo kao drugost sa mnogo lica

Konceptualizacija varvara kao *drugih* je kroz rimsku interpretaciju proširena u odnosu na grčku binarnu podelu. Njen značaj je dodatno naglašen time što su tokom srednjeg veka antičke ideje o shvatanju sveta, pomešane sa hrišćanskom perspektivom i razvijene kroz imaginarijum o divljim ljudima, da bi tokom renesanse, antički ideali ponovo dobili zamah. Ove spoznajne kategorije o tome ko su varvari, upotrebljene su i prilikom susreta sa populacijamam "Novog sveta" što je rezultiralo uklapanjem i prevođenjem novih pojava i kultura u postojeće okvire objašnjenja (Magasich-Airola, Beer 2006). Populacije Amerike su, ubrzo nakon prvog kontakta sa evropskim kolonizatorima, sameravane kroz prizmu drugosti, tako što im je pripisivana primitivnost, poređeni su sa Zlatnim dobom i Rajskim vrtom ili im je pak ljudskost sasvim negirana. Antička konceptualizacija varvarstva je dobila mnogo lica drugosti do trenutka kada je mogla biti uključena u disciplinarne osnove arheologije.

Tako iz čuvenog spisa *Kratak izveštaj o uništavanju Indija* (1552. godine) koji je sastavio Bartolome de Las Kasas, saznajemo o potrebi odbrane *drugog*, odnosno potrebi zalaganja za "prava Indiosa" pred surovim španskim kolonizatorima. Naime, Las Kasas se zalagao za miroljubivu kolonizaciju, ostvarenje prava "Indiosa" sa kojima je proveo mnogo vremena u Santa Domingu, Nikaragvi, Hondurasu, Panami, Gvatemali i drugde, a protiv nasilja, zločina, robovlasništva i svih nepravdi španske krune. U raspravi sa Huanom Hinesom de Sepulvedom u Valjadolidu 1550. godine, Las Kasas je tvrdio da nema ljudi koji su ropski po svojoj prirodi i da rđavih pojedinaca ima u svim ljudskim grupama. S druge strane, Sepulveda se zalagao za doktrinu o upotrebi sile prema domorcima Novog sveta služeći se Aristotelovom argumentacijom o varvarima kao robovima po prirodi. On je podržavao osvajačke ratove Španaca, govoreći da su strosedeoci Amerike inferiorna bića, kojima je suđeno da bud robovi i da služe, koji su ukaljani grehom idolatrije, koji

su ljudožderi i varvari (Inđić 2002).

Mišel de Montenj je svoj esej *O kanibalima* posvetio nativnim američkim populacijama, izražavajući svoju toleranciju prema *drugima* time što je izvršio prostu inverziju onog što je video kao mane sopstvenog društva. On kaže:

> *"Mislim da je veće varvarstvo pojesti čoveka živog nego mrtvog, torturama i paklenim mučenjem komadati mu telo još puno osećaja, peći ga komad po komad, davati ga psima i svinjama da ga mrcvare i proždiru (o čemu smo nedavno ne samo čitali već i svojim očima gledali)"* (Montenj prema Todorov 1994, 54).

Montenj upotrebljava reč varvarin označavajući time one koji su bliski prapočetku, a početak je po njemu bolji od onog što je usledio. Varvarima, po njemu, vladaju prirodni zakoni veoma malo iskvarenim evropskim načinom života. Odnosno, po varvarstvu, mi prevazilazimo njih (Todorov 1994, 53–56). U svojoj najnovijoj knjizi *Strah od varvara* (2010), Cvetan Todorov razrađuje ovo shvatanje Montenja. Do njegove studije, smatralo se da su varvari oni kojima je nepravedno zakinuta ljudskost. Iz perspektive postkolonijalne kritike, varvarstvo se razume kao relacioni fenomen i stereotipan način posmatranja *drugog* koga snažno podupire duga upotreba ovog pojma u evropskoj tradiciji (o čemu svedoči istorija umetnosti, istorija, istorija književnosti). Cvetan Todorov smatra da pojam varvara treba ponovo uvesti u humanistiku, na taj način što bi varvari označavali one koji drugima odriču ljudskost. Varvari bi, iz ove perspektive, bili Evropljani koji ne pristupaju humano prema migrantima sa Istoka (Todorov 2010, 30–40). Međutim, teško da bi ovakvo preinačenje donelo bilo šta smisleno.

Nije sasvim lako ocrtati konture široke i razuđene mreže ideja o varvarstvu u dugoj evropskoj tradiciji, kao i njihove raznorodne recepcije do današnjih dana. Ovde je tek naznačen opšti okvir koji samo treba da podseti na snagu i vitalnost shvatanja varvara kao mere drugosti, kao i mnoga lica kojima se ta varvarska drugost prikazuje. Odabrana shvatanja varvarstva su tu da ilustruju da je reč o terminu koji se može shvatiti

kao *protoideja* (*sensu* Ludvik Fleck 1981). *Drugost varvarstva i varvarizacije u srpskoj arheologiji* je, pre svega, priča o istoriji ideja u arheologiji a ne detaljan pregled upotrebe pojma varvarstvo. Stoga su mnogi čuveni fragmenti priča i slika izostali iz ove skice, zbog toga što istorija ideja ima, kako veli njen osnivač, Artur Lavdžoj (Arthur Lovejoy)[8], svoja pravila:

> *"Još jedna karakteristika proučavanja istorije ideja koju bih želeo da odredim jeste da se ta istorija posebno bavi manifestacijama specifičnih ideja-jedinica u kolektivnom mišljenju velikih grupa ljudi, a ne samo u doktrinama ili stavovima malog broja velikih mislilaca ili eminentnih pisaca. Istorija ideja želi da istražuje posledice ove vrste činilaca koje je – formulisano rečnikom bakteriologa – izolovala u uverenjima, predrasudama, učtivosti, ukusu, težnjama, prisutnim u obrazovanim klasama u celoj jednoj generaciji ili u više njih. Ona je, ukratko, zainteresovanija za ideje koje su široko rasprostranjene, koje postaju deo mnogih intelektualnih inventara"* (Lavdžoj 2014, 27).

Drugim rečima, iako je jednolinijski evolucionizam odavno osporen, a Luisa Henrija Morgana (Lewis H. Morgan) čita retko ko sem istoričara antropoloških ideja (Morgan 1981; Moore 2002, 37–53; Pluciennik 2005; McGee, Warms 2008, 43–68), varvarstvo se danas može shvatiti kao neracionalna dimenzija nauke, odnosno imagološki sadržaj koji ima podrazumljiv status, koji je poput drugih *protoideja* u stalnom procesu prilagođavanja novim referentnim okvirima. Iako je upotrebu koncepta varvarstva nemoguće argumentovano braniti u nauci, mitski status ove ideje koji je dovodi u vezu sa pitanjem porekla, omogućava joj svežu krv za budući život.

8 Artur Lavdžoj (1873–1962) je bio američki filozof i osnivač discipline, poznate kao istorija ideja. Smatra se da je istoriju ideja zasnovao kroz čuvenu knjigu *Veliki lanac bića* (1936). Pokrenuo je časopis *Journal of the History of Ideas* 1940. godine.

Poglavlje 2
Koncept varvarstva i društvena konstrukcija arheološkog znanja

2.1 Priprema terena: pojmovi, teorija, hipoteze

Predmet istraživanja ovog rada je arheološka epistemologija vezana za konceptualno nasleđe konstrukcija identiteta u srpskoj arheologiji u kontekstu arheoloških tendecija u Evropi na ovom polju, počevši od samog kraja XIX veka pa do početka raspada SFRJ (1991. godine). Najšire shvaćeno, cilj je: preispitivanje konstrukcija kolektivnih identiteta iz prošlosti, koje su uže određene terminom varvarstva. One podrazumevaju kontekstualizaciju interpretativnih alata koji se vezuju za ovaj termin u osnovama arheološke discipline i determinisanje složenih mehanizama prenosa znanja iz evropskih ka srpskoj unutar šire jugoslovenske arheološke zajednice.

Razmatranje formiranja koncepta varvarstva u srpskoj arheologiji je, u ovom slučaju, preduslov za istraživanje koje se odnosi na shvatanje društvenih uslova koji su omogućili njegovu upotrebu. Drugim rečima, preispituje se odnos *konstrukcije naučnog znanja i socijalnih ponašanja arheološke zajednice u različitim političkim okolnostima*, kao i interpretacija *mehanizama odabira, prenošenja i zaboravljanja znanja kroz istoriju discipline*. Ovo uključuje naročito obraćanje pažnje na nastanak objašnjenja koja vremenom postaju „opšta mesta“ i koja traju uz minimalna prilagođavanja uprkos spornoj argumentaciji, društvenim ili paradigmatskim promenama.

Da bi se postavio teorijski okvir istraživanja neophodno je ukazati da u arheologiji postoje različiti pristupi *teoriji saznanja (epistemologiji)* i da je njih, kao nadređene okvire naučnog saznanja i tumačenja, odabira podataka i njihovog razumevanja, moguće razlikovati od teorija o društvu i kulturi, koje će takođe biti važni alati u istraživačkom postupku. Teorije saznanja moguće je podeliti u dve grupe: (1) one koje posmatraju znanje kao nešto što možemo otkriti i (2) one koje znanje vide kao nešto što stvaramo/konstruišemo mi sami (misli se na naučnike, odnosno arheologe u ovom primeru).

Prema mišljenju filozofa Ričarda Rortija (Richard Rorty), prvo od ova dva shvatanja bilo je veoma dugo dominatno zastupljeno u zapadnom mišljenju i teoriji saznanja, koje se počevši od grčke filozofije pa sve do danas usredsređivalo na ideju o „traganju za istinom“. Tako je prosvetiteljstvo, zajedno sa njegovim naslednicima u logičkom pozitivizmu, kao model pravog naučnika promovisalo Isaka Njutna i pristup fizike, koja otkriva zakone koji važe u prirodi, kao adekvatne ideale za druge nauke i sveukupno znanje. Ovakvo, empirističko shvatanje snažno je obeležilo arheologiju, počevši od njenog nastanka u XIX veku. Centralno ukotvljenje tog pristupa je uverenje da su arheološki podaci nezavisan i pouzdan parametar za razlikovanje „istinitog“ od „lažnog“ znanja o prošlosti. Tako se otkriće znanja o prošlosti prvenstveno posmatra kroz pitanje metoda, odnosno podrazumeva arheološko usaglašavanje oko zajedničkih procedura za dovođenje naših teorija i ideja u sklad sa empirijskom građom. Odnosno, arheološki empirizam karakterističan za ovaj pristup u sebi sadrži sledeće pretpostavke: (1) Arheološki zapis nosi informaciju o prošlosti, te stoga arheolozi objašnjavajući građu objašnjavaju i prošlost; (2) način na koji se interpretira prošlost unapred je određen podacima jer ne postoji nijedan aspekt prošlosti van ovih podataka[9] (Olsen 2002, 109–112; Џонсон 2008, 11–29).

Druga epistemološka pozicija, za koju se zauzimam u ovom radu, vidi arheološko znanje kao nešto što mi proizvodimo, iako nije nezavisno od arheološkog zapisa tj. od materijalne kulture i konteksta u kojem se artefakti nalaze na arheološkim lokalitetima. Reč je o konstruktivističkom pristupu, koji se oslanja na filozofsku hermeneutiku i poststrukturalizam. Ovim se ne poriče postojanje stvarnosti ili prošlosti, već se ukazuje da je interpretacija ovih fenomena pre istorijski, institucionalno i socijalno uslovljena, nego što je univerzalna veličina van vremena i prostora. Takođe, ovakav pristup ne

9 U izvesnom smislu, ovde ponuđen prikaz nekonstruktivistički orijentisanih teorijskih osnova je pojednostavljen, i kao takav, neprecizan. Odnosno, niti su nasleđa prosvetiteljstva i romantizma tako snažno razdvojena, niti se kulturno–istorijska i procesna arheologija mogu staviti u jedan okvir. Međutim, za najuopštenije uspostavljanje osnova istraživanja smatram izazovom uspostaviti liniju ključnog paradigmatskog razgraničenja, tako da postprocesne arheologije ostanu na jednoj, a kulturno–istorijska i procesna arheologija na drugoj strani.

podrazumeva odustajanje od „pravila igre“ u nauci, ili da ne treba procenjivati utemeljenost interpretacija, odnosno da su svi iskazi podjednako dobri. Naprotiv, ovim se samo prihvata da naša (ili bilo koja prošla/druga) merila znanja, istine i metode nemaju nužnu relevantnost van naših kulturnih i istorijskih okvira (Ber 2001; Wylie 2002, 185–199; Škorić 2010, 547–579).

Jedno od ključnih uporišta ovog pristupa je preispitivanje jezika nauke, odnosno u ovom slučaju jezika arheologije kao nečeg što ne odslikava direktno „sirovu“ stvarnost prošlosti. Prihvatanje stava da jezik arheologije nije neutralan jezik nije mali problem za stručnu zajednicu. Međutim, ova vrsta preispitivanja može biti i veliki izazov za arheologiju. Na ovom tragu se nalaze i razlozi za preispitivanje razumevanja varvarstva i varvarizacije, koji su zastupljeni ali veoma retko konceptualno jasno artikulisani pojmovi u istoriji srpske arheologije. Upravo to pretpostavljanje ovih pojmova i idejnih struktura koje oni prekrivaju kao podrazumljivih ili „opštih mesta“ omogućava naučnu problematizaciju (Shankes 2001, 284–305; Stoczkowski 2008, 350–351; Babić 2009, 123–132).

Takva problematizacija podrazumeva sučeljavanje, s jedne strane, strategija pisanja u arheologiji i, s druge strane, varvarstva kao „fioke“ u koju se mogu smestiti i zahvaljujući čijoj opštosti se ubedljivo mogu u arheologiji utemeljiti najrazličitiji stereotipi o *drugima*. Sam pojam varvarstva se u srpskoj arheologiji može razumeti kao posledica nekritičkog preuzimanja kategorizacija zajednica iz prošlosti preuzetih iz istorijskih izvora, pre svega antičkih, uz rudimentarne uticaje jednolinijskog evolucionizma[10] (Тасић 1979, 12, 17; Mihajlović 2014). Međutim, nije reč samo o pojmovima već i o pitanjima, istraživačkim strategijama i objašnjenjima za koje se može pretpostaviti da su ovi pojmovi bili snažno spregnuti, pa formalno napuštanje upotrebe samih reči *varvarstvo* i *varvarizacija* ne ukida interpretativne mehanizme nastale u istom idejnom sistemu.

Kada je o problematizovanju pisanja u arheologiji reč, kao dobar okvir može

10 Podela društava na divljaštvo, varvarstvo i civilizaciju koju je uspostavio Luis Morgan je uz izvesne ograde ipak prihvaćena kao značajna u periodu nakon Drugog svetskog rata u domaćoj arheologiji, zbog uticaja Morganovog „Drevnog društva“ na delo Fridriha Engelsa „Poreklo porodice, privatne svojine i države“ (Тасић 1979, 17; Палавестра 2011, 86 – 87, 256 – 258).

poslužiti studija Kliforda Gerca „Antropolog kao pisac“. Jedan od problema koji je u njoj istaknut, a koji je noseći i u pokušaju razumevanja načina na koji su u srpskoj arheologiji konstruisani identiteti u odnosu na varvarske *drugosti*, jeste šta je to što autor (arheološkog) teksta stvara. Pozivajući se na Mišela Fukoa i Rolana Barta, Gerc ukazuje na značaj autora kao „utemeljivača diskurzivnosti“ koji su, pored stvaranja sopstvenih dela, time stvorili mogućnost i pravila za formiranje drugih tekstova. Oni imaju presudan značaj ne samo za razvoj intelektualnih disciplina već i za njihovu prirodu. Dakle, oni stvaraju teoriju, tradiciju ili disciplinu u kojoj će druge knjige i drugi autori naći svoje mesto (Gerc 2010, 9—33; Pruitt 2011, 11—44).

Polazeći od postprocesnog shvatanja da je arheologija praksa u sadašnjosti i da je, u skladu sa tim, odgovornost discipline nužna, predloženi pristup doprinosi uvidu u ono čime se bavimo i u mehanizme i načine na koje stvaramo arheološko znanje. Pojam varvarstva nosi brojne naslage značenja koje se po potrebi mogu pokrenuti i mogu se zatim, kao deo arheološki otkrivene materijalne realnosti, politički instrumentalizovati (Rawson 2001; Kuper 2005, 20–36; Todorov 2010). Prema Kristijanu Kristijansenu, u evropskoj arheološkoj tradiciji se prepoznaju mitovi o poreklu u osnovama discipline, koji se zasnivaju na objašnjenjima vezanim za varvarstvo i civilizaciju i koji imaju dva smera. (1) Prvi od njih odnosi se na evropsko nasleđe antičke civilizacije i varvarsku destrukciju civilizacijskih vrednosti, odnosno na „prirodnost“ afirmativnog civilizatorskog uticaja na varvarske populacije i destrukcije kao prirodne varvarske prakse. (2) Nasuprot ovom, u Srednjoj Evropi pod uticajem nemačkih devetnaestovekovnih utemeljenja o prošlosti, razvijena je ideja o autohtonim evropskim varvarskim korenima naroda koji su simbol neiskvarene slobode i vitalnosti koji je suprotan despotizmu civilizacija (Kristiansen 1996, 138–143). Ta ideja je krajem XIX i početkom XX veka razvijana u sprezi istorijske

lingvistike, arheologije i *Volkskunde*[11] kao osnova za izmišljanje tradicija i nacionalnih mitova o prošlosti. Uspostavljanje kontinuiteta između praistorijske prošlosti i sadašnjosti naroda/narodnosti/nacije, praćenjem varijacija materijalne kulture kao izraza etničkih ili rasnih obeležja je deo ovog idejnog korpusa (Bendix 1997, 25–67; Geary 2007; Палавестра 2011, 579–594; Bandović 2012, 629–648).

Polazne pretpostavke istraživanja, u odnosu na koje se analizira studija slučaja koja se tiče istorije srpske arheologije, predstavljaju shvatanja varvarstva i varvarizacije u arheologiji Evrope od XIX veka do danas, koja su samo pojednostavljeno i sumarno predstavljena u vidu prethodno izložene dihotomije (varvari kao suprotnost civilizaciji i varvari kao preci). Pod *srpskom arheologijom* se podrazumeva arheologija koja se praktikuje u Republici Srbiji, a koja se u velikoj meri oslanja na nasleđa arheologija čiji su ciljevi i programi definisani i praktikovani u okvirima različitih država u kojima je današnja teritorija Republike Srbije postojala. Sintagma srpska arheologija ni na koji način ne podrazumeva etničko određenje arheologije, već upućuje na različite naučne tradicije koje domaća arheološka zajednica baštini, a koje su veoma isprepletane sa nekadašnjim pregnućima jugoslovenske ili jugoslovenskih arheologija. Drugim rečima, studija se bavi uticajem koji je arheologija u XX veku imala na ono što danas zovemo srpskom arheologijom, što znači da je fokus pre svega stavljen na razvoj kulturno-istorijske arheologije u kontekstu discipline koja se razvija u Srbiji, odnosno Jugoslaviji.

Drugost varvarstva (i varvarizacije) označava postkolonijalno shvatanje varvarskih populacija kao *drugih*, ali i kritički otklon razvijen u okviru postkolonijalnih studija koji već u kategorizaciji koja prihvata podelu na nas i *druge* prepoznaje mogućnost učitavanja etnocentrizma i esencijalizma u novom obliku (Ingham and Warren 2003, 1–15; Liebmann and Rizvi 2008; Đorđević 2009, 318–337). Upravo taj vid kontradiktornosti koji je često

11 *Volkskunde* je zamišljena kao proučavanje seoskih populacija sopstvene zemlje, unutrašnjih *drugih* koji formiraju naciju ili pak narod, dok je *Völkerkunde* shvatan kao studija „istinskih *drugih*“ bilo da su se oni nalazili preko okeana ili u prošlosti Evrope.

kritikovan i koji se može naći u samoj srži ove teorijske orijentacije (a zahvaljujući kojoj se prihvata da je znanje o *drugom* homogeno, nepromenljivo, bez pukotina, orijentisano ka jednom velikom hegemonijskom cilju) stvara potrebu za kritičkim preispitivanjem, objedinjavanjem postkolonijalnih studija i arheološke epistemologije.

Postkolonijalna teorija diskursa, koja je razvijana u okviru književne kritike, studija kulture i antropologije, našla je svoje mesto i u arheologiji, naročito u poslednje dve decenije. Njen doprinos je veliki na polju klasične arheologije, zahvaljujući kojoj su dovedeni u pitanje koncepti kolonizacija kao interpretativni modeli za procese društvene promene iz prošlosti, nastali pod snažnim uticajem kolonijalnog iskustva u specifičnom ideološkom kontekstu koji se vezuje za Zapadnu Evropu krajem XIX i značajnim delom XX veka. Moderna oslanjanja i poistovećenja sa nasleđem antičkih civilizacija kao referentnim okvirom u konstrukcijama evropskih identiteta, proizvela su prostor za opravdanje modernih kolonijalnih poduhvata zahvaljujući objašnjenjima prošlosti kroz termine kakvi su, na primer, *helenizacija* i *romanizacija* (Gosden 2001, 241–261; Hingley 2005; Dietler 2005, 33–68; Бабић 2008, 39–54; Babić 2010, 264–266; Mattingly 2011; Mihajlović 2012, 709–729). Sa druge strane, shvatanje procesa *civilizovanja* drugog, kao prevođenje društva sa nižeg stupnja razvoja ka višem i savršenijem na univerzalnoj skali razvoja čovečanstva, upućuje ponovo na preispitivanje disciplinarnih početaka arheologije i njenu vezu sa jednolinijskim evolucionizmom. Tako se, s pravom, konceptima ove vrste mogu uputiti sve kritike izrečene na račun unilinearnog evolucionizma, a naročito neuvažavanje kulturnog relativizma. Uprkos snažnom osporavanju i paradigmatskim promenama u antropologiji, pokazalo se da su koncepti koje prepoznajemo kao formirane u jednolinijskom evolucionizmu žilavi i dugotrajni i da se uz kontekstualna prilagođavanja čuvaju u samim epistemološkim osnovama antropologije i srodnih disciplina (Фабијан 2001, 172 – 173; Pluciennik 2005; Палавестра 2011, 69 – 106). To je jedna od pozicija sa koje se može kritički preispitivati shvatanje varvarstva u srpskoj arheologiji.

Međutim, osnovano je pretpostaviti da su u temeljima srpske arheologije zastupljeniji drugi konceptualni sistemi koji se vezuju za varvarstvo, koji se načelno mogu

vezati za antropologiju, etnologiju i arheologiju nemačkog govornog područja, a koje su krajem XIX i početkom XX načelno bile antievolucionistički orijentisane (Zimmerman 2001, 1–11; Gingrich 2005, 59–153; Bunzl and Penny 2006, 1–30; Brather 2008, 317–334; Evans 2010, 223–230; Палавестра 2011, 107–112). Ova hipoteza proističe iz dosadašnjih proučavanja istorije arheologije, etnologije i antropologije u Srbiji i Jugoslaviji, kao i istraživanja o školovanju studenata iz Srbije na evropskim univerzitetima u XIX veku, na osnovu kojih se može reći da pretpostavke na kojima je formirana arheologija u Srbiji predstavljaju nasleđe visokog obrazovanja nemačkog govornog područja iz arheologije i srodnih oblasti (Ковачевић 2001; Трговчевић 2003; Бабић 2008, 128–132; Babić 2011, 571–573; Палавестра 2011, 153–163; Milosavljević 2012, 681–708). Naravno, mora se uvažiti da je prenos znanja iz jedne akademske sredine u drugu doneo modifikacije u skladu sa kontekstom u kojem je to znanje, naknadno, po prenošenju, prezentovano i čuvano (Babić 2014). Odatle proizilazi i prva hipoteza ovog istraživanja*:* da shvatanje varvarstva u srpskoj arheologiji nije presudno obeleženo uticajem sociokulturne evolucije, već „nemačkim uticajem" u osnovama discipline iz kojeg se varvarstvo vidi kao prvobitno stanje naroda u kojem se mogu pronaći karakteristike nužne za praćenje veza među etnicitetima kroz vreme (odnosno etnogeneza populacija ili drugih vrsta uspostavljanja kontinuiteta među kolektivnim identitetima na osnovu ostataka materijalne kulture). Relevantnost ovog pitanja može se obrazložiti značajem etničkih identiteta u savremenom političkom kontekstu u Srbiji i dominantnom zastupljenošću tradicionalne ili kulturno–istorijske paradigme u srpskoj arheologiji (Babić 2002, 309–322; Novaković 2011, 386–400). Iz ugla kulturno–istorijske arheologije, prošlost se tumači kroz narative o arheološkim kulturama, grupama i kompleksima koji se u postprocesnoj arheološkoj literaturi smatraju projekcijama savremenih socijalnih fenomena u prošlost ili pak, iz procesne perspektive, ne sasvim adekvatnim, ali upotrebljivim analitičkim arsenalom koji se ne odnosi na realne entitete iz prošlosti (Olsen 2002, 29–43; Џонсон 2008, 30–40).

Druga hipoteza se oslanja na preispitivanje razumevanja određenih korpusa materijalne kulture (ili promena materijalne kulture) kao pokazatelja etniciteta

varvarskih populacija u srpskoj arheologiji. Ona podrazumeva da su procesi označeni kao varvarizacija, dezintegracija, destrukcija (i slični), oni za koje se neosnovano podrazumeva da su indikator prisustva određene varvarske populacije, a shvaćeni tako, zbog tumačenja promene materijalne kulture koje je opterećeno vrednosnim sudovima. Odnosno, otvara se mogućnost za analizu mehanizama kojima se obrazlaže „detektovanje" varvarskih populacija u arheološkom zapisu, kroz zabeležene promene u materijalnoj kulturi koje se sa stanovišta modernih vrednosti smatraju kao kvarenje stila, imitacija, destrukcija, udaljavanje od uzora i slično.

Ključni domet istraživanja se tiče odnosa arheološke epistemologije i sociologije znanja odnosno antropologije nauke, kroz studiju slučaja konstrukcije arheološkog znanja o varvarstvu u srpskoj arheologiji. To je samo jedan od mogućih vidova sagledavanja istorije srpske arheologije, koji je vrlo uzak, ali problemski orijentisan ka razumevanju mehanizama konstrukcije, prenosa, nadogradnje, odabira i zaboravljanja znanja unutar discipline (up. Harding 2005; Engeworth 2006; Škorić 2010; Babić 2014). Odatle proističe set pitanja vezanih za treću hipotezu koja podrazumeva preispitivanje snage „nemačkih korena" (*up*. Raczkowski 2001) u tradiciji srpske arheologije, u različitim političkim trenucima na osnovu studije slučaja koja podrazumeva prethodno naznačene koncepcije vezane za varvarstvo.

2.2 Konstruktivistički program sociologije znanja (teorijski okvir za proučavanje istorije ideja u arheologiji)

Za teorijsko razumevanje proizvodnje znanja u arheologiji za početak je potrebno razumeti mehanizme koji povezuju socijalno okruženje naučnika i njihovu naučnu produkciju. U tom smislu, najrelevantnija za ovo istraživanje su pitanja koja se smatraju nasleđem sociologije znanja ili sociologije nauke. Dakle, ovaj aspekt istraživanja nije determinišući, ali predstavlja razlučivanje gornjih slojeva problema, govoreći metaforično rečnikom arheološke stratigrafije. Nakon razmatranja značaja ovih aspekata moguće je pozabaviti se pitanjima koja su jasnije vezana za mogućnost interpretacije kolektivnih

identiteta u prošlosti i problemskih pitanja koja odavde proističu.

Polje sociologije znanja/sociologije nauke nije sasvim lako ni okvirno ograničiti, bez njegovog prelivanja na druge srodne oblasti kao što su istorija ideja, epistemologija, filozofija nauke, antropologija nauke, studije nauke i tehnologije itd. U pokušaju da objasni tu kompleksnu poziciju Bruno Latur (*Bruno Latour*) je upravo istakao da je isprepletanost i *prevođenje* međudisciplinarnih i međukulturnih sadržaja srž ovog istraživačkog polja.

> „*Moji prijatelji i ja već dvadesetak godina proučavamo te neobične situacije koje intelektualna kultura u kojoj živimo ne zna gde da svrsta. U nedostatku boljeg, nazivamo se sociolozima, istoričarima, ekonomistima, politikolozima, filozofima, antropolozima. Ali tim uvaženim disciplinama uvek dodajemo genitiv: nauke i tehnike. Koristi se engleska sintagma science studies, ili onaj pretežak izraz: „nauke, tehnike, društva“. Kakva god da je etiketa, tu je uvek reč o ponovnom vezivanju Gordijevog čvora, prelazeći onoliko puta koliko je potrebno, preko reza koji razdvaja egzaktna znanja od vršenja vlasti, to jest prirodu od kulture. Budući da smo i sami hibridi, smešteni kao lutke u naučne institucije, poluinženjeri, polufilozofi, trećinom obrazovani a da to nismo ni tražili, odabrali smo da opišemo tu isprepletenost ma kuda nas ona vodila*“ (Latur 2010, 17).

Ta prepletenost upućuje zašto nije sasvim dovoljno, kako se može na prvi pogled učiniti, poslužiti se Kunovim metodološkim alatima u susretu teorijske/istorijske/antropološke/sociološke vizure sa arheološkom disciplinom. Podjednako kao što je kritikovano shvatanje da upotreba prirodno – naučnih metoda u procesima rekonstrukcije prošlosti, ne čini arheologiju egzaktnom, može se pristupiti kritičkom razumevanju odnosa sociologije znanja i arheologije. Odnosno, ne udubljujući se u razgranate istorije ideja *nauka o nastanku i promenama naučnog znanja*, bez epistemološkog opreza koji se uzgaja prema matičnoj disciplini, moguće je ukazati neopravdano veliko poverenje konceptima

iz drugih društveno – humanističnih disciplina. Odatle proističe potreba da se polje sociologije znanja što šire postavi, prema do sada uočenim ključnim problemima srpske, odnosno jugoslovenske arheologije i tematskim usmerenjima ovog istraživanja.

Rana sociologija nauke nastajala je u okviru filozofskih debata koje su se ticale prirode nauke i društvenih osnova znanja uopšte. Do sedamdesetih godina XX veka, ona je bila sinonim mertonovskoj (pozitivističkoj) paradigmi, dok je danas, kako je napomenuto, deo širokog interdisciplinarnog polja. Stoga je pored konstruktivističkog programa sociologije znanja u užem smislu, važno vratititi se i klasicima ovog polja u odnosu na čije ideje i pitanja su, između ostalog, nastajale i različite konstruktivističke orijentacije (*up.* Škorić 2010; Birešev 2014, 139-165).

2.2.1 Karl Manhajm i pitanje generacije

Jedan od najznačajnijih i najuticajnijih autora koji je dao trajno obeležje sociologiji znanja je **Karl Manhajm** (1893 – 1947). Iako su mu sociološka interesovanja bila raznorodna i široka, njegove tekstove pre svega povezuje ideja da društvo i ljudsko znanje nisu odvojeni entiteti, odnosno da je znanje proizvod društva i istorijskih prilika određene epohe. Karl Manhajm je rođen krajem XIX veka u Budimpešti, u jevrejskoj porodici koja je pripadala srednjoj klasi. Pošto je obrazovanje sticao u različitim evropskim intelektualnim sredinama, periodizacija njegovog života podrazumeva: mađarski (do 1919. godine), nemački (od 1919. do 1933. godine) i engleski period (od 1933. do 1947. godine). Tokom života u Budimpešti značajan je uticaj Đerđa Lukača i budipeštanskog kruga angažovanih intelektualaca na Manhajma. Za vreme nemačkog perioda, on je boravio na mnogim univerzitetima i bio pod snažnim uticajem Georga Zimela, Vilhelma Diltaja, Edmunda Huserla, Maksa Vebera i delimično Maksa Šelera. U periodu od 1922. do 1925. godine bio je na Hajdelberškom univerzitetu, gde je doktorirao 1922. sa temom *Strukturna analiza epistemologije.* Nemačku napušta nakon dolaska nacista na vlast i, kao već afirmisan sociolog, počinje da radi na Londonskoj školi za ekonomiju i političke nauke. Od 1941. godine počeo je da predaje i sociologiju i sociologiju obrazovanja na

Institutu za pedagogiju pri Londonskom univerzitetu (Marinković 2010, 11–12).

U svom eseju iz 1927. godine, Manhajm je postavio pitanje „generacije kao društvene lokacije“, pa ovo usmerenje može biti od značaja za razumevanje razvoja ideja koje baštini današnja arheološka zajednica u Srbiji. Generacija je, sa jedne strane, gruba, prirodna činjenica, koncept koji omogućava kvantifikaciju. Sa druge strane, iz romantičarske perspektive u različitim generacijama se vide posebne karakteristike, koje se najpre mogu spoznati intuicijom. Međutim, Manhajm prostor za sociološku analizu vidi upravo između ova dva ekstrema, odnosno u prostoru gde biološko određenje generacije poprima društveni značaj. On kaže da generacija nije nikakva konkretna grupa i da nema karakter zajednice. Ipak, pripadnost jednoj generaciji određuje određene oblike ponašanja i razmišljanja određenog broja pojedinaca. Po Manhajmu, ti pojedinci su delovali i razmišljali na srodan način jer su zauzimali isti položaj u „strukturnoj“ celini. Odnosno, on uvodi pojam „lokacije“ (*Lagerung*) da ukaže na srodne odlike koje iskazuju određeni pojedinci, ne svesnim izborom, već zbog toga što su postavljeni na određenom mestu. Po tom mehanizmu, generacija je slična klasi. Ljudi koji pripadaju istoj starosnoj grupi pokazuju srodnosti u svojim ponašanjima jer su ih njihova prva ključna iskustva dovela u kontakt sa istim stvarima. Iako starije i mlađe generacije mogu biti svedoci istih zbivanja u društvu, efekti događaja mogu biti vrlo različiti. Ključna razlika je u tome da li se događaji percipiraju „direktno“ ili na njihovo razumevanje utiču već stečena iskustva.

Pozivajući se na Pindera, Manhajm insistira na „neistovremenosti istovremenog“:

> *„Svako živi sa ljudima istog i različitog doba, a svi se oni na isti način suočavaju sa nizom mogućnosti za iste doživljaje. Ali za svakog je isto vreme različito vreme – odnosno, ono predstavlja različit period sopstvenog jastva koji se može podeliti samo sa ljudima sopstvenog doba“* (Manhajm 2009, 341).

Suprotno Pinderu, Mahajm smatra da je pogrešno pretpostaviti da problem generacija postoji zato što se može ustanoviti ritam generacija koji se ponavlja u

nepromenljivim intervalima. Pored rođenja i smrti kao bioloških određenja individua i generacija kojima pripadaju, ključno je uvažiti društvenu interakciju ljudskih bića jer je to tačka u kojoj se otkriva sociološki značaj ovih bioloških faktora. Tako Manhajm uspostavlja pet karakteristika generacije kao određenja, odnosno lokacije unutar društvene strukture i strukture moći: 1) Stalno se pojavljuju novi učesnici u kulturnom procesu; 2) Prethodni učesnici tog procesa stalno nestaju; 3) Pripadnici svake nove generacije učestvuju u samo ograničenom segmentu istorijskog procesa; 4) Zato je stalno potrebno prenositi akumulirano kulturno nasleđe; 5) Prelazak od generacije do generacije je neprestani proces.

Međutim, postavlja se pitanje koji su to fenomeni koji određuju ove karakteristike, a koji mogu poslužiti za analizu polja proizvodnje znanja u arheologiji. Odnosno, važno je razumeti kako je u kontekstu srpske arheologije konstruisan koncept varvastva i varvarizacije.

Pre svega, ključno je osvrnuti se na to, da ma koju generaciju da posmatramo, stalno se događa **„kontakt iznova“**. Odnosno, stalna pojava novih ljudskih bića omogućava da se sprovedu promene u mišljenju i u praksi zahvaljujući kojima može doći do prilagođavanja promenjenom kontekstu. Iako ne postoji nekakva savršena „fleksibilnost“ i adaptacija u ovom smislu, moguće je zapitati se u kontekstu srpske arheologije: Šta biva kada je „kontakt iznova“ u velikoj meri onemogućen (bilo da su razlozi posledice rata ili intervencije autoriteta)? Manhajm kaže da neprestana pojava novih ljudskih bića u našem sopstvenom društvu kompenzuje ograničenu i fragmentarnu prirodu pojedinačne svesti, iako istovremeno dovodi do izvesnog gubitka akumuliranih kulturnih dobara. Ovaj proces olakšava ponovnu evaluaciju postojećeg inventara znanja, tako što nas uči šta više nije korisno, ali i žudnji ka onom što tek treba da se osvoji (Manhajm 2009, 368-369).

Drugi važan fenomen je društveno **zaboravljanje**. Društveno sećanje koje je subjekt promišljanja je mnogo manje značajno, od onog implicitnog (*up.* Asman 2006, 68-72). Ili Manhajmovim rečima:

„Neposredno smo svesni prvenstveno onih vidova svoje kulture koji su postali subjekat promišljanja; a oni obuhvataju samo one elemente koji su tokom razvoja nekako, u nekoj tački, postali problematični. Međutim, to ne znači da se oni, kada jednom postanu svesni i promišljeni, ne mogu opet vratiti u aproblematični netaknuti domen vegetativnog života. U svakom slučaju, oblik sećanja koji sadrži prošlost u obliku promišljanja mnogo je manje značajan – npr. opseg iskustva na koji se on odnosi mnogo je više ograničen nego oblik u kojem je prošlost samo „implicitno", „virtuelno" prisutna; a promišljani elementi su češće zavisni od nepromišljanih elemenata nego vice versa" (Manhajm 2009, 356).

To znači da su sećanja koja su nesvesno prihvaćena u kondenzovanom obliku ili implicitno prisutna, potencijalno mnogo trajnija i delatnija u odnosu na modele ponašanja koji su svesno odabrani. Kada je reč o opštim mestima ili implicitnom nasleđu, koje nastaje kao posledica zaboravljanja razloga zbog čega je nešto uopšte i bilo važno, potrebno je istaći da su takve ljušture sećanja pogodne za preoblikovanje. Naime, takozvana tradicionalna razmišljanja se preobražavaju da bi se uklopila u preovladavajući novi kontekst i tek se naknadno mogu otkriti neprimećeni „stari" potencijali prisutni i nakon transformacije ideja. Tu zaboravljanje ima vrlo važnu ulogu (*up.* Konerton 2002, 9-14).

Generaciju određuje sličnost društvene lokacije koju pre svega čini srodnost načina **„raslojavanja iskustva" generacije**. Hronološka istovremenost ne može stvoriti zajedničku generacijsku lokaciju, nju pre svega čini ista raslojenost iskustva. Izuzetno su važni „prvi utisci", „iskustva iz detinjstva", zatim iskustva koja slede i formiraju ostale slojeve. Važno je razumeti koja su iskustva presudna, odnosno koji utisci srastaju u prirodan pogled na svet. Čak i kad nešto negiramo, pažnja se suštinski fokusira na to što se negira i time nas suštinski određuje. Manhajm ističe kako da svako iskustvo stiče svoje posebno lice u odnosu prema tom primarnom sloju iskustva. U svakom slučaju, interesantno je, da posledično možemo tumačiti i susret dveju generacija. One se uvek

bore sa različitim protivnicima, bilo spolja, bilo iznutra (Manhajm 2009, 357-363).

> *„Dok se stariji ljudi možda još uvek bore sa nečim u sebi ili u spoljašnjem svetu, pa taj protivnik određuje sva njihova osećanja i napore, pa čak i koncepte i kategorije mišljenja, za mlađe ljude taj protivnik možda uopšte i ne postoji: njihova primarna orijentacija je potpuno drugačija"* (Manhajm 2009, 359).

Primenjeno na kontekst istraživanja istorije ideja unutar srpske arheologije, može biti od velike važnosti promišljanje **međugeneracijske komunikacije, prenosa znanja i hijerarhije značaja istraživačkih pitanja**. Stoga je prenos akumuliranog nasleđa još jedan od parametara za tematizovanje. Manhajm kaže da stavovi i ideje koje nastavljaju da deluju na adekvatan način u novim okolnostima, služe kao osnovni inventar grupnog života, nesvesno i nehotice. Po njegovom mišljenju, ove se osnove upijaju, a da ni učenik ni učitelj nisu toga svesni. Odnosno, ono što se svesno nauči ili usadi, vremenom može postati preispitano i predmet promišljanja. Onaj drugi, implicitni pogled na svet je sloj mišljenja koji se obično stabilizuje kao prirodni pogled na svet, što je naročito važno za razmatranje generacija unutar akademskih zajednica. Metaforično govoreći gornji slojevi se promišljaju, donji funkcionišu kao opseg navika. Oslanjajući se na pomenuti „kontakt iznova", valja ukazati da se savremenost mladosti sastoji od približavanja „sadašnjosti" problemima, odnosno da su mladi dramatično svesni procesa destabilizacije u međugeneracijskoj komunikaciji i da se opredeljuju u ovom procesu. „Sve to vreme, starija generacija se drži preorijentacije koja je predstavljala dramu njene mladosti" (Manhajm 2009, 361). Generacije su u stanju neprestane interakcije, a konstantna obuka mladih se sudara sa teškoćama zbog činjenice da iskustvene problem mladih određuje drugačiji niz suparnika u odnosu na orijentaciju učitelja. Tako, ova teorijska perspektiva nudi razrešenje te tenzije u kompenzaciji koja podrazumeva da učenik obrazuje učitelja, podjednako kao što učitelj obrazuje učenika (Manhajm 2009, 357–362).

Važi i obrnuto. Indikativno je ukoliko nema prenosa akumuliranog znanja, ako

je prenos minimalizovan ili ako se ne događa postepeno kroz neprestane generacijske interakcije. Na primer, kroz ovu prizmu se bar delimitčno može sagledati veoma mali broj učenika koji je Miloje M. Vasić „proizveo" u svojoj pola veka dugoj profesorskoj karijeri (Palavestra 2012; 2013). Odnosno, nepostojanje stalnog „kontakta iznova" u ovom dugom periodu nije bez posledica ni po arheologiju koja će se razvijati nakon Vasićeve smrti.

Obično je činjenica da se prelaz sa jedne na drugu generaciju neprestano odvija, ono što ovu interakciju čini lakšom. Moguće je uvideti da se prvi korak u interakciji događa između „međugeneracija", koje su manje međusobno udaljene. Mlađa generacija najčešće, usled hijerarhijske pozicije, pokazuje poniznost u odnosu na one čije su profesionalne pozicije utvrđene. Ovo proizvodi prilagođavanje mlađe generacije tako, da ona u krajnjoj instanci zapravo, barem minimalno, utiče na stariju. Prema Manhajmovom mišljenju, jačanje društvene dinamike dovodi do sve veće prijemčivosti starije generacije za uticaj mlađih. Često starija generacija može pokazati veći stepen fleksibilnosti u prilagođavanju novim idejama, zbog utvrđene društvene, kao i pozicije moći, u odnosu na one čija je karijera tek u početnoj fazi ozbiljnije izgradnje (Manhajm 2009, 362 – 363).

Unutar generacijske strukture, **generacijske jedinice** su one grupe koje na različite, specifične načine razrađuju materijal svog zajedničkog iskustva. Njihovo delovanje zavisi od lokacije unutar generacijske strukture. Pored toga, važno je napomenuti da se jezgra stavova specifičnih za novu generaciju mogu razviti i primenjivati od ljudi koji su izolovani u sopstvenoj generaciji i koji se mogu nazvati **pretečama** generacijskog stila. Moguće je da generacije ne dosegnu svoje pojedinačne entelehije, pa se povezuju, ako je to izvodljivo, sa prethodnom generacijom, koja je dostigla zadovoljavajući oblik, ili mlađom, koja je u stanju da razvije novu formu. Na ovaj način, impulsi i trendovi prepoznati u jednoj generaciji kao relevantni, mogu ostati skriveni jer postoji definisan oblik druge generacije koji privlači svojom većom stabilnošću u odnosu na onog koji se povezao (Manhajm 2009, 370).

Sledeći Manhajma, neophodno je razumeti koja su ograničenja vezana za uticaj generacijskog faktora na određene društvene procese. Uprkos tome, pitanje generacije

može poslužiti kao armatura inetrpretativne konstrukcije o razumevanju varvarstva u istoriji srpske arheologije, unutar nasleđa šire strukture jugoslovenskih arheoloških zajednica.

2.2.2 Ludvik Flek i razumevanje naučnog razvoja

Ludvik Flek (1896 – 1961) je bio poljski[12] mikrobiolog čije su studije iz istorije medicine i istorije nauke dugo ostale nepoznate u širim naučnim krugovima, jer su uglavnom pisane na poljskom jeziku. Flek je diplomirao medicinu na Univerzitetu u Ljvovu. U periodu od 1920. do 1923. bio je asistent Rudolfa Vajgla, koji je bio poznat po istraživanjima tifusa. Nakon toga, Flek je specijalizirao bakteriologiju u Beču. Tako je u periodu od 1925. do 1927. godine bio upravnik bakteriološke i hemijske laboratorije Državene bolnice u Ljvovu. Godinu 1927. u vreme zenita bečkog kruga, je proveo u Beču. Od 1928. godine, nastavio je da radi u Ljvovu kroz laboratorijsku praksu i pišući radove iz oblasti serologije, hematologije, eksperimentalne medicine, imunologije, bakteriologije, metodologije nauke, naučne opservacije, istorije otkrića itd. Otpušten je iz labaratorije u kojoj je radio 1935. godine, zbog svog jevrejskog porekla. Na početku nemačke okupacije Lavova u Drugom svetskom ratu, bio je upravnik bakteriološke laboratorije Jevrejske bolnice u ovom gradu. U ovom periodu, u vreme epidemije tifusa uspeo je da razvije dobar dijagnostički test za tifus, koji je omogućio brzo otkrivanje i izolaciju. Flek i njegova porodica bili su uhapšeni 1942. godine, a nakon izvesnog vremena rada na vakcini protiv tifusa pod nemačkim nadzorom u logoru Buhenvald, bio je poslat u koncentracioni logor Aušvic. Po završetku Drugog svetskog rata, doživljava pravu afirmaciju na polju mikrobiologije. Pošto je postao značajan autoritet unutar oblasti za koje se matično obrazovao, nije bio mnogo posvećen epistemologiji. Preselio se u Izrael 1957. godine (Trenn, Merton 1981, 149 – 153).

Njegovi najznačajniji epistemološki radovi objavljeni su tokom tridesetih godina

12 Rođen je u Ljvovu, koji je u vreme njegovog rođenja pripadao Austrougarskoj, zatim u međuratnom periodu Poljskoj a posle Drugog svetskog rata Ljvov je bio pod vlašću SSSR-a.

XX veka, ali su postali poznati tek sa razvojem konstruktivističkih programa filozofije i sociologije nauke. Danas se Flek smatra jednim od klasičnih autora ove oblasti u rangu sa Karlom Poperom ili Robertom Mertonom. Izbor Fleka nije nasumičan, za afirmaciju njegovog dela značajno je zalaganje Kuna, zbog uticaja koje su Flekove ideje izvršile na Kunovu „Strukturu naučnih revolucija" (Škorić 2010, 339-340).

Flekov naučni rad na polju sociologije znanja je podeljen u tri faze. Prva od njih je period kada je on iz istorije medicine polako ulazio u polje istorije nauke, kroz dva kratka eseja iz 1926. i 1929. godine. U njima je naučna realnost po sebi počela da se dovodi u pitanje. Glavna faza njegovog rada na polju filozofoije nauke vezana je za publikovanje monografije „Genesis and Development of a Scientific Fact"[13] (1935) u kojoj je definisao sopstveno usmerenje u teoriji saznanja. Uz ovo, Flek je 1935. i 1936. objavio dva duga epistemološka članka u prestižnom poljskom časopisu *Przeglad Filozoficzny*. U periodu posle Drugog svetskog rata, on je problematizovao naučni rad unutar kolektiva, oslanjajući se na sopstveno iskustvo rada u koncentracionom logoru na pronalaženju vakcine protiv tifusa. Njegovi stavovi su ukratko sumirani, neposredno pred kraj života, u članku objavljenom u američkom časopisu „*Science*", u julu 1960. godine (Cohen, Schnelle 1986, x – xi).

Govoreći o Ludviku Fleku, teško je izbeći zapažanja o njegovom neobičnom naučnom putu, odnosno o čudnoj sudbini i recepciji njegovih radova. Uglavnom se smatra da je originalnost njegovih ideja bila inspirisana njegovom profesionalnom nevidljivošću i dugotrajnom nemogućnošću da iznađe način da se u matičnoj naučnoj zajednici afirmiše. Ovo bi lako, uz razumevanje njegovih doprinosa, moglo uvesti shvatanja Fleka kao genija i **tragičnog heroja** nauke, a to je upravo važna tačka na čijem je problematizovanju upravo on insistirao.

Naime, on je ukazivao da u fokusu istraživanja proizvodnje naučnog znanja mora biti kolektiv, odnosno naučna zajednica. Ulogu pojedinca je video kao vrlo spregnutu. Smatrao je da su iskazi koji se mogu podvesti pod formu „neko je otkrio nešto" nejasni jer

13 Knjiga je završena 1934. godine, objavljena 1935. godine u Švajcarskoj.

ne pokazuju još jednu dodatnu dimenziju, tj. socijalno okruženje i naučna podrazumevanja u odnosu na koje ovaj iskaz ima bilo kakvog smisla. Da je „neko otkrio/prepoznao/ukazao/iskopao nešto" moguće je razumeti jedino ukoliko su poznate osnove znanja na koje izrečeno referiše, tj. ukoliko smo pripadnici određenog kulturnog ambijenta, odnosno **stila mišljenja** ili **kolektiva mišljenja** (Weissmann 2002, 112-113).

Razrada koncepta kolektiva mišljenja podrazumeva da je reč o zajednici ljudi koji međusobno razmenjuju ideje i koji su u stalnoj intelektualnoj interakciji. Članovi kolektiva mišljenja prihvataju specifične načine opažanja i razmišljanja, trudeći se da učine „pravim objašnjenjem" upravo ono što u sebi sadrži i što stvara taj stil mišljenja. Iako je kolektiv mišljenja skup individua, važno je napomenuti da on ne nastaje prostim sabiranjem ljudi ili njihovog delanja u jedan okvir (Fleck 1981, 41).

Odnosno, sa Flekovog stanovišta ključne su idejne metamorfoze koje nastaju u međuljudskoj komunikaciji. Kolektiv mišljenja pre svega podrazumeva komunikaciju u kojoj su pored razumevanja vrlo važni i **nesporazumi**, odnosno, raznorodno razumevanje istih fenomena, kao i jezička artikulacija ideja. Različiti kolektivi mišljenja mogu imati isti predmet istraživanja ili opisivanja, a da njihova komunikacija bude izrazito teška. Pošto je pod kolektivima mišljenja Flek podrazumevao ne samo naučne već i umetničke, religiozne, političke i druge kolektive mišljenja, kao primer nemogućnosti sporazumevanja između dva kolektiva mišljenja on navodi astronome i astrologe. Iako i jedni i drugi donose zaljučke posmatrajući nebeska tela, njihovi stilovi mišljenja su **nesamerljivi**. Ovakvom problematizacijom Flek ne umanjuje značaj i poziciju nauke, ali uvodi mogućnost analize iracionalnalnih elemenata u naučnom zaključivanju (Škorić 2010, 339-342).

Teško je ne videti društvenu strukturu naučnih zajednica, čak i samo letimičnim uvidom u formalne aspekte njenog delovanja. Dovoljno je osmotriti podele rada, kooperacije, koautorstva, aspekte tehničke podrške, razmene ideja i kontroverze. Grupe i hijerarhijska pozicija mogu se uvideti i promatranjem učešća na skupovima, kongresima, u profesionalnim časopisima, kao i različito orijentisanim težnjama za stručnim usavršavanjem i razmenom. Dakle, jasno je da je saznanje u izvesnoj meri

društveno uslovljeno. Jezik stručnih radova u velikoj meri pokazuje tu zavisnost i biva okidač stalnog obnavljanja uslovljenosti saznanja socijalnim kontekstom. Određena reč može svojom specifičnošću ukazivati na kompleksne teorije, pa njeno prisustvo može proizvesti pasionirane podražavaoce ili pak protivnike. Takva reč je neka vrsta slogana, nagoveštaj šire orijentacije. U kontekstu srpske arheologije reč *teorija* u naslovu nekog rada proizvodi određenja koja se uvek tiču naročitog akcenta o tome kom kolektivu mišljenja autor pripada (Fleck 1981, 38 – 44).

Međutim, pitanje je kako se stilovi mišljenja formiraju i kako kolektivi mišljenja funkcionišu. Ideje se kreću od jedne osobe do druge i kod svakog proizvode, barem za malo, različite asocijacije. Prema Flekovom mišljenju, nikada se ne može govoriti o apsolutnom razumevanju neke ideje. Nakon nekoliko serija razmene shvatanja određenih fenomena, gotovo ništa ne ostane od originalne ideje. Koje shvatanje onda nastavlja da cirkuliše? Razmenjujući ideje u zajednici, ključne teme se doteruju, menjaju, pojačavaju, pojednostavljuju, paralelno utičući na formulaciju koncepata, običaja i navika unutar zajednice. Kada se nakon nekoliko krugova razmene ideje vrate izmenjene svom „tvorcu", pošto je i sam promenjen pulsiranjem tog procesa razmene mišljenja, „originalni stvaralac" će videti novonastale ideje kao sopstvene, početne. Odnosno, ključno određenje kolektiva mišljenja je da „mi gledamo svojim očima, ali vidimo očima zajednice kojoj pripadamo". Odnosno, *znamo* ukoliko smo u mogućnosti da vidimo ono što je prihvatljivo kolektivu (Fleck 1981, 42).

Neki kolektivi mišljenja mogu trajati vrlo kratko, ali oni koji se održavaju kroz više generacija, često po svom ustrojstvu i strukturi liče na verske pokrete ili učvršćuju autoritet i uticaj na sličan način kao „narodna tradicija". Dugotrajni kolektivi mišljenja spregnuti su sa institucijama kroz koje se ostvaruje uključivanje mlađih generacija, zahvaljujući *obrazovnom sistemu* i *ritualima* koji prate uvođenje novih članova u zajednicu. Kada kolektiv mišljenja postane veliki onda je svakako razuđeniji i sofisticiraniji sistem, tako da podrazumeva male krugove stručnjaka od kojih znanje na neki način polazi, zatim grupe naučnika u nešto širem krugu koji su pod uticajem datog stila mišljenja, ali ne

igraju aktivnu ulogu u njegovom formulisanju i promenama. Centralne figure ili članovi unutrašnjih krugova naučnih zajednica predstavljaju neku vrstu propovednika, kojima drugi ukazuju poverenje. Ovi odnosi se na drugoj razmeri ocrtavaju i između centralnih figura i javnosti. Interesantno je da Flek ukazuje na to da popularna i užbenička nauka, koje su uvek u izvesnoj meri pojednostavljene, zbog toga što deluju ubedljivo i čvrsto utemeljene, stvaraju naučnoj zajednici uverenja o objektivnosti. Dakle, na neki način je reč o cirkularnom toku: naučnici propovedaju najširoj publici, koja pak ovo uzima za relevantno i iskazuje poštovanje, u čemu naučnici vide preklapanje žudnje publike i njihovih stremljenja. Kada je reč o unutrašnjoj strukturi kolektiva mišljenja, po Fleku, ona podrazumeva tri segmenta: 1) grupu koja je prethodnica čitavog stila, koja radi na rešavanju nekog problema (avangarda), 2) zvanična naučna zajednica, 3) lutalice (Weissmann 2002, 110-111; Škorić 2010, 350).

Moguće je istaći karakteristike kolektiva mišljenja, na osnovu kojih se može raspravljati o njima. Među članovima kolektiva mišljenja se razvija **solidarnost**. U odnosu na pripadnost sopstvenoj naučnoj grupi u kojoj su naše kolege, prema pripadnicima drugih kolektiva se razvija prezriv odnos, oni su stranci, veruju u druge bogove, koriste nepoznate reči i nepotrebne koncepte. Prema Flekovom shvatanju, emocije igraju važnu ulogu u funkcionisanju naučnih zajednica. One često proizvode kod istraživača osećaj posvećenja, odnosno učešća u određenoj **misiji** i obraćanje pažnje na značaj **inicijacije** u određen istraživački krug. Moguće je razlikovati **demokratske** kolektive mišljenja (kakav je najčešće tumačen karakter naučnih zajednica) u kojima su svi članovi podsticani na učenje i napredovanje. Za razliku od njih, neki kolektivi razvijaju **dogmatski stil mišljenja,** koji svoja pravila ponašanja obično zasnivaju na nekoj mitskoj ličnosti/osnivaču/spasitelju iz daleke prošlosti. Svakodnevica ove zajednice ima pojačan ceremonijalni karakter, i pristup centralnim krugovima je veoma dobro čuvan. Unutar ovih krugova nema prostora za fundamentalno nove ideje, moguće je samo doslednije poštovanje postojećih principa. Uspeh određenog kolektiva mišljenja moguć je, ukoliko se istraživanje sprovodi u periodu izrazitog **društvenog pritiska**, ukoliko istraživači rade dovoljno dugo na određenom

problemu i dobiju dovoljnu materijalnu podršku (Fleck 1981, 98 – 115).

Razumevanje stila i kolektiva mišljenja je samo stepenik za problematizovanje pojma **činjenice**, odnosno mehanizama nastanka i razvoja činjenica u nauci. Flek je upravo svoju knjigu iz 1935. godine otpočeo pitanjima o tome šta je činjenica, kako nastaje i kako se razvija. Ukazujući da se najčešće smatra da je činjenica nešto određeno, stalno i nezavisno u odnosu na subjektivna shvatanja, on je insistirao na suprotnom. Prema njegovom mišljenju, sakralizacija činjenica po sebi proizvodi izrazitu pasivnost naučne zajednice, jer se realnost činjenica shvata kao potpuno nezavisna u odnosu na naučnike. Ovakvom upitnošću ne treba da se proizvede skepticizam, već da se osvesti zavisnost saznanja od kolektiva mišljenja. Razumevanjem tog odnosa moguće je razumeti kada i kako dolazi do **promena** činjenica (Fleck 1981, xxvii–xxviii). Kada se jednom stvori kolektiv mišljenja, kao neka vrsta pripremljenosti za usmerenu percepciju kroz koju se asimiluje predmet posmatranja u sopstvene okvire, on se aktivno opire svim protivrečnostima kroz nekoliko faza:

1. Kontradikcija sistemu je neshvatljiva
2. Tendencija da se ne primećuje ono što se ne uklapa u sistem
3. Ukoliko su odstupanja primećena, ostaju u tajnosti
4. Druga strategija je, da se primećena odstupanja objasne, uz vidne napore, tako da ipak na određen način pripadaju sistemu
5. Uprkos opravdanosti kontradiktornih viđenja, pojedinac počinje da uočava, opisuje i ilustruje okolnosti koje su najbliže trenutnim shvatanjima, čime doprinosi njihovoj smislenosti (Fleck 1981, 27).

Uočavanje nove činjenice nije moguće ukoliko ne dođe do promene stila mišljenja unutar naučne zajednice ili barem naznaka neke promene. U procesu promene, važne uloge igraju male transformacije, nesporazumi i mutacije ideja koje se događaju zahvaljujući stalnim interakcijama. Nešto radikalno novo nije moguće saznati i usvojiti jednostavno i brzo. Takođe, okidači promene mogu doći i iz potpuno neočekivanih pravaca. Jedan od njih jeste teorijska koncepcija **protoideja** (Škorić 2010, 344-345).

Ovaj koncept (protoideja) omogućava da se shvate transgeneracijski procesi, razvoj ideja na vertikalnoj skali nasleđa jedne discipline, kakva je na primer arheologija u Srbiji. Protoideje Flek smatra rudimentima modernih teorija, ukazući da se činjenice razvijaju uvek korak po korak počevši od nejasnih protoideja, koje nisu ni tačne ni pogrešne. Smatrajući da je zadatak epistemologije da otkrije upravo ovu transformaciju ideja kroz vreme, on je isticao značaj razumevanja protoideja, ukazujući da nam uočavanje iracionalnih elemenata u prevaziđenim objašnjenjima može pomoći u boljem kontekstualizovanju sopstvenih naučnih znanja (Rotenstreich 1986, 161 – 176).

> *„Protoideje, prema Flekovom mišljenju, konstituišu značajan deo našeg sociokulturnog nasleđa i one u određenom vremenu predstavljaju kolektiv mišljenja u procesu spoznaje. (…) Sa druge strane on ne prihvata tezu o kumulativnosti naučnog znanja. Nauka je za njega samo kontinuirana promena stilova mišljenja koji se istorijski razvijaju i koji su sociološki uslovljeni i koji su u međusobnim interakcijama. Dinamika ove strukture generiše razvoj nauke, ali razvoj koji se ne može shvatiti kao progresivni ili evolutivni. Novo znanje nastaje, a staro se gubi, ne zbog progresa, već zbog toga što određeni problemi gube relevantnost u odnosu na stil mišljenja. Za razliku od Kuna, Flek ne govori o revolucijama. Naučnici po Flekovom mišljenju nisu ni svesni promena. Određene ideje duže žive jer predstavljaju inspiraciju novijim stilovima mišljenja, ali bivaju reinterpretirane u skladu sa promenama novog stila mišljenja”* (Škorić 2010, 352).

Flekovi koncepti u najvećoj meri mogu da posluže za sagledavanje celokupne istorije arheološke discipline, zahvaljujući razumevanju **protoideja**, **nesamerljivosti** stilova mišljenja (kako između prošlih i sadašnjih objašnjenja tako i između istovremenih i konkurentskih kolektiva mišljenja) i shvatanju da **transferi znanja** nikad ne mogu biti potpuni (*up.* Babić 2009, 123-132). Za razliku od ovog sagledavanja u najširem obimu,

Flekovo objašnjenje **kolektiva mišljenja** u velikoj meri može poslužiti za pozicioniranje i problematizaciju konkretnih konteksta u prošlosti srpske arheologije. Uzevši u obzir da se koncepcija **kolektiva mišljenja** može primeniti uglavnom na razuđene i strukturno složene zajednice, u ovom istraživanju ona može biti adekvatna za analizu arheologije u Srbiji, od perioda nakon Drugog svetskog rata pa do danas.

2.2.3 Bruno Latur i konstrukcija naučnih činjenica

Uprkos brojnim osporavanjima koja dolaze sa različitih strana, nemoguće je ozbiljno se upustiti u bilo koju raspravu o ulozi nauke u savremenom društvu bez osvrta na radove Bruna Latura (Bruno Latour, rođen 1947). Latur je francuski antropolog nauke koji se proslavio prvom knjigom *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts* (Život laboratorije: društvena konstrukcija naučnih činjenica), koju je objavio 1979. godine u koautorstvu sa Stivom Vulgarom (Steve Woolgar). Diplomirao je filozofiju, a nakon studija je učesvovao u terenskim etnografskim istraživanjima u Africi. Iz tog neobičnog spoja (filozofije i etnografije) proistekla je zainteresovanost za etnografsko istraživanje laboratorijskog života. Nakon pomenute revolucionarne studije, Latur je nastavio da razvija socijalnu teoriju koja je kod nas prevedena kao „teorija aktera i mreže" (*Actor – Network Theory, théorie de l' acteur – réseau*). Ova teorijska osnova je najznačajnija za problematizovanje istorije ideja u srpskoj arheologiji u odnosu na druge doprinose ovog autora.

Bruno Latur je predavao sociologiju na Nacionalnoj visokoj tehničkoj školi u Parizu (Centre de sociologie de L'Innovation, Ecole nationale supérieure des mines) u periodu od 1982. do 2006. godine, a nakon toga prelazi na Institut za političke studije u Parizu (Sciences Po Paris). Njegove ideje ipak su najprihvaćenije u SAD i Velikoj Britaniji, na čijim prestižnim univerzitetima je često gostujući predavač, dok je u Francuskoj „teorija aktera i mreže" stigla tek kao neka vrsta „naknadnog uvoza" (http://www.bruno – latour.fr/biography, datum posete 25.7. 2013.)

Studija *Laboratory Life* je prvo iscrpno istraživanje o svakodnevnim aktivnostima

naučnika u njihovom „prirodnom okruženju", što je u ovom slučaju bila laboratorija. Naime, knjiga je zasnovana na Laturovom boravku u jednoj laboratoriji na Salk institutu (Salk Insitute) u Kaliforniji, u periodu od oktobra1975. do avgusta 1977. godine. Grupa naučnika koju je Latur odabrao nije izabrana nasumično. Reč je o naučnicima koji su učestvovali u „trci" oko otkrića strukture jednog organskog hemijskog jedinjenja[14], koje je bilo od izuzetnog značaja za razvoj neuroendokrinologije. Jedan od članova tima je za ovo otkriće nagrađen 1977. Nobelovom nagradom za medicinu. Naravno, izbor je bio potaknut i time što je ova respektabilna laboratorija prihvatila da učestvuje u istraživanju iz oblasti antropologije nauke (Filipović 2012, 131).

Razlozi zbog kojih je ova knjiga napravila malu revoluciju nisu veliki zaključci. Pre je reč o tome da je rasprava o nastanku naučnog znanja postavljena metodološki sasvim drugačije u odnosu na dotadašnje studije. Pažnja je posvećena procesima zaključivanja, nastanku objašnjenja i činjenica na mikro – nivou, unutar jednog uskog i specifičnog konteksta. Dakle, nije reč o opštem razumevanju funkcionisanja nauke, već razrade najsitnijih detalja i brojnih dilema, kroz specifičnosti jednog istraživanja u jednoj laboratoriji. Takođe, vrlo je važno što se istraživanje nije zasnivalo na ispitivanju naučnika kao informanata, već je aktivno posmatran celokupan proces njihovog rada. Ono što u izvesnoj meri otežava čitanje ove Laturove i Vulgarove studije je stalno iznošenje njihovih teorijskih i metodoloških dilema (Latour, Woolgar 1986). Međutim, time se čitaocu skreće pažnja na složenost pozicije antropologa nauke (koji je i sam naučnik) koji se bavi dekonstrukcijom naučnog rada, u cilju odgovornijeg bavljenja naukom (*up.* Birešev 2014, 142-165).

Za širu publiku je najčešće podrzumljivo da su naučna istraživanja dobro organizovana, da se sprovode po jasnom istraživačkom planu, da je logička zasnovanost jedan od ključnih kriterijuma u naučnom radu i da se istraživački procesi, istraživački izveštaji i radovi odlikuju podrazumljivom koherentnošću. Često i sami naučnici imaju

14 Reč je o hormonu čija je skraćenica u knjizi *Laboratory Life* – TRF (Thyrotropin – releasing factor), a puni naziv tireotropin oslobađajući hormon ili tireotropin oslobađajući faktor.

snažno izražena uverenja ove vrste. Laturovo posmatranje laboratorijskog života je pokazalo da postoje različite strategije, zahvaljujući kojima istraživači **proizvode red** polazeći od „nereda", koji mogu da uoče na početku istraživanja. Ignorisanje različitih dilema i mogućih alterantivnh istraživačkih puteva, najčešće se pravda potrebama praktične prirode. Odnosno, uspostavljanje reda je navodno praktičnije od ukazivanja na različite nivoe odluka, koje naučnik sprovodi tokom istraživanja. Dakle, knjiga *Laboratory Life* se bavi socijalnom konstrukcijom naučnog znanja, tako što skreće pažnju na proces odabira podataka na osnovu kojih naučnici daju smisao svojim posmatranjima. Specifičnije, ključna pitanja se tiču razumevanja konstrukcije činjenica u naučnoj laboratoriji, koje su razlike, ukoliko ih ima, između konstrukcije činjenica i objašnjenja (Latour, Woolgar 1986, 244 – 258).

Naučna laboratoriju o kojoj su pisali Latur i Vulgar može se shvatiti kao metafora **arheološkog terena** na kojem nastaje arheološki zapis, odnosno metafora mesta na kome nastaju arheološke činjenice i objašnjenja. Oni se konstruišu kroz dnevnik iskopavanja, a zatim i kroz izveštaj sa terena. Za razliku od mogućnosti ponavljanja procedura i eksperimenata u laboratoriji, tokom arheoloških iskopavanja se jednom i zauvek uklanjaju slojevi, strukture i artefakti. U ovom procesu se mnoštvo geoloških, arheoloških, botaničkih, hemijskih jedinica uklanja iz svog konteksta. Ono što se smatra najvažnijim se fotografiše, meri, crta i prave se tekstualne zabeleške. Dakle, strukture i slojevi koji bivaju zanavek uništeni u procesu iskopavanja moraju se na neki način smestiti u tekst koji opisuje to zatečeno stanje. Međutim, nemoguće je apsolutno zabeležiti zatečeno stanje, čak i da istraživač ima taj naum. Proces beleženja toga šta je arheološki zapis, posledica je niza odabira. Nakon što je materijalna struktura u zatečenom kontekstu izgubljena tokom arheoloških iskopavanja, jedini oslonac i jedini izvor o arheološkom zapisu postaje ono što je tekstualna zabeleška koja veže sve druge vrste dokumentovanja. Odatle proističe autoritet dnevnika iskopavanja ili izveštaja sa terena, koji zbog svoje autentičnosti predstavljaju tekstove kojima je teško uputiti bilo kakvu primedbu. Ova pitanja dolaze do izražaja naročito kada razmatramo dnevnike iskopavanja koji su

dovoljno hronološki udaljeni, pa nam iskazi u njima saopšteni deluju nerazumljivo i čudno. Takav su primer u srpskoj arheologiji *žurnali* Miloja M. Vasića. U pokušaju da se umanji svaki nesporazum između Vasićevog teksta i savremenog čitaoca, njegova se tumačenja prikazuju uvek kao preteče progresivnih i najpoželjnijih tendencija u arheologiji (Николић и Вуковић 2008; Palavestra 2012; 2013) Vasićevi žurnali su neka vrsta svetih spisa, koje ne može baš svako da čita i tumači. Međutim, ta vrsta odnosa prema dnevnicima iskopavanja nije samo specifikum naše sredine:

> *„Terenski izveštaj se retko pominje, retko prikazuje i faktički retko se umnožava. Tišina koja vlada oko njega u arheološkim raspravama, može biti prouzrokovana možda pomalo teškim saznanjem da su naša najizvornija građa tekstovi. Ali bez obzira na to, teško se može zaobići činjenica da terenski izveštaj stvara jednu dilemu u arheološkoj praksi, dilemu koja se može ilustrovati rečju: predstava. Jer ruku na srce, kako se jedna mnogostrana i višeznačna struktura može jednostavno odslikati u jednom linearnom tekstu? Sve ono vreme dok ne iskopavamo velike ili male priče, sa uvodom, analizama i gotovo protumačenim zaključcima, koji su onda problemi da proizvedemo onaj tip izveštaja koji pišemo? Šta se događa u tom prelasku sa tekst, koji se – u svakom slučaju pre neke eventualne dekonstrukcije – pojavljuje kao jednodimenzionalan i jednoglasan?”* (Olsen 2002, 265)

Ukoliko se vratimo Laturu i njegovom istraživanju laboratorije, valja reći da je on sprovodio etnografiju laboratorijskog života. U tom smislu, on se poigravao nazivajući naučnike plemenom koje ima svoju „primitivnu” mitologiju, pri čemu se njihova mitologija i kultura najpre orijentišu ka zainteresovanosti za „tvrde” činjenice. Nije reč o izvrtanju ruglu naučnog rada, već zasnivanju teorijskih osnova ove vrste istraživanja na poststrukturalizmu. Latur se oslonio na „Mitologije“ Rolana Barta, prema čijim shvatanjima se mitološki način mišljenja može pronaći u različitim društvima, a da

je osnovna karakteristika mitskog mišljenja uverenje da je određen način mišljenja ili ponavljanja prirodan, podrazumljiv i normalan. Bart ističe da mit ne deluje argumentima, već iznurujućim ponavljanjem. Ova strategija ubeđivanja je, recimo, karakteristična za reklame kojima se saopštava koji prašak za veš je najbolji ili da su žene i devojčice zadužene za brigu o vešu. Dakle, niko nije a priori imun na mitski način mišljenja. Latur se, stoga, pita – zašto bi naučno mišljenje bilo unapred shvaćeno kao nužno racionalno? Da li se ovim odvajanjem naučnih zajednica kao privilegovanih čini usluga nauci (Barthes 2009; Latour, Woolgar 1986, 27 – 41)?

Latur je bio deo tima istraživača, ne samo kao posmatrač laboratorijskog života, već kao tehničar u ovom timu naučnika. Njegov metod, kao antropologa nauke je bio „posmatranje sa učestvovanjem". Tokom istraživanja, naročita pažnja je bila posvećena procesima beleženja koji su bazičniji od pisanja izveštaja, kao što su tekstualne zabeleške, histogrami, zabeleženi brojevi i druge usputne neformalne formulacije. Srž procesa konstrukcije naučnih činjenica je izdvajanje validnih podataka od „šuma" koji se dobija u laboratoriji. Tvrdnja koja kroz ubeđivanje drugih članova naučne zajednice zadobije status naučne činjenice, prestaje da bude središte dokazivanja i opovrgavanja, te postaje deo naučnog nasleđa (Latour, Woolgar 1986, 43 – 88).

U ovim aspektima, koji podrazumevaju obraćanje pažnje na proces pisanja teksta paralelno sa nastankom interpretacija, Latur se oslonio na Deridu. Iz te perspektive valja razumeti konstrukciju naučnih činjenica kroz pisanje izveštaja. Odnosno, postavlja se pitanje kako određeni podatak zadobija status naučne činjenice, kada različite „argumentacije" vode ka tom istom cilju. „Stvaranje reda iz nereda", kako Latur opisuje ovaj proces, odvija se upravo kroz selekciju koja se sprovodi u procesima pred-formalnog beleženja. Red se dalje uspostavlja nabavkom laboratorijske opreme koja je nastala na srodnim metodološkim osnovama sa onim koje naučnik koristi da bi došao do novih činjenica i novih otkrića. Ako se Laturove ideje dovedu do krajnjih konsekvenci, može se postaviti pitanje načina na koji se posmatraju nezavisne provere hipoteza. Problem je u tome što se one vrše zahvaljujući instrumentima koji su odabrani pre da bi rezultati

testiranja išli u prilog, nego protiv postavljene hipoteze. Na ovaj način se aparatura i instrumenti u laboratoriji uključuju u borbu da određena shvatanja počnu da zavređuju status činjenice. Novoproizvedene činjenice i objašnjenja utiču na stvaranje nove opreme, koja se zatim dobavlja u laboratorijske prostore u cilju daljeg razvoja idejnog kursa koji je već započet. Te novonastale činjenice, transformisane u deo laboratorijske opreme, postaju neupitne i uzimaju se kao da imaju samo instrumentalnu funkciju. Prema njima se više ne usmerava nikakvo kritičko preispitivanje (Latour, Woolgar 1986, 243 – 258; Filipović 2012, 132 – 133).

Ponovo shvatajući Laturovo istraživanje kao odličnu paralelu koja otvara prostor za kritičko preispitivanje proizvodnje arheološkog znanja, moguće je ponovo otvoriti raspravu o odnosu prirodnih nauka i tehnoloških dostignuća sa arheologijom u Srbiji. To znači da, iako su različite aparature te koje potpomažu rad na arheološkom terenu i obradu podataka, njihova upotreba u proizvodnji znanja o prošlosti ne čini ta znanja apsolutnim, niti lišava kritike tako proizvedeno znanje. Oslanjajući se na Donu Haravej i njoj slične autore, koji su otvorili pitanja o ljudima – kiborzima, kao i bliskosti i značaju mašina u našim životima, Latur je otvorio značajno epistemološko polje. U proizvodnju znanja pored ljudi kao aktera, uveo je „mašine", zatim materijalnu kulturu uopšte, kao i živi svet koji ljudi najčešće teško percipiraju kao mogući skup aktera. Na ovom radikalno proširenom skupu učesnika u konstrukciji naučnog znanja zasniva se i veliki doprinos Laturovih ideja za arheologiju (Latour, Woolgar 1986; Haraway 1991, 149-181; Olsen 2002, 256-272).

Baveći se pojedincima koji učestvuju u laboratorijskom životu, Latur je postavio pitanje šta motiviše naučnike. Istraživao je značaj profesionalnih strategija, načina postizanja pozicija, kao i veze između znanja koje naučnici proizvode i njihovih ciljeva u karijeri. U lancima hijerarhije koji se ostvaruju, on je postavio pitanje koji su članovi naučne zajednice (koji su vezana u nekom periodu za jednu laboratoriju) zamenjivi, a koji nisu. Na koji način učestvuju u produkciji znanja oni koji su svesni svoje zavisne, odnosno nezavisne pozicije u ovom procesu? Ako taj proizvodni proces (makar kada je

reč o proizvodnji znanja) osmotrimo u jednom širem kontekstu, jasno je da naučnici na određene načine moraju pravdati svoj kredibilitet. Govoreći o tim mehanizmima, Latur je preuzeo Fukoove ideje o odnosu države i uspostavljanju disciplinarnih znanja. Između tih pritisaka dinamike grupe u kojoj se naučnik kreće, ličnih stremljenja i potrebe da se kroz laboratorijsku zajednicu ostvari rezultat vidljiv van laboratorije – Latur primećuje – da istraživači počinju da govore o „svojim laboratorijama", „svojim idejama" i „svojim otkrićima" (Latour, Woolgar 1986, 189 – 230). Ta potreba posedovanja i uključenja procesa proizvodnje znanja u sopstveni identitet, vidljiva je i u arheologiji u Srbiji, kroz identifikaciju uglednih arheologa kao suverenih vladara određenih lokaliteta i terenskih istraživanja (Vasić i Vinča, Srejović i Gamzigrad). Upotreba arheoloških zapisa u procesima daljeg tumačenja u velikoj meri zavisi od toga „čiji je materijal". Iako formalno, tek određene državne institucije mogu biti posednici arheološkog materijala, ključno je ko je rukovodio procesom proizvodnje činjenica i objašnjenja, odnosno iskopavanjem. Upitnost pojma „otkriće", na čemu je Latur veoma insistirao, još više dolazi do izražaja u arheologiji, gde se proces otkrivanja često poistovećuje sa (bukvalnim) otkopavanjem materijalne kulture (up. Palavestra 2013, 706 – 707).

Knjiga *Laboratory Life* značajna je na još jednom nivou za arheologe: u njoj su postavljene osnove „teorije aktera i mreže", koja je za analizu nastanka arheoloških činjenica bitna jer uvažava ulogu „materijalne kulture" u konstrukciji znanja (Мартин 2005, 283 – 288). Dakle, u mreži odnosa ne učestvuju samo ljudi kao akteri. Latur predlaže da se umesto upotrebe reči „akter" uvede **„aktant"**. Aktant podrazumeva entitet koji može da dela. Ova promena, koja podrazumeva da se kao delatni posmatraju i „ne – ljudski entiteti", je i razlog zbog kojeg je došlo do izmene podnaslova knjige u drugom izdanju. Naime, podnaslov prvog izdanja knjige *Laboratory Life* je glasio *The Social Construction of Scientific Facts*, podnaslov drugog *The Construction of Scientific Facts*. Stoga je „teorija aktera i mreže" pokušaj da se izbegne antropocentrizam, a da se akcenat stavi na mreže veza kroz koje se proizvodi naučno znanje (Škorić 2011, 474 – 476). Prvobitno, pojam **mreže** je za Latura predstavljao definisanje društvenog konteksta

u okviru kog je moguće razumeti značenje predmeta istraživanja, kao i splet društvenih odnosa i praksi. Nadalje, najvažnije za analizu ovih mreža su bili čvorovi, odnosno mesta ukrštanja veza „aktanata". Ove veze se takođe shvataju specifično. Negirajući da su one stabilne, strukturno organizovane, Latur uvodi **prevođenje** kao meru komunikacije među akterima – aktantima. Pojam „prevođenja" preuzima oslanjajući se na domete poststrukturalizma, ali u „teoriji aktera i mreže", prevođenje preciznije podrazumeva: brojna pregovaranja, dogovaranja, spletke, činove ubeđivanja i nasilja, zahvaljujući kojima neko (akter, aktant) preuzima ili zadobija ovlašćenje da govori ili dela u ime drugog (Latour 2005, 106 – 109; Spasić 2007, 52 – 53; Filipović 2012, 138 – 139).

> *„Prevođenje je proces kojim akteri – aktanti međusobno uklapaju, uzglobljuju, ulančavaju interese, putanje, kompetencije, planove, započete poslove; prevođenje rezultira nekim ishodom – recimo nekim nalazom ili novim aparatom. Proučavajući naučnike, Latur beleži razne oblike prevođenja: slabiji aktant može da se prikloni jačem, ali može i da primeni neke druge taktike, kao recimo: redefinisati projekt jačeg tako da slabiji (…) postane njegov integralni deo…"* (Spasić 2007, 53).

Dakle, mreže se grade prevođenjem, a prenos sa jedne tačke na drugu prate brojne transformacije. Sastavni delovi mreže „brinu" za mrežu, tako što doprinose njenom očuvanju i funkcionisanju. Odnosno, mora postojati interes aktera, tako što je pojedinačno delovanje veoma zavisno od toga da li neko pripada mreži (Škorić, Kišjuhas 2011, 13-16). Naravno, mreža je koncept, a ne stvar po sebi. Reč je o alatu kojim beležimo presek kretanja ideja. Njime se akcentuje značaj odnosa učesnika u mreži, odnosno ukazuje da mreža nije samo zbir određenih jedinica – već je moguće pratiti kako određeni element dobija ili gubi na značaju, u skladu sa brojem i kakvoćom veza koje ostvaruje (Latour 2005). Ako se sumiraju Laturove ideje, „moć" i „veličina" pre svega zavise od uvezanosti sa drugima: „Malo je ono što je malo povezano, veliko je ono što je veoma povezano" (Spasić 2007, 55).

2.2.4 Uloga autoriteta u konstrukciji arheološkog znanja

Oslanjajući se u velikoj meri na Laturove ideje o konstrukciji naučnog znanja, Tera Pruit (Tera Pruitt) je u svojoj doktorskoj disertaciji otvorila pitanje autoriteta u procesu proizvodnje znanja u arheologiji (Pruitt 2011). Ova tema je od neizmernog značaja za srpsku arheologiju jer su njeni glavni tokovi uglavnom definisani prema stremljenjima i istraživačkim doprinosima izuzetnih pojedinaca. Tako se arheologija u Srbiji do Drugog svetskog rata shvata kroz pionirski rad Mihaila Valtrovića i dugu profesorsku i istraživačku karijeru Miloja M. Vasića. U drugoj polovini XX veka, istaknuta mesta zauzimaju Milutin Garašanin i Dragoslav Srejović (Милинковић 1997). Međutim, ovakav prikaz prošlosti discipline, u najmanju ruku, previđa mreže ljudi i institucija koji su omogućili da se arheologija uspostavi, a zatim i postane društveno relevantna. Teza Tere Pruit veoma dobro pokazuje kako su najrazličitije arheološke zajednice u prilici da se suoče sa ovim problemom sagledavanja disciplinarne prošlosti kroz prikaz nekoliko autoriteta, pa po tom pitanju tradicija srpske arheologije nije nikakav izuzetak. Međutim, narečena studija ukazuje da se autoritet ne veže jedino za istaknute arheologe, već autoritet izvire iz niza neočekivanih polja društvenih odnosa.

Da bi se razmotrile uloge autoriteta u konstrukciji arheološkog znanja, za početak je neophodno razumeti ko, ili šta može biti autoritet (*up.* Heking 2012). Pored ljudi, određeni stručni tekstovi, arheološke rekonstrukcije ili muzejske izložbe, mogu predstavljati autoritete. Moguće je zapitati se: kako od nejasnih i fluidnih ideja o tome kako interpretirati „arheološki zapis" zatečen na terenu, nastaju činjenično potkovani, logični, jasni prikazi prošlosti. Odnosno, šta određena tumačenja prošlosti čini „autentičnijim" i „vernijim" u odnosu na druga? Ili, koji ljudi i institucije ih čine „pravim" prikazima prošlosti?

Rad Tere Pruit „Autoritet i proizvodnja znanja u arheologiji" (*Authority and the Production of Knowledge in Archaeology*) ukotvljen je, generalno govoreći, u socijalni konstruktivizam, sa posebnim naglaskom na domete Kuna i Fajerabenda na polju

filozofije nauke. Sa druge strane studije nauke i tehnologije, koje se uglavnom bave proučavanjem takozvanih „tvrdih" nauka (*hard science*), ovde su primenjene na specifično polje arheologije. U tom smislu, pozivajući se na teorijske osnove koje je razvio Bruno Latur, Tera Pruit je kao ključne teme postavila 1) ideje o problemu „crne kutije", 2) prevođenje i 3) povezanost arheološke epistemologije i autoriteta. Šta je „crna kutija" u ovom slučaju? Kada je o arheologiji reč, u crnoj kutiji se nalaze svi oni kompleksni procesi donošenja odluka o tome šta jeste, a šta nije podatak tokom arheoloških iskopavanja. Široj javnosti se dileme i moguće alternativne verzije prošlosti ne predstavljaju tako često. Čak i drugim kolegama su, one izuzetno retko dostupne. Odnosno, najčešće je sadržaj „crne kutija" poznat svedocima/učesnicima arheoloških iskopavanja. Arheolozi nastoje da stvore uverenje kod drugih da su podaci koje su sakupili nešto što je samo po sebi uverljivo ili da su oni neka vrsta datosti. Prihvatljivost sveukupnog tumačenja odabranih podataka, pre svega zavisi od toga, kojim će sve grupama arheolog uspeti da *prevede* značaj prošlosti koju je istražio/iskopao, odnosno proizveo. Zahvaljujući postupnim odabirima, zabeleškama, različitim vidovima dokumentovanja, ponavljanju svakodnevnih praksi na terenu, dolazi do stabilizacije ideja koje prerastaju u činjenice. One se zatim uklapaju u okvire neke šire interpretacije, a zatim publikuju u stručnim časopisima, prezentuju na konferencijama i prezentuju široj javnosti. Povezanost arheološke epistemologije i autoriteta igra veoma važnu ulogu u ovim procedurama. Najnačelnije govoreći, nečiji autoritet obezbeđuje da se određena uverenja, za koja ne mora postojati relevantna argumentacija, prokrijumčare u određeno tumačenje prošlosti (Pruitt 2011, 1 – 7).

Iz predočenog je makar posredno jasno da se veliki deo studije Tere Pruit (*Authority and the Production of Knowledge in Archaeology*) bavi odnosom **terenskog iskustva**, kao nečeg što predstavlja srž bivanja arheologom, i **postajanja autoritetom** na polju proizvođenja verodostojnih slika o prošlosti. Sa druge strane, bavljenje konceptima varvarstva i varvarizacije (što je predmet istraživanja ove teze) podrazumeva pre svega analizu arheoloških tekstova i tekstova o arheolozima. Odnosno, ponašanje arheološke zajednice u praksi, na arheološkom iskopavanju nije u fokusu. Međutim, autoriteti koji se

formiraju kroz arheološku praksu, se reflektuju na srodan način i u pisanim radovima. O ovom odnosu terenskog iskustva i pisanju izveštaja sa terena veoma zanimljivo je nedavno pisao Kliford Gerc. Njegova knjiga *Antropolog kao pisac* je dobar most za razumevanje zašto je u arheologiji (kao i antropologiji o kojoj Gerc piše) i dalje važno ko piše, odnosno **ko je autor teksta** (Gerc 2010, 9 – 33).

> *„Ako dakle priznamo da etnografije liče na priče bar koliko i na laboratorijske izveštaje, nameću se dva pitanja ili možda jedno pitanje postavljeno na dva načina: 1) Kako se „funkcija autor" manifestuje u tekstu? 2) Šta je zapravo to – osim očigledne tautologije, „dela" – što autor stvara? Prvo pitanje, nazovimo ga pitanje potpisa, tiče se konstrukcije spisateljskog identiteta. Drugo, nazovimo ga pitanjem diskursa, tiče se razvijanja načina na koji se stvari kazuju – jednog rečnika, retorike, obrasca argumentacije – koji je toliko povezan s tim identitetom, da izgleda kao da iz njega takoreći prirodno proizilazi (...).*
>
> *Antropolozi su opsednuti idejom da središnja metodološka pitanja etnografskog opisa imaju veze s mehanikom saznanja – ligitimizacijom „empatije", „uvida" i tome slično, kao načinima spoznaje; proverljivošću internalističkih izveštaja o tuđim mišljenjima i osećanjima; ontološkim statusom kulture. U skladu sa tim, oni su svoje teškoće u izgradnji takvih opisa pripisali problemima terenskog rada, a ne problemima diskursa. Ako se odnos između posmatrača i posmatranih uspešno ostvari, odnos između autora i teksta (potpis) doći će – smatra se – sam od sebe"* (Gerc 2010, 17–18).

Ako bi se Gercove opaske prevele na jezik arheologije, moglo bi se reći da Tera Pruit govori o proizvođenju znanja zahvaljujući autoritetu na arheološkom terenu i neposredno nakon njega. S toga se treba zapitati kako nastaje arheološki tekst koji

poseduje autoritet? Kako se stvara arheološki tekst koji nudi podrazumljivo, koji prikazuje standardna znanja, koji se ne dovodi u pitanje? Kako nastaje uverljiv izveštaj sa terena? Dublje zalazeći u problematizaciju uloge autoriteta u konstrukciji arheološkog znanja, mogu se otvoriti konkretna pitanja: Kako nastaje autoritet? Zašto se neki arheolozi smatraju većim autoritetima od drugih? Zašto neki artefakti imaju veću relevantnost u procesu stvaranja slika o prošlosti za razliku od drugih? Kako autoritet učestvuje u procesu proizvodnje arheološkog znanja? Kako se manifestuje prihvatanje ili odbijanje određene interpretacije prošlosti? (Pruitt 2011, 13–14)

Različita shvatanja i kategorije autoriteta mogu pomoći da razumemo odgovore na ova pitanja u pojedinačnim kontekstima, međutim, ključno je razumeti da autoritet nije posedovanje moći i da autoritet nije nešto što se može posedovati. Ovakva orijentacija ukazuje da su ideje Tere Pruit, kao i Bruna Latura, snažno oslonjene na Fukoovo shvatanje odnosa znanja i moći.

Dakle, o znanju, autoritetu i moći pre treba misliti kroz **mreže odnosa** nego kao zamišljen prost skup pojedinaca ili pojedinačnih akcija koji nose moć i imaju autoritet. Važno je, pre svega, a to kako su oni međusobno povezani (Škorić, Kišjuhas 2011, 13-62). Odavde sledi, da pre treba da budemo orijentisani na **mehanike moći/autoriteta**, nego na lociranje moći/autoriteta.

> *„...ne uzeti moć kao fenomen snažne i homogene dominacije pojedinaca nad ostalim pojedincima, jedne grupe nad ostalim grupama, jedne klase nad ostalim klasama. Ukratko, imati na umu da moć, osim ako se razmatra sa velike visine i iz velike daljine, nije nešto što se deli među onima koji je eksplicitno imaju i drže , te onima koji je nemaju i koji je trpe. Moć se mora analizirati kao nešto što kruži, ili bolje rečeno kao nešto što funkcioniše kao lanac; nikad nije lokalizovana tu ili tamo, nikad nije u rukama nekih, nikad se ne prisvaja kao bogatstvo ili neko dobro. Moć funkcioniše, moć se sprovodi kao mreža i u toj mreži ne samo da pojedinci kruže već su uvek u*

položaju da trpe, ali i da sprovode tu moć; nikad nisu inertna ili saglasna meta moći, već su uvek njeni prenosioci. Drugačije rečeno, moć prolazi kroz pojedince, ne primenjuje se na njih (Fuko 2012, 102–103).

Tera Pruit ukazuje, da je zahvaljujući Fukou velika pažnja dosada posvećena odnosu znanja i moći, a da ona zbog toga odabira da posebnu pažnju posveti autoritetu kao jednom od aspekata moći, koji se može posebno problematizovati. Najvažniji zaključak koji podjednako važi za moć koliko i za autoritet je da se ne može posedovati. Odnosno, takav zaključak ne pomaže u daljoj analizi. Dakle, pre nego li kao karakteristiku, autoritet treba posmatrati kao dejstvo, odnosno posledicu niza zbivanja. Reč je o prevođenjima i pomeranjima u mreži (*sensu* Latour) koji uspostavljaju asimetrične odnose moći. Na ovaj način, uspostavljanje i prenos znanja počinju da se osmatraju kroz „modele prevođenja" umesto da se, kao što je uobičajeno, o njima govori kroz „model difuzije". Zanimljivo je promisliti – kako je moguće da su difuzija i migracija kao razlozi kulturne promene, skrajnuti u arheološkim objašnjenjima sa prestankom dominacije kulturno – istorijske paradigme, dok su istovremeno vrlo primenljivi u arheološkim objašnjenjima prenosa znanja i uloge autoriteta kroz istoriju discipline (Pruitt 2011, 34–44).

Primenjujući izložene teorijske osnove, a potpomognuta istoriografijom arheologije, etnografijom arheoloških istraživanja i heritologijom, Tera Pruit je istraživala dve studije slučaja: arheološka iskopavanja na lokalitetu Čatal Hojuk (*Çatal Höyük*) u Turskoj i „Piramidama" u Visokom, u Bosni i Hercegovini. Prvi primer predstavlja jedan od najpoznatijih arheoloških lokaliteta na svetu, kojim rukovodi Ijan Hoder, ključni autor postprocesne paradigme u arheologiji. Sa druge strane demarkacione linije, nalazi se primer pseudoarheološke prakse pod rukovodstvom Semira Osmanagića. Ne ulazeći detaljno u rezultate uporedne analize ova dva istraživanja, valja napomenuti da je veza između autoriteta i konstrukcije arheološkog znanja, u velikoj meri zavisna od **materijalne kulture** (koja se iskopava i one koja se koristi kao oprema u istraživačkom procesu). Ilustrativan primer za to može biti način na koji deo lokaliteta koji se istražuje,

fizički odvaja (ograđuje) od publike koja posećuje lokalitet. Takođe je važan način na koji se arheolog ponaša u prostoru arheološkog lokaliteta. Tera Pruit, u tom smislu, prilaže i analizira fotografije na kojima Hoder i Osmanagić demonstriraju posedovanje znanja o materijalnoj kulturi kroz bliskost sa pronađenim ostacima koja je rezervisana samo za njih. U slučaju Piramida u Visokom, razume se, nema pronađene materijalne kulture, ali ova studija pokazuje da je u određenim okolnostima dovoljno „ponašati se kao arheolog", da bi šira javnost to tako i percipirala. Zapravo, u ovom ekstremnom primeru se pokazuje značaj „bivanja na terenu" i „izvođenja arheoloških iskopavanja". Odnosno, iako ne postoji bilo kakav trag materijalne kulure za interpretiranje, zbivanja u Visokom se smatraju arheologijom. Čatal Hojuk je, sa druge strane, lokalitet kod koga se etnografskim istraživanjem arheološke zajednice može uvideti značaj klasifikacije materijalne kulture na niz načina. Od klasifikacije artefakata, pre svega, zavisi organizacija prostora na arheološkom lokalitetu koja je primarno posvećena njihovoj obradi prema klasama materijalne kulture. Prostor, arhitektura i istraživačke aktivnosti su organizovane prema ovom principu. Takođe su izražene različite vrste hijerarhije, unutar vrlo složene strukture istraživačkih praksi na ovom arheološkom lokalitetu. Stalno se proizvode **stručnjaci – autoriteti** za određene oblasti i zone koje su nedostupne onima koji to nisu. Ključno je da „pravo na interpretaciju" najpre imaju oni koji su stekli pravo na „ekstrakciju činjenica" na terenu. Odavde postaje jasno zašto je prisustvo na arheološkom iskopavanju, tj. osmatranje rađanja činjenica iz prve ruke toliko važno za mnoge aspekte arheološkog delovanja (Pruitt 2011, 234–257).

Stoga, shvatanje nastanka autoriteta i uloge autoriteta u proizvodnji arheološkog znanja, omogućava uvid u mehanizme nastanka opštih mesta i „sakralizovanih znanja", koja su strogo čuvana od kritike, ali i razumevanja. Upravo su to indikativna mesta za analizu varvarstva i varvarizacije u srpskoj arheologiji.

2. 3 Materijal, podaci, metodi za istraživanje

Primarni kriterijum za određenje šireg korpusa materijala za predočenu strategiju

istraživanja, koja se zasniva na analizi publikovane arheološke građe, što se može dovesti u vezu sa idejama razvijanim o okvirima srpske arheologije, podrazumeva identifikaciju tematskih polja u kojima je koncept varvarstva i danas značajan u domaćoj arheologiji. Zatim će tako ustanovljene teme, pitanja, problematizacije o varvarima, varvarstvu i varvarizaciji, uz preporučenu literaturu, biti ispraćene kroz istoriju discipline. Dakle, rad se ne zasniva na interpretiranju prošlosti na osnovu materijalne kulture, kako je to najčešće primer kad je o arheološkim studijama reč. Materijal za istraživanje, koje je najpribližnije proučavanju „istorije ideja", predstavljaju svi tekstualni predlošci koji svedoče o arheološkim koncepcijama, a koji se tematski mogu dovesti u vezu sa varvarstvom u istoriji srpske arheologije.

Najšire gledano metodološki osnov rada je *diskurzivna analiza*, koja podrazumeva *dekonstruktivno čitanje* i *kontekstualizaciju ideja* koji se u srpskoj arheologiji mogu vezati za varvarstvo. Iz perspektive istoriografije arheologije, moguće je primeniti kombinaciju *internalističkog* i *eksternalističkog* pristupa, koji se međusobno ne potiru uprkos intenzivnoj diskusiji između zagovornika jedne, odnosno druge perspektive. Dakle, uprkos tome što je važno obratiti pažnju na razvoj ideje unutar discipline, podjednako kao i u širem društvenom kontekstu, neophodno je odrediti nešto jasniji metodski pravac u vrlo fluidnom okviru, kakva je diskurzivna analiza. U tom smislu ću se osloniti na *granice tumačenja,* kako ih je postavio Umberto Eko. On upućuje da se između dva ekstremna stanovišta o tumačenju teksta (onom koje tumačenje teksta shvata kao rasvetljavanje suštine teksta odnosno razumevanje namere autora i onom koje podrazumeva da se tekstovi mogu beskonačno tumačiti) može ustanoviti složena međupozicija, koja podrazumeva uspostavljanje kriterijuma zahvaljujući kojima se odbacuju neadekvatne interpretacije[15]. Ovu metodološku perspektivu Eko je nazvao *hermetičkom semiozom* (Trigger 1994, 113–136; Eko 2001, 26–28, 320–333; Olsen 2002, 258–270; Bužinjska i Markovski

15 Drugim rečima, Umberto Eko smatra da čitalac ima veoma važnu ulogu u stvaranju smisla teksta, ali da vlast čitaoca nad tekstom nije neograničena, što znači da praksa interpretiranja nije potpuno slobodan čin, već proces koji ima niz ograničenja. Kriterijumi za uspostavljanje tih granica proizilaze iz pretpostavke „očuvanja teksta kao sistema unutrašnjih relacija" (Bužinjska i Markovski 2009, 285).

2009, 277–285).

U skladu sa paradigmatskim određenjem ovog istraživanja, konstruktivizam ne predviđa preciznije metodološke procedure od navedenih, sem što se „mertonovski“ program sociologije nauke[16] može primeniti na „mekše“ konstruktivističke pozicije[17] koje zagovaram u ovom istraživanju (Harding 2005, 191 – 290; Heking 2012, 15 – 57). Stoga je, zarad stvaranja uporednog okvira, moguće uvažiti neke od metodoloških dometa „mertonovskog“ shvatanja komunikacije u nauci koje podrazumeva *analizu citiranosti* za utvrđivanje uticaja određenih naučnika, nastanka „nevidljivih koledža“ ili novih disciplina/specijalizacija. Kada se govori o citiranju, može se razlikovati bibliografsko uparivanje, kocitiranj[18], direktno citiranje, simboličko citiranje, negativno citiranje, diplomatsko citiranje i autocitiranje. Od pobrojanih mogućnosti analize citiranja kroz kvantitativne tehnike, možda najviše potencijala za ovaj rad ima utvrđivanje „nevidljivih koledža“, na osnovu detektovanja postupaka kocitiranja. Sa druge strane, značajnije metodološke osnove za ovaj vid istraživanja dolaze upravo iz kritike metoda citatologije, kojom se sugeriše na kontekstualizaciju citiranja kao kvalitativnu istraživačku tehniku (Škorić 2010, 246 – 293). Analize citiranja biće ograničene samo na odabrane segmente istorije discipline relevantne za preispitivanje postavljenih hipoteza, a nikako ne obuhvataju sve korelacije koje se mogu problematizovati nazančenim metodološkim putevima (*up.* Stoczkowski 2002; Díaz–Andreu 2007, 29–48; 2008, 121–129). Reč je vizuelizaciji citiranosti kroz analize mreža, koju je, kao metod za arheologe, razvio Tom Brugmans (Brughmans 2012; 2014, 18-41)

Od velike pomoći za analizu recepcije pojma varvarstva u srpskoj arheologiji biće i *analiza sadržaja*. Ova analitička tehnika ima dugu istoriju upotrebe koja je počela proučavanjem štampe krajem XIX veka, međutim brzo je shvaćena mogućnost njene

16 Reč je o pozitivističkom pristupu u sociologiji nauke.

17 „Mekše” struje konstruktivizma od ostalih se razlikuju što ne prihvataju epistemološki relativizam i afirmišu naučno zasnovane konstruktivističke problematizacije. Dakle, društvena konstrukcija određenog fenomena ne može sama po sebi biti važna već se mora objasniti zašto je to pitanje relevantno ili koje posledice proističu iz te društvene konstrukcije.

18 Bibliografsko uparivanje se javlja kada se u radu A citira grupa radova koji se javljaju u radu B, dok se kocitiranje definiše kao učestalo zajedničko citiranje dva (ili više) rada.

široke primene u analizi komunikacija. Ovaj alat za analizu je stekao popularnost u izučavanju propagandnih poruka, predstava rata u udžbenicima istorije, kao i kroz analizu nacionalnih stereotipa u različitim medijima. Međutim, ona može poslužiti za razumevanje glavnih tokova arheoloških ideja kroz praćenje nastanka, razvoja i širenja ideja u odabranim tekstovima iz istorije discipline. Analiza sadržaja ima svoje pouzdane kvalitativne i kvantitativne aspekte, budući da pruža mogućnost odabira tekstualnih elemenata, njihovog kodiranja, definisanja kategorija za analizu i prikazivanje njihove učestalosti. U zavisnosti od toga koja su istraživačka pitanja postavljena, moguće je identifikovati kretanje i zastupljenost ideja kroz prostornu i vremensku dimenziju. Međutim, primena ove tehnike ima i svoja ograničenja, pre svega u pogledu kvantitativnih aspekata, zbog čega će u ovoj analizi prioritet biti dat kvalitativnom, odnosno kategorijama varvarstva koje se sreću u srpskoj arheologiji (Havelka et al. 2004, 239-251; Fajgelj 2005, 367-380). Ova tehnika će biti primenjena na ograničenom uzorku, a neće dati presek stanja za celokupnu srpsku arheologiju.

Poglavlje 3
Vinča u varvarskom zaleđu

Shvatanje varvarstva na počecima arheologije u Srbiji

3.1 Vinča u varvarskom zaleđu

Kada turisti u današnje vreme posete arheološki lokalitet Belo brdo u Vinči, neretko se pitaju: „Šta treba da gledam? Šta treba da vidim?”[19] Odgovori na ova pitanja su različiti. Arheolozi mogu da upute širu javnost na mnoge zanimljive aspekte o prošlosti, koji su proizašli iz istraživanja ovog arheološkog nalazišta. U tom smislu, nedavno su učinjeni važni koraci objavljivanjem naučno – popularne knjige za decu „*Vinča: naselje prvih zemljoradnika*” (Тасић 2007), kao i izložbom „*Vinča – praistorijska metropola, istraživanja 1908 – 2008*” koju je ispratio katalog iscrpnog sadržaja. Upravo zbog toga, pitanje o tome šta je to što vidimo kao važno, kada govorimo o Vinči, za arheologe deluje vrlo čudno i neumesno. Čini se da je prirodno i podrazumljivo da se svako zadivi pred kulturnim slojem Vinče, čija debljina iznosi više od 10 m. Podjednako fascinantno zvuči da je Vinča otkrivena pre više od jednog veka, i da se od tada pa do danas istražuje, uz prekide zbog ratova i oskudica (Николић 2008).

> Međutim, upravo ovakva neupitna važnost Vinče čini je pogodnim primerom za polje preispitivanja istorije ideja u srpskoj arheologiji. Za ovu oblast istraživanja naročito su značajni izrazi kao što su „razumno” i „prirodno” jer po pravilu pozivaju čitaoca da prihvati čitav niz drugih pretpostavki, na koje se oslanjaju ove, koje su predstavljene kao podrazumljive. Prema shvatanju Tronda Berg Eriksena, norveškog istoričara ideja, suština ovakvog predstavljanja

19 Reč je o stavovima iznetim na tribini „*Arheologija i turizam*”, 1. 11. 2013. godine u Privrednoj komori Beograda. Tribinu je organizovalo udruženje „Mladi za turizam” u saradnji sa Katedrom za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.

> je potreba da se suzbije kritika i dalja rasprava. Odnosno, smisao prikazivanja značaja Vinče kao nečeg po sebi jasnog – od početka istraživanja pa do danas – može se razumeti kao uznošenje etabliranih premisa izvan domena rasprave. „Jer ko bi se borio protiv razuma ili prirode? Istorija ideja se međutim naoružava za takve diskusije i u oblastima gde su uglavnom nepoželjne" (Berg Eriksen 2013, 119).

Obimna arheološka istraživanja i interpretacija Vinče u prvoj polovini XX veka vezuju se za ličnost Miloja M. Vasića, tvorca srpske arheološke nauke (Срејовић 1984). Ovakva karakterizacija prvog istraživača Vinče približava nas razumevanju razloga zbog kojih „njegova otkrića imaju neprolazan značaj" (Николић, Вуковић 2008, 85), uprkos neprihvatljivosti njegovih zaključaka da je Vinča zapravo jonska kolonija. Uvreženo je mišljenje da je Vasićeva interpretacija postepeno klizila od tačne[20] (prema kojoj je reč o neolitskom naselju), ka netačnoj, ekstremnoj, ali uzoritoj (koja podrazumeva ideju o jonskoj koloniji Vinči). Nakon detaljnog iščitavanja Vasićevih ranih naučnih radova (1900 – 1908), može se reći da je on još pre prvih iskopavanja Vinče 1908. godine „bio uveren da je taj lokalitet grandiozna emanacija bronzanog doba Egeje" (Palavestra 2012). Proističe da Vasićeve ideje nisu posledica samo specifičnih političkih okolnosti, kakvi su žalosni događaji u Prvom svetskom ratu, koji su navodno proizveli emotivni raskid sa germanskim svetom, što je zatim dovelo do regresije u Vasićevim shvatanjima i interpretacijama. Takođe, nije reč o razočaranju u kolonijalistički sindrom kod engleskih arheologa tridesetih godina XX veka. Odnosno, ne može se reći da čudne interpretativne promene nastaju pre svega usled neminovnosti starenja i samotništva; niti zavodljivosti ideje kojoj se istraživač na kraju nije mogao odupreti (Срејовић 1984, 29). To znači da Jonska kolonija Vinča nije

20 Dragoslav Srejović je u najvećoj meri doprineo opravdavanju Vasićeve interpretacije na ovaj način. Sasvim konkretno, on zamagljuje činjenice kada kaže: „Teza koju je o Vinči i neolitskoj kulturi izložio Vladimir Milojčić 1949. godine, a koja je u arheološkoj nauci jednodušno prihvaćena i dalje razvijana do naših dana, **ustvari je samo aktuelizirana Vasićeva teza** iz 1908. i 1911. godine" (Срејовић 2001a, 111).

posledica afekta, već dugo promišljan, struktuiran, svesno osmišljen idejni sistem. Njega je danas vrlo teško razumeti, naočito zbog specifičnog sakralnog odnosa prema autoritetu Miloja M. Vasića u tradiciji srpske arheologije. Zahvaljujući shvatanju njegovog lika kao mitskog i praotačkog, njegove ideje se na specifičan način prevode i prenose kroz istoriju discipline. Najčešće je reč o izvlačenju određenih Vasićevih rečenica iz konteksta koje predstavljaju prazan ram za istraživačka interesovanja, koja su se granala i razrađivala počevši od perioda nakon Drugog svetskog rata. Prema analizi Aleksandra Palavestre:

> *„Recepcija Vasićevog lika i dela u srpskoj arheologiji (…) ima neobičnu putanju. Vasić kao ličnost ne gubi na značaju, ali se njegovi radovi zanemaruju, mada se obavezno citiraju, no gotovo kultno, bez čitanja i tumačenja. Retko koji rad o neolitu centralnog Balkana može proći bez invokacije Vasićevog imena i kurtoaznog upućivanja na njegovu četvorotomnu „Vinču" u kojoj se neolit, zapravo, i ne spominje. Ovaj paradoks postaje razumljiv ukoliko se Vasić posmatra kroz prizmu problematičnih, ali neupitno priznatih i cenjenih univerzalnih vrednosti u srpskoj arheologiji, a to su* ***otkriće****,* ***materijal****,* ***terenski rad*** *i* ***autoritet****, nasuprot* ***interpretaciji*** *koja se doživljava kao efemerna"* (Palavestra 2013, 706).

Odavde proističe nekoliko pitanja. Šta je Vasićevu Vinču učinilo **otkrićem** u prvoj polovini XX veka, uprkos spornoj interpretaciji? Koje su posledice selektivne i gotovo dekontekstualizovane upotrebe Vasićevih interpretacija? Da li prisustvo Vasićevih iskaza i ideja u vrlo rudimentarnoj i izmenjenoj formi, u širokom korpusu srpske arheologije, na bilo koji način utiče na usmerenje i razvoj discipline? Da li zaborav i zanemarivanje Vasićevih konačnih zaključaka, utiču na snažniji prenos pojedinih aspekata „njegove argumentacije" na kojoj je izgrađeno problematično datovanje?

Pored uopštene analize statusa i prenosa interpretativnih mehanizama zasnovanih u Vasićevim knjigama i člancima, biće razmotren i način na koji Vasić koristi termin

varvarstvo. Odnosno, analiziraću da li su koncepcije povezane sa ovim terminom važne u izgradnji zamišljene Vinče, „kolonije Miksjelina". Preispitivanje podrazumeva uočavanje konkretnih objašnjenja koja su smanjivala nepremostivu razliku između, Vasiću poznatih svetova "jelinske" materijalne kulture i arheološkog zapisa u Vinči, kojeg je odabrao da iskopava (Васић 1932; 1936a; 1936b; 1936c).

3.2 Kako je Vinča postala otkriće?

Čitanjem radova Miloja M. Vasića, može se izgraditi mnoštvo arheoloških svetova i tema koji su našoj disciplini ostali nepoznati. Shodno donedavnom razumevanju istorije arheologije, kao usputne teme kojom se arheolozi bave uglavnom povodom proslave određenih jubileja, kompleksnost disciplinarne prošlosti je uglavnom predstavljena kroz kratke pregledne radove. Istorija srpske arheologije sagledana u celini se, zbog toga, zamišlja kao jednolinijski tok (Babić 2011b, 565 – 573; Bandović 2012, 869 – 871). Na tom *logičnom* putu razvoja arheoloških znanja o prošlosti, u našoj sredini kao temeljno delo stoji Vasićevo iskopavanje Vinče. Rečima Dragoslava Srejovića:

> *„U 1908. godini otpočinje Vasić i svoje **životno delo** – sistematsko iskopavanje i proučavanje praistorijskog naselja u Vinči. Te iste godine Narodni muzej je dobio stratigrafski sređenu zbirku predmeta sa ovog **izuzetno bogatog i značajnog lokaliteta**, jedinstvenu u Evropi. ‚U neobaveštenoj, skoro neprijateljskoj našoj sredini' prisećao se Vasić, ‚bilo je teško otpočeti skupa arheološka ispitivanja u Srbiji'. Ali on narednih godina otpočinje borbu za **‚nenadmašnu Vinču'** i 'posle kritičkih momenata između najlepših i najcrnjih sumnji' uspeva da pridobije za saradnju Ruski arheološki institut…"*
> (Срејовић 1984, 25 – 26).

Malo ko među današnjim studentima arheologije bi mogao i pomisliti da je Miloje M. Vasić, recimo, početkom XX veka upućivao građanstvo u teme iz istorije

umetnosti, pišući o Rembrantu ili Velaskezu za časopis „*Nova Iskra*“ (Васић 1901, 365 – 368). Gotovo je podrazumljivo da značaj Vasića pre svega razumemo kroz perspektivu arheoloških iskopavanja Vinče, dok se manje insistira na njegovim člancima i knjigama o srednjovekovnoj arhitekturi. Takođe, malo je poznato da su njegovi prevodi bili vrlo dobro primljeni u širim društvenim krugovima. To naročito važi za pregled istorije umetnosti Salomona Renaka „*Apolo*“ (Ренак 1951; Драгојевић 2011, 489 – 497). Interesantno je, da je upravo kroz naknadnu perspektivu istorije discipline, Vasićevo bavljenje praistorijom profilisano kao *osnovno*. Kroz prikaz problema arheologije između dva svetska rata, Mirjana Ćorović – Ljubinković objašnjava, između ostalog, i Vasićevu vezanost za praistoriju.

> „*Balkanski ratovi i Prvi svetski rat za Srbiju nisu značili samo gubitak gotovo četvrtine stanovništva – već i surovi prekid redovnog školovanja čitavih generacija. U zemlji gde su nedostajali neophodni stručnjaci svih profila (počev od lekara) interes za arheologiju (…) pojavio se znatno kasnije. Tako da je nastao hijatus približno od četvrt veka (…) – između starijih naučnika i njihovih naslednika. Kad konstatujemo uz to da je period između dva rata trajao samo dvadeset i jednu godinu, tada postaje jasnija nevesela slika stanja srednjovekovne arheologije u Srbiji između dva rata. Situacija je bila otežana i činjenicom da su se glavni nosioci ranijih radova uglavnom zadržali na svojim osnovnim zadacima: M. Vasić na izučavanju praistorije u Srbiji…*“ (Ћоровић-Љубинковић 1983, 30 – 31).

Vasić kao mitski heroj i neosporni disciplinarni autoritet je, dakle, najpre zamišljen kao istraživač Vinče. Značaj ovog lokaliteta je postavljen kao aprioran i neosporan, te je i samo zakopavanje prvog ašova na ovom mestu ono što dovodi do otkrića. Upravo iz tog razloga se bavljenje „preistorijskom Vinčom” među drugim temama i interesovanjima smatra prioritetom. Međutim, moglo bi se reći da, terenskim istraživanjima, Vasić nije

otkrio ono što bi smo na prvi pogled očekivali – *neolitsku Vinču*. Odnosno, iako u materijalu koji je Vasić pronašao, današnji arheolozi prepoznaju ostatke impozantnog neolitskog naselja, Vasić je u istim artefaktima video nešto sasvim drugo. I pre prvih iskopavanja ovog lokaliteta, on je bio uveren da je ovo praistorijsko arheološko nalazište važan deo egejskog sveta, odnosno „grandiozna emanacija bronzanog doba Egeje" (Palavestra 2012, 674). Dakle, nije reč samo o krajnjoj interpretaciji i datovanju, aspektima koji se kod Vasića smatraju pogrešnim, već i o dokumentovanju artefakata i kulturnih slojeva koje ne može biti nezavisno od istraživačkih zamisli. Dakle, Vasić nije otkrio materijalne ostatke vinčanske kulture, već „nalaske iz Vinče" (Васић 1932, 103) koje su za sobom ostavili „rasno mešano" stanovništvo Jonije (Васић 1936a, 180). Arheološka tumačenja iz istorije discipline mogu se uvek prikazati kao približnija aktuelnim shvatanjima prošlosti, nego što ona to jesu. Sa Vasićevim objašenjima Vinče to nije sasvim lako, jer se gotovo uvek, barem u određenim idejama uočava razlika, kako između njegovih i savremenih tumačenja (Palavestra 2013, 693 – 707), tako i između njegovih i drugih, tada aktuelnih tumačenja[21] (Sklenár 1983, 130 – 164; Gramsch, Sommer 2011; Palavestra 2011a, 107 – 137). Različitost u odnosu na sopstveni kontekst video je i sam Vasić, ali tako što je svoje tumačenje i datovanje Vinče smatrao revolucionarnim[22]. Međutim, lična perspektiva da je jedan lokalitet značajan, svakako nije dovoljna, da bi takva ideja bila prihvaćena. U tekstu koji je napisao povodom otvaranja *Hajdove zbirke*[23], Vasić piše da su i drugi ukazali na značaj njegovog rada:

> *„Nijedno preistorijsko naselje u Evropi izvan Egeje nije do sada dalo tako mnogobrojne i raznovrsne* ***podatke*** *o preistorijskoj kulturi, kao što ih pruža Vinča. –'Od sada će', piše mi jedan kolega, 'vaše delo o Vinči"biti nova polazna tačka za proučavanje na Balkanu'. – 'Mogu*

21 Misli se na kontekst evropske arheologije u prvoj polovini XX veka i dominantna idejna strujanja u okviru nje.

22 Vasić ova shvatanja sam ističe, ali ih prenosi kao mišljenje kolega.

23 Prilikom otvaranja Arheološke zbirke 1938. godine Vasić je predložio da ona nosi Hajdovo ime. Ser Čarls Hajd (Sir Charles Hyde, 1876 – 1942) finansirao je arheološka iskopavanja u Vinči od 1929. do 1934. godine (Николић, Вуковић 2008, 51 – 54).

vam', piše mi drugi, ne manje kompetentan, kolega 'samo najsrdačnije poželeti sreću za dovršavanje ovog odista epohalnog rada i uzornog načina njegova publikovanja. Ovaj ***jedinstven materijal*** *će još dugo vremena interesovati nauku, a naročito će biti od najveće vrednosti za poznavanje kulturnih veza između južnog i severnog dela Balkanskog Poluostrva'. Veoma je dragocena utvrđena veza između Vinče i Egeje, jer se jedino iz Egeje smeju očekivati najpouzdaniji podaci za objašnjenje i datovanje vinčine kulture"* (Васић 1938, 366).

Ovaj isečak pokazuje da Vasićeva Vinča nije mogla izrasti u otkriće, bez podrške drugih. Prema shvatanju Ludvika Fleka, u potpunosti izolovan i usamljen istraživač, ne može postojati (*up.* Palavestra 2013, 684). Ključno je kom *kolektivu mišljenja* Vasić pripada ili na koji način ga konstituiše. U okviru kog *stila mišljenja* su nastajale Vasićeve ideje? Osnaživanju određenih ideja ne potpomaže samo podrška i potvrđivanje, već potpomažu i suprotne reakcije. Međutim, važno je da ovi stavovi ne ugroze poziciju autoriteta.

„Neki od kolega, koji su dosada posetili 'Hajdovu zbirku', smatraju revolucionarnim moje tumačenje i datovanje Vinče. Ali ta revolucija — to svečano izjavljujem — nije posledica moje tašte sujete, da budem originalan po svaku cenu, niti je ona rezultat lokalnog šovinizma, koji je još češća pojava u proučavanju Preistorije, da bi se pridao što veći značaj često običnim i beznačajnim predmetima sa tih lokaliteta. Pred pomenutim ***faktima iz Vinče*** *to, uostalom, nije bilo ni potrebno. Naprotiv, ova revolucija je rezultat dugogodišnjeg skrupuloznog i napornog* ***samostalnog rada*** *na traženju* ***istine*** *pomoću* ***datih, nepobitnih fakata****. Revolucija se diže samo protiv dosadašnjih proizvoljnih i nedokumentovanih hipoteza. A takvu revoluciju, koja nas izvodi iz dosadašnje zablude,* ***pozdraviće svaki, kome je stalo do naučne istine****"* (Васић 1938, 367).

Odavde proizilazi da je *stil mišljenja* kojem Vasić pripada onaj, u kome se materijal iskopan na odabranom lokalitetu smatra činjenicama po sebi i da je status takvih činjenica sakralan. Reč je o pozitivističkoj orijentaciji čije je jezgro prepoznato u centralnoevropskoj arheologiji još od kraja XIX veka (Sklenár 1983, 130 – 164; Raczkowski 2011, 204 – 205). Ukratko, jedan od ključnih ciljeva naučnog rada u okviru ove teorijske orijentacije jeste *otkriće*. Otkriće proizilazi manje iz sadržaja otkrivenog, a dominantno proističe iz potvrde autoriteta istraživača da je reč o otkriću (Fleck 1986 [1947]). Stečeni autoritet se održava akademskim strategijama koje ga mogu najmanje ugroziti u zajednici koja ima za cilj da jednom dostigne istinu o prošlosti u njenom sveukupnom sadržaju. Autoritet neće biti ugrožen ako se kao cilj uzme opservacija i deskripcija podataka i radi u uverenju da će ga upravo ovakav put odvesti ka sintezi (Pruitt 2011; Karl 2013a; 2013b[24]).

> *„Delo o Vinči neće, na žalost, moći biti onakvo, kakvo bi, u prvom redu, njegov pisac želeo. Ono će iz pokazanih uzroka, biti fragmentarno i moraće se, naknadno, dopunjavati. Ali i ovakvo kakvo je ono će ne samo u ogromnoj meri dopuniti naša znanja iz preistorije, nego i pomoći, u isto vreme, da Preistorija Jugoistočne Evrope izradi na osnovu novih, proverenih i pouzdanih činjenica. (…) On (pisac, Miloje M. Vasić) nije tražio niti želeo drugo sem pribiranja i objektivnog izlaganja fakata, koja sadrži u sebi kulturni sloj u Vinči. Bez predubeđenja i bez namere – kako se to, na žalost, još često dešava – da se fakta upotrebe samo kao dokaz za jednu unapred konstituisanu hipotezu ili teoriju, pisac je nepristrasno prišao samom nalazištu i objektivnim naučnim proučavanjem njegove sadržine izveo zaključke …”* (Васић 1932, XI)

24 Kratko usmeno izlaganje Rejmunda Karla (Reimund Karl) na temu „*Discipline and punish: archaeological mainstreaming by Habilitation*“, u okviru otvorenog stola „*Orders of knowledge. Disciplinary Powers in the Archaeological Discourse*“ i izlaganje „*To observe and define is to know*“ u okviru sesije „*Transfer of Knowledge in Archaeology*“ na 19. godišnjem skupu evropske asocijacije arheologa u Plzenju 2013 za sada predstavljaju najasnije problematizovan odnos teorijske snage pozitivizma i nesputanosti autoriteta u arheologiji.

Dakle, ma koliko se razvoj Vasićeve interpretacije Vinče iz današnje perspektive činio kao skup različitih slobodnih asocijacija, koje su vrlo udaljene od svega što bi se moglo očekivati, upravo se ovakva objašnjenja mogu razumeti kao karakteristika pozitivističke teorijske osnove. To znači da je u okviru ovog stila mišljenja vrlo važno ponoviti u najvećoj mogućoj meri, odnosno gotovo klonirati, metode i zaključke mentora samo na drugom primeru (Raczkowski 2011, 206 – 207). Razlozi zbog kojih je interpretacija, koju je tokom vremena kristalisao Vasić, izazivala tako burne reakcije možda se može tražiti i u tome što je Vasićev primer bio po svom sadržaju veoma različit od onih na koje se ugledao. Sa druge strane, akademska srodnička linija Hajnrih Brun – Adolf Furtvengler za koju se Vasić vezuje, podrazumevala je veliku čast i veliku odgovornost, naročito da se osmisli i otpočne nešto sasvim novo u metodološkom smislu. Naročito je Furtvenglerov slučaj preokretanja vrlo rđave pozicije – istraživača odbačenog i neupotrebljivog materijala, tokom iskopavanja u Olimpiji 1878 – 1879 – u dobru priliku, morao biti podsticajan za Vasića (Васић 1907, 1 – 4; Hansson 2008, 19 – 21; 2013, 10; Palavestra 2013).

Razumevajući Vasićevo akademsko „poreklo", reference na koje se pozivao, stavove autora sa kojima je polemisao, moguće je ući u trag *stilu mišljenja* kojem je on u najširem smislu pripadao. Koliko god da je otac – osnivač srpske arheologije imao utisak da je predratna Vinča rezultat njegovog napornog **samostalnog** rada[25], njegova interpretacija ne bi imala mnogo smisla bez stručnih i širih krugova koji su na ovo reagovali. Ideja o Vasiću kao usamljenom stvarocu ne može biti adekvatno objašnjenje jer pripada mitskom narativu koji podrazumeva pražnjenje Vasićevog lika od svakog sadržaja. Tom korpusu ideja o Vasiću i Vinči kao jonskoj koloniji pripada i Srejovićev pogled:

> *„U svom **samotništvu** Vasić do krajnjih konsekvenci sprovodi svoju osnovnu tezu o zavisnosti kultura u Dunavskoj dolini od onih u Egeji i*

25 Na ovakvom shvatanju je Vasić izrazito insistrirao. Recimo, u predgovoru IV toma Preistorijske Vinče, on kaže: „Preistorijska Vinča IV završava publikovanje knjiga o Vinči u izdanju Državne štamparije. Za ostvarenje jednog ovakvog dela bio je potreban dugogodišnji (skoro trideset godina) rad **jednog čoveka na terenu i u kabinetu.** (...) Koliki je i kakav taj uspeh moći će se oceniti tek kasnije, a ja, **pored svekolike skromnosti**, smem tvrditi da sam taj zadatak ispunio bar u dovoljnoj meri" (Васић 1936c, V).

1936. objavljuje naredna tri toma o Vinči u kojima se ovo praistorijsko naselje objašnjava kao grčka, jonska kolonija iz VI veka stare ere" (Срејовић 1984, 29).

Slično sugeriše i Milutin Garašanin, povodom spornog Vasićevog datovanja Vinče:

„…delovali su na njega da on ode u tom pravcu predaleko. Pored toga, ***bio je potpuno sam.*** *Nije bilo nikog pored njega s kim je mogao da razmeni misli i ko bi mogao eventualno da deluje na njega da koriguje te svoje stavove."* (Babić, Tomović 1996, 18 – 19)

Samo letimičan pogled na Vasićeve komunikacije sa kolegama, ali i saradnicima iz drugih oblasti, govori najkonkretnije u prilog tome da je u različitim fazama oko njega postojao *kolektiv mišljenja*. Dakle, Vasić nije bio sam, ali je njegov odnos prema kolegama bio izuzetno distanciran. Slično Adolfu Furtvengleru, čiji je bio đak, voleo je da gradi sliku o sebi kao „usamljenom geniju". Akademska pozicija mu je upravo tu priliku i pružala: da kao posednik znanja, gradi mit o usamljeništvu uprkos izvesnom broju saradnika.[26] Zapravo, sam je bio na poziciji moći, ne zato što nikog drugog nije bilo, već zato što visoke hijerarhijske visine ni sa kim nije želeo da deli (Hansson 2008; Raczkowski 2011, 206 – 207).

Po dolasku sa doktorskih studija u Beograd, Vasić je imao Valtrovićevu podršku (Милинковић 1990; Milosavljević 2013, 210). Godine 1916. preminuo je Milan Mitić, Vasićev učenik sa kojim je rado sarađivao. Mitićevi tekstovi su bili pod Vasićevim snažnim uticajem (Županić 1927, 158 – 159; Palavestra 2012, 669). Tome u prilog govore podjednako i prikazi koje je Mitić pisao (Mitić 1909, 93 – 101).Već nakon prvih arheoloških iskopavanja Vinče 1908. godine, Miloje M. Vasić u svojstvu čuvara Narodnog muzeja piše nadležnom ministru da mu je potrebna pomoć u radnoj snazi.

26 Vasić nije bio jedini, niti najvažniji arheolog prve polovine XX veka u srpskoj sredini. Pored njega, izvestan broj arheologa je vršio arheološka istraživanja i objavljivao u uglednim domaćim i stranim časopisima. Svetla su u ovom slučaju uperena u Vasićev lik i delo, zbog recepcije njegove akademske uloge kao stožerne za srpsku arheologiju.

*„**Neobična obilnost preistorijskih nalazaka**, prikupljenih iskopavanjem u selu Vinči, **nagoni potpisanoga** da za sređivanje tih nalazaka radi izlaganja u zbirci Narodnog Muzeja potraži pomoć u radnoj snazi. Stoga se on odlučio, da umoli Gospodina Ministra da mu izvoli dopustiti, te da G. Milana Mitića, slušaoca Univerziteta, koji se sada nalazi u IV godini, može uzeti kao dnevničara s nadnicom od 2 dinara dnevno radi pomoći na sređivanju pomenutih nalazaka"* (ANM, kbr. 350)[27].

Vasićevi zahtevi Ministarstvu da mu obezbedi saradnika u Narodnom muzeju vrlo su ilustrativni u pogledu razumevanja (1) načina na koji je on posmatrao ljude sa kojima je želeo da sarađuje, (2) poteškoća koje je imao u obezbeđivanju saradnika, (3) razloga zbog kojih je tražio pomoć i (4) argumenata na osnovu kojih je obrazlagao važnost svog posla.

Vasić preporučuje Mitića jer ima dovoljnih sposobnosti za ovaj posao i kao dokaz za to, ukazuje na njegov zapažen naučni rad. On navodi da mu je potrebna pomoć, zarad što brže obrade i publikovanja materijala „kako bi se taj materijal što bolje stavio na raspoloženje i upotrebu naučnika". Sređivanje materijala je potrebno, kako kaže Vasić, jer „Londonski i Berlinski Muzeji žele razmenjivati svojih objekata za preistorijske objekte iz Vinče" (ANM, kbr. 350)[28]. Ovaj zahtev je odobren samo nekoliko dana kasnije (ANM, kbr. 359).[29] Međutim, iz arhivske građe se može saznati da je u martu 1911. Vasić morao ponovo da piše ministru prosvete i crkvenih poslova jer „zbog spremanja za diplomski ispit Mitiću je nemoguće vršiti i dalje ovu dužnost, te je od 1. januara ove godine prestao

27 1908, 3. decembar: Pismo M. Vasića, čuvara Narodnog muzeja, Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova o tome da Muzej angažuje Milana Mitića radi pomoći na sređivanju nalazaka iz Vinče. ANM, kbr. 350. Korišćena arhivska građa iz Arhiva Narodnog muzeja u Beogradu (u tekstu ANM).

28 1908, 3. decembar: Pismo M. Vasića, čuvara Narodnog muzeja, Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova o tome da Muzej angažuje Milana Mitića radi pomoći na sređivanju nalazaka iz Vinče. ANM, kbr. 350.

29 1908, 9. decembar: Saopštenje Ministarstva prosvete i crkvenih poslova čuvaru Narodnog muzeja o angažovanju Milana Mitića. ANM, kbr. 359.

raditi u Narodnom Muzeju" (ANM, kbr. 49). [30] Tako da Vasić traži:

> *„da može između slušalaca Arheologije izabrati jednoga, koji bi kao dnevničar, a pod istim uslovima nastavio rad u Narodnom Muzeju. (…) Potpisani (odnosno, Miloje M. Vasić) je slobodan skrenuti pažnju Gospodina Ministra još i na to, da je izborom dnevničara između slušalaca Arheologije i njihovim upućivanjem na rad u Narodnom Muzeju jedini put i način,* ***da se spreme mlađe radne snage*** *za praktičan rad u Muzeju i na terenu. Što je veći broj kandidata za poslove izvesne vrste u toliko je verovatnije da će se među njima moći naći najpogodnija lica za obavljanje tih poslova"* (ANM, kbr. 49).[31]

Na ovu brigu za mlađe generacije ponovo će Vasić podsetiti ministra u julu 1911. godine, izveštavajući ga da su se se poslovi „još više nagomilali" i da je stoga „usvojio ponudu g. Mitića da se vrati na posao u Muzeju, u toliko pre što bi Muzej u njemu imao jednog već izvežbanog radenika" (ANM, kbr. 174).[32] Ova epizoda dobro svedoči o tome kako je malo ko među kolegama, odnosno slušaocima Arheologije otpočinjao saradnju sa Vasićem, uprkos Vasićevim deklarativnoj širini i otvorenosti.[33]

Prva iskopavanja Vinče bila su finansijski potpomognuta od strane Ruskog arheološkog instituta na čelu sa Teodorom Ivanovičem Uspenskim (Николић, Вуковић 2008, 46 – 47; Kirin 2010, 148 – 153). Na primer, 22. jula 1911. na Vinči su Uspenski,

---

30 1911, 5. marta: Pismo M. Vasića, čuvara Narodnog muzeja, Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova o tome da Muzej angažuje dnevničar radi pomoći na sređivanju nalazaka iz Vinče. ANM, kbr. 49.

31 1911, 5. marta: Pismo M. Vasića, čuvara Narodnog muzeja, Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova o tome da Muzej angažuje dnevničar radi pomoći na sređivanju nalazaka iz Vinče. ANM, kbr. 49.

32 1911, 9. jul: Pismo M. Vasića, čuvara Narodnog muzeja, Ministarstvu prosvete i crkvenih poslova o tome da Muzej angažuje dnevničar Milan Mitić radi pomoći na sređivanju nalazaka iz Vinče. ANM, kbr. 174.

33 U ovom svetlu, novu specifičnu težinu dobija pretpostavka Predraga Dragojevića da su se posle Drugog svetskog rata arheologija i istorija umetnosti na Filozofskom fakultetu u Beogradu razdvojile između ostalog i zbog sećanja na plahovitog Miloja Vasića.

„Odstupanje istoričara umetnosti od ove nauke možemo tražiti u sećanjima na **plahovitog** Miloja Vasića kao **strogog profesora**, naročito **neprijatnog** na ispitima, koji se navodno, **cinično** i **podrugljivo** odnosio prema neznanju Radojčićevih studenata i **sa visine gledao na sve**, pa i na njihovog docenta na istoriji umetnosti" (Драгојевић 2011, 493).

Vasić i Niko Županić, između ostalog, razgovarali o planovima da istražuju Enos, na ušću Marice. Naredne godine, Vasić je sredstvima ovog Instituta, radi studija, putovao u Grčku i Egipat. Tokom Prvog svetskog rata Vasić je stekao poznanstva koja će mu u budućnosti pomoći oko iskopavanja Vinče. Nakon ovog perioda, 1924. godine, čuvar Narodnog muzeja, Vladimir Petković je Vasiću stavio na raspolaganje novac za iskopavanje Vinče. Zbog nedostatka državnih sredstava, nadalje je bilo neophodno tražiti sredstva na drugim stranama. U tim naporima bilo je vrlo značajno poznanstvo sa Džonom Lintonom Majersom (*John Linton Myres*), kao i sa bračnim parom Braun (*Alec and Catherine Brown*) koji su mu pomogli da stupi u kontakt i dobije finansijska sredstva za iskopavanje od Čarlsa Hajda (*Charles Hyde*) (Васић 1932, VIII – IX). Od pomoći pri arheološkim iskopavanjima bio je i Dušan Karapandžić (Митровић 2013, 323 – 332), nekoliko akademskih slikara, studenata tehnike i studenata filozofije, među kojima je bio i Josip Korošec. Podrška francuskog arheologa Salomona Renaka (*Salomon Reinach*) bila je od značaja za Vasića (Драгојевић 2011, 495). Hemijske analize Milivoja Lozanića[34] predstavljaju temelj za insistiranje na ulozi cinabarita u uspostavljanju moći Vinče. Tokom dvadesetih godina XX veka pominju se asistenti u nastavi na Filozofskom fakultetu. Balduin Saria, koji je 1921. doktorirao u Beču praistorijsku i klasičnu arheologiju, postao je asistent 1924/25. a zatim na kratko i docent. Nakon Sarie, neukazani asistent je bio Miodrag Grbić (Милинковић 1997, 134–137; Novaković 2004, 32–36).

Vasićeve interpretacije su iz različitih razloga kritikovali mnogi. Među njima valja izdvojiti Nikolu Vulića koji se u dva kratka navrata osvrnuo na Vasićeve ideje; zatim, Ćiru Truhelku koji je doveo u pitanje autentičnost žutobrdskih nalaza u Vasićevom tumačenju; kao i Osvalda Mengina koji je kritikovao Vasićevu hronologiju Gradca (Palavestra 2013, 689 – 690). Miodrag Grbić je u „*Starinaru*" iz 1933. dao oštar prikaz Vasićeve „*Preistorijske Vinče I*", ukazujući da su njegove osnovne ideje nemoguće i neodržive (Грбић 1933, 322 – 326). Naročito je Vladimir Fjuks 1935. godine ogoleo banalnost

34 Milivoje Lozanić (1878 – 1963), bio je hemičar, profesor Beogradskog Univerziteta, sin Sime Lozanića.

Vasićeve argumentacije, osvrćući se na istorijat interpretacija i datovanja Vinče (Fewkes 1935, 651 – 672). Način na koji se Vasić osvrnuo na Fjuksovu preciznu i oštru kritiku u predgovoru „*Preistorijske Vinče IV*", predstavlja sažetu formu odbrane od neistomišljenika koja se vrlo često čak i danas praktikuje u srpskoj arheologiji.

> *„Odbijajući u potpunosti kao neumesne njegove* ***nestručne zamerke*** *(...). Njegovo načelno izlaganje o „neolitskoj kulturi" ne premaša nivo uobičajenog* ***teorisanja****.(...) Nedopušteno je čak i G. Fjuksu da sumnjiči metod rada i prikupljene podatke sve dok ih ne pobije* ***stvarnim faktima****. (...) G. Fjuks postavlja potpuno izlišne zamerke. (...) Rezultati iskopavanja u Vinči pružili su svaki put sve više dokaza protiv uobičajenih „školskih" teorija, a naročito protiv datovanja Vinče u neolitsko doba. S toga se čini sasvim prirodno da je s novim podacima evoluisalo i moje datovanje osnivanja Vinče, što se G. Fjuksu ni u koliko ne dopada. Svoje negodovanje on pravda navođenjem tuđih mišljenja. Ali G. Fjuks zaboravlja, da su u ovakvim sporovima merodavna* ***fakta****, a ne mišljenja ni najvećih autoriteta. (...) G. Fjuks nije školovan arheolog"* (Васић 1936c, IV – V).

Za uspostavljanje Vasića i Vinče kao osnove srpske arheologije – na specifičan način „pražnjenjem sadržaja Vasićevog dela", odnosno pražnjenjem od bilo kakve interpretacije 10,5 m kulturnog sloja na Vinči –zaslužni su podjednako i Vasićevi pobunjeni studenti koji su studirali pre Drugog svetskog rata (Milutin i Draga Garašanin, Alojz Benac, Vladimir Milojčić, Josip Korošec) ali i Vasićevi podržavaoci koji su studirali nakon rata (Dragoslav Srejović, Aleksandrina Cermanović – Kuzmanović, Branko Gavela) (Palavestra 2013, 684–686).

Pored ovih stručnih krugova, Vasić se obraćao i *široj publici*. Za održavanje naučnih znanja ova vrsta interakcije je važna, pre svega zato što publika sa punim poštovanjem prihvata stavove naučnika koji je specijalizovan za određena pitanja, a naučniku se čini

da iznošenjem u javnost svoje ideje izlaže proveri i dobija potvrdu, što ga uverava da je na pravom putu.

U „*Politici*" br. 8081 za 4. novembar 1930. (strana 6), napisan je izveštaj povodom Vasićevog predavanja na Narodnom Univerzitetu u Beogradu:

> *„Od **Troje** pa do Beograda Vinča je jedino naselje velike vrednosti već i po samo tome što nosi jedan kulturni sloj debeo punih osam metara"*
> (*Politika*, 4. novembar 1930.).

Zanimljivo je da Vasićev pretežno deskriptivni pristup biva uočljiv i u ovakvoj vrsti teksta:

> *„Predavanje g.dr.Vasića bilo je jedno, da tako kažemo, **malo obilnije opisivanje slika** koje je konferansije prikazao publici, slika odličnih i po jasnoći i po vrednosti predmeta koje predstavljaju"*
> (*Politika*, 4. novembar 1930.)

Specifičnost Vasićevih ideja i funkcionisanja unutar naučne zajednice proističe iz strategije koju je preduzeo u pogledu pozicioniranja unutar hijerarhije u akademskom krugu. Za održavanje statusa unutar *stila mišljenja*, kojem je Vasić pripadao, bilo je važno ne urušiti sopstveni integritet ni u jednom trenutku. Razvoj autoriteta i ideja koji se vezuju za jednu ličnost, postepeno se grade u procesu očuvanja svojih stavova kao istinitih, tokom dužeg perioda. U tom smislu, moguće je preduzeti nekoliko pristupa:

> *(1) Strategija trivijalnih zaključaka; (2) Strategija očiglednih spekulacija (To bi možda moglo biti, a možda i ne…); (3) Strategija ograđivanja, zamagljivanja tvrdnji (Ako bi bilo X, onda bi Y možda počelo da utiče na Z); (4) Dogmatska strategija, strategija sa pozicije moći (Svi normalni valjda vide da je X obrnuto srazmerno Y);*

(5) Panična strategija (uska specijalizacija koja nikog ne ugrožava i ni sa kim se ne sučeljava) (Karl 2013, usmeno izlaganje[35]).

Ovim strategijama se pristupa jer se ni na koji način nije insistiralo na razdvajanju kritike stavova određenog naučnika od kritike njegove ličnosti. Vasićevi pristupi su varirali dok nije proteklo dovoljno vremena i dok nije zapečaćena njegova pozicija moći tokom tridesetih godina XX veka izdavanjem četvorotomne „*Preistorijske Vinče*". To mu je omogućilo da preduzme dogmatsku strategiju i da kaže: „… takvu revoluciju, koja nas izvodi iz dosadašnje zablude, **pozdraviće svaki, kome je stalo do naučne istine**" (Васић 1938, 367). Odnosno, onaj ko se sa Vasićem ne slaže nije naučnik. O eksluzivnosti znanja za koje je bio nadležan da stvara i da ga prenosi, kao karakteristici Vasićeve orijentacije svedoče dva najznačajnija njegova studenta: Milutin Garašanin i Dragolav Srejović.

„Arheološka zbirka Beogradskog univerziteta bila je pak uređena po istim kriterijumima po kome je bio napravljen izbor za publikaciju: čitave grupe predmeta, kamena oruđa i izvesne vrste keramike nisu našle svoje mesto u muzejskim vitrinama, no su ležale magacionirane i neobrađene, tako da ***nisu bile pristupačne*** *za naučnu odbranu. Tako su svi oni koji su se sa vinčanskom kulturom upoznali iz publikacija, ili su vinčanski materijal studirali u zbirci, prilikom poseta Beogradu, koje su uvek bile manje više kratkotrajne, morali o vinčanskoj grupi dobiti prilično nepotpunu sliku. Ovo se odrazilo i u publikacijama stranih arheologa koji su u svojim delima posvetili mesta pitanju Vinče i njene kulture. Odnosi, pak, koji su pre rata vladali između katedre arheologije Beogradskog univerziteta i uprave Beogradskog muzeja, učinili su* ***da se nije moglo ni pomisliti da drugi beogradski arheolozi, izuzimajući istraživača Vinče, uzmu učešća u***

35 Reč je o izlaganju Rejmunda Karla (Raimund Karl) „*Positivosm in Central European Archaeology – Its Origins, Method and Consequences*", održanom na Filozofskom fakultetu u Beogradu 25. novembra 2013.

sređivanju, obradi i klasifikaciji materijala" (Garašanin 1951, 4).

U onoj meri u kojoj se rađa sakralizacija određenih naučnih zaključaka, kada ekspert u nekoj oblasti govori za široku publiku, srodan proces iste snage se uspostavlja i kada najviši autoritet unutar naučne zajednice onemogućava uvid u materijal, proces zaključivanja, a u praktične poslove rada uključuje jedino one laike čije nedovoljno obrazovanje ne može ugroziti negovu poziciju. Nemogućnost uvida ili nedostupnost nastanka argumentacije otvaraju široko polje za mitologizaciju narativa koji je stekao autoritet.

> *„Nije bilo nikakvih udžbenika, Vasić je predavao po jednoj staroj Špringerovoj knjizi na nemačkom jeziku koju je on prevodio i koja nam je bila praktično* ***nedostupna*** *– mogli smo eventualno nekad da vidimo poneku sličicu, ali je zato* ***jačala naša čežnja za onim do čega nismo mogli da dođemo****. Nismo mogli da vidimo čak ni grčke skulpture o kojima je pričao, nije bilo ni slajdova, ni dobrih reprodukcija, apsolutno ničega. Mogli smo više da zamišljamo nego što smo mogli da vidimo. To je ostavilo traga i u mojoj dugoj profesorskoj karijeri"* (Срејовић 1995, 145).

Zahvaljući nepostojanju stalnog kontakta iznova u međugeneracijskom prenosu znanja (*sensu* Manhajm 2009, 354 – 356), već visoko dogmatizovanom ponašanju Miloja M. Vasića unutar naučne zajednice, a povodom interpretacija ekspliciranih u „*Preistorijskoj Vinči*", veoma je teško raslojiti ideje koje su sadržane u razvoju onog što je Vasić video kao činjenice. Zbog toga su do danas *termini*, *koncepti* i *pitanja,* koje je Vasić uspostavio, podrazumljivi. Jedan od takvih, često iskorišćen kao objašnjenje za pojave u materijalnoj kulturi, koje je teško povezati sa bilo čim drugim, je *varvarizacija*.

U „*Žutom brdu*" (1907; 1912; 1914), Vasić ukazuje na jedan zanimljiv mehanizam objašnjenja artefakata kao degenerisanih, ukoliko su prostorno ili vremenski udaljeni

od zamišljenih uzora, a pripadaju jednoj istoj široj kulturnoj celini. Ova eksplikacija je važna zato što dobro ilustruje metodološku srž Vasićevog objašnjenja praistorijske Vinče u varvarskom zaleđu (1932, 1936a, 1936b, 1936c).

> *„Kad bi smo imali da u najkraćim potezima iznesemo karakteristiku sa spomenutih lokaliteta*[36]*, to bi ona bila od prilike ovako imala glasiti. Svi ti nalasci pripadaju jednoj kulturnoj grupi i jednoj većoj preistorijskoj periodi. Svi oni počivaju na istoj kulturnoj podlozi, ali se prema pojedinim lokalitetima – a možda i prema manjim vremenskim odeljcima te periode – pojavljuju lokalne ili vremenske varijacije osnovne kulturne podloge. Za sada nam je nemoguće pouzdano utvrditi, koji se faktor: tj.* ***vreme*** *ili* ***lokalne prilike*** *ima smatrati kao pretežniji u stvaranju tih varijacija. Nu potrebno je istaći još jednu karakterističnu pojavu, koja stoji u vezi sa lokalitetom. I na našim i na ugarskim nalazištima ove grupe daje se utvrditi,* ***da ukoliko se Dunavom većma ide sa Istoka prema Zapadu, u toliko većma ne samo da susrećemo variranje osnovne podloge, nego i degeneriranje jednih i istih pojava i, najposle, smanjivanje broja vrsta pojedinih nalazaka****”* (Васић 1912, 24).

Upravo se u ovakvom pristupu, kroz koji se uzorite forme prepoznaju u Egeji, krije i objašnjenje zašto je Vasićeva Vinča **preistorijska**. Karakter Vinče određen je nedostacima i odstupanjima u odnosu na zamišljeni uzor.

> *„Otuda vidimo, da i kulturni život u našoj oblasti, pored svakolikog*

36 Misli se na praistorijske lokalitete u Dunavskoj dolini, koje je Vasić kartirao kao jednu celinu: Vinča, Dubravica, Požežena, Žuto Brdo, Pesak kod Kladova, Kurvin Grad, Velika Vrbica, Korbovo, Vajuga, Velesnica, Ljubičevac, Ušće Slatinske Reke, Praovo (odnosno Prahovo), Radujevac i Vidbol (u Bugarskoj). Podnaslov članka jasno sugeriše povezanost ovih lokaliteta: *prilozi za poznavanje kulture gvozdenog doba u Dunavskoj Dolini*. Kako sam Vasić kaže: „Težili smo da ovim našim prilozima pružimo što više materijala za stvaranje solidne podloge, na kojoj će se izvesti sistem Preistorije u Dunavskoj Dolini, koji nam, na žalost još nedostaje” (Васић 1912, 20). U svakom slučaju, ovu interpretaciju iz 1912. treba posmatrati u kontekstu geneze Vasićeve ideje o vezama Balkana sa Egejom (Palavestra 2013).

dodira sa kulturom istorijskog doba u Egeji, ima ipak karaketer preistorijskog doba. Za njegov prelaz u istorijsko doba ***nedostajalo*** *je još mnogo kulturnih tekovina, iako su mnogobrojne druge tekovine bile poznate ondašnjim stanovnicima naše oblasti, koji su se njima koristili i u životu primenjivali"* (Васић 1912, 36).

Sve u svemu, Vinča u varvarskom zaleđu mogla je postati značajna tek kroz recepciju drugih, kako krugova stručnjaka, tako i šire publike. „*Preistorijska Vinča*" je međunarodno prepoznata kao otkriće pre svega zato što je, u najširem smislu, njena interpretacija pisana u okviru pozitivističkih teorijskih osnova (centralnoevropske) arheologije. Status otkrića potpomagao je i dogmatski karakter kolektiva mišljenja koji je nastajao oko Vasića, čoveka koji je u svojoj sredini izborio i održavao **ekskluzivno** pravo na ekstrakciju i posedovanje znanja. Uprkos nedostupnosti materijala za Vasićeve studente i nedostatku uvida u nastanak ideja o ovom lokalitetu, Vasić kao neupitni autoritet na Univerzitetu, doprineo je snažnom i apriornom zanimanju za Vinču kod novih generacija. Posledično, dolazi do usmeravanja ka staranju o Vasićevoj Vinči kao kultnom mestu discipline (*up.* Palavestra 2012, 649-679; Palavestra 2013, 681-715).

3.3 Struktura i sadržaj Vasićevog otkrića

Razrada strukture i sadržaja Vasićevog otkrića, podrazumeva specifično polje istorije arheologije u kojem pored razumevanja paradigmatskih trendova važnu ulogu igra i problematizovanje tema koje predstavljaju stramputice i ćorsokake u prošlosti nauke, približavanje biografskom pristupu na račun razumevanja generalnog toka arheoloških ideja, kao i razumevanje teorijskih orijentacija proučavanja istorije discipline. Najčešće se istorije manje uticajnih arheoloških zajednica (kakva je srpska arheološka zajednica) osmatraju i procenjuju u kontekstu najprogresivnijih širih idejnih kretanja (Rohrer, Müller – Scheessel 2004, 23 – 25). Međutim, iz perspektive paradigmatskih određenja arheologije, vrlo je teško razumeti Vasićevu interpretaciju iznetoj u sintezi „*Preistorijska*

Vinča I – IV". Odatle proističe potreba za detaljnim iščitavanjem ovog dela.

Analiza strukture Vasićevog otkrića odnosi se na sagledavanje metoda na kojima on insistira, kao indikacije njegovog teorijsko – metodološkog određenja. U tom smislu, stratigrafija i metod grupa su tek "vrhovi ledenog brega" njegove naučne orijentacije. Sa druge strane, pod sadržajem Vasićevog otkrića se podrazumeva izbor materijalne kulture koji je uzet da bude predstavljen čitaocima „*Preistorijske Vinče*", kao i niz objašnjenja artefakata uvezanih u interpretaciju Vinče kao jonske kolonije. Dakle, sadržaj otkrića predstavljaju, najpre, koncepcije koje su poslužile za tumačenje. Zbog toga se, sadržaj otkrića nikako ne može izjednačiti sa rezulatima arheoloških iskopavanja u bukvalnom smislu. Reč je o interpretativnim mehanizmima, kao onom što sačinjava otkriće.

3.3.1 Struktura Vasićevog otkrića

Za početak, zapitajmo se u čemu je Vasić video značaj ovih knjiga. Da li je njima želeo da obuhvati svu materijalnu kulturu koju je iskopavao tokom dugogodišnjih istraživanja? Da li ove knjige predstavljaju velike kataloge artefakata organizovane prema kulturno – hronološkim kriterijumima? Da li su tekstovi od prvog do četvrtog dela pisani kao jedna celina ili sa značajnim razmacima? U predgovoru, prvog toma „*Preistorijske Vinče*", Vasić kaže da će **delo o Vinči biti fragmentarno** uprkos njegovim stremljenjima ka sveobuhvatnoj celini. Međutim, i takvo, necelovito izlaganje, prema Vasićevom mišljenju, neminovno će ukazati na neočekivana fakta i rezultate. Kakva su to fakta i čemu je trebalo da posluže? Govoreći o sebi u trećem licu jednine, Vasić kaže:

> *„On nije tražio ni želeo ništa drugo sem **pribiranja** i **objektivnog izlaganja fakata**, koja sadrži u sebi kulturni sloj u Vinči. Bez predubeđenja i bez namere – kako se to, na žalost, još često dešava – da se fakta upotrebe samo kao dokaz za jednu unapred konstruisanu hipotezu ili teoriju, pisac je **nepristrasno prišao samom nalazištu** i **objektivnim naučnim proučavanjem njegove sadržine izveo***

zaključke, čiju će naučnu vrednost pravilno moći ceniti sadašnji i budući preistoričari Dunavske Doline. Pisac međutim, ne živi u iluziji da će svi njegovi zaključci biti odmah i usvojeni u Nauci; ali je on duboko ubeđen, da će sve činjenice, koje je on prikupio i otkrio u nenadmašnoj Vinči, ostati u važnosti i služiti kao solidan temelj buduće zgrade: Preistorije Dunavske Doline" (Васић 1932, XI).

Tumačenje Vinče, kao temelj buduće zgrade „Preistorije Dunavske Doline" se pak zasnivalo na određenoj osnovici:

„…u toliko pre, što sam ja još dalje od svršetka i objavljivanja celokupnog svoga rada o Vinči, a drugo s toga, što ova prva knjiga o Vinči sadrži jedan deo krajnjih zaključaka, koji se osnivaju na još neobjavljenim, ali pouzdano utvrđenim, činjenicama. Morao sam tako postupiti, pošto sam u ovom delu svoga rada obradio, nadam se, osnovicu na kojoj je postala i postojala preistoriska Vinča. Polazeći od te ***osnovice*** *lako će se moći, u Vinči, razumeti i sve druge kulturne pojave, koje iz nje proističu"* (Васић 1932, XIII).

Te činjenice su bile organizovane prema različitim temama, koje su iz perspektive Miloja M. Vasića bile ključne. Godine 1932. je izašla „*Preistorijska Vinča I.* ***Industrija cinabarita i kosmetike u Vinči****. Uvod u proučavanje Vinče. Sa dodacima: I.* ***Vezano božanstvo u preistorijskoj religiji****. II.* ***Vinča i hiperborejski mit***". Već u prikazu Miodraga Grbića 1933. je iskazano izvesno čuđenje povodom ovog naslova i sadržine. Grbić kaže da je umesto stratigrafije lokaliteta ili tipologije keramike vrlo neuobičajeno što je prva knjiga o Vinči posvećena rudarstvu i kozmetici (Грбић 1933, 321). Preostala tri toma izašla su 1936. godine. Njihovi podnaslovi podjednako snažno govore o specifičnoj problemskoj orijentaciji ka kojoj je Vasić težio: „*Preistorijska Vinča II.* ***Oblici grobova. Mistične oči. Igra na tabli. Datovanje Vinče***; *Preistorijska Vinča III.* ***Plastika – Terakote.*** *Preistorijska*

*Vinča IV. **Keramika**. Sa dodacima: I. **Vinča i Berezanj**. II. **Ribarska oruđa iz Vinče**".* Nakon publikovanja četvrtog toma, Vasić sugeriše da su potrebna dalja iskopavanja ali da sredstava nema, i da zbog toga on apeluje na sve kolege da nastave ovaj posao u boljim prilikama. Odavde proističe da je svoje delo o Vinči već 1936. Vasić smatrao na izvestan način zaokruženim.

Dalje se može postaviti pitanje o tome na koji način su publikovani rezultati organizovani, odnosno šta povezuje ove raznolike teme. Vasić je ukazao da je jedan od njegovih ciljeva bilo objavljivanje **karakterističnog materijala**. Reč je o onom materijalu koji dokazuje zavisnost Vinčine kulture od kulture istočnih Grka arhajskog doba, što je za Vasića osnovica ili principijelno gledište pri proučavanju Vinče (Васић 1936a, VII). Ovakva interpretacija vidno je uticala i na način na koji se materijal predstavlja. Za Vasića je najveća poteškoća to, što je pre njegovog objavljivanja artefakata iz Vinče, Jugoistočna Evropa u pogledu praistorijske arheologije bila *terra incognita* (Васић 1936c, IV).

> *„Vinčini nalasci su u Nauci skoro potpuno nepoznati, a, ukoliko su do sada objavljeni, oni su netačno objašnjeni i pogrešno datovani. S toga je opravdano što se, za sada, moramo uglavnom ograničiti na **analizu** tih nalazaka, pristupajući **sintezi** u koliko to budu dopustili rezultati analize. Pa i sama ta analiza tih nalazaka otežana je njihovom prirodnom, međusobnom vezom. Teško je analisati jedne predmete bez drugih. S toga smo često prinuđeni anticipirati pojedine zaključke kapitalne vrednosti"* (Васић 1936a, VI).

Dakle, Vasić je težio pisanju sinteze, ali tek nakon publikovanja, odnosno analize pojedinačnih artefakata. Takva teorijska pozicija je sasvim u duhu pozitivizma u centralnoevropskoj praistorijskoj arheologiji. Uprkos tome, još pre analize i sinteze on je postavio takozvanu **osnovicu**, koja je istovremeno: (1) sistem podrazumljivih pretpostavki na kojima se zasnivaju sve dalje naučne procedure, (2) konačna interpretacija. Dakle, i pre prvih iskopavanja Vinče 1908. postavljen je okvir za „delo o Vinči" za koje je u

narednim decenijama osmišljavan sadržaj i struktura (Palavestra 2013, 673 – 674).

> *„Dosadašnjim proučavanjem Vinče utvrđeno je, da je ovo prerimsko naselje bilo* ***kolonija*** *istočnih Grka, koji su je osnovali* ***na teritoriji stranog etničkog elementa****. U takvim kolonijama, usled* ***mešavine*** *između* ***kolonista*** *i* ***autohtona****, nastajale su* ***razne modifikacije*** *u njih prenete kulturne sadržine. Ali je iz tih kolonija zračila, više ili manje modifikovana, grčka arhajska kultura u prostraniju ili užu oblast, čije granice tek treba određivati. I ako smo još i suviše daleko od definitivnih rezultata u ovom pogledu, lako se naslućuje veličina i značaj takvog rada u Evropi prerimskog doba, kao i u onim njenim oblastima, do kojih Rimljani nisu doprli. U proučavanju Vinčine kulture rukovodio sam se, ukoliko je bilo moguće ovim principima, obrazujući poglavito pažnju na kulturne veze između Vinče i pojedinih kulturnih centara u istočnom basenu Sredozemnog Mora. Pri tome se naročito istakla posrednička uloga Jonaca kao i stanovnika ostrva Kipra i Rodosa“* (Васић 1936b, VI).

Zamišljena naučna armatura koja omogućava potvrđivanje ovog zaključka jeste kataloško publikovanje materijala, koji ima vrednost po sebi jer je nepoznat, tek iskopan i kroz ovaj proces otkriven. Najbolji primer za to su „*Preistorijska Vinča III*” i „*Preistorijska Vinča IV*”, u kojima je publikovana plastika i keramičko posuđe. Vasić eksplicira svoj metod katalogizovanja, ukazujući pažnju na sveobuhvatnost prikazanog i stratigrafiju.

> *„U knjizi...objavljuje se i već objavljen material (mali deo), a sav ostali* ***material objavljuje se sada prvi put****. Izlišno je naročito isticati značaj i važnost ovog materiala, koji ističe Vinču ispred svih nalazišta ove vrste u Evropi. To je bio prvi i glavni razlog objavljivanju* ***što većeg broja primeraka*** *(...) Odabiranjem materiala za publikovanje težilo se*

za što većom potpunošću u pogledu na tipove i forme terakota, kao i za izlaganjem istorije vinčine plastike, hronološki sređene pomoću stratigrafije kulturnog sloja, moćnog preko 10,5 metara. Material je kataloški opisan na stratigrafskoj osnovici uz potrebne napomene o važnijim primercima u ma kojem pogledu. Tome katalogu prethodi Uvod s pregledno izloženim napomenama o tehnici, stilu i o sadržini pojedinih terakota“ (Васић 1936b, V).

Šta podrazumeva pravljenje kataloga? U slučaju katalogizovanja terakota, Vasić kaže da je materijal podeljen u **grupe**, a zatim sređen po **stratigrafiji**. Iako se ovi pojmovi mogu učiniti kao jasni, nije zgoreg proveriti šta oni zapravo znače. Kada govori o grupama, Vasić ne izdvaja zatvorene celine. Naprotiv, grupe mogu biti vrlo široke. U ovom primeru, grupe su: stojeće figure, sedeće figure, kurotrofne ženske figure, stojeće muške figure, figure raznog oblika i značenja, figure životinja i amajlije ili votivne figure u užem smislu. Interesantno je da su stojeće figure koje predstavljaju prvu grupu, zbog velikog broja primeraka koji su grupom obuhvaćeni, podeljeni na manje celine prema stratigrafskoj poziciji. Reč je o šest stratuma, koji su dobijeni uglavnom mehaničkim izdvajanjem slojeva:

1. Terakote iz zemunica
2. Terakote iz sloja od ▼9,4 m – 8m
3. Terakote iz sloja od ▼7,9 m – 6m
4. Terakote iz sloja od ▼5,9 m – 4m
5. Terakote iz sloja od ▼3,9 m – 2m
6. Terakote iz sloja od ▼1,9 m – 0 m

Ovi tehnički elementi, koji su svakako iziskivali i vreme i trud, predstavljaju **podražavanje naučnog rada**, jer nisu doveli ni do kakvog grupisanja koje proističe iz arheološkog zapisa. Sa jedne strane, Vasić je proizveo brojne opise svakog pojedinačnog predmeta, ali je ipak jedina celina o kojoj je mogao da govori celokupan lokalitet, čiji

je kulturni sloj debljine više od 10,5 m. Tako, uzorak nasumično odabrane kataloške jedinice kod Vasića sadrži detaljan opis artefkta, uput na fotografije, dubinu na kojoj je predmet pronađen i druge numerički izražene dimenzije. Kroz navodno neutralnu deskripciju[37] ipak izranja Vasićeva perspektiva, zahvaljujući kojoj vinčanske figurine vidimo kao hoplite[38].

> *„Slika 357 a, b –fragment sivo pečene bukero terakote s uglačanom sjajnom površinom. O. v. 5,9 cm – Nađen na ▼4,7 m.Očuvana desna polovina donjeg tela. Ploče oklopa vertikalno podeljene. Urezana donja ivica oklopa, o kojem vise rese u obliku ubodima ispunjenih trouglova. Ispod njih su nepravilni horizontalni urezi, ornamenti na oklopu"* (Васић 1936b, 67).

Čemu je poslužilo ovo pedantno beleženje, kao i teške dužnosti koje je istraživač Vinče preuzeo na sebe? Više puta je isticano da se Vasić služio tada najsavremenijim metodama iskopavanja, odnosno da je u vreme kada je osnovni cilj iskopavanja najčešće bilo samo prikupljanje, Vasić insistirao na preduzimanju sistematskih istraživanja, odnosno utvrđivanju stratigrafije i hronologije (up. Николић, Вуковић 2008, 66). Međutim, u okviru Vasićeve četvorotomne sinteze, on iznosi nešto drugačije stavove o smislu stratigrafskog metoda. Uočavajući sličnosti među artefaktima koji potiču iz različitih vrlo uredno izdvojenih slojeva (gotovo podjednake debljine od 1,90 m) on ukazuje na „neprekinuti kontinuitet kulturnog života u naselju Vinča" (Васић 1936c, XIII). Uprkos

37 Primer pre svega treba da posluži da se uvidi način na koji je katalog organizovan.

38 U ovom slučaju naglasak nije na tome da je Vasić u vinčanskim figurinama prepoznavao hoplite. Jedan primer svakako nije dovoljan da bi se taj stav potkrepio. Ipak, u prilog ovakvog Vasićevog shvatanja govori to u kom materijalu je on video analogije vinčanskoj plastici. U prvom sloju (sloju zemunica) Vasić je pronašao terakote slične onima iz arhajskog doba sa Kipra (Васић 1936b, 8), u drugom je na vinčanskim figurinama prepoznao arhajske figure kojima je analaogije našao na Kipru (Васић 1936b, 9), u trećem sloju je materijal kome je Vasić analogije našao među arhajskom plastikom sa Kipra (Васић 1936b,18), u četvrtom paralele su sa terakotama arhajskog doba sa ostrva Tere (Васић 1936b, 56), u petom sloju je Vasić video nespornu degeneraciju kod predstavljanja glave i lica figurina (Васић 1936b, 82), a u šestom su terakote, prema Vasiću, mnogo mlađe od grčkog arhajskog doba, ali su – kao i u slučaju popularne grčke plastike – odraz kulture nižih narodnih slojeva do kojih nisu doprli savršeniji oblici grčke plastike (Васић 1936b, 97 – 98).

iskazu da „skrupulozno beleženje stratigrafije pojedinih nalazaka i pojava u sloju, moćnom preko 10,5 m, pruža retko zadovoljstvo pri sređivanju stratigrafske istorije pojedinih vrsta predmeta i pojava" (Васић 1936c, XIII), Vasić smatra da je podela kulturnog sloja na periode nepotrebna.

> *„S toga bi malo umesna i opravdana bila uobičajena podela vinčinog kulturnog sloja na periode, pošto bi se ona morala ograničiti samo na pojedine vrste karakterističnih odlika i pojava, a ne bi obuhvatila celokupan kulturni život dotičnog stratum, dotičnog vremenskog intervala. Podela na periode bila bi* ***nepotpuna*** *i* ***izveštačena*** *kao i moja podela u ovde izložene stratigrafske slojeve, koja,* ***sem metodskih nema nikakvih drugih opravdanja****"* (Васић 1936c, XIV).

Razlozi za ovakav, u najmanju ruku, ambivalentan odnos prema stratigrafiji, mogu se potražiti u više pravaca. Vasićeva teškoća da prepozna jasnije različite hronološke i tipološke celine verovatno proističe iz preduverenja o vezi Vinče i Egeje (Palavestra 2013). Međutim, može se uvažiti i da skandinavske arheološke tradicije zahvaljujući kojima su stratigrafija i tipologija postale neizmerno značajne za razvoj discipline, nisu imale istu važnost kao i na počecima centralnoevropskih i istočnoevropskih arheologija. Važnije od stratigrafije i hronologije za ove naučne tradicije, bilo je pitanje – o kom narodu (*Volk*) je reč? Naravno ove perspektive nisu morale biti suprotstavljene, ali su određivale hijerarhiju pitanja (Sørensen, Rebay – Salisbury 2008, 57 – 58). Ovom se može pridodati i Vasićeva težnja da Vinča postane reperni lokalitet i da njena hronološka lestvica može da posluži datovanju drugih lokaliteta u oblasti Dunavske doline (Васић 1936a, VIII).

Drugi stub na kojem počiva Vasićevo katalogizovanje Vinče je metod grupa. Ovakva osnova proistekla je iz njegovog klasičnog obrazovanja, bez obzira na razlike između antičkih korpusa artefakata i materijala iz Vinče. Još u „*Žutom brdu*" (1912) Vasić kaže:

„Mi smo među prikupljenim materijalom izabrali samo one egzemplare koji su nam izgledali važniji od ostalih naročito u pogledu na podatke ***za utvrđivanje kulturnih veza između naših oblasti i Egeje****. Smatrali smo da je to bila naša prva i najglavnija dužnost, jer smo ubeđeni da će se tim putem doći do pouzdanih zaključaka i rezultata. Mi se nismo hteli i suviše gubiti u navođenju analogija i utvrđivanju veza između naše i srednjeevropske preistorijske oblasti iz razloga, što te analogije i veze ne pružaju ni malo pouzdanih podataka za poznavanje nalazaka iz naše oblasti. Stoga ih možemo čak i potpuno zanemariti, pa da ipak od toga ne bude štete za poznavanje kulture u našoj oblasti. S druge strane – to moramo naročito istaći –* ***ne smatramo za svoju dužnost proučavanje između naše oblasti i onih u Srednjoj Evropi****. To je posao tamnošnjih ispitivalaca, kojima mi možemo pružiti dovoljne i pouzdane podatke o našoj oblasti, na osnovu kojih će oni moći proučavati svoju oblast"* (Васић 1912, 18).

U tom smislu, bez obzira na srodnost materijalne kulture pronađene u Vinči sa onom koja je konastatovana na srednjoevropskim lokalitetima, Vasić je smatrao ključnim da konstatuje veze sa kulturom, čiji se elementi visoko vrednuju. U odnosu na Egeju, srednjoevropski lokaliteti su mogli biti samo udaljenija periferija od Vinče.

Te veze je uspostavio tako što je figurine iz Vinče opredelio kao „ideograme" jer je smatrao da se na osnovu njih može prilično jasno opredeliti karakter kulture stanovnika ovog naselja (Васић 1936b, XVI, 153). Možemo se zapitati zašto su terakote ključne za razumevanje svih drugih aspekata kulture, naročito imajući u vidu da su se, recimo, *stojeće figure* (prva grupa terakota) mogle pronaći svuda u kulturnom sloju Vinče. Dakle, metod grupa primenjen u ovom slučaju veoma je udaljen od Tompsenovog proučavanja „zatvorenih nalaza" (Rowley – Conwy 2007, 48 – 81). Odnosno, nisu se određene figurine našle u specifičnim zatvorenim celinama i time odgonetnule određene

veze materijalne kulture, zahvaljujući dokumentovanom kontekstu. Naprotiv, Vasićevi zaključci pre svega dolaze iz sveta analogija, bez obzira na korišćene metode prilikom iskopavanja i publikovanja građe. Interesantno je sagledati šta o ovoj temi kaže Salomon Renak, koji je sa Vasićem bio po mnogim pitanjima istomišljenik, u svom članku „*Metoda u arheologiji*".

> „*Ima dosta načina da se stvore grupe. Na primer u* ***grupi grčkih vaza****, mogle bi se na posebno mesto izdvojiti velike od malih, one koje imaju nogu i dršku od onih koje ih nemaju, one kod kojih postoji "palmica" od onih na kojima ih nema itd. Ovakvo bi razvrstavanje bilo neinteresantno,* ***stoga što izabrani principi za grupisanje imaju slučajan karakter****. Na suprot tome, uzimajući za merilo crnu ili crvenu boju figura, prisutnost ili otsutnost belih ili purpurno svetlih mesta, geometrijski ili negemetrijski karakter ukrasa itd. dobilo bi se* ***naučno grupisanje****, uostalom teža stvar no što izgleda, stoga što bi trebalo znati združiti predmete vrlo raznih osobina onda kada svi imaju svega* ***jednu istu osobinu, koja se smatra za bitnu, tipičnu i svima zajedničku****. (…) Čak i kada je predmet u savršenom stanju, izdvojeno promatranje ovog predmeta biće malo poučno; on će imati potpunu vrednost i postaće arheološki dokument – umesto stvarčica za ukras – samo onda kad* ***se stavi u svoj pravi red međ raznim grupama*** *za koje ga vezuju njegove osobine. Sve ovo izgleda prosto ali trebalo je dugo vremena da se to opazi*" (Ренак 1937, 156 – 157).

Renak, zatim, ukazuje da je objašnjenje naročito antičkih statua uvek zavisno ne samo od proučavanja originalnih umetničkih dela već i od okrnjenih, obnovljenih, neoriginalnih dela. Ovu tačku je Vasić mogao videti kao značajnu za interpretiranje Vinče: udaljene od uzora, ali značajne za proučavanje celine.

„Burszžan i Brun s razlogom su govorili da arheolog treba da proučava ***neoriginalna dela*** *neke skulpture onako kako filolog*[39] *proučava rukopise nekog pisca. Deset rukopisa nejednako ili* ***raznoliko nagrđenih, dopisivanih*** *ili* ***iskvarenih*** *omogućuju da se dopre do arhetipa. (…) Brunov učenik Furtvengler, otišao je još dalje putem koji mu je otvorio učitelj. (…) Analizirajući razne faze ovog otkrića, koje bi bilo dovoljno da Furtvenglera stavi u prvi red arheologa, primetiće se da je otkriće bilo moguće samo pomoću primene metode grupa*" (Ренак 1937, 157).

Upotreba ovog metoda kod Vasića, uprkos tome što ga nije približila nekim ubedljivijim zaključcima, rečito svedoči **o značaju njegovog obrazovanja** kod Adolfa Furtvenglera (*Adolf Furtwängler*). Odnosno, upotreba metoda grupa može da posluži kao indikator da je Vasić sebe video kao produžetak akademske linije Vinkelman – Brun – Furtvengler, što je u mnogome odredilo njegova profesionalna stremljenja.

Najčešće je vrlo impresivno reći da je Vasić doktorirao kod čuvenog Furtvenglera, iako današnjim generacijama arheologa nije najjasnije po čemu je njegov mentor bio čuven. Iz retkih biografskih skica o Vasiću koje se prenose u tradiciji srpske arheologije do danas, Vasićeva edukacija iz oblasti klasične arheologije se smatra jednom vrstom određenja koje je njegove interpretacije odvukla u pogrešnom smeru. Pri tome, čini se da pogreška proizilazi iz „sirenskog zova" klasičnog obrazovanja i sasvim različitih mogućnosti koje su mogla pružiti arheološka iskopavanja u Srbiji. Međutim, čitava stvar se može postaviti i drugačije. Dosadašnja sagledavanja Vasićeve interpretacije uglavnom su se ticala pitanja netačnog datovanja Vinče (Грбић 1934, 322 – 326; Fewkes 1935, 651 – 672; Garašanin 1951; Korošec *et al.* 1951, 5 – 32; Nikolić, Vuković 2008, 78 – 85; Palavestra 2012, 649 – 679). Zašto je reč o netačnom datovanju? Koji je njegov doprinos arheologiji uprkos netačnom datovanju? Kada je prvi put formulisao takvu

39 Treba obratiti pažnju na napomenu da je suština kritike pisanih izvora u analoškom mišljenju (Karl 2013c, usmeno izlaganje).

interpretaciju? Ukoliko pak pitanje hronologije i hronoloških određenje stavimo u drugi plan, izrasta slika Miloja M. Vasića koji je mnoge druge tekovine ostavio disciplini u nasleđe, a da toga uopšte nismo ni svesni. Neke od njih su epistemološkog karaktera, a oslanjaju se na arheološke prakse Adolfa Furtvenglera, koje su bile neosporno uzorite za oca - osnivača srpske arheologije. U nekrologu, koji je pisao Vasić, povodom smrti svog profesora 1907. godine, piše:

> *„Mi, đaci njegovi, skupljali smo se sa sviju strana sveta da čujemo njegovu živu reč, da se naučimo radu i posvetimo u razumevanje i shvatanje ne samo velike grčke umetnosti nego i onog što je njoj prethodilo kao i onoga, što je za njom sledovalo. Skupljali smo se oko njega, jer smo bili ubeđeni, da ćemo sve to najbolje moći postići pod rukovođenjem našeg neumrlog Furtvenglera. Nama je, posle smrti našeg velikog i dragog učitelja, jedina uteha ostala u uspomenama na njega i* ***u radu onim pravcima, koje nam je otkrio njegov veliki um****"* (Васић 1907, 3 – 4).

Koji je to pravac? Furtvengler se smatra jednim od najznačajnih predstavnika pozitivističke arheologije kasnog XIX veka, koji je uspevao da obradi velike količine arheološkog materijala u specifične sisteme, zbog čega je nazvan i „Lineom klasične arheologije". Ono što je zanimljivo je što je u pogledu ovih poslova voleo da otpočne sasvim nov pristup i ostvari rezultate koji su bili neočekivani, na osnovu korpusa materijala kojim se bavio. Govorio je da od svojih profesora nije naučio apsolutno ništa, ali je jasno da su na njega imali uticaj njegov profesor Hajnrih fon Brun (*Heinrich von Brun*), kao i Johan Joakim Vinkelman (*Johann Joachim Winckelmann*), čijim se naslednicima smatrao. Adolf Furtvengler je odabrao da studira filologiju na univerzitetima u Frajburgu i Lajpcigu, krenuvši očevim stopama. Međutim, ubrzo je shvatio da nije u dovoljnoj meri zainteresovan za filologiju pa je počeo da se bavi antičkom skulpturom kod istoričara umetnosti Bruna, čiju će katedru naslediti po njegovoj smrti 1894. U vreme Furtvenglerovog rada bilo je

prilično neubičajeno proučavanje antičke umetnosti iz prve ruke (Hansson 2008, 19-23; 2013, 8-10; 2015, 342).

Naprotiv, primat u interpretaciji su suvereno držali pogledi na antičku umetnost zabeleženi u pisanim izvorima, među kojima su najznačajnija bila dela Plinija i Pausanije. U ovom smislu, Furtvengler je promenio mnogo toga, postavši vatreni podržavalac shvatanja arheologije kao „umetnosti oka" (Marchand 1996, 142 – 151; Hansson 2008; 2013). Odatle je proisteklo i insistiranje na specifičnim analizama materijalne kulture, koje su bile moguće zahvaljujući njegovom gotovo fotografskom pamćenju, podjednako kao i ukazivanje na značaj fotografije (Hansson 2008, 20).

Ulf Hanson (*Ulf R. Hansson*) ističe da je Furtvengler znatno doprineo građenju mita o sopstvenoj ličnosti, tako da njegova biografija podseća na klasičnu temu iz bajke: „siromašni dečak sa sela koji postaje kralj" (Hansson 2008). Odnosno, „to je priča o usamljenom geniju kojeg nisu razumeli i koji se od svojih prostih početaka popeo do najfinijih evropskih salona i akademskog sveta, gde su ga slavili kao najvećeg među svojim savremenicima" (Hansson 2008, 19-23). Stoga je važno uvideti i ovaj aspekt slike o Furtvengleru, u kojoj se Vasić ogledao, u procesu građenja akademskog autoriteta koji je neodvojiv od recepcije određenih zaključaka kao naučnog otkrića (Palavestra 2013). Prema analizi Rejmunda Karla (*Raimund Karl*), strategije očuvanja važnosti sopstvenih zaključaka u kontekstu pozitivističke orijentacije arheologije nemačkog govornog područja, usko su vezane za karakter i ličnost istraživača (Karl 2013, 169). Adolf Furtvengler je ocenjen kao vrlo zanimljiva ličnost:

> *„Iz ovog se može konstruisati složena i katkad protivrečna slika jednog, u društvenom životu, plašljivog čoveka koji je imao velike probleme sa autoritetom, koji se borio sa svojim žestokim temperamentom što je dovelo do nezdrave, skoro paranoične sumnjičavosti prema svojim kolegama, i što je često rezultiralo pakosnim napadima, usmeno ali i napismeno. Sukobi su se smenjivali*

ali nisu sprečili Furtvenglera da tokom dve decenije ipak uspe da ostvari sjajnu karijeru, od ne baš imućnog asistenta u muzeju u Berlinu početkom osamdesetih godina XIX veka do veoma poštovanog univerzitetskog profesora u Minhenu i najplaćenijeg antičara u Nemačkoj" (Hansson 2008, 20).

Biva jasnije šta je sve, osim fascinacije antikom, Vasić mogao doneti disciplini u nasleđe (up. Бабић 2008, 131–132). Reč je o očekivanju da klasifikaciju materijala sa kojim se susreo počne da obrađuje „od početka" (odnosno da osmisli nov sistem obrade materijala), da materijalna kultura ima nadmoć nad pisanim izvorima i da je u arheologiji za dokumentovanje veoma važna fotografija. Uz sve to ide i građenje autoriteta kroz oštro sukobljavanje sa kolegama. Međutim, ako se vratimo samoj Vinči, možemo se zapitati i o još jednoj važnoj temi. Od koga je Miloje M. Vasić mogao naučiti metode iskopavanja, pošto Furtvengler na ovom polju, u najmanju ruku, nije bio baš čuven? Treba reći da je Vasić bio na doktorskim studijama u periodu 1896 – 1899. Pre tog perioda, Furtvengler je bio član tima koji je vršio iskopavanja u Olimpiji, ali je bio zadužen za obradu materijala. Do kraja života nije postao proslavljeni arheolog na terenu, iako je iskopavao u periodu 1903 – 1905 u Orhomenosu u Beotiji i u periodu između 1901 – 1907 u Egini. Tokom iskopavanja 1907. godine se Vasićev nekadašnji mentor razboleo i umro (Hansson 2008, 19-23; 2013, 8-10; 2015, 342).

Iako se po povratku sa doktorskih studija, Vasić smatra nadležnim za ono što spada u domen klasične arheologije[40], čini se da potreba za uvođenjem novine i interpretativnog

40 Neposredno nakon povratka sa doktorskih studija u Beograd, u časopisu „*Nova iskra*", Vasić piše kritiku pozorišne predstave „Car Edip" ali sa stanovišta svoje specijalizacije, koju ističe.

„Isto onako kao što se na partenonskom frizu mora obazirati i na najmanju sitnicu, mora se i pri gledanju kakvog klasičnog komada na sve i sva pažnja obraćati. Kao što nam se tamo, pri svoj ogromnoj i nepodeljenoj dužini friza (159 metara), **oko ne zamara** posmatrajući figure ili položaje i kompoziciju pojedinih grupa, isto nas tako **ni klasična grčka drama ne zamara** pri čitanju i pri slušanju. Varijacija dostojnih naše pažnje ima i mora biti i u njoj – ali njih nema na našoj pozornici. (…) Na završetku moram moliti za oproštenje što sam ja kao arheolog morao da pišem o jednoj pozorišnoj predstavi. U svoju odbranu imao bih samo to reći da sam u ovom članćiću dodirnuo samo ove stvari, koje strogo u obim **klasične arheologije** spadaju, ili sa njome u najtešnjoj vezi stoje. To će mi priznati svaki onaj, koji zna, čime se klasična arheologija bavi" (Васић 1900, 64).

otkrića predstavlja ključnu karakteristiku njegovog profesionalnog određenja – zahvaljujući čemu je ova uska specijalizacija u izvesnom smislu mogla biti i potisnuta. Tako, u promenjenim okolnostima, Vasić osmišljava bavljenje praistorijom na Balkanu. Međutim, ovo nije nikakav beg iz domena klasičnog obrazovanja u praistorijsku periodu zbog nedostatka neke druge mogućnosti. Upravo suprotno, Vasić odabira praistoriju u najboljim tradicijama akademske linije čiji je naslednik, u kojoj je ključni imperativ bio započeti izgradnju nekog sistema od početka i iznaći originalnu konceptualnu novinu. Zbog toga je bavljenje praistorijskom arheologijom na Balkanu bio adekvatan izazov, koji je mogao omogućiti sticanje željenog preimućstva (*up.* Palavestra, Babić, *u štampi*).

> „*Sticajem prilika* ***Preistorija*** *je danas postala najaktuelnijom oblašću Arheologije. Za ispitivanje kulturne prošlosti naše zemlje rad na Preistoriji je* ***neizbežan*** *i* ***neophodno*** *potreban. Preistorija će u Srbiji, kao i drugim zemljama, u obimu njenih granica postati* ***nacionalnom naukom*** *u širem smislu. O centraliziranje preistorijskog ispitivanja bore se danas prestonice Engleske, Francuske i Nemačke, a prestonica Srbije* ***može i sme pomišljati na to da postane centrom za rad na Preistoriji Balkanskog Poluostrva*** *i susednim oblastima jer su i prilike i okolnosti za to veoma povoljne*“ (ANM kbr. 61)[41].

3.3.2 Sadržaj Vasićevog otkrića

Šta se krije iza Vasićevih dobro obezbeđenih, pojačanih i utvrđenih teorijsko – metodoloških pozicija o kojima je do sada bilo reči? Šta je sadržaj Vasićevog otkrića, odnosno kako je interpretirao Vinču u svojoj četvorotomnoj studiji? Kao dobar sažetak suštine njegovog tumačenja može poslužiti slika ovog lokaliteta, kojom se završava druga knjiga *Preistorijske Vinče*:

41 1911, 14. mart: Izveštaj Miloja M. Vasića Srpskoj kraljevskoj akademiji nauka o konferenciji Ruskog arheološkog instituta u Carigradu. ANM, kbr. 359.

„Iz celokupnog dosadašnjeg izlaganja mora se zaključiti, da je Vinča ***jonska kolonija****, koja se razvila iz starijeg jonskog trga na istom mestu pri kraju VII ili na početku VI veka pre Hr.,* ***s mešovitim stanovništvom – grčkog*** *i* ***autohtonog*** *porekla – koje se najbolje karakteriše nazivom* ***Miksjelini****. Stanovnici trga i kolonije u Vinči bavili su se pored ostaloga, još i eksploatacijom rudnog blaga u pozadu svoga naselja,* ***metalurgijom i industrijom cinabarita****, koji je bio glavni faktor u bogatom i raznovrsnom kulturnom životu ovog naselja.* ***Cinabarit je, zbog svoje retkosti u prirodi, bio je uvek tražen i skupo plaćen****, pa su, s toga, on i proizvodi iz njega dobiveni dali Vinči ovaj* ***izuzetan rang*** *među preistorijskim naseljima njena doba i njene oblasti i neprekidno održavali na ovom naselju kulturni život od oko prelaza iz VII u VI vek pre Hr., pa do 6. godine po Hr.*" (Васић 1936a, 188).

Interesantno je obratiti pažnju da čitava interpretativna konstrukcija koju je doneo Miloje Vasić zapravo počiva na međudisciplinarnom transferu znanja, koji se zbog svog karaktera retko dovodi u pitanje. Šta to znači? Sa stanovišta pozitivističke orijentacije, najprihvatljivija su ona znanja u koja se možemo pouzdati kao sigurna. Na duge staze, fiksiranu poziciju aktuelnosti mogu imati dostignuća iz druge nauke, zato što imaju status dobro zasnovanih i neupitnih. Ipak, teorijske i metodološke pozicije druge struke najčešće nam nisu poznate ali njenim rezultatima ukazujemo poverenje. Tako mesta međudisciplinarnih spojeva mogu biti najsigurniji oslonac za istraživača jer se retko dovode u pitanje i proveravaju. Što je međudisciplinarna distance veća, polje za zloupotrebu je šire otvoreno.[42]

U ovom slučaju, izuzetnost ili preimućstvo Vinče ležalo je u njenom pretpostavljenom rudnom bogatstvu. Reč je o živinoj rudi, cinabaritu, za koju saznajemo da je pronalažena u

42 Usmeno izlaganje Tomasa Mejera (*Thomas Meier*) na temu „*Constructing bad old times and unintended effects of interdisciplinary knowledge transfer*" u okviru sesije „*Transfer of Knowledge in Archaeology*" na 19. godišnjem skupu evropske asocijacije arheologa u Plzenju (2013).

svim slojevima naselja u Vinči, a potiče – prema analizama Sime Lozanića – sa lokaliteta „Šuplja Stena", južno od Avale. Uz ovo, Vasić donosi vrlo detaljno informacije o tome da je profesor Lozanić u svim šupljinama „Šuplje Stene" nalazio ostatke praistorijske keramike, a da je 30. novembra 1930. godine, ondašnji student Josip Korošec pronašao jedan karakterističan fragment keramike u prvoj pristupačnoj šupljini (Васић 1932, 4–5). Ovi podaci su predstavljeni kao dokaz da su na Vinči obavljani složeni metalurški procesi obrade cinabarita, onako kako ih je opisao Vitruvije odakle su proistekli argumenti o ekonomskoj moći ovog lokaliteta. Dakle, ovi zaključci su zasnovani na autoritetu istaknutog hemičara Sime Lozanića i autoritetu klasičnih izvora, odnosno Vitruvijevih spisa.

> „*Ovo rudno blago u, može se reći, neposrednoj okolini Vinče bilo je, nesumnjivo, glavni uzrok osnivanju ljudskog naselja na ovom lokalitetu, na obali Dunava. (…) Taj fakat je, međutim,* ***prva i početna tačka*** *za razumevanje postanka i dugog života preistorijskog naselja u Vinči, ali to nije i jedini njegov značaj. Celokupni kulturni značaj preistoriskih stanovnika Vinče, ukoliko ga poznajemo po očuvanim ostacima, stajao je u znaku eksploatacije rudnog blaga u pozadu Vinče. Od toga su najzad zavisile kulturne i intelektualne veze njenih stanovnika sa onima iz bližih i daljih oblasti u ovom za sada još preistorijskom, dobu naše oblasti, dobu koje se nalasci iz Vinče osvetlili u neočekivanoj meri*" (Васић 1932, 6).

Ilustrativno je kako su u januaru 1940. godine Vladislav Petković i Miloje M. Vasić izveštavali dekana Filozofskog fakulteta o dva referata pristigla za nagrađivanje: „*Vinča i Potporanj*" pod šifrom „*Ex Oriente lux*" kao i „*Šuplja Stena*" pod šifrom „*V.S.L.M.*". Dok je Petković oba rada ocenio kao vredne nagrađivanja, Vasić je rukopis pod šifrom „*Ex Oriente lux*" ocenio kao laički, bez naučne literature i rđavog jezika. Drugi rukopis „*Šuplja Stena*" je prikazao kao ozbiljan rad na polju ispitivanja praistorijskog rudarstva jer je „mogao dovesti u uzročnu vezu ovaj preistoriski rudnik s preistoriskim naseljem

u Vinči".[43]

Prednost u posedovanju rudnog blaga, očitavala se prema Vasićevom mišljenju u pojedinačnim i izuzetnim kulturnim pojavama jer prerada ove rude i trgovina njenim produktima nije zahtevala „učešće čitavog jednog plemena i naroda u tom poslu" (Васић 1932, 105). Odnosno, Vinča je „ogranak jonske kulture u perifernoj i varvarskoj oblasti" (Васић 1936a, 175) što podrazumeva raznolikost materijalne kulture, a sledstveno tome i etničku raznolikost. Druga tačka argumentacije počiva na društvenoj podeli stanovnika Vinče na koloniste i autohtone, zahvaljujući kojoj je otvoreno široko polje za razumevanje materijalne kulture jonske kolonije koja nema jonski karakter.

> *„Bićemo, verovatno, blizu istine, ako pretpostavimo da su osnivači Vinče, rudari i metalurzi, došli s jugoistoka u manjem broju, privučeni rudnim blagom u njenoj okolini, i tu osnovali svoju koloniju. Da li su Egejski kolonisti, pri svom dolasku u oblast Vinče, u njoj našli autohtone, ili su došli u pustu, nenaseljenu oblast? To je jedno od osnovnih pitanja za poznavanje preistorijskog života u Vinči. U njenoj oblasti nemamo, međutim, za sada, starijih kulturnih ostataka u Vinči – okolnost koja* ***još većma komplikuje etnički problem u ovoj oblasti****. Ali ako se pretpostavi da su i pre dolaska egejskih kolonista u oblasti Vinče živeli autohtoni, postavlja se pitanje ne samo o odnosu kolonista prema autohtonima…"* (Васић 1932, 108).

Do 1936. godine Vasićev stav se menja u pravcu razvijanja ideja o odnosu kolonista i autohtona:

> *„S toga se sme zaključivati da su stanovništvo Vinče sačinjavali* ***različiti etnički elementi****, među kojima grčki element izvesno nije bio najmalobrojnije zastupljen.* ***Civilizovanjem autohtona*** *i* ***mešavinom***

43 ANM.

__između njih__ s jedne i grčkih i drugih kolonista s druge strane postalo je to stanovništvo ono, što Herodot i mi podrazumevamo pod imenom Miksjelini, to jest __varvarizirani Grci__ ili __jelinizovani varvari__, kakve ih predstavljaju i sve proučene karakteristične odlike na očuvanim kulturnim ostacima iz Vinče" (Васић 1936a, 184).

U trećem tomu „*Preistorijske Vinče*" (1936), Vasić se pita da li bi neko mogao pomisliti da su Vinču osnovali helenizovani varvari sa obala Crnog mora, a zatim tu tezu obara. To čini da bi još jednom i nedvosmisleno pokazao da su Vinču osnovali jonski kolonisti, odnosno da varvarski elementi u materijalnoj kulturi potiču od autohtona.

„Možda će se hteti pretpostavljati, da su Vinču osnovali helenizovani varvari iz okoline grčkih kolonija na obalama Crnog Mora, osnovanih oko sredine VII veka. Takva hipoteza ne može se prihvatiti iz mnogih razloga. Između osnivanja grčkih kolonija na crnomorskim obalama oko sredine VII veka s jedne, i osnivanja Vinče s druge strane sme se, u najboljem slučaju, pretpostavljati vremenska razlika od oko jednog veka. Ali je taj vremenski interval suviše kratak i nedovoljan, da bi u njemu __primitivni varvari postali do srži helenizovani ljudi__, kakve ih nam slikaju predmeti iz Vinče. S druge strane Tračani i Skiti niti su imali potrebe za osnivanje agrarne kolonije; niti su imali dovoljno tehničke spreme za osnivanje rudarsko – metalurške kolonije u Vinči" (Васић 1936b, 153 – 154).

Međutim, ovako posloženim argumenima o jonskoj koloniji, koja pokazuje naročite, ali ne i presudne karakteristike autohtona, prema Vasićevom shvatanju, ipak se protive izvesna fakta.

„Lojalno govoreći, mora se priznati, da se takvom zaključku __protive izvesna fakta__, koja se ne smeju prećutati. – U Vinči nije, do sada,

nađen ***nijedan fragmenat luksuzne jonske keramike*** *poznatih stilova iz grčkog arhajskog doba, niti luksuzne grčke keramike iz poznijeg vremena uopšte. U njoj nije do sada nađen* ***nijedan komad kovanog novca*** *ni u jednom stratumu, i ako je takav grčki novac postojao u oblastima sa kojima je Vinča bila u kulturnim vezama, čak i u dobu osnivanja Vinče. Johannes Hasebroek veli da su dragoceni metali bili svagda dragoceno merilo vrednosti, ali novac, u čijem je obliku raskivan metal još od početka VII veka pre Hr. imao je najpre sasvim lokalni kurs, a tek mnogo docnije on je postao sredstvo za međunarodne isplate. Još u IV veku pre Hr. trgovina između pojedinih grčkih mesta sastojao se u razmeni dobara (…)* ***U tom istom dobu postojala je u Joniji monumentalna arhitektura****, dok se u Vinči posle primitivnih zemunica, grade samo drvene zgrade, olepljene blatom kroz celo vreme postojanja, a samo naselje utvrđuje se rovom i palisadom na mesto tvrđavnim zidovima grčkih gradova toga i ranijeg doba. Kad ne bi smo za objašnjenje Vinče raspolagali Herodotovim podacima o grčkom gradu Gelonu,* ***ne bismo smeli zbog odsustva pomenutih vrsta nalazaka*** *u Vinči, nju smatrati kao grčku koloniju*" (Васић 1936a, 175 – 176).

Reč je o arheološkom zapisu u kome su odsutni brojni karakterististični nalazi, u slučaju da od Vinče očekujemo da bude jonska kolonija. Ekonomska slika grčkog sveta, a naročito aspekti posvećeni trgovini, zasnovani su kod Vasića na prilično diskreditovanom delu „*Trade and Politics in Ancient Greece*" (1933) Johanesa Hazebreka (Johanesa Hasebroek) (Lord 1936, 378 – 381), na osnovu kog je postavljena teza o trgovcima i zanatlijama kao „skitalačkom/lutalačkom proleterijatu" koji je osnovao Vinču. Ključne pokazatelje načina na koji je funkcionisala Vinča kao jonska kolonija predstavljaju opisi naselja (kao što je npr. Gelon), preuzeti iz antičkih pisanih izvora. Sama materijalna

kultura pronađena na lokalitetu Vinča – Belo brdo povezana je sa antičkim svetom, tako što je u odnosu na zamišljene uzore, uvedeno objašnjenje degradiranog i primitivnog izgleda predmeta. Kakav je karakter te materijalne kulture?

Vasićevim rečima, sva materijalna kultura sa Vinče predstavlja nedeljivu celinu (Васић 1936c, 137), međutim, pokazuje neujednačenost i konzervativizam. Uprkos kontinuiranom životu na ovom lokalitetu i opštem karakteru koji je prepoznavan kroz veze sa Egejom, Vasić ukazuje na varvarski stil i varvarski ukus, koji se javljaju u određenim aspektima nalaza. „Varvarsko je smatrano za primitivno velike starosti" (Васић 1932, 186), što po Vasiću predstavlja ključ za pogrešno datovanje Vinče, odnosno zamku u koju su upali oni koji imaju drugačije mišljenje od njegovog, po pitanju hronološkog opredeljenja Vinče. Objašnjenje varvarskog karaktera, odnosno ove razlike u odnosu na egejsku podlogu, nalazi se u raznovrsnosti elemenata i njihovoj neujednačenosti. Pod ovim se može podrazumevati raznolikost materijalne kulture, podjednako koliko i etnička i rasna mešavina.

> *„Ova fakta treba imati na umu, kada se govori o* ***prvobitnoj kulturnoj podlozi*** *u egejskoj koloniji u Vinči, jer je on dovoljan dokaz za tačnost mišljenja, da se, u toj kulturi, zbog njene pozne pojave u Vinči, mogu naći* ***raznovrsni elementi*** *čak i u slučaju, ako su kolonisti pošli s jednog, a ne s više mesta u Egeji. Raznovrsni kulturni elementi u Vinči pružaju dragocene podatke za zaključak, da je u doba osnivanja Vinče, u Egeji postojao razvijen i živ, ne samo unutrašnji saobraćaj između nje i drugih kulturnih oblasti. Naravno, u tom dobu,* ***nivelisanje kulture u celoj Egeji još nije bilo dostiglo onaj stupanj ujednačenosti****, koji je ona dostigla u poznom minoskom periodu III i poznom mikenskom periodu…"* (Васић 1932, 63).

Dakle, iz Vasićeve perspektive, dominantnu karakteristiku predstavlja takozvana *statika vinčine kulture*, koja se kao crveni konac provlači kroz ceo vinčin kulturni sloj

(Васић 1936c, XIII), nasuprot kojoj stoji pretpostavka o različitosti rasa pokojnika sahranjenih na ovom lokalitetu (Васић 1932, 102) i velikoj razlici između grčkih arhajskih i nalaza sa Vinče (Васић 1936c, XVI). Afirmativnu stranu konstatovanog varvarskog ukusa predstavljaju njegovi razlozi. Jedan od ključnih je konzervativizam. On nije posledica primitivnosti po sebi, nego specifične kakvoće koja dolazi od autohtona.

> „*Ona (misli se na primitivnost), ako se dobro uoči i potraži njeno dublje značenje, govori o stranim uticajima na Vinču, isključujući, u isto vreme, primitivnost kulturnog života u Vinči, primitivnost koja se rado i lako pretpostavlja, ali se teško dokazuje*" (Васић 1932, 60).

Konzervativizam se ogleda u tome, što se izvesne pojave, konstatovane u sloju zemunica javljaju i kasnije, kada arhitektura postaje drugačija. Takav primer je upotreba kamenog oruđa na lokalitetu metalnog doba, za koje Vasić kaže da je gotovo nezamisliv anahronizam; kao i oblici, ornamentalne tehnike i motivi na plastici i keramičkim posudama. Za perifiernu koloniju, smatra Vasić, ovakav konzervativizam je razumljiva (Васић 1932, 103).

> „*Taj neosporni i* ***izraziti konzervativizam*** *poznata je karakteristična odlika* ***perifernih grčkih naselja*** *među koja spada i Vinča. U njoj, kao i na mnogim drugim mestima i u raznim epohama,* ***zadržava se i skrupulozno čuva kultura****, koji su osnivači dotičnih naselja doneli sobom pri svom doseljenju*" (Васић 1936a,180).

U ovom smislu je ilustrativno Vasićevo tumačenje keramike koju je sakupio. On napominje da se u okviru keramike pronalaze heterogeni elementi različitih stilova i epoha; zatim, da se kroz keramiku skrupulozno čuvaju stilske tradicije arhajske kulture; ali da „oblici vinčinih vaza s mukom i naporom kopiraju oblike arhajske keramike iz oblasti istočnih Grka" (Васић 1936c, XXV). Kada je reč o ornamentici, za njega, najvažniju ulogu imaju meandar i meandrasti motivi. Još je 1909. godine u „*Pregledu knjiga i listova*" u

„*Starinaru*“, Vasić veliku pažnju posvetio raspravi o postanku geometrijskih dekorativnih elemenata. U prikazu članka „*Novi prinopsi spiralno – meandrastoj keramici i odnosi prema kružnici i tekstilnom pletivu*“ iz „*Glasnika Zemaljskog muzeja*“ koji potpisuje dr Georg Vilke, on osporava Vilkeova tvrđenja da je reč o neolitskoj spiralnoj dekoraciji, koja nastaje usled pomeranja koncentričnih krugova. Preciznije govoreći, povodom Vilkeovog zaključka da se veliki deo podunavskih, erdeljskih i bosanskih spiraloidnih mustri poklapa sa mustrama dobijenim pomeranjem koncentričnih krugova, Vasić kaže:

> „*Ta se pojava što je daleko verovatnije, ima smatrati kao* ***varvarsko preterivanje*** *i prerada sa strane primljenih gotovih uzora*”
> (Васић 1909, 80 – 81).

Poreklo ovog motiva Vilke nalazi u prirodi, a povezuje ih sa Indogermanima u Donjem Podunavlju, na bazi Kosininih zaključaka. Iz Vasićevih komentara, vidi se upućenost u Kosinine radove i prepoznavanje njihove važnosti, ali i obazrivost, podjednako, povodom Kosinih, Vilkeovih ili sopstvenih zaključaka o paleoetnografskim problemima na trupu Balkanskog poluostrva[44].

Ako se vratimo Vasićevoj „*Preistorijskoj Vinči*“ (I-IV), može se napomenuti da on s pravom uočava, da se geometrijski motivi iz Vinče gotovo ne mogu porediti sa geometrijski i arhajskim stilom kod Grka. Naravno, on ih ipak upoređuje, donoseći zaključke koji idu u prilog dvojnoj prirodi materijalnih ostataka iz Vinče – onoj koja se vezuje za koloniste, s jedne, i autohtone, s druge strane. Motiv prepleta na vinčanskoj keramici on vidi kao grotesknu reprodukciju šrafiranog trougla; spirala je protumačena tako da vodi poreklo iz orijentalizirajućeg stila, ali da nikad ne prelazi u viši oblik – volutu; kompoziciju ornamenata smatra primitivnim pokušajem najelementarnijeg stupnja. Najveću brigu kod Vasića pobuđuje gotovo potpuno odsustvo naturalističkih motiva i slikanih vaza,

44 „Jer ne sme se zaboravljati na osnovu istog materijala i na osnovu istih dokaza, a nasuprot teoriji o indogermanskoj rasi preistorijskih stanovnika na trupu Balkanskog poluostrva, može govoriti i o tzv. mediteranskoj rasi, kao što su to već učinili drugi, ne manje poznati stručnjaci, koje G. Vilke takođe ignorira” (Васић 1909, 88).

koje je očekivao. Kada je reč o tehnici izrade, keramika je podeljena u dve grupe koje su poreklom iz oblasti istočnih Grka arhajskog doba: gruba barbotin (*barbotine*) i bukero (*bucchero*) koja navodno imitira na vitlu rađene posude (*up.*Vuković 2013). Nije potrebno ni napominjati da Vasić u materijalu pronađenom na Vinči vidi kao oblike posuda: pitose, kratere, amfore, pehare itd. Iznete ideje o konzervativizmu i stilu, nisu bez traga u srpskoj arheologiji u drugoj polovini XX veka.

Vasićeva interpretacija stila, kao i veze stila i etniciteta, ima još jedan važan pravac. On je ostvaren kroz polje opštenarodne umetnosti, u kojem su se konstantno susticale arheologija i etnologija.

> *„Sve što sam do sada naveo o vinčinoj keramici kao i o vinčinim terakotama, govori za to da umetnost u Vinči nije nikad nadmašila* ***nivo opšte narodne, – popularne, – umetnosti****. U toj umetnosti geometriski stil* ***nije*** *ni u Grčkoj potpuno* ***izumro****.* ***U popularnoj umetnosti balkanskih naroda on i dalje postoji****”* (Васић 1936c, XXVI).

Na ovaj način posredno dolazimo do koncepcije onog što se u srpskoj arheologiji naziva **supstrat**, sadržaja kulture koji se može pokazati u narazličitijim emanacijama u svojoj formi, ali čija suština (kako god se se ona zamišljala i predstavljala) pokazuje dubok i neprekinut kontinuitet (up. Палавестра 2011b, 579–589). Za razliku od Valtrovića, koji je pokušavao da izvrši stroge stilske analize spomenika kojima se bavio (Богдановић 1990, 101–122), Vasić je zalazio duboko u objašnjenja fenomena za koje je smatrao da su važni, dajući neosporno vrlo dinamičnu sliku prošlosti. Neki od njih tiču se mehanizama prenosa znanja i ideja, čuvanja tradicija, interkulturnih kontakata i mešanja stanovništva. Znajući do koje mere je bio detaljan u dokazivanju i simulaciji pokušaja opovrgavanja sopstvenih stavova, mogu se i dodatno razmotriti elementi koje je mogao uzeti u obzir pri objašnjenjima ovih procesa.

Pored opšteg i popularnog pregleda istorije umetnosti, Salomona Renaka, Vasić je tokom svog života preveo još samo jednu knjigu, koja je za ovu analizu značajna zato

što se može okarakterisati kao studija teorijskog karaktera. Reč je o „*Uvodu u istoriju umetnosti: estetika, istorija, tehnika*“ autora Luja Urtika (*Louis Hourticq*), koju je izdala izdavačka knjižarnica Gece Kona u Beogradu 1927. godine. Iz današnje perspektive, teško je ne videti Vasićevu poziciju u rečima, koje sugerišu da je plemenitost prisutna i kada se na prvi pogled ne može videti.

> „*Koliko duboko zajedljivih šala prave nevernici na račun ljubavi i poštovanja arheologa prema starinama! Ponekada, odista, taj kult zaluta, dok se jednog dana ne opazi da su se lažne relikvije kradom uvukle u hram; predmeti, koji ne izgledahu da zaslužuju poštovanje, naprasno se lišavaju celokupne svoje čari. Javnost se tada šali sa hudom srećom arheologa i ponavlja:* ***kako može jedna stvar izgubiti svoju lepotu čim se otkrije njeno neplemenito poreklo?*** *Zašto se vaše divljenje gasi kad na dotičnom predmetu nije time ništa izmenjeno? (…) Odista se rado misli da umetnički karakter nije ništa drugo nego samo spoljašnji izgled, oblik, boja, skup odlika bez ikakve stvarnosti, nezavistan od materije i porekla. Ali nije tako; umetnost i lepota nisu nešto formalno*” (Hourticq 1927, 12–13).

Ako umetnost nije nešto formalno, što se uklapa i u Vasićevu perspektivu iznetu povodom Vinče i njenih varvarizovanih nalaza, kako je možemo sagledati? Iz perspektive knjige, čiji prevod Vasić donosi na srpski jezik, kao ključna se navodi Tenova teorija (*Hippolyte Taine*). Po njoj, umetnost je neizbežan rezultat rase, sredine i momenta, ali da uticaj kakve druge umetnosti itakako nadvladava, odnosno odnosi prevagu nad ovim faktorima. Time se može objasniti podrazumljiv stav o dalekosežnim posledicama veza Vinče sa Egejom, uprkos snažnim izrazima autohtone kulture, bilo da su oni posledica rasnih ili elemenata sredine, odnosno tla, u određenom trenutku (Hourticq 1927).

Na osnovu Vasićevih radova, njemu se svakako ne može pripisati bliskost objašnjenjima u kojima je rasni uticaj presudan, koji su tridesetih godina XX veka bile više nego aktuelni

(što je često isticano[45]). Što je još važnije, Vasićeva interpretacija Vinče kao jonske kolonije ne može se okarakterisati kao nasumična, kao posledica poznog zastranjivanja ili ateorijska (up. Gramch 2011, 48–65; Raczkowski 2011, 204–206). Iako Vasićeve teorijske pozicije[46] nisu jasno eksplicirane, one se mogu rekonstruisati na osnovu ideja koje su za njega bile podrazumljive. Ključ njegovih interpretacija krije se u značaju susreta neke kulture sa civilizacijskim središtima i posledicama tog susreta. On ih pre svega vidi kroz način na koji određena autohtona zajednica, metafizički povezana sa tlom, reaguje na interkulturne komunikacije kroz različite forme varvarizacije.

Na kraju se može reći da sadržaj Vasićevog otkrića nije pogrešno datovana Vinča, niti priča o jonskoj koloniji u varvarskom zaleđu. Epistemološke osnove, koje je Vasić razradio i ostavio disciplini u nasleđe, tiču se objašnjenja susreta civilizacije i varvarstva, kolonista (kolonizatora) i autohtona, objašnjenja konzervativizma i degeneracije, čuvanja tradicije i kontinuiteta, odnosa etničkih pitanja i materijalne kulture, ukazivanje na načine povezivanja antičkih pisanih izvora i materijalne kulture; upućivanje u načine na koji se pokazuje velika vrednost određenog lokaliteta, uprkos njegovom perifernom položaju. Činom uramljavanja varvarskog karaktera Vinče u naučni okvir pozitivizma – kriterijumi, objašnjenja i istraživačka orijentacija Miloja M. Vasića – stekli su status dobro odabranog istraživačkog puta.

Iz tog razloga, Rastislav Marić, u nekrologu Miloju M. Vasiću, 1956. godine piše da njegove ideje imaju budućnost.

„*Kao i sva* ***velika otkrića****, čak i u onim naučnim disciplinama koje*

45 Dragoslav Srejović piše: „Ova Vasićeva teza i tumačenje Vinče kao egejske kolonije ne nailazi na odziv u pomodnoj arheologiji tridesetih godina, svoj zaokupljenoj teorijama o velikim migracijama i etnogenezom Ilira i Arijevaca", odnosno „Teza o jonskoj koloniji Vinči je neprihvatljiva, ali bi za srpsku arheološku nauku bilo mnogo veće zlo da se Vasić poveo za pomodnim, pseudonaučnim, i veoma često opasnim idejnim strujama koje su bile vodeće u evropskoj arheologiji tridesetih godina ovog veka" (Срејовић 1984, 29); Dubravka Nikolić i Jasna Vuković ukazuju: „Revolt prema rasističkim tumačenjima u arheologiji i želja da im se suprotstavi verovatno su ga naveli da, mada bez novih argumenata, Vinču objasni kao naselje koje su osnovali Grci" (Николић, Вуковић 2008, 79).

46 Ne bez razloga, Milutin Garašanin konstatuje: „Vasić je bio Furtvenglerov đak. On je prošao tadašnju najbolju arheološku školu, čistu klasičnu arheologiju, u starom smislu klasične arheologije, dakle: arheologije kao istorije umetnosti" (Babić, Tomović 1996, 18).

se u svojim istraživanjima služe računom, mikroskopom ili opitom u laboratoriji, i Vasićevo objašnjenje materijala iz Vinče i njegovo datovanje tog naselja naišlo je na ***nevericu****, što je sasvim razumljivo kada se ima u vidu da je za praćenje njegovog izlaganja potrebno isto onakvo poznavanje grčke kulture i tehnoloških procesa koje su upotrebljavali antički narodi kakvo je on sam imao. I pored negativnih mišljenja nekih arheologa o rezultatima Vasićevog rada, dosada, koliko mi je poznato, nikome nije pošlo za rukom da obesnaži i jedan dokaz kojim je on potkrepio svoje objašnjenje postanka naselja u Vinči i elemente Vinčine kulture tako da ono, i pored kritika, ima* ***punu vrednost****. Buduća istraživanja (...) pružiće sigurno nov materijal* ***u prilog Vasićeve teze***" (Марић 1956, 406).

Ni Srejovićevo shvatanje Vasićevog dela nije mnogo drugačije, upravo zato što su fundamentalna objašnjenja u „*Preistorijskoj Vinči*" održavana kao relevantna, uprkos tabuisanju njegove interpretacije kao celine.

„Zbog jonske kolonije najviše je trpeo sam Vasić, dok je njegovo delo o Vinči i danas najbolji putokaz za rešavanje nekih osnovnih problema praistorije Dunavske doline i ***paradigma za slobodnu naučnu misao i jedan uzorit moralni stav***" (Срејовић 1984, 29).

I zaista, epistemološke osnove Vasićevog dela i dalje imaju budućnost, pre svega kroz upravljanje uzoritošću tvorca srpske arheologije u procesu izgradnje identiteta arheološke zajednice. Prema Kristijanu Đordanu, društvene grupe koje su u potrazi za kohezijom, nisu okrenute samo mitovima o poreklu, već i onim o uzoritosti. Pod uzoritošću se podrazumeva skup vrlina kojima se treba diviti i koje, po mogućstvu, vredi oponašati. One se najčešće pripisuju uvaženim ličnostima iz prošlosti. Međutim, važnije od konstatovanja da je neizbežno izabrati neku uzoritost za građenje glavnih

tokova disciplinarne prošlosti, jeste **preispitivanje načina na koji se uzoritost gradi** (Đordano 2001, 79–87). Drugim rečima, cilj ovog poglavlja je bilo razumevanje osnova srpske arheologije, kroz Vasićevu iterpretaciju Vinče. Njegovo tumačenje se delimično dotiče varvara i varvarizacije, ali koncepti koje Vasić koristi nisu razrađeni. Značaj Vasića i njegovih objašnjenja najpre proističe iz recepcije Vasića kao uzoritog disciplinarnog pretka.

Poglavlje 4
Varvarski koren etnogenetskog razvoja

4.1 Varvarstvo, etnicitet, etnogeneza

Ako prema Laturovoj preporuci naučnu zajednicu antropološki posmatramo kao pleme, onda je Miloje M. Vasić za srpsku arheologiju ključna predačka figura kućnog oltara srpske arheologije, a narativ o varvarskom korenu i etnogenezi mitska priča koju struktuira disciplinarno polje. Time preispitivanje *drugosti* varvarstva nije nasumično odabrano polje, već strateški izbor zahvaljući kome možemo razumeti kako srpska arheologija u širem jugoslovenskom kontekstu gradi priču o poreklu naroda, odnosno nacije. Ideje o autohtonom varvarskom korenu, kao simbolu neiskvarene slobode i vitalnosti, su osnova za izmišljanje tradicija i nacionalnih mitova o prošlosti, a neraskidvo su vezani za konceptualizaciju etnogeneze.

> *„Princip etnogeneze je neraskidivo utkan u percepciju identiteta, stvaranje i evoluciju identiteta. Pojam etnogeneza, dakako, ne smije biti pobrkan s etnogenezom Bečke škole koju je razvio Wenskus, a elaborirali Wolfram i Pohl. […]*
> *No, povjesničari i arheolozi što izučavaju indigenu populaciju zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka često impliciraju drugačiji koncept etnogeneze, umnogome sličan sovjetskoj socio–antropološkoj školi koja dostiže vrhunac kroz radove Yulijana Bromleya i njegovih sljedbenika. U osnovi, termini 'etnogeneza' i 'etnogenetski procesi' su viđeni u ovom kontekstu kao longue durée procesi identitetskog razvoja od stabilnog središta koje je u svojevrsnom društvenom vakuumu evoluiralo kroz različite stadije socio–političke organizacije. Ova evolucija je često viđena u kontinuitetu razvoja materijalne kulture, time se direktno nadovezujući na metodološki okvir 'kulturne povijesti'. U početku ovog procesa manje i amorfne*

zajednice se transformiraju kroz nikad jasno objašnjenu metamorfozu (etnogenetski proces) u veće skupine, narode i plemena, koji postaju njihov stalni identitetski označivač, stabilno središte. Ovaj pristup je u osnovi produžetak primordijalističkog viđenja identiteta kao nasljedne i utjelotvorene društvene kategorije, što suvremena istraživanja s pravom kritiziraju kao parcijalan i nedostatan uvid u tvorbu skupnih identiteta" (Džino 2011, 202).

U zanimljivom članku o predrimskim indigenim populacijama na zapadnom i srednjem delu Balkanskog poluostrva, Danijel Džino je otvorio niz vrlo važnih pitanja o shvatanju identiteta u arheologiji. On je sučelio ključne ideje koje su u arheologiju i istoriju uneli postmodernizam i poststrukturalizam sa arheološkim interpretacijama predrimskog stanovništva Balkana, koje su se vrlo malo menjale tokom prethodnih decenija. U najvećoj meri, on se pozabavio interpretiranjem Ilira, jer je po njegovom mišljenju upravo ovo polje bilo plodno za projektovanje različitih političkih ideja u sadašnjosti. Prema njegovom uvidu, na sarajevskim simpozijumima iz 1964. i 1966. Godine, Iliri su shvaćeni u okvirima tadašnje ideologije bratstva i jedinstva, kao grupa različitih, ali srodnih plemena koja je nekada nastanjivala teritoriju tadašnje Jugoslavije i Albanije. Iz ovako postavljene slike „ilirskog prostora", odstupali su jedino slovenački arheolozi, koji su nastojali da odvoje halštatske kulture sa teritorije Slovenije od gromadne konstrukcije Ilira. Promene u ovakvom pristupu uočljive su u arheološkom diskursu tek krajem osamdesetih godina XX veka. Naime, u petom tomu Preistorije jugoslovenskih zemalja u centar pažnje se smeštaju tzv. indigeni etniciteti, pri čemu se definiše nova supraetnička skupina ili etnički kompleks. Ovim se rascepkao „ilirski etnički prostor", što je u dobroj meri predstavljalo preslikavanje dezintergracije jugoslovenskog federalnog modela u duboku prošlost. Međutim, kako Džino zapaža, i nakon raspada Jugoslavije paradigma se nije promenila. I dalje se traga za etničkim skupinama (plemenima, narodima) i nadetničkim strukturama kao što su etnički kompleksi. Etničke zajednice se shvataju

kao osnovna jedinica arheoloških tumačenja, a podrazumeva se da nastaju kroz proces etnogeneze. Džino kritikuje balkanske modele etnogeneze povezujući ih sa sovjetskim uticajima, sugerišući da nisu teorijski promišljene (Džino 2011, 198–203). Arheologiju predrimskih populacija na Balkanu smatra dominantno zarobljenom u okvirima kulturno–istorijske paradigme, uz prenaglašeni značaj etniciteta, koji se uspostavlja zbog naše savremene potrebe da razgovaramo o etnicitetu (*up.* Babić 2010b, 139-147). Iz te perspektive pitanja o etničkoj slici prostora ili etničkoj pripadnosti praistorijskih populacija, predstavlja nasilno nametanje naše realnosti praistorijskim prošlostima. Iako Džino kritikuje „etniciziranje povijesti" (Džino 2011, 203), ipak razlikuje prihvatljive od neprihvatljivih modela etnogeneze. Neprihvatljivi su balkanski modeli slični sovjetskim perspektivama, koji etnogenezu vide kao procese dugog trajanja, a prihvatljive ideje su one nastale u okviru bečke akademske zajednice na čelu sa Rejnardom Venskusom (*Reinhard Wenskus*). Ova demarkaciona linija zahteva dodatno objašnjenje.

U tekstu o modelima etnogeneza slovenskih populacija, Florin Kurta je istakao paradigmatično mesto Julijana Bromljeja (*Юлиáн Влaдúмирович Бромлéй*)[47], čiji je metodološki pristup s pravom povezao sa etničkim kontinuitetom koji je uspostavljao Gustav Kosina za Germane. Za razliku od ovih shvatanja, Venskusov pristup etnogenezi nije doživeo ekstremnu političku zloupotrebu, tako da se i dalje smatra relevatnim u određenim naučnim krugovima (Curta 2002, 202, 213; Murray 2002, 39–41). Međutim, za razliku od Džina (Džino 2011, 202), mislim da oba pravca razmišljanja o etnogenezi, uprkos razlikama, imaju u suštini iste metodološke probleme. U oba slučaja je nejasno kako se arheološki prepoznaje etnicitet, a još manje kako se prati kontinuitet etniciteta u procesu etnogeneze (*uporedi* Brather 2002, 169–175). Ideja koju vredi preispitati tiče se snage Kosinine argumentacije unutar drugih narativa, koji se ne tiču porekla Germana.

47 Julijan Bromljej (1921–1990) je bio antropolog koji je razvio ideju o etnicitetu kao fenomenu koji ima stabilno jezgro i koji se može na osnovu objektivnih faktora pratiti kroz vreme. Težište njegovog rada su bili etnoistorija i etnogeneza (kao proces nastanka etničkog identiteta) u sovjetskom kontekstu. Njegove ideje su bile bliske sovjetskim etno–nacionalističkim perspektivama. Bromljejev pristup je bio vrlo rado prihvaćen u sovjetskoj arheologiji, tako da je zahvaljujući njegom uticaju sovjetska arheologija dugo samoj sebi postavljala za cilj da bude pre svega 'nauka o etnogenezi' (Curta 2002, 213–214).

Dakle, i škola kojoj pripadaju Venskus, Volfram i Pol se može staviti pod lupu, iako ne traga za dubokim praistorijskim korenima naroda.

Ova škola mišljenja koristi pojam etnogeneze u kontekstu nastanka kasnoantičkih i ranosrednjovekovnih identiteta. Odnosno, kroz ovaj pristup se uvodi naučni značaj mitova o poreklu naroda (*origo gentis*), kao mitova koji su prenošeni kroz generacije, a koje su formirale elitne grupe ratnika u ranom srednjem veku. Ti su mitovi shvaćeni kao osnovica tradicije budućeg identiteta. Reinhard Wenskus se smatra utemeljivačem ovakvog modela etnogeneze, naročito zahvaljujući zaključcima iznetim u knjizi „*Stammesbildung und Verfassung*“ (1961), koji su bili vrlo dobro prihvaćeni unutar bečke naučne zajednice. U ovoj publikaciji je kao ekvivalent etnogenezi korišćen nemački termin *Stammesbildung*, a zapravo je praćen razvoj i poreklo tzv. varvarskih etničkih grupa koje se javljaju na istorijskoj sceni, počevši od kasne antike, odnosno ranog srednjeg veka. Nažalost, ova knjiga nije prevedena na druge svetske jezike, zbog čega su u širim naučnim okvirima prepoznatljiviji drugi autori koji su nastavljači ove ideje. Sa druge strane, Herwig Wolfram koji se bavi istorijom Gota i koji je napisao niz članaka i monografija na engleskom jeziku (*History of the Goths* –1990, *The Roman Empire and its Germanic Peoples* –1997, *Conrad II, 990–1039: Emperor of Three Kingdoms*–2006) po ovom teorijskom modelu, zadobio je brojne sledbenike u ostatku Evrope i Severne Amerike. Jedan od najelokventnijih zagovornika njegovog pristupa je Patrik Giri (*Patrick Geary*), koji je sumirao teme o evoluciji varvarskih grupa kroz tradicije o zajedničkom poreklu u knjizi „*Mit o nacijama–srednjovekovno poreklo Evrope*“. Ono što ova perspektiva sugeriše je da poreklo naroda ne mora biti zajedničko u biološkom smislu, ali da postaje zajedničko kroz mitove o istim korenima određene populacije (Gillett 2002, 3–5; Bowlus 2002, 242–247).

Reč je pokretanju rasprave o tome šta znači imati **istorijsko pravo** na određenu teritoriju i **obrazloženju etniciteta kao fenomena koji nije primordijalna činjenica.** Danas se etnicitet shvata pre svega kao pitanje odnosa, a ne kao odlika grupe. Međutim, veoma dugo je u naučnim krugovima etnicitetu pristupano kao fiksiranoj kategoriji (Eriksen 2004, 29–32).

Patrik Giri ukazuje da se zloupotreba zastarele ideje o istorijskom pravu na

određenu teritoriju, često čuje u politici. Pod istorijskim pravom se tako podrazumeva kontinuirano življenje jedne dominantne etničke grupe na određenoj teritoriji od trenutka kad je taj narod nastanio zadati prostor (Geary 2007, 52–53). Pojava naroda na istorijskoj pozornici se u tom smislu najčešće veže za kraj antike, odnosno početak ranog srednjeg veka ili period *varvaskih najezda*, odnosno *seobe naroda*. Tada evropski narodi navodno zauzimaju svoje teritorije, da bi postepeno polazeći od ovog varvarskog trenutka razvijali svoje države, dok nisu postale nacionalne tvorevine u današnjem smislu te reči (*uporedi* Бјури 2010). Iako je ova perspektiva o podrazumljivom pozivanju na istorijsko pravo u humanistici osporena, ona često predstavlja delotvorno obrazloženje u savremenom političkom kontekstu. Snaga ovog narativa leži u njegovoj političkoj upotrebi. Problemi u savremenim političkim odnosima nastaju kada se nekim grupama ovakva vrsta obrazloženja uvažava, a drugima ne, iako uopšte nema osnova da mitski narativi ove vrste budu argument.

> *„Svaki istoričar koji je veći deo života proučavao ovaj rani period stvaranja etniciteta i seobe može samo da sa strahom i prezirom posmatra razvoj politički svesnog nacionalizma i rasizma, posebno kada ove ideologije, da bi imale opravdanje, prisvajaju i izvrću istoriju. Ova pseudoistorija pretpostavlja, pre svega, da su narodi Evrope određene, postojane i objektivno prepoznatljive društvene i kulturne jedinice, i da se međusobno razlikuju po jeziku, veri, običajima i nacionalnom karakteru, koji su nedvosmisleni i nepromenljivi. Ovi narodi su se, navodno, formirali ili u nekom dalekom i nepoznatom času praistorije, ili se taj proces etnogeneze desio u nekom trenutku tokom srednjeg veka, kada se i zauvek okončao”* (Geary 2007, 22).

Radikalni diskontinuiteti i heterogenost, koji se generalno mogu vezati za kasnu antiku i rani srednji vek, najčešće su zamagljeni i maskirani devetnaestovekovnim mitovima o zajedničkom poreklu i istoriji. Kada se u savremenim nacionalističkim

kontekstima pojavi potreba za sagledavanjem prošlosti, ideja istorije je uvek statična i odnosi se na „sopstveni narod". Pre svega je ključno kada je taj narod stigao na ruševine Rimskog carstva i utvrdio svoju teritoriju i svoj nacionalni identitet. Taj trenutak se naziva trenutkom primarne akvizicije. Za Nemce je to prvi vek, za Francuze peti, za Srbe i Hrvate šesti i sedmi, za Mađare deveti i deseti. Za svaku populaciju ovaj „početak" pada u različito vreme, ali je zajedničko to što se u svakom od ovih trenutaka navodno trajno uspostavljaju granice teritorija koje neka zajednica treba da nastanjuje. Pretenzije na navodne „prvobitne teritorije" se zbog toga uvek objašnjavaju kao „povratak na staro" (Geary 2007, 23–25, 211–213).

4.1.1 Varvarstvo kao zlatno doba nacije

Kako ističe Entoni Smit (*Anthony Smith*), da bi se mase mobilisale nužan je povratak zajedničkoj prošlosti. Odnosno, da bi nastala uverljiva predstava nacije, potrebno je otkriti i prisvojiti vrednu prošlost, po kojoj će se svaka nacija razlikovati od druge. Stoga je povratak u zlatno doba verovatno suštinska komponenta nacionalizma. Za populaciju koja se formira u naciju, zlatno doba znači nalaženje korena i kontinuiteta, autentičnost i dostojanstvo. Etnički upotrebljiva prošlost treba da bude živa u sećanju, da se može otkriti preko predmeta, starih tekstova i usmenog predanja i da može da se širi preko javnog obrazovanja i masovnih medija. Zlatno doba mora biti proverljivo i dobro potvrđeno, čemu u velikoj meri mogu doprineti naučne discipline koje se bave prošlošću. Arheologija može dati opipljivost dubokoj herojskoj prošlosti. Sećanje na zlatno doba je važno u pokretanju, ujedinjavanju i usmeravanju energije „naroda" u procesu formiranja nacije. Tako etnička starina postaje izvor stalne inspiracije i daje dostojanstvo nacijama (Smit 1999, 93–110). Takođe, imajući na umu shvatanje nacije kao zamišljene

zajednice[48], kako je to postavio Benedikt Anderson (*Benedict Andersson*) (Anderson 1990), postaje razumljivo zašto je zamišljeni varvarski koren ili prvobitno stanje naroda važno za formulisanje savremenog identiteta, i da je, posledično, etnogeneza mehanizam objašnjenja koji treba da poveže varvarsku prošlost određenog naroda i njegov savremeni identitet. Anderson sugeriše da zajednice ne možemo razlikovati po njihovoj lažnosti ili istinosti, već po načinu na koji su zamišljene (Anderson 1990, 18). U zamišljanju etnogeneze, arheologija može biti veoma korisna. U konstrukciji koja podrazumeva evoluciju određene narodne skupine, etnicitet mora biti shvaćen kao primordijalna činjenica. Ovo je već dugo osporeno shvatanje u društvenim naukama, ali se zbog njegove uvreženosti u srpskoj arheologiji vredi detaljnije pozabaviti pitanjem zašto etnicitet nije primordijalna činjenica. Odgovornost arheologije je da preispita način na koji se produbljena prošlost nacije uključuje u ovu zamišljenu zajednicu.

Kritika primordijalizma predstavlja polazište za teorijsku razradu pojma etniciteta, jer je primordijalistički pristup činio početnu bazu razmatranja etniciteta u društvenim naukama. Njime je objašanjavana privrženost među pripadnicima etničke grupe koja je zasnovana na neizrecivosti, iracionalnosti i duboko doživljenom osećajima povezanosti. Edvard Šils (*Edward Shils*) (1957) je prvi upotrebio termin primordijalan u ovom kontekstu. Njegova namera je bila da pokaže značaj primarnih grupa u integraciji u globalno društvo, kao i njihovu ulogu u društvenoj reprodukciji. I Dirkem se oslanjao na sličnu perspektivu kada je razmatrao ulogu prvobitnih veza u obrazovanju društvenih veza. Pišući „*O podeli društevenog rada*“, ukazivao je da nije kooperacija ono što stvara solidarnost, već impulsivne sile poput krvne srodnosti ili vezanosti za isto tlo. Shilsov doprinos se sastoji u ukazivanju da takozvani običan čovek nije primarno vođen u svom svakodnevnom

48 Delo Benedikta Andersona „*Nacija, zamišljena zajednica*” objavljeno je prvi put 1983. godine a danas predstavlja klasično delo u studijama nacionalizma. Naime, ova knjiga je podstakla analizu nacionalizma kao naracije. Takođe, on je ukazao da pripadnici čak i najmanje grupe neće upoznati većinu pripadnika svoje nacije, a da svi oni imaju svest o zajedništvu. Važnost pitanja koja je pokrenuo možda najbolje oslikavaju sledeće rečenice: „Naposlijetku, nacija se zamišlja kao zajednica zato što bez obzira na stvarnu nejednakost i izrabljivanje koje mogu u njoj vladati, ona uvijek poima kao stalno horizontalno drugarstvo. Na koncu, upravo su zbog tog osjećaja bratstva u toku posljednja dva stoljeća milijuni ljudi, ako već ne ubijali, a ono već drage volje pošli u smrt u ime takvih ograničenih proizvoda zamišljanja” (Anderson 1990, 18).

ponašanju određenom ideologijom ili zadatom slikom sveta, već mrežama ličnih veza koje imaju karakter „primordijalne privrženosti". Naročit kvalitet ovakvih sprega proizilazi iz njihove zamišljene prirode. One se odlikuju solidarnošću koja je pobuđena prinudnom snagom ovih odnosa (npr. rodbinskih), zatim jakim emocijama i uverenjem da je reč o vezama koje su na određen način svete (Putinja, Stref–Fenar 1997, 98–99).

Kliford Gerc (1963) je na sličnoj osnovi, razvio ideju o primordijalnoj privrženosti koja proizilazi iz osećanja prirodne bliskosti. On je insistirao da se ta vrsta veza zasniva na intuitivno opaženim činjenicama, koje su percipirane kao prirodno i neposredno date u društvenoj stvarnosti: 1) pretpostavljene krvne veze, 2) rasa, 3) jezik, 4) regionalna pripadnost, 5) religija, 6) običaji (Geertz 1996, 43–45). Gerc je shvatao primordijalnost kao kulturnu činjenicu, odnosno kao društveni fenomen. Takođe, nije se bavio isključivo etnicitetom, već oblicima lojalnosti koji su kontradiktorni građanskim spregama i građanskoj lojalnosti. Posmatrano iz primordijalističke perspektive, etnički identitet je shvaćen kao **primaran** zato što se pojedinac rađa ili po rođenju zadobija ključne elemente etničkog identiteta: fizički izgled, prezime, plemensku ili versku pripadnost, sve druge karakteristike koje individuu povezuju sa zamišljenim precima. Odnosno, etnicitet se shvata kao proširena srodnička grupa, odakle se izvodi prinudna snaga moralne dužnosti prema „svojima". Iz pretpostavljenog zajedničkog biološkog korena i neokrnjenog prenosa baštine sa jedne generacije na drugu, nastaju nikad precizno definisani kvaliteti zajednice „mentalitet", „genij", „senzibilitet". Po mišljenju primordijalista, etnički identitet je **fundamentalan**, zato što on nije tek jedan od mogućih oblika identiteta. Smatra se da on čini osnovni grupni identitet za pojedince. Ova pretpostavka se zasniva na pretpostavljenom postojanju zajedničkih psiholoških potreba ljudskih bića, kakvi su potreba za pripadnošću, potreba da se bude prihvaćen od strane drugih, a zatim i potreba za samopoštovanjem. Etnički identitet predstavlja odgovor na ove primordijalističke potrebe i u punom smislu reči je „utočište". Odatle proizilazie svojstava etniciteta, shvaćena kroz metaforu „kuće", „doma", „ognjišta" (Putinja, Stref–Fenar 1997, 99– 101).

Suština kritike primordijalno shvaćenog etniciteta jeste da je reč o cirkularnoj argumentaciji. To znači da se etnicitet definiše pomoću primordijalnih kulturnih karakteristika, koje se pak upotrebljavaju za „objašnjenje" etniciteta kao primordijalne veze. U svakom slučaju, može se zaključiti da je primordijalizam odavno izašao na rđav glas, ali da se snaga primordijalističkih narativa ne može osporiti. Naime, smatra se da žilavost ovog pristupa leži u shvatanju etniciteta kao fundamentalnog, sveobuhvatnog, neizrecivog i nečeg što nosi veliki emocionalni naboj (Eller, Coughlan 1996, 45–51; Grosby 1996, 51–56; Putinja, Stref–Fenar 1997, 103–104). Izazov tumačenju etniciteta kao gotovo biološkog aspekta ili karakteristike koja proističe iz tobožnjeg zajedničkog porekla, može biti eksplicitno odbijanje mogućnosti da se arheologija uopšte bavi tumačenjem etniciteta. Odatle proističe da je upitno i uspostavljanje kontinuiteta između praistorijske prošlosti i sadašnjosti naroda (nacije), praćenjem varijacija materijalne kulture kao izraza etničkih ili rasnih obeležja kroz vreme.

4.1.2 Putanja etnogeneze

Kako to sugeriše Sebastijan Brater (*Sebastian Brather*), nije pitanje na koji način arheološka kultura i određena etnička grupa mogu da se izjednače, već da li je arheološkim instrumentima uopšte moguće dovesti do takve vrste identifikacije. Termini kao Skiti, Germani, Kelti, Sloveni, koje su koristili stari etnografi u antičkim i srednjovekovnim izvorima, pre opisuju zajednice determinisane geografskim odrednicama nego etnicitete (Brather 2002, 150). Drugim rečima, u arheologiji treba promisliti zašto je, uprkos progresu struke, određivanje arheoloških kultura, odnosno etniciteta, i dalje vitalno. Jasno je da u ovom pogledu, u najmanju ruku, arheologija ima metodološka ograničenja jer ne postoji ni jedan pouzdan put za određenje etniciteta na osnovu materijalne kulture u prošlosti.

Pod etničkim grupama u arheologiji se podrazumeva mnogo različitih fenomena – nekad je reč o jezičkim grupama, plemenima, plemenskim rodovima ili čak pojedincima. Za proučavanje ovih specifičnih odrednica potrebni su različiti metodi i različite procedure. U arheologiji se sve to meša i, uprkos brojnim problemima koji proističu iz takvog

zamagljenja, potraga za etničkim identitetima u prošlosti se smatra jednim od ključnih pitanja u arheologiji. Po mišljenju Bradera, odgovori te vrste su mogući, zato što postoji sistem podrazumljivih pretpostavki na kojima počivaju interpretacije etniciteta:1) veze između arheološke kulture i populacija u prošlosti; 2) veze između kulturnog i etničkog kontinuiteta; 3) postojanje procesa etnogeneze; 4) utvrđivanje migracija; 5) utvrđivanje stranaca i manjinskih grupa (Brather 2002, 151).

Ovi aspekti zapravo predstavljaju zamišljeni sled koraka u interpretiranju. Trenutak u kojem se neka populacija prvi put javlja na istorijskoj sceni uzima se kao tačka oslonca za posmatranje razvoja tog etniciteta. Varvarska grupa je prepoznata na osnovu pisanih izvora, ali je za to razdoblje potrebno pronaći i materijalnu kulturu koja odgovara primarnoj akviziciji. Ovo ukrštanje arheoloških i istorijskih izvora u trenutku kad se varvarska populacija pojavljuje na obodima određene civilizacije (rimske, vizantijske), predstavlja neku vrstu koordinatnog početka. Ako posmatramo razvoj etniciteta od te tačke, arheolozi najčešće zaključuju o genezi kulture u susretu sa različitim spoljašnjim uticajima. Takođe, tretiraju se migracije te etničke grupe ili naročito, ekspanzije, koje se smatraju izuzetno važnim. Gledajući unazad od koordinatnog početka, arheolozi traže kontinuitet tako što prepoznaju predfaze etniciteta. Ovo je sažetak imaginarne sheme, koja služi za interpretiranje etniciteta u arheologiji, naročito onih koji su osnova važećih nacionalnih identiteta. Iako je ova vrsta argumentacije o etno–istoriji vrlo udaljena od nekog prihvatljivog naučnog pristupa, pa ju je vrlo lako dekonstruisati, njena primordijalistička osnova čini je vrlo moćnim oružjem i delatnim objašnjenjem.

Sebastijan Brater je dekonstruisao arheološku interpretaciju populacije poznate iz pisanih izvora pod imenom Alemani, čiji je razvoj formulisan na ovakav način. Njegov pesimističan pristup je obrazložen metodološkim nemogućnostima arheologije kao nauke, čime je zapravo još jednom pocrtana marginalna uloga arheologije u odnosu na, recimo, istoriju. Međutim, moralo bi se napomenuti da je upravo arheologija, ona struka, koja ima potencijal da se u mnogo većem broju aspekata približi prošlosti, u odnosu na npr. istoriju, pa ipak dolazi do epistemološkog ćorsokaka kada je rekonstrukcija etniciteta

u pitanju. Dakle, prvi korak u definisanju nekog etniciteta izjednačenog sa određenim korpusom materijalne kulture jeste određivanje tačke u vremenu i prostoru, da bi se od nje mogle povlačiti putanje kontinuiteta unazad i unapred. Podrazumeva se da su u tom trenutku grupe bile socijalno i kulturno homogene. Osnovno pitanje koje se postavlja je gde je taj etnicitet prvo bio nastanjen. Posledično, postupak traženja prapostojbine ostaje nejasan jer je nemoguće precizirati šta kulturni kontinuitet koji se prati zapravo znači. Ili, koje su kulturne tradicije relevantne da bi se prikazala suština etničkog identiteta neke varvarske grupe? Arheolozi ranog srednjeg veka najčešće ukazuju na fibule ili oružje kao materijalnu kulturu koja može biti adekvatna za procenu. Međutim, da li zaista stilske razlike, npr. u nakitu, mogu biti ključne karakteristike identiteta nepromenjenog kroz vekove? Takođe može biti problematično na koji način arheolozi tradicionalnim metodama razlikuju migraciju od konstatovanja imoprtovanih dobara na nekoj teritoriji. U suštini, postoji niz navedenih nerazjašnjenih metodoloških problema kada je reč o interpretiranju etniciteta u arheologiji, naročito kroz kontinuirane vremenske odseke. Dodatno, izložene teorijsko metodološke pretpostavke (u obliku sheme faza kroz koje etnicitet prolazi na svom razvojnom putu, Prilog 5b) je bivao vrlo retko ekspliciran u okviru kulturno–istorijske arheologije (Brather 2002, 151–175).

Koreni veze ideja o varvarstvu i etnogenezi potiču iz specifičnog nemačkog akademskog konteksta, u periodu nastanka humanističkih disciplina. Poreklo ove konceptualne sprege je važno za razumevanje shvatanja koncepta varvarstva u srpskoj arheologiji, najpre zbog toga što fundamentalne osnove domaće arheologije vuku korene upravo iz ovog akademskog ambijenta. Kako je istakla Suzan Marčand (*Suzanne Marchand*), u slučaju nemačke tradicije nema svrhe govoriti o generalnoj evropskoj fascinaciji „primitvnim" i „orijentalnim" fenomenima, koja je najpre zasnovana na prosvetiteljskom univerzalizmu, romantičarskoj nostalgiji i imperijalističkom rasizmu. Reč je o specifičnim uslovima u kojima je oblikovana nemačka percepcija sopstvene najranije prošlosti, koja je bila postavljena kao suprotnost rimskoj civilizaciji. Kao i drugde u XIX veku, discipline su se u velikoj meri preklapale i sukobljavale oko predmeta istraživanja.

Jedinstvenost nemačkog shvatanja drevne prošlosti (*germanishe Altertumskunde*) leži u snažnoj politizaciji „praistorije Germana", krajem XIX i naročito početkom XX veka, ali i u marginalnoj poziciji nemačkog orijentalizma. Dakle, ovo polje istraživanja podjednako je bilo deo praistorijske arheologije i orijentalizma, ali je značaj lingvistike bio nadređeni okvir za pitanje porekla Germana. Otkriće zajedničkog porekla indoevropske grupe jezika dalo je zamah razvoju komparativne lingvistike, koja je donela pitanja o prajeziku (*Ursprahe*) i prapostojbini (*Urheimat*). Tako je istorija pojedinačnih naroda otpočinjala *Ur* trenucima, kada su oni bili varvari (Marchand 1996, 153–156).

I samo polje praistorijske arheologije je podeljeno prema geokulturnoj liniji koja razdvaja oblast koju su Rimljani uspeli da osvoje, *Germania romana* i oblast koja nikad nije bila pokorena *Germania libera.* Poreklo zamišljene suprotnosti Rim – Germanija, vezuje se za renesansna shvatanja, dok se pun razvoj ove ideje smešta u drugu polovinu XIX veka. Može se reći čak i da je kontradiktorni odnos između Rima i Germanije ključan za shvatanje putanje nemačke praistorije. Za razliku od neupitnog statusa antičke Grčke, Rim je u protestantskoj klimi Nemačke shvaćen kao tiranski, pohlepan, dekadentan, orijentisan ka luksuzu i kalkulišućem pragmatizmu. Naravno, Germani su bili sasvim suprotni Rimljanima. Zahvaljujući idejama Monteskijea, Voltera i Gibona propast rimske civilizacije je objašnjavana unutrašnjim faktorima koji su uslovili dezintegraciju, umesto da su za takvo stanje okrivljeni varvarski osvajači (Kristiansen 1996, 138–143; Marchand 1996, 156–162). Ovakva slika došla je iz ponovo otkrivene Tacitove *Germanije*, krajem srednjeg veka, a zatim i shvatanja varvarstva Germana kao izvora nacionalnog ponosa. Varvarstvo Germana u najranijoj prošlosti, zahvaljujući Tacitu, sasvim je pozitivno konotirano. Ovo delo obiluje moralizatorskim porukama i opisima koji treba da posluže kritici rimske moralne iskvarenosti, iako nije reč o idealizaciji varvara. Na izvestan način je u Tacitovom delu zadržana ideja o inferiornosti Germana, odnosno, različitosti u odnosu na Rimljane. Spram iskvarenog i dekadentnog Rima, Tacit je predočio jednostavan i pošten život Germana (Mihajlović 2011, 685; Палавестра 2011a, 53–54). Prevod Tacitove Germanije na naš jezik iz 1927. godine, otpočinje kratkim uvodom prevodioca,

Veselina Čajkanovića, kojim je nagovešten značaj ovog dela koji daleko prevazilazi važnu ulogu u nemačkoj istoriji.

> *„Germanci su od uvek bili jedan od najuglednijih indoevropskih naroda. Zbog toga nije bez interesa proučiti Tacitovu Germaniju, najvažniji stari spis za proučavanje njihove prošlosti. Ovo je utoliko pre što ćemo u običajima starih Germanaca naći veliki broj neočekivanih paralela za običaje srpskog naroda"* (*Germ.* 6).

Dakle, povezanost čisto varvarskog stanja, zamišljenog po Tacitovim opisima, sa etnogenetskim procesom koji se na njega nadovezuje, nije konstrukcija koja je iskorišćena samo zarad razumevanja germanske prošlosti. Sa pravom se može pretpostaviti da je zamišljena interpetativna putanja o razvoju etniciteta, kako ju je prikazao Sebastian Brater, poslužila kao kičma za gradnju različitih identiteta relevantnih u periodu od XIX veka do danas, kroz povezivanje savremenih nacija sa najdubljim varvarskim korenima.

4.2 Temelji razumevanja etnogeneza: etnogeneza Jugoslovena Nika Županića

Proučavajući istoriju devetnaestovekovne evropske nauke, a naročito arheologije ovog vremena, Kris Manias (*Chris Manias*) je ukazao na naučne osnove veza uspostavljenih između ideja o rasi i naciji, na primeru Velike Britanije, Francuske i Nemačke. Bez obzira na međusobne razlike, u sva tri slučaja za uspostavljanje nacionalnog identiteta bila je potrebna drevna prošlost. Po Maniasovom mišljenju, nije reč samo o izmišljanju mitske prošlosti, već o rekonstrukciji drevne prošlosti prema okvirima naučnih metoda, koje su bile prihvatljive u XIX veku. Za formulisanje identiteta od naročitog značaja su bile one prošlosti o kojima nije ostalo mnogo pisanih izvora, ali koje su svedočile o tome da su evropske populacije sa vrlo niskog stanja razvoja dospele do statusa modernih nacija. Odatle potiče interesovanje za Gale, Kelte, Germane, Franke, Anglo–Saksonce i druge populacije koje su konstituisane kao ključne za nacionalne teritorije u Zapadnoj

Evropi. Iako su načelno ovo često tematizovana pitanja, treba napomenuti da se istorijom arheologije uz kompleksno proučavanje koncepata i metoda kojima se ova disciplina na svojim počecima služila, najčešće bave sami arheolozi. Vrlo retko ili gotovo nikad to nisu istoričari ili sociolozi nauke, filozofi, odnosno epistemolozi. Tako arheološki problemi ostaju u veštačkom okviru disciplinarnih granica koje su svojstvene za savremeno doba, pa je teško uvideti snažnu isprepletanost sa antropološkim ili filološkim konceptima. Arheolozi koji se bave istorijom ideja moraju snažno iznova da potkrepljuju ovu isprepletanost, da bi iz nje izvlačili dalje konskvence. Pored disciplinarnih granica, otežavajuću okolnost predstavlja proučavanje istorije arheologije u okviru nacionalnih granica. Ključan doprinos Maniasove studije je što je pokazao specifičan odnos rasnih ideja i arheologije za formiranje nacija u Evropi (Manias 2013).

Naime, velike i kompleksne moderne nacije nisu bile viđene u XIX veku kao rasno jedinstvene, već kao kompleksne mreže odnosa različitih segmenata iz različitih slojeva prošlosti. Zamišljano je da je zahvaljujući razvoju i unapređenju došlo do međusobnog uklapanja vrlo različitih elemenata koji imaju drugačije rasno ili etničko poreklo. Naravno, naučne ideje o prošlosti formirane su delimično u skladu sa drevnim autoritetima, tj. slavnim antičkim piscima, kao i antikvarskim tradicijama. Značaj filologije u XIX veku, najkraće rečeno, dao je impuls razumevanju razvoja i promene kako jezika, tako i populacija. Od arheologije se očekivalo da odgovori na potrebu za rekonstrukcijom razvoja naroda, naročito za one populacije o kojima su pomeni u pisanim izvorima vrlo skromni. Za britanski, francuski i nemački slučaj u XIX veku tipično je da su nacije zamišljane kao rasna mešavina, iako je ta ideja ostvarena kroz različite tradicije. Dakle, arheologija nije potpomogla zamišljanje homogenih i statičnih nacija, već naprotiv. Veoma kompleksnim i razuđenim objašnjenjima, željeno savremeno ili buduće stanje nacije je formulisano kroz socijalni razvoj različitih rasnih i etničkih aktera u prošlosti. Veliki zamah rekonstrukciji razvoja, faza, pregrupisavanja, mešanja, asimilacije, nadvladavanja različitih grupa dala je antropologija i to naročito njeni prirodno–naučni aspekti. Primera radi, jedno od francuskih devetnaestovekovnih shvatanja, bilo je da su za ‘francusku

rasu' ključni među najstarijim populacijama, Gali i Kimbri. Broka je smatrao da su Gali bili niski i brahikefalni, a Kimbri plavi i dolihokefalni. Postepeno dolazi do promene, tako da su svetle kompleksije i plavi Kelti, kao Indoevropljani, koji su doneli naprednu tehnologiju, kao i novine u umetničkim i religioznim praksama prerimskoj Evropi. Stariji sloj stanovništva, koji je svrstavan u 'turansku rasu' bio je tamniji u pogledu boje kože, kose i očiju. Francuska populacija je samim tim bila izmešana, ali je fuzija ostvarena na takav način da je arijevstvo nadvladalo tamne slojeve. Ovo je bilo važno pre svega na međunarodnom planu, zato što je ruska populacija posmatra kao krajnja suprotnost u odnosu na francusku. Naime, u slučaju Rusa, turanski aspekt je nadvladao arijevski za razliku od Francuza. Čistota rase nikako nije bila imperativ. Pre svega je vezivana za izolovane grupe koje se nisu dovoljno razvile. Sledstveno tome, rasna mešavina je shvatana kao pokazatelj civilizovanosti (Manias 2013). Čak i kroz narative u kojima je „mešanje krvi" smatrano opasnim jer se time, navodno, vitalnost superiorne grupe razređivala i tanjila, ostavljala se mogućnost uspešnog rasnog mešanja. Takav je bio stav britanskog geologa i antropologa Vilijama Solasa (William J. Sollas, 1849–1936), koji je tragao za migracijama različitih grupa i dominacijom superiornih populacija do u najdublju prošlost. Evropsku kolonijalnu ekspanziju branio je time što „pravda pripada jačem", kao i da su na drugoj strani inferiorni. U skladu sa ovim, engleski istoričari su isticali da je engleska rasa najbolja na svetu, zahvaljujući uzastopnim invazijama i mešanjima. Navodno su se u Britaniji zadržavale najbolje kulturne i biološke odlike osvajačkih grupa koje su se smenjivale, kao što su npr. normanski talent za upravljanje ili saksonska slobodoljubivost (Палавестра 2011a, 121–122).

U Srbiji je, prvi školovani arheolog Miloje M. Vasić, otpočeo svoju profesionalnu karijeru u skromnim uslovima početkom XX veka (Срејовић 2001a, 105–115). Već u periodu od 1902. pa do 1906. godine, Vasić je sistematično gradio sliku praistorije srpskog Podunavlja. Tako je 1906. izašla njegova sinteza „*Prilozi ka rešavanju trojanskih problema*". U svojim stavovima, po ovom pitanju Vasić se u velikoj meri oslanjao na stavove Huberta Šmita. Šmit je smatrao da su stanovnici Transilvanije bili arijevski Tračani, koji su se

selili prema jugu i jugoistoku, prenoseći po Balkanu svoju kulturu. Iz ove perspektive, i Trojanci su bili tračkog porekla. Tako je Miloje Vasić video arijevske Tračane kao nosioce neolitske kulture u Podunavlju, za razliku od austrijskog arheologa Morica Hernesa koji je bio zagovornik „ilirske" teorije. Međutim, i Vasić je u sintezi „*Prilozi ka rešavanju trojanskih problema*" ukazao na različite mogućnosti porekla uticaja i etničkih, odnosno rasnih atribucija. On, na neki način, balansira između ideje o migraciji Tračana sa severa na jugoistok i ideje o uticaju naprednih jugoistočnih kultura na severne. Dalje razvijanje Vasićevih gledišta ima zanimljivu sudbinu, upravo zbog različitih načina da se objasni veza između egejskog sveta i praistorijske Vinče na Dunavu (Palavestra 2012, 660). Ključno je razumeti da su ova, danas teško razumljiva objašnjenja, nastajala u skladu sa poštovanjem ključnih pitanja onovremene nauke. Reč je o etnogenezama i etničkim slikama pojedinih područja, kao segmenata širih procesa. Opšti uvid u evropske stavove o paleoetnogentskim pitanjima dao je i fizički antropolog Niko Županić u studiji „*Trojanci i Arijevci – Prilozi preistoriji i paleoetnologiji Male Azije, Egeje i Balkanskog poluostrva*" (1911). Suprotno Šmitu i Krečmeru, smatrao je da preistorijski Trojanci nisu bili Arijevci, već rasni amalgam različitih populacija. Na primer, iako je radio na identičnom materijalu kao i Rudolf Firhov, Županić je bio vrlo kritičan prema njegovim sintetskim zaključcima.

> „*R. Virchow nije mogao uspeti što je bio suviše malo verziran u istoriji, što je bio odviše tesnogrud zbog čega su se njegovi pogledi zadržali na vrlo uskom terenu, tako reći na jednoj tačci, dok je međutim trebao voditi računa o rasprostranjenosti rasa i o ljudskim migracijama ne samo u jugoistočnoj Evropi već po celom kontinentu u vezi sa Azijom, pa možda čak i Afrikom, i to ne samo u istorijsko doba već počev od formiranja aluvijalne faze zemljine istorije*" (Жупанић 1911, 212).

Nakon studije Trojanci i Arijevci, Županić je planirao da piše o fizičkoj metamorfozi naroda kao i uzrocima ovih procesa. Tako je 1920. nakon Prvog svetskog rata objavljena Županićeva *Etnogeneza Jugoslovena* (Milosavljević 2012; 2013). Ova studija se može

posmatrati kao narativ, srodan onima, koje je opisao Manias u devetnestovekovnim britanskim, francuskim i nemačkim kontekstima. Iako je uticaj Županićeve studije u vreme njenog nastanka bio marginalan, vredi rasvetliti u kom kontekstu i na kojim idejama je bazirana, jer su segemnti određenih tumačenja iz ove knjige tek naknadno dobijali na snazi. Županićeva vizija etnogeneze se zbog toga, u teorijsko–metodološkom smislu, može smatrati osnovom balkanskih arheoloških tumačenja etnogenetskih pitanja.

4.2.1 Kontekstualizacija antropologije Nika Županića

U Arhivu Etnografskog muzeja u Beogradu postoji izveštaj[49] Nika Županića, u kojem je ukazao na odnos prema antropologiji u Beogradu neposredno po završetku Prvog svetskog rata, ciljeve ka kojima je u skladu sa tim stremeo i razloge za odabir teme kakva je *rasna istorija balkanskih naroda*, u studiji „*Etnogeneza Jugoslovena*“ (Бижић–Омчикус 2006, 155–165, Душковић 2006, 141–154). Ova knjiga je odličan primer prevođenja antropoloških i arheoloških znanja na jezik političkog aktivizma, u kontekstu rata i nastanka novih državnih granica.

> *„Već u početku rata morao sam ostaviti Beograd, ali na žalost nisam mogao sa sobom poneti svoju biblioteku i privatnu arhivu već sam sve ostavio u odeljenju za antropologiju; donekle sam imao nade da će neprijatelj respektovati naučne zavode i predmete za slučaj kad bi eventualno Beograd pao pod njegovu vlast. No prevario sam se; jer sam se u početku 1920. vratio opet u Beograd na dužnost, nisam našao svoju biblioteku a od rukopisa naučne sadržine ostao je samo izvesni deo […] Tako je trebalo iznova početi i polagati osnove za antropološko–paleoetnološki institut u Beogradu i uopšte SHS državi. Naša država naime je valjda jedina država u Evropi koja nema ni univerzitske katedre niti instituta za antropologiju. […] To ističem*

49 Reč je o dokumentu pod brojem 117/I koji je potpisao Niko Županić pod naslovom „*Rad u antropološko–paleontološkom odeljenju Etnografskog Muzeja 1914–1920*“.

više, što sam povodom internacionalnog antropološkog kongresa u Parizu (sept. 1920) preuzeo naše dužnost, da energično poradim kod merodavnih faktora, kako bi se i u SHS državi ustanovio ***državni antropološki institut za ispitivanje porekla i rasnih osobina Srba, Hrvata i Slovenaca****, kao i njihovih suseda*" (Županić prema Бижић-Омчикус 2006, 156–157).

O publikovanju naučnih radova, kao važnom aspektu svog delovanja tokom Prvog svetskog rata i neposredno nakon njega, Županić kaže:

„No ne malo bavio sam se, kad mi je opredeljena zvanična dužnost dopuštala i naukom, da ne bih zaboravio već stečenog znanja. Napisao sam raspravu: 'Les premiers habitants des pays Yugoslaves. Ethnologie paléolitique et néolitique'. […] Posle povratka u domovinu u početku 1920. primila mi je Jugoslovenska Akademija u Zagrebu na sednici od 16. juna 1920. drugu veću raspravu 'Etnogeneza Jugoslovena' koja je već štampana u 222. knjizi 'Rada' Jugoslavenske Akademije znanosti i umjetnosti, Zagreb 1920. Ovo delo tretira u glavnim linijama rasnu historiju i analizu Srba, Hrvata i Slovenaca i Bugara od najstarijih vremena do danas" (Županić prema Бижић–Омчикус 2006,158).

Do koje mere je Prvi svetski rat bio traumatično i formativno iskustvo, sugeriše i to što je tokom 1920. godine Županić odsustvovao iz Etnografskog muzeja zbog psihičke iscrpljenosti i reumatizma (Душковић 2006, 145, 150), kao i da se u prikazima časopisa „*Etnolog*" (čiji je Županić bio dugogodišnji urednik), često vraćao na ljude, teme i događaje koji su bili vezani za rat i nastanak Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.

Ako se isprati Županićev opus od njegovih naučnih početaka ka dvadesetim godinama XX veka, vidi se narastanje *istorijske antropologije balkanskih naroda* (Жупанић 1907; 1908; 1909b; 1911) u „rasnu istoriju Jugoslovena" (Županić 1920). Razvoj ideja koji

se uočava bio je u zavidnoj meri u skladu sa evropskim naučnim tokovima, a naročito sa „antropologijom nemačkog govornog područja"[50] (Bunzl and Penny 2006, 1–30). Međutim, u matičnom kontekstu Županićevo delo je ostalo gotovo bez ikakvog šireg odjeka (Milosavljević 2012, 683–687). Predrag Novaković razloge za to vidi u njegovom nekritičkom odnosu prema pisanim izvorima, etimološkim nagađanja, analizi rasno–antropoloških karakteristika vinčanskih figurina i drugim metodološkim domišljanjima koja se tumače kao problematična, podjednako za onovremene, kao i sadašnje standarde (Novaković 2009, 160–161). Ipak, u poređenju sa izmišljanjem jonske kolonije Vinče Miloja M. Vasića (Бабић 2008, 128–132, Palavestra 2012, 649–679), Županićeva ideja o negroidnom pelazgijskom supstratu deluje u okvirima onovremenih naučnih tokova (Влаховић 2006). U sličnom maniru, mada obazrivije od Vasića i Županića, pisao je i arheolog Milan Mitić[51] početkom XX veka na nekoliko tema u „*Starinaru*" (Митић 1907; 1908). Ova vrsta „slobodnog asociranja" možda je posledica male, nerazuđene naučne zajednice koja je bila sasvim u povoju.

Sa druge strane, Županićeve ideje su u svoje doba izazivale ne tako malobrojne kritičke prikaze, iako ga danas nijedna od nekadašnjih jugoslovenskih arheoloških i antropoloških disciplinarnih tradicija ne vidi kao ključnu kariku u lancu disciplinarne prošlosti.[52] U prilog tom uvidu u reakcije na Županićev rad valja pogledati oštar i poletan tekst Milana Mitića, pisan 1911. povodom desetogodišnjice od izlaska prvog broja časopisa „*Jug*". Mitić pod pseudonimom Ravničar, piše o značaju Županića, urednika ovog časopisa, za balkansku nauku i ideju jugoslovenstva.

„*Osnovna odlika Županićevih naučnih radova jest u tome što oni*

50 Nezgrapni termin *antropologija nemačkog govornog područja* se odnosi se na antropološke zajednice u prvoj polovini XX veka, u kojima se glavnina naučnih radova pisala na nemačkom jeziku. Reč je pre svega o nemačkim i austro–ugarskim (odnosno austrijskim) naučnim zajednicama ali i onim (najčešće srednjoveropskim) krugovima stručnjaka u kojima se nemački koristio kao *lingua franca* koji god da je jezik bio maternji.

51 Milan Mitić (1886–1916) je bio saradnik i učenik Miloja M. Vasića, o kome do danas vrlo malo znamo. Bavio se praistorijskom i klasičnom arheologijom. Neke od radova je potpisivao pseudonimom M. M. Ravničar (Županić 1927, 157–158, Palavestra 2012, 669).

52 Izuzetak je u izvesnom smislu slovenačka antropologija i arheologija (Muršić 2009, 7–16).

odaju autora koji otvorenim očima gleda na prirodu i ume da iz najraznovrsnijih pojava života crpi dokaznu moć svojim zaključcima, isto tako vešto kao i iz starih grčkih tekstova, ljudskih skeleta i lobanja. […] Ljubor Niderle, praški univerz. profesor i poznati naučni autoritet izražava se o Županiću da je: bistar radenik i pored D–r Vateva najbolji znalac balkanske antropologije. Sličan odziv našli su Županićevi radovi i kod drugih slovenskih naučara, poljskih i ruskih. Jugoslovenska, hrvatska kritika kaže 'djela D–r Županića pruža nam niz opažanja koje je mogao prikupiti samo vrsno oboružan antropolog, verziran u bezbroj literarnih radnji o fizičko povijesnom životu i razvoju kroz pune tri tisuće godina od dolaska prvih Arijevaca na balkanski poluotok do danas'. Od Srba jedini koji raspolaže stručnim poznavanjem ovog predmeta D–r Risto Jeremić piše povodom Županićeve 'Misli o fizijoetnologiji.'[…] Županić je prvi znalac antropolog na Balkanu. Mi se tvrdo uzdamo da će on htjeti i umeti ***stvoriti antropološku školu*** *u svom novom domicilu i veliki bi grijeh bio od pozvanih kad ga u njegovom preduzeću ne bi htjeli pomoći'"* (Равничар 1911, 51–52).

Uprkos ovakvom značaju, Mitić uviđa Županićevu društvenu nevidljivost. Marginalnost slovenačkog antropologa u Beogradu, čije su matično polje Miloje M. Vasić i Sima Trojanović pokušavali da svedu samo na fizičku antropologiju, biće početkom treće decenije XX veka zamenjena marginalnošću Pašićevog radikala u Ljubljani (Васић 1914, 264, 269, Душковић 2006, 142–147, Muršić 2006, 15–16, Бижић–Омчикус 2006, 155–156).

„Mi ćemo se upoznati sa radom jednoga čoveka koji je kao malo koji poslužio ovoj ideji, naime, ne praznim oduševljenjem, frazerskom rečitošću ili nekorisnom žrtvom već sistematskim, permanentnim

stvarnim radom po jednom utvrđenom programu, zasnovanom na dubokom shvatanju etničkih činjenica, ekonomski uređenom iskustvu i stvarnim potrebama Jugoslovenstva. […] Taj čovek od koga je može se reći potekla parola modernog Jugoslovenstva, taj 'otac Neolilirizma', kao što ga naziva jedan naš naučar, živi među nama, ali nije viđen ni čuven među nama…" (Равничар 1911, 5–6).

Ako je i razumljivo zašto 1911. Niko Županić nije imao svoju „školu mišljenja", kao i da su ga u narednim godinama ratne okolnosti mogle ometati u ostvarenju ovih nastojanja, moguće je zapitati se zašto svoje ciljeve nije mogao da ostvari nakon Prvog svetskog rata. Naročito je važno uočiti da njegova naučno–politička delatnost do 1920. uopšte nije nezapažena, iako je neuporedivo manja od Cvijićeve (Ковачевић 2001, 21, Pišev 2010, 76, Županić 1928, 86–89). Iz toga proističe da izlazak „*Etnogeneze Jugoslovena*" iz štampe verovatno nije bio bez ikakve reakcije, ali svakako nije ušao u dominantni diskurs jugoslovenske nauke u ondašnjem kontekstu.

Naime, kao i drugi naučnici koji su se zatekli u Srbiji početkom Prvog svetskog rata i Županić je dobio svoje prvo zaduženje, nakon što se prijavio kao dobrovoljac – radio je pri vojnoj cenzuri u Nišu. Prema mišljenju Ljubinke Trgovčević, to je bio trenutak kada srpska vlada nije imala svoj ratni program. Međutim, nastojala je da razvije u pravcu nacionalnih zahteva za ujedinjenjem Jugoslavije. Pošto je postojala svest da težnje ka ujedinjenju svih Srba i oslobođenju svih južnoslovenskih naroda neće biti najbolje dočekane na širem međunarodnom planu, u promociju ovakvih nastojanja su pored diplomata počeli da se uključuju kulturni i naučni radnici. Među naučnicima koje je srpska vlada okupila u avgustu 1914. da izrade brošuru o ratnim težnjama Srbije, Jovan Cvijić se bavio teritorijalnim pitanjima, a Niko Županić, Tihomir Đorđević i Aleksandar Belić su bili zaduženi za etnografiju (Трговчевић 1986, 29–32, 157). Stoga je važno uočiti na koji način se humanističke discipline povezuju sa konstituisanjem država tokom Prvog svetskog rata, iako se rat najčeše shvata kao period prekida u razvoju naučnih

ideja. Županić je dobro razumeo shvatanje rata kao „izuzetne prilike" za naučnike:

> *„Budući da se je Saveznička politika u glavnom navodi primerima nacijonaliteta kod rušenja starih i stvaranje novih država,* ***to su etnografi*** *došli do uvažavanja od strane velikana političara i* ***imali su najlepšu priliku za primenu etnografskog znanja u korist otadžbine kao nikad pre****"* (Županić prema Бижић–Омчикус 2006, 157).

Pored toga što je Niko Županić 1913. godine eksplicitno iskazivao da je „ratno doba osobito pogodno za antropološko istraživanje na živom i mrtvom materijalu" (Жупанић 1913, 976, v. Трговчевић 1986, 157, 190–191, 278–279), potrebno je sagledati značaj rata za antropologiju u nešto širem kontekstu. Prvi svetski rat se najčešće shvata kao svojevrstan prekid antropološkog rada i razvoja, što ima svoju snažnu utemeljenost u tome što su mnoge institucije bile zatvorene ili im je bio onemogućen rad, a mnogi naučnici su proveli rat na frontu, u diplomatskim misijama ili su, pak, poginuli tokom ovog perioda. Sa druge strane, upravo specifičnim okolnostima ovog rata dugujemo razvoj etnografskog metoda Bronislava Malinovskog (Bronisław Malinowski), čiji je prinudni boravak na Trobrijanidima doprineo metodološkom pomaku na polju celokupne antropologije. Takođe, austrijski i nemački antropolozi su koristili prilike da rade istraživanja na velikim statističkim uzorcima ratnih neprijatelja koji su bili zarobljeni, kao što je to i Županić želeo (Promitzer 2010, 151–166, Milosavljević 2012, 700–702). Ono što je interesantno zapaziti, je da nisu države u ratu bile te koje su antropologe prepoznale kao podobne za povezivanje nauke i propagandnog delovanja, već upravo suprotno. Mladi antropolozi koji do trenutka rata nisu imali prilike za rad uopšte ili, pak, u takvoj razmeri, želeli su da učine važan korak za svoje karijere jer se rat ispostavio kao neponovljiva prilika za istraživanje ratnih zarobljenika. I ne samo to, prisilno premeravanje „rasnih *drugih*" bilo je samo posledica mogućnosti koja se pružala antropolozima – da rade svoj posao i ne odu u rov. To je razlog zbog kojeg je Prvi svetski rat „vreme kao nijedno drugo", a u

kom se mogu prepoznati zameci „antihumanističkih“ tendencija u tradiciji antropologije nemačkog govornog područja i antropologija na koje su ove naučne tradicije presudno uticale (Gingrich 2010, 366–372, Scheer *et al*. 2010, 9–26, Zimmerman 2001).

Tako je od kraja 1914. Niko Županić bio posvećen propagandnom radu na ujedinjenju Srba, Hrvata i Slovenaca. Boraveći kratko u Atini, Rimu i Parizu ostvario je niz značajnih kontakata za ostvarenje željenih ciljeva, dok je najveći deo rata proveo u Londonu kao član Jugoslovenskog odbora. Njegov rad se uglavnom ticao obaveštavanja britanske javnosti o Sloveniji i naročito spornoj zapadnoj slovenačkoj granici. Smatra se da je upravo njegov doprinos važno uticao na to, da su Slovenci postali deo troimenog naroda. Takođe je proveo nekoliko meseci tokom 1916. godine u SAD, zarad približavanja američkih Slovenaca idejama jugoslovenstva i prikupljanja novca. Nakon učešća u etnografsko–istorijskoj sekciji koja je pomagala jugoslovenskoj delegaciji na Konferenciji mira u Parizu 1919. objavljuje zbirku tekstova „*Ave Illyria*“ u Parizu koji su uglavnom političko–propagandnog karaktera (Vurnik 1927, 147–148, Трговчевић 1986, 292–293, Jezernik 2009, 67–69). Među njima valja istaći članak „*Krv i rasa Jugoslovena*“ (“Le sang et la race Yugoslav”) u kome dolazi do najdirektnijeg preplitanja aktuelnih antropoloških ideja i političkih težnji, a koji je u fusnoti predstavljen kao prvo poglavlje veće studije, za koju je tada planirano da ubrzo bude publikovana. Reč je o „*Etnogenezi Jugoslovena*“ čije su ideje – *o jedinstvu krvi, rase, teritorije Jugoslovena, kao i nadživelosti autohtonih supstrata još od neolita* – već bile postavljene u ovom kraćem tekstu (Zoupanitch 1919, 40–54). Ovakva uverenja, osnažena argumentima koji su se ticali prošlosti Balkana uz političke uspehe osnivanja Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, stvarala su utisak pozicije moći Županića kao naučnika.

Mogućnost upravljanja različitim nivoima moći koja se za njega otvorila krajem rata, ali koja je bila kratkog daha, može se posvedočiti i sledećim izvodom iz izveštaja koji je potpisan 15. februara 1921. godine:

„(…) potrebno je da se antropološki laboratorij snabde kompletnim

instrumentarijem i pripadajućim nameštajem pa da se tek posle priđe sistematskom i široko organizovanom naučnom ispitivanju rasnih elemenata u današnjem stanovništvu naše SHS monarhije kao i u prošlim vekovima preistorijskih epoha. No ipak se radilo i pomoću malog instrumentarija za proučavanje živog materijala na terenu. U sporazumu sa Ministarstvom Prosvete (U. br. 396 od 1. marta 1920) i dozvolom Ministarstva Vojnog i Mornarice potpisani je meseca maja i juna 1920. ***proučavao morfološke i kompleksijone osobine u Svetskom ratu zarobljenih Bugara i Turaka, koji su živeli internirani u donjem delu Beogradske tvrđave.*** *Tako je unekoliko umnožen materijal, koji je bio prikupljen g. 1913. Kada je na istom mestu na osnovu moderne somatometričke i kefalometričke tehnike proučeno preko hiljadu zarobljenih Bugara iz Severne Trakije (Bugarske) i oko pedeset Turaka iz Anadolije"* (Županić prema Бижић–Омчикус 2006, 161–162).

Županićeva žudnja za velikim uzorkom i premeravanjem „živog materijala" odlično ilustruje da je njegov matični *kolektiv mišljenja* bila antropologija nemačkog govornog područja formirana u prvoj deceniji XX veka.[53] To je antropološka tradicija u kojoj niz savremenih istraživača, zbog proizvođenja znanja o ratnim neprijateljima kao rasnim *drugim* (na osnovu prisilnih istraživanja ratnih zarobljenika) prepoznaje zametke „antihumanizma", koji je svoju najekstremniju eksplikaciju doživeo u Drugom svetskom ratu (Zimmerman 2001, Gingrich 2005, 61–64; 2010, 355–379, Evans 2010, 223–230). Ovakav *stil mišljenja* nije ograničen samo na konkretne prakse premeravanja, već se očitava i u Županićevim interpretacijama nejugoslovena (Promitzer 2010, 151–166).

53 Razvoj metoda „posmatranja sa učestvovanjem", koji se u najopštijem sagledavanju istorije antropoloških ideja vezuje za Bronislava Malinovskog, svakako nije paradigmatski primer za razumevanje antropologije u Prvom svetskom ratu. Međutim, ovaj primer je dobra ilustracija koja omogućava da se, ustaljene i uglavnom dobro poznate, istorije antropoloških teorija uvežu sa kompleksnošću i raznovsnoću antropologije u jednom kratkom razdoblju, koje se ovde uže tematizuje.

Županić je otvoreno pisao o svojoj antigermanskoj orijentaciji, tvrdeći:

> „*Germanstvo propada, pripravlja se svetska imperija Slovena. To biva po gvozdenom zakonu, to mora doći!*" (cit. po Равничар 1911, 12, v. Milosavljević 2012, 691–692).

Tako je zbog svog metoda bio prihvatljiv na međunarodnoj sceni, ali svakako nije mogao imati međunarodni ugled većeg opsega zbog svojih tema. Sa druge strane, kako god da su bila razrađena i utemeljena njegova naučna objašnjenja, u Beogradu je neposredno nakon Prvog svetskog rata bio bez stručnih sagovornika (Novaković 2009, 160–161, Promitzer 2009, 107–110; 2010, 165–166). Dakle, uprkos originalnosti ideja i prevođenju aktuelnih tema o rasnoj istoriji naroda u jugoslovenski kontekst (Promitzer 2001, 9–30), Županić nije stvorio *kolektiv mišljenja* oko sebe. Razlozi za to se mogu tražiti u tome što se kolektivi mišljenja baziraju na razmeni ideja u zajednici, a za njihovu trajnost neophodno je da budu spregnuti sa institucijama kroz koje se ostvaruju uključenja mlađih generacija, zahvaljujući obrazovnom sistemu[54] i ritualima koji prate uvođenje novih članova u zajednicu (Fleck 1981, Škorić 2010, 339–356). Da bi Županić „otkrio/prepoznao/ukazao na" jugoslovensku etnogenezu, bilo je neophodno da budu razumljive osnove znanja na koje izrečeno referiše. Međutim, njegove ideje su najčešće bile *nesamerljive* i *nerazumljive* u odnosu na ono što je bilo njegovo intelektualno okruženje nakon Prvog svetskog rata.

O ovoj naučnoj usamljenosti, rečito svedoči potreba Petra Vlahovića da gotovo vek kasnije po nastanku *Etnogeneze Jugoslovena* prevodi sadržaj Županićeve ideje o etnogenezi, na jezik savremene nauke, pročišćujući je od „rasne suštine". On prepoznaje nastavljače Županićeve „etnogenetske konstrukcije" u delima Milana Budimira i Fanule Papazoglu (Влаховић 2006, 131–140). Reč je o veoma važnom zaključku, zato što su

54 Antropologija nemačkog govornog područja je *kolektiv mišljenja* (*sensu* Fleck 1981) vrlo kompleksne strukture u kome se mogu razlikovati različiti naučni krugovi i orijentacije. O razlozima zbog kojih je Županić u svojoj teorijsko–metodološkoj perspektivi pokazivao karakteristike upravo ove naučne zajednice, već je opširno pisano (Promitzer 2001, 7–30, Jezernik 2009, 23–74, Novaković 2009, 153–162, Milosavljević 2012, 681–708).

Budimir i Papazoglu ključni autoriteti koji su snažno uticali na arheologiju druge polovine XX veka (up. Раденковић 2011, 31–38; Mihajlović 2013; 2014a).

> *„Niko Županić je među prvima, uopšte, ukazao na značaj proučavanja etnogeneze i ovaj problem uveo u nauku. Proučavanje ove problematike postavio je na veoma široku arheološku, antropološku, etnološku, istoriografsku, antropogeografsku i kulturno–istorijsku osnovu. U etnološka proučavanja uveo je istorijsku antropologiju i naučno pokazao pravac koji treba slediti u proučavanju etnosa i etničkih kategorija. Radio je sve to u vreme kada su ove naučne discipline bile u povoju. Činio je to s mnogo akribije. To su i savremena proučavanja ove problematike uglavnom potvrdila. Prikazao je stručno i naučno etničke slojeve na Balkanskom poluostrvu i u njegovom širem zaleđu koji se sada bez teškoća, mogu pratiti od daleke praistorije pa sve do savremenog doba“* (Влаховић 2006, 136–137).

Potrebno je podsetiti da, ukoliko je do prenosa Županićeve etnogenetske teorijsko–metodološke konstrukcije u arheološku disciplinu došlo, ona je bila praćena brojnim transformacijama, nesporazumima i mutacijama ideja. Ove promene, osnovano je pretpostaviti, prati zadržavanje osa orijentacije određivanja *etničkih slojeva na Balkanu* i uspostavljanja *kontinuiteta od praistorije do danas*. Ključno polje za preispitivanje *Etnogenze Jugoslovena* i njenog konceptualnog nasleđa je *razumevanje mehanizama* raslojavanja etničkih supstrata duž kontinuuma koji se raspoznaje u terminu etnogeneza.

4.2.2 Čitanje *Etnogeneze Jugoslovena*

Da bi se knjiga *Etnogeneza Jugoslovena* problematizovala neophodno je prikazati njen **sadržaj**, pojasniti moguća **čitanja** i podvući **pitanja** koja povezuju teme koje su obrađene, sa srodnim problemima koji na različitim nivoima „iznuruju” savremenu arheologiju u Srbiji.

4.2.2.1 Sažimanje misticizma i prirodnjačke orijentacije

Knjiga „*Etnogeneza Jugoslovena*“ otpočinje kratkim uvodom Čedomilja Mijatovića, koji je 1920. godine bio diplomata u penziji sa boravištem u Londonu. Obično se napominje da je ova studija prvobitno pisana tokom rata i za englesku publiku (Микић 1998, 267), pa da je preporuka autoriteta u vidu uvodnika bila standardna praksa. Iako „prežitak” uobičajenog postupka, specifično razumevanje ove publikacije koje je Čedomilj Mijatović dao u samo nekoliko stranica, pomaže da se razume u kojoj meri je izrazito prirodnjačka osnova „*Etnogeneze Jugoslovena*“ bila shvatana kroz veo misticizma. On se ostvarivao kroz vezu tla i populacija, koje su na njemu živele od praistorije do danas.

> *„Ne može biti da su neki ljudi pa ma kako bili umno nerazvijeni i tek u nejasnom predzorju civilizacije—živeli na sada našem zemljištu, a da ga na svoj način zavoleli nisu. Ove naše planine i doline […] privlačili su ljubav i primitivnih i predistorijskih ljudi koji su ovde stanovali; kada bi planine i pećine mogle da pričaju, šta su od iskona viđale i videle, imali bismo da čujemo čudne i divne priče o drskoj, i po tome o herojskoj borbi po sebi nemoćna čoveka sa strašnim elementima. Geologija, paleontologija i antropologija uspevaju, da kroz slom slojeva i riku elemenata čuju pogdekoji šapat predistorijskog čoveka. U žuboru šumadijskih gora meni se kadkad činilo da slušam šapat tih ljudi koji su tu nekad živeli, za otadžbinu se borili i za nju sa radošću ginuli i umirali. Dr. Županić ne kao pesnik, već kao prozaičan naučnik iznosi pred nas* ***vezu predistorijskog čoveka s našim zemljama****, i daje nam, da i njegov šapat čujemo”* (Mijatović 1920, 138).

Reč je o izdvojenom utisku, koji se čak može tumačiti kao bezazlena metafora. Da nema toliko preklapanja sa življenom stvarnošću srpske arheologije i nastanka činjenica

u njoj, Mijatovićev[55] doživljaj otvorenosti ovog teksta bi se, kao i njegova knjiga *Uspomene*, mogao lako diskvalifikovati. Međutim, danas su Županićevi tekstovi pogodni i otvoreni za pseudonaučnu upotrebu kroz novoromatičarski misticizam (Радић 2005, 43–64) jer je reč o teško razumljivom tekstu zasnovanom na "objektivnom naučnom uvidu", koji je pisao „naučni autoritet" (v. Pruitt 2011, 11–44). U tom svetlu je postupak zamišljanja činjenica o prošlosti na koji Mijatović ukazuje, veoma značajan.

> *„Misticizam ima jednu krasnu teoriju, naime da čovek, koji u nekoj zgradi ili u nekoj okolini živi, ostavlja više ili manje osetljiv utisak svoje žive individualnosti na tu zgradu ili tu okolinu. Što je danas samo zaključak misticizma, sutra može naukom da postane priznat fenomen ili fakat. Za mene lično to nije zaključak misticizma, u koji zaključak ja verujem, nego je to fakat, za koji znam da je fakat"* (Mijatović 1920, 138).

Postupak činjenja određenih ideja činjenicama, kroz umarajuća ponavljanja i „oprirodnjavanje" društvenih fenomena, upućuje da *Mitologije* Rolana Barta (Roland Barthes) mogu biti dobar vodič za razumevanje recepcije „rasne historije Jugoslovena". Mehanizam proizvodnje mitskih narativa, prema Bartu, podrazumeva neiznošenje argumenata, već jednu vrstu taktike iznurivanja. Mit nalazi „treći izlaz" tako što, ono što se objašnjava, pretvara u podrazumljivo i dato. To su iskazi koji svet čine večnim, koji daju stvarima i mnjenjima večno opravdanje, jasnoćom koja ne proizilazi iz objašnjenja, već iz tvrđenja činjenica (Olsen 2002, 209–211, Barthes 2009).

Predmet istraživanja „*Etnogeneze Jugoslovena*" je, dakle, „rasna historija i karater Srba, Hrvata i Slovenaca i Bugara". Županić određuje jedinstvo teritorije, jezika i rase koje predviđa za Jugoslovene, ukazujući da „nijedan evropski narod kao celina ne predstavlja

55 Niko Županić je postao profesor Univerziteta tek 1940. godine iako je nastojao da to ostvari od početka XX veka. Godine 1907. odabrao je da prihvati Cvijićev poziv i dođe u Beograd, a odbio Niderleov da počne da radi kao docent u Pragu (Pirc 1916, XXIII–XXIV). Od 1920. godine vođene su rasprave o mogućnosti njegovog zaposlenja na Ljubljanskom univerzitetu (Jezernik 2009, 30–32).

jednu nemešanu krv i jednu čistu rasu". On smatra da potpuno čisti u ovom pogledu mogu biti samo pojedinci ili porodice. Polazeći od zatečene raznolikosti stanovništva, postavljene su ključne tačke ka željenom objašnjenju razvoja rasnog jedinstva, njegovog prepoznavanja u istorijskim izvorima pod drugim imenima i arijevskog karaktera Jugoslovena (Županić 1907, 561–563; 1920, 140).

> *„Današnji Jugosloveni u celini ne predstavljuju nijedan od spomenutih triju glavnih rasnih elemenata, nego izveden, ali sasvim poseban tip, koji se može držati rezultatom krvne mešavine plemena i naroda u obimu Ilirika od neolitskog doba pa sve do danas"* (Županić 1920, 141).

Rasna kategorizacija kao društvena konstrukcija sa biološkim posledicama bila je u Županićevom kontekstu naučno relevantna i predstavljala njegovu porinutost u šira onovremena naučna dostignuća. Upravo zato postoje valjani razlozi za sagledavanje načina na koji je „*Etnogeneza Jugoslovena*" bila viđena 1920. godine, pa i docnije. Na ovom primeru može se uvideti koje su Županićeve ideje bile „normalizovane" odnosno „oprirodnjene", te su se mogle održati kao legitimne i podrazumljive istraživačke teme i po ukidanju rasnih određenja, čak i nakon Drugog svetskog rata. Reč je o *povezivanju Ilirika i južnih Slovena*, zatim o *jedinstvu* južnih Slovena, kao i *prednosti* južnih Slovena nad drugim narodima.

U drugoj polovini XX veka, pitanja vezana za etnogenezu i raspored paleobalkanskih plemena pokazaće se kao retka zajednička jugoslovenska arheološka tema. Pored opšteg pregleda paleobalkanskih plemena u knjizi „*Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*" (1969) Fanule Papazoglu, jugoslovenska arheologija je kroz niz simpozijuma naročito skrenula pažnju na značaj Ilira, među drugim paleobalkanskim plemenima. Preciznije, Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za Balkanološka istraživanja ANUBiH, Odeljenje Istorijskih nauka Srpske Akademije Nauka i Umetnosti i Balkanološki institut SANU su organizovali simpozijume u periodu afirmacije Centra za balkanološka ispitivanja (1963–1992) (Bogdanović 2011, 196–197; Forić 2013):

„U vreme dolaska Jugoslovena u njihovu današnju postojbinu, u početku VII veka posle Hrista, trup je Balkanskog poluostrva bio, u glavnom, nazivan ILLYRICUM. Zbog toga stranci, čak do sredine XIX veka, najčešće nazivahu jugoslovenska plemena (Srbe, Hrvate, Slovence) zajedničkim imenom Iliri, hoteći time označiti kompaktnost njihovih teritorija, kao i jedinstvo jezika i rase" (Županić 1920, 139).

Županić je bio uveren u jugoslovensko jedinstvo, pa je nastojao da ga konkretnim političkim i naučnim delanjem podrži.

„Poslednji je čas, piše Županić, da svaki inteligentan Jugosloven bude na čisto sa Ilirstvom, ili kao što ga modern nazivamo, Jugoslovenskim pokretom, da za nj dela i u masi propagira, kako zna i može, praktično ili teorijski, materijalno ili duhovno. Ko god se odupire ideji jugoslovenskog jedinstva neznalica je ili duševni siromah ili pak gadan plaćenik kome treba zatvoriti usta u javnosti…" (Равничар 1911, 42).

Tako je odista Niko Županić podupro ideju jugoslovenstva onim što je najbolje znao: rasnom antropologijom. Iako je bio borac protiv takozvane „slovenske inferiornosti", koja je bila gotovo opšte mesto onovremene antropologije nemačkog govornog područja, koristio je srodne teorijsko–metodološke osnove da samo promeni smer dokazivanja i pokaže (jugo)slovensku superiornost, uklapajući je u vidljivo šarenoliku sliku populacija na Balkanu. Ključna tačka u tom postupku određivanja karaktera Jugoslovena je uspostavljanje veze sa Arijevcima (Jezernik 2009, 57–61, Promitzer 2009, 105–107; 2010, 141–163).

„Južni Sloveni, i ako poseduju znatan procenat azijske krvi (melanobrahikefalije) i nešto hamitske krvi (melanodolihokefalije) ipak su telesno više Arijevci nego npr. Grci, Talijani, Španjolci, Južni Francuzi, Južni Nemci i Rumuni. […] Jugosloveni, naročito Srbi

dinarskog jezgra, čini se, u pogledu su strukture tela, udova i lica uglavnom ostali Arijevci, dok se međutim oblik mozga (naročito potiljak) i kompleksija očituje kao udeo melanobrahikefalije u fizioetnološkom amalgamu naroda" (Županić 1920, 142).

On takođe ističe da nisu isti Arijevci[56] u praistorijsko, antičko, srednjovekovno i moderno doba, kao i da treba razlikovati „čiste Arijevce" od „arizovanih naroda". Fluidnost pojma „Arijevci" se u Županićevim radovima naglašava, time što on kaže, da je *korelacija između jezikovnih i fizičkih karakteristika naroda* različite snage, pre i posle velike seobe naroda, krajem antičkog perioda. Odnosno, nakon ovog perioda „pomešali su se Arijevci sa raznim alofilnim[57] plemenima u Aziji i na jugu Evrope, tako da ne predstavljaju više jednu fizički homogenu celinu, jedan više manje čist rasni element" (Жупанић 1911, 232–233). Tumačenje odnosa između arijevstva i Balkana iz ove perspektive pokazuje da Balkan jeste arijevski, ali ne sasvim.

„Po svom položaju, Balkan nije bio u istorijskoj prošlosti, a i danas nije u rasnom pogledu sasvim arijevski, no nije bio ni sasvim hamitski ni sasvim mongolski, već je krvna mešavina njegova stanovništva predstavljala leguru, koja je bila u glavnom arijevska, ali s karakterističnom i važnom primesom melenobrahikefalije. Jer ni dragoceno zlato nije najlepše i najupotrebljivije, ako je čisto, budući da

56 Čedomilj Mijatović (1842–1932) je bio srpski ekonomista, književnik, istoričar i diplomata. Kritiku njegovog književno–publicističkog rada, shvatanje njegove autobiografije kao napisane "u staračkoj sklerozi" i komentare o njegovoj posvećenosti spiritizmu i natprirodnom, šažeo je Slobodan Marković} u pogovoru prevoda Mijatovićevih „*Uspomena balkanskog diplomate*" na srpski jezik (Марковић 2008, 316–338).

57 Da bi se bolje razumeo Županićev dokazni postupak potrebno je obrazložiti šta on podrazumeva pod osnovnim terminima kojima se koristi i koji predstavljaju za njega neki vid objašnjenja, kao što je npr. termin Arijevci. U studiji „*Trojanci i Arijevci*" on kaže da koristi pojam „Arijevci" a ne „Indoevropljani" ili „Indogermani" koji su uobičajenijiji jer ih on vidi kao veštačeke termine i plod spekulativne lingvistike. On tumči pojam Arijevci kao bliži prošlosti sa kojom je u vezi: „Naposletku tim imenom sami su se nazivali neki arijevski narodi u staro doba. Do pre jedno dve decenije ovakav je izraz i u nauci upotrebljavan, a odatle je zatim potisnut najviše uplivom Germana, koji su nastojali da se izraz Arijevci zamene izrazom Indogermani više da bi odgovorili svom bolesnom nacionalnom osećanju nego težnji za egzaktnošću u nauci" (Жупанић 1911, 178–179).

je suviše bledo i meko, pa mu se zato pridodaje u kovnicama bakra ili drugih manje skupocenih kovina, da dobije čvrstoću, življu boju i lepši sjaj" (Županić 1920, 143).

Uzorito arijevstvo Županić je video u „rasnoj leguri starih Jelina", koje se *trošilo* padom pod Rim i, zatim, kroz Jeline Vizantije i moderne Grke (v. Михајловић 2011). Pošto su arijevske krvne premise bile potrošene među naslednicima antičkih Grka, na istorijsku scenu stupili su Jugosloveni: „I sudbina pozva mesto drevnih Jelina–Jugoslovene, mlado čovečanstvo, sveže po telu i po duhu, da preporode bizantijski svet, kao što je to učinila krajem srednjeg veka mlada krv Gota u Italiji" (Županić 1920, 144).

O vezi Slovena i antičke kulture, na osnovu motiva spirale u arheološkom materijalu, ali i narodnoj tradiciji, na srodan način pisao je i Miloje M. Vasić.

„Kada su se Sloveni, a sa njima i Srbi, upoznali sa tekovinama „vizantijske" odnosno grčke klasične kulture? Od tačnog rešenja ovog pitanja zavisi i pravilno rešenje drugih pitanja; jer su se Sloveni sa tom „vizantijskom" odnosno klasičnom grčkom kulturom mogli upoznati još u svojim prasedištima preko obala Crnog Mora, zatim za vreme njihovog bavljenja u panonskoj ravnici; a balkanski Sloveni povrh svega toga posredovanjem zatečenih autohtona i na samom Balkanskom Poluostrvu" (Васић 1906, 83).

4.2.2.2 Etnički slojevi na Balkanu

Županić je napravio periodizaciju razdoblja koja su važna za jugoslovenski prostor, pri čemu je etnička i „rasna" pripadnost bila pretežuće određenje hronologije. Etnogenetska linija Jugoslovena se, po njemu, sastoji od (1) *predhistorijskih rasa i naroda* gde su pobrojani starije i mlađe kameno doba, bakreno, broncano, gvozdeno, La Téne doba, zatim (2) *rimsko doba* datovano od 1. do 600. godine i (3) *jugoslovensko doba* vezano za period od 600. do sadašnjosti. Popis predhistorijskih rasa i naroda predstavlja pregled arheoloških

lokaliteta na kojima su pronađeni skeletni ostaci i materijalna kultura,[58] na osnovu kojih je Županić rekonstruisao rasno i etničko raslojavanje Balkana. Iako otpočinje nalazima iz Krapine i fragmentima tzv. „Beogradske neandertalske lobanje" koji je pronašao profesor Đoka Jovanović, etnogeneza u Županićevom izvođenju otpočinje neolitskim populacijama na tlu Ilirika. Ovaj sloj stanovništva on je identifikovao sa Pelazgima,[59] što decenijama kasnije Petar Vlahović ističe kao jedan od najvažnijih Županićevih doprinosa nauci.

> „*Udubljujući se u proučavanje pomenutih etničkih skupina Županič je utvrdio da su Pelazgi onaj 'praistorijski narod u Egeji' koji se (poput vinčanskih antropomorfnih figurina), odlikovao crnpurastom bojom kože, nižim rastom i okruglom glavom (brahikefalija). Preko ovog sloja […] razlili su se u drugom milenijumu pre nove ere, prvi talasi Indoevropljana, preko čijih se kasnijih slojeva ulazi u razdoblje pisane istorije*" (Влаховић 2006, 134).

U ovim aspektima, Županićeve ideje su srodne sa lingvističkim idejama Milana Budimira, koji je posebno insistirao na pelazgijskom sloju. Značajan deo Budimirovog opusa čine filološko–lingvističke studije, kroz koje je pokušao da sazna udeo predantičkih, posebno balkanskih elemenata, u nastanku antičke kulture. Ova istraživanja on je vršio na osnovu jezika, koji je za njega najznačajniji „istočnik". Dogrčke starince nazvao je Pelastima. Sintetski zaključci po ovom pitanju istaknuti su u studiji „*Grci i Pelasti*" (Раденковић 2011, 45–46). Na Budimira se, među arheolozima, oslanjao Branko Gavela, naročito kada je reč o problemu porekla Indoevropljana i pitanja o najstarijem stanovništvu Evrope i Balkana (Гавела 1962, 55–65). Prema Dragoslavu Srejoviću, Budimir je celokupno svoje delo posvetio traganju za izgubljenim vremenom, odnosno stvaralačkom i živom prošlošću koja je stalno prisutna. Može se reći da je Budimir ponudio

58 Alofilija predstavlja afirmativnu sklonost ka grupi koja nije sopstvena.

59 U ovom smislu „*Etnogeneza Jugoslovena*" je daleki i magloviti predak „*Praistorije jugoslovenskih zemalja*" i drugih poduhvata kojima su se markirale važne prošlosti jugoslovenskog prostora (Novaković 2011, 446–448; Babić 2011a, 188–189).

jedan apstraktan mistični pogled na iste ideje, koje je Županić pokušao dosegnuti na bazi fizičke antropologije, uz pomoć srodnih nauka. Zanimljivo je da je za Dragoslava Srejovića Budimirovo „traganje za balkanskim istočnicima" predstavljalo relevantan novi metod u humanistici. Kao i Budimir, Županić se u svojoj analizi temeljno kreće unazad, niz vreme (Срејовић 2001c, 73–79).

Tako je sledeća tačka u tom vremenskom nizu prodor plavih Arijevaca na jug, koje Županić prepoznaje u bronzanom dobu. Dramatične posledice ovih zbivanja on vidi i u dorskoj seobi koja je „konačno sredila etničke prilike na Balkanu". Za razliku od bronzanog doba, gvozdeno vidi kao vreme bez značajnijih "trzavica i poremećaja ravnoteže među narodima u Iliriku" (Županić 1920, 153).

Pišući paralelno o osteološkim ostacima iz gvozdenog doba (naročito sa Glasinca) i Ilirima u pisanim izvorima i interpretacijama njihovog rasprostiranja, Županić gotovo da postavlja retoričko pitanje: „Kojoj su narodnosti pripadali tvorci i nosioci kulture Gvozdenog doba u Jugoslavenskoj zemlji?" Zatim navodi da su taj podrazumljivi, ključni ilirski sloj preobrazili Kelti, koji „silom otvoriše vrata La Tene kulturi, seobama, pobeđivanjem i popravljanjem tuđih naroda" (Županić 1920, 156–157). Međutim, keltske populacije nisu odnele prevagu, već je nastao narod koji je u isti mah bio i keltski i ilirski.

Praistorijsko doba prestaje „rimskom okupacijom jugoslovenskih zemalja" kada, kako Županić kaže, počinje period istorijske svetlosti. On uočava stalne metamorfoze stanovništva do dolaska Slovena na Balkan, zbog kojih su se pored drugih izmenile i rasne osobine Ilira. Razlozi za promene ove vrste viđeni su i u specifičnom upravljanju Rimske imperije.

> *„Uprava rimske imperije išla je za tim da izravna etničke i kulturne diferencijacije na tlu države, pa je prošao i preko Ilira val niveliranja, tako da Jugosloveni kod svog naseljavanja u Noriku i na Balkanskom poluostrvu zatekoše romanizirane Ilire, koje nazivahu Vlasima"* (Županić 1920, 159).

Ovo niveliranje je imalo različite efekte za stanovništvo u unutrašnjosti Ilirika i na dalmatinskoj obali. U unutrašnjosti se prema Županiću razvijao rasni amalgam prema embriološkim zakonima nasledstva bez dodatnih uticaja. Sa druge strane, brakovi ilirskih žena sa vojnicima mediteranske rase pojačavali su krv neolitskih Pelazga. Na ovu „narativnu tortu" iz koje se izdvajaju različiti *starosedeoci* i etnički *supstrati*, došli su Sloveni kao najmlađi arijevski talas na Balkan. O tome Županić zaključuje na osnovu proučavanja skeletnih ostataka i pisanih izvora (Županić 1920, 170).

> *„Od starosedelaca (Iliro–Romani, Trako–Romani, Arbanasi, Grci) povukoše se seljaci i stočari u teško pristupne planinske krajeve, a varoški se živalj spasio u dobro utvrđene varoši u jadranskom i egejskom primorju. Na Balkanskom poluostrvu desilo se iza dolaska Jugoslovena isto, što i u Velikoj Britaniji iza dolaska Anglo–Sasa. Zemlja je naime dobila novu etničku fizionomiju u svakom pogledu"* (Županić 1920, 164).

Najtragičniji nanos, prema Županićevom uvidu, dogodio se krajem srednjeg veka kada su osmanski Turci osvojili jugoslovenske zemlje jer je ova okolnost navodno zadržala kultivaciju narodnih masa. Međutim, osmansko osvajanje je imalo i pozitivne efekte zbog očuvanja, odnosno netrošenja „rasne snage":

> *„Zaista su Jugosloveni tom nesrećom na drugoj strani i dobili, jer su za toliko vekova ostali mlađi, pošto se njihova vitalna snaga nije crpla ostavši, tako reći, vezana za vreme herojskog života. Zato sada Jugosloveni posle oslobođenja od Turaka i Germana mogu prići kulturnome radu svežim snagama, dok su međutim ostali evropski narodi na zapadu i jugu više ili manje istrošili svoje najdublje stvaralačke sile i primordijalnu rasnu snagu"* (Županić 1920, 172).

Uspostavljajući vezu između pretpostavljenih doseljenih Slovena–Arijevaca i zatečenog raznolikog stanovništva Balkana, Županić je uveo predslovenske elemente u etnogenezu kao faktor razlike. Ovi nearijevski aspekti nisu bili dovoljni po sebi, već je, da bi napravio neku vrstu koherentnosti, on morao da osmisli mehanizam metamorfoze koji bi povezao sve tačke njegove interpretacije (Županić 1907, 561–563).

> *„Držeći, da sadašnjost ne možemo dobro razumeti bez poznavanja prošlosti, treba da pokažemo, koje su rase i koji narodi živeli na tlu Ilirika pre dolaska Jugoslovena. Uvereni smo naime, da stariji narodi, koji su od neolitskog doba pa do početka VII veka posle Hrista obitavali u ovoj zemlji,* ***nisu sasvim iščezli krvno****, iako su izgubili svoj jezik. Bez svake sumnje izvestan deo* ***ilirskih autohtona*** *preživeo je veliku seobu naroda krajem antičkog veka i stopio se s novim naseljenicima u novu etničku formaciju Jugoslovena"* (Županić 1920, 145).

Tako je Županić uveo *kontinuitet u raznovrsnim diskontinuitetima*, koji su proizvođeni okupacijom, niveliranjem, migracijama, mešanjima, slabljenjem ili potrošnjom krvi ili "rasne snage". Većina autora koja kritički piše o etnogenezama postavlja pitanja o tome kako se kontinuitet, odnosno geneza etniciteta, uspostavlja i šta se prenosi. Najčešće je reč o nečemu maglovitom i apstraktnom, što se ne definiše ili je pak, iz postmoderne vizure, fluidnost apstraktne pojave koja se prenosi sasvim prihvatljiva. Može se reći da se prenosi neki vid identiteta, ali ne tačno i koji. U svakom slučaju, između različitih etničkih slojeva na Balkanu uspostavlja se neki vid kontinuiteta kroz etnogenetski proces, uprkos razlikama i diskontinuitetima, koji su izraženi etničkom slojevitošću (Gillett 2002, 4, Brather 2002, 156–161; 2008; Палавестра 2011b, 589).

Dakle, Županić je veoma jasno izveo *mehanizam metamorfoze,* koja po njemu zapravo predstavlja metamorfozu rase. On je smatrao da se sama od sebe rasa ne menja, niti da promenu rase može da izazove uticaj okoline, već da se to može desiti pod uticajem unutrašnjih zakona embriološke prirode. Odnosno, može doći do pregrupisavanja

etničkih slojeva unutar „narativne torte“ etnogeneze jednog naroda (Županić 1920). Na ovom mestu nije loše podsetiti da razgovor o rasnim određenjima nije samo egzotična i prevaziđena tema u istoriji ideja, već integrativni deo kulturno–istorijske arheologije[60], koja je do danas dominatno paradigmatsko određenje srpske arheologije. Srodnosti u arheološkom materijalu se (iz ove perspektive) posmatraju kao rezultat imanentnih duhovnih kvaliteta određenog naroda sa zajedničkim jezikom i identitetom. Jedinstvo materijalne kulture se poistovećuje sa narodom ili, rečnikom pre Drugog svetskog rata, sa *rasom* (Olsen 2002, 32, Fatten 2002, 143–177, Trigger 2006, 232–241, Bandović 2012, 642–643). Ukidanjem samog pojma rase nije nužno ukinuta recepcija prošlosti, koja nastaje kroz povezivanje varijacija materijalne kulture sa rasnim određenjem, odnosno nije ukinuto uspostavljanje kontinuiteta uprkos etničkim metamorfozama.

Mehanizam metamorfoze, Županić je pronašao u biometričkom i rasnom određenju onovremene antropologije nemačkog govornog područja, u kojoj su se poletno i raznovrsno počeli primenjivati Mendelovi zakoni nasleđivanja u najrazličitijim kontekstima. Reč je o vremenu preispitivanja liberalne paradigme nemačke antropologije u kojoj je uvođenje hibridizacije, kao rezultata Mendelovih eksperimenata ukrštanja graška, pružalo izvesnu nadu za novi smer antropologije. Političke okolnosti su takođe išle na ruku da se Mendelovi zakoni shvate znatno ozbiljnije od metafore za društvene fenomene, pa da postane okidač za promišljanje o tome da li poznavanje mehanizama nasleđivanja može da liši naciju problema kakvi su: maloumnost, urođeni kriminalitet, „jevrejsko pitanje”, sklonost alkoholizmu, venerične bolesti i dr. U svrhu dobrobiti nacije/a i budućnosti rase počela su i preispitivanja posledica rasnog mešanja po plodnost, zdravlje, vitalnost, mentalne i moralne kvalitete populacija (Massin 1996, 79–143, Gould 2003, Mos 2005, 93–106, Promitzer 2010, 153).

U odnosu na fragilne rasne konstrukcije liberalne paradigme nemačke antropologije s kraja XIX veka, u antropologiji ranog XX veka se otpočelo sa promišljanjem da fiziologija

60 Županić navodi da Ivan Meštrović, mada „Dalmatinac po rodu, svojom fizičkom individualnošću predstavlja čoveka pretežno **pelazgijske krvi** i obličja kao što i svojom umetničkom individualnošću, i u svom arhaizirajućem stilu predstavlja sintezu i obnovu hamitsko–semitskog ukusa u tvorbama“ (Županić 1920, 149).

može pomoći u rasnoj determinaciji, onde gde su se antropometrijske metode pokazale nedovoljne (Evans 2006, 202–207; 2010, 21–96, Milosavljević 2012, 689–692). Bez očekivanog zakašnjenja uticaja paradigmatskih gibanja na balkanske naučnike, Županić 1909. godine u Prosvetnom glasniku[61] piše udžbenički osnove sopstvene discipline u tekstu pod naslovom „*Misli o fizijoetnologiji*" (Жупанић 1909b).

Za bolje pozicioniranje kompleksa Županićevih ideja, važno je napomenuti da je u tradiciji nemačke antropologije početkom XX veka postojao krug antropologa koji se izjašnjavao protiv rasnih određenja populacija, onako kako je to shvatano u dominatnom diskursu. Njihova motivacija bila je u značajnoj meri politička jer su smatrali da je primena Darvinovih ideja na rasnu klasifikaciju konzervativna, nehumana i pesimistična. Stoga su bili okrenuti lamarkizmu, čime su hijerarhijske razlike telesnih karakteristika dobile prihvatljiviju notu. One su i dalje bile vezane za biološke osnove, ali su relativizovane uticajima sredine. Dovođenje u pitanje lamarkizma, mahom je ukinulo antirasnu orijentaciju među antropolozima i uticalo na rađanje novog paradigmatskog određenja u nemačkoj antropologiji koje je podrazumevalo nužnost rasne higijene i implicitnu nadmoć nordijske rase (Massin 1996, 120–126). Dakle, važno je razumeti da Županić nije, baveći se metamorfozom Slovena na jugu, govorio o značaju Balkana u smislu uticaja geomorfološkog okruženaja[62] na njihovu brahikefalizaciju, već je on to video na sledeći način:

> *„Rasa se može preobraziti samo uticajem tuđe krvi, tuđe rase, putem ukrštanja. Metamorfoza se vrši po zakonima nasledstva, koji pokazuju probojnu moć i vitalnu silu između rasnih elemenata jaču, kod drugih opet slabiju. Na početku nijedan se rasni elemenat,*

61 Svakako, rasna određenja nikako nisu dominatno, pa čak ni u najvećoj meri, određujuća za savremenu kulturno–istorijsku arheologiju. Rasna orijentacija je u kulturno-istorijskoj arheologiji, uz brojne lokalne specifičnosti arheoloških tradicija, gotovo u potpunosti napuštena nakon Drugog svetskog rata.

62 Županić piše: „I u antropologiji treba uvesti **genetičku metodu**, te njezinim pravcem tražiti diferencije i mene čovečijeg lika i prirode. Svakako anatomija i **fiziologija** čine podlogu za ovaj pravac, ali je potrebno da rad prati i istorijski smisao, poznavanje kretanja ljudskih masa i njihovog socijalnog razvitka" (Жупанић 1909b, 153)

ni jedna kap krvi sastavnih fizičkih elemenata se ne izgubi, već se jedni manifestuju u jednom, a drugi u drugom pravcu. Osim toga po Mendelovim zakonima rezerviraju se kod naroda čisti tipovi onako, kakvi su bili kod prvog ukrštanja sastavnih elemenata. U našoj zgodi valja da naglasim samo ovo, da se kod rasnog amalgama Jugoslovena pokazao rasni element melanobrahikefalije kao jači u embriološkoj borbi s ksantodolikokefalnim. Krv prvobitno dugoglavih i plavih Jugoslovena pokazala je u pogledu zgrade možđana najmanju otpornu snagu. Izvesni brahikefalni elemenat transformirao je prvobitni oblik jugoslovenske lubanje. Na drugoj strani pokazala je opet ksantodolihokefalija veliku otpornu snagu, naime u pogledu visine tela, nekih partija lica (naročito gornja vilica) i boje kože. Jugosloveni prošli su od doba svog dolaska na jug pa do danas dugu istoriju rasnog stapanja, gde su bile oblikotvorne sile spermida u večitoj borbi" (Županić 1920, 191–192).

U skladu sa pretežućom onovremenom posvećenošću „arijevskom pitanju" (Жупанић 1911), koje je postalo ključno u nizu disciplina, počevši od fizičke antropologije, preko arheologije i lingvistike (Massin 1996, 126–138, Fetten 2002, 172–175), Županić je ustanovljenu brafikefalnost kao nearijevsku karakteristiku savremenog stanovništva tumačio „upravljanjem pažnje na mističnu i mračnu prošlost" (Равничар 1911, 50). Odnosno, poreklo brahikefalnosti je vezivao za autohtone, koje su Sloveni zatekli na Balkanu.

„No, mi tvrdimo da su se Jugosloveni preobrazili zakonima unutrašnje embriološke prirode. Brahikefalni autohtoni, koje su Slovenci zatekli u Noriku, Panoniji i Iliriku, nisu mimoišli krv Jugoslovena, već su prošli kroz nju. Kao što na pr. reka Ronor gubi svoju individualnu struju, progutana Ženevskim jezerom, tako su i starosedeoci Ilirika poplavljeni

od Slovena izgubili svoju rasnu individualnost. No to bijaše samo prividno, jer stvaralačka moć krvi i rasnog izvora radila je latentno i prosledila svojim putem po zakonima mešanja krvi i hereditarnosti. I kao što reka Ron (kod Ženeve) prostrujivši dubinom jezera Lemana opet iskače svojom individualnom strujom, tako se pojavi krvna struja brahikefalije ilirskih starosedelaca novog veka i sadašnjosti" (Županić 1920, 193).

O Županiću se može reći: da je bio „više osporavan negoli hvaljen», „čovek neverovatne energije», „možda ekscentrik i egocentrik ali vizionar», pa da njegova „ostavština za budućnost govori sama za sebe» (Душковић 2006, 147). Međutim, Županićevi radovi malo toga govore sami za sebe, a u savremenom kontekstu su uglavnom nejasni i nerazumljivi. Stoga je veliki deo ovog poglavlja posvećen kontekstualizaciji i čitanju njegove najvažnije studije „*Etnogeneza Jugoslovena*" iz 1920. godine i preispitivanju Županićevog metoda: rasno–antropološkoj biologizaciji (jugoslovenskog) identiteta, koji je shvaćen u vidu kontinuuma od neolita do danas, uz određene metamorfoze.

Moguće je pretpostaviti da je Županićev uticaj od sasvim marginalnog značaja koliko i za arheologiju vremena u kojem je živeo, toliko i za arheologije koje su se kasnije razvijale na Balkanu. U prilog recepciji Županića kao marginalnog autora unutar akademskih krugova nakon Drugog svetskog rata, može ići njegova povezanost sa Vladimirom Dvornikovićem. Dvornikovićeva „*Karakterologija Jugoslovena*" (1939) se u različitim aspektima oslanja na Županićeve radove u širokom rasponu, pa ova idejna srodnost zaslužuje posebnu problematizaciju. Dvornikovićevo delo je nakon Drugog svetskog rata „proglašeno bezvrednom kompilacijom koja je štetna po svojim tumačenjima jugoslovenskim narodima" (Микић 1998, 266), pa se može pomišljati da Dvorniković nije pomogao popularizacije Županićevih koncepata.

Međutim, bez obzira na snažnu kritiku koju je doživelo Dvornikovićevo životno delo, vredi preispitati osnovne koncepcije o prošlosti Balkana na kojima je zasnovano.

Snažne kritike ove knjige neposredno nakon njenog izdavanja, pratila je i široka popularnost tema koje su u njoj pokrenute. Stoga je od koristi razmotriti da li je i kako, set Županićevih ideja preko popularne publikacije Vladimira Dvornikovića napustio marginu i, otpočeo život unutar arheološke struke, u drugoj polovini XX veka.

4.3 Popularizacija modela etnogeneze: etnogeneza Jugoslovena Vladimira Dvornikovića

Vladimir Dvorniković (1888–1956) je verovatno jedan od najuticajnijih jugoslovenskih autora koji je pisao o prošlosti Južnih Slovena i procesima koji su bili presudni za oblikovanje jugoslovenskih naroda. Suprotno očekivanjima, po profesionalnom opredeljenju on nije bio ni arheolog, ni istoričar, ni antropolog ali je u svim ovim oblastima vladao širokim znanjem. Za Dvornikovića se kaže da je bio filozof i psiholog, koji se bavio karakterologijom Jugoslovena. Njegovo ključno delo nosi upravo taj naziv – „*Karakterologija Jugoslovena*" (1939) – i broji više od hiljadu strana. Vladeta Jerotić ga u pogovoru drugog izdanja naziva filozofom po struci, kaže da je blizak filozofiji duha i filozofiji života, duhovno–naučne orijentacije. Ipak, Jerotić ističe i da je Dvorniković i antropolog i etnopsiholog, te da se brižljivo godinama pripremao za pisanje dela kakva je „*Karakterologija*". Svoju doktorsku disertaciju „*Von der Notwendigkeit der psychologischen Begründung der Erkenntnistheorie*" odbranio je u Beču 1911. godine kod profesora Fridriha Jodla. Započeo je studije 1906. godine. Prinudno je penzionisan 1926. kao redovni profesor filozofije na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Kao pomoćnik ministra prosvete je zaposlen 1933. godine, ali je ponovo penzionisan 1934. Do kraja života se bavio poslovima koji su uglavnom bili vrlo daleko od njegovog formalnog obrazovanja.

4.3.1 *Karakterologija Jugoslovena* zaokuplja pažnju javnosti

U svakom slučaju, „*Karakterologija Jugoslovena*" je snažno uzburkala javnost 1939. godine kada je izašla, a nije mnogo izgubila od svoje kontroverznosti ni do danas. Za početak, vredi se osvrnuti na recepciju ove knjige neposredno po izlasku njenog

prvog izdanja. U beogradskom časopisu „*Učitelj*“, Milić R. Majstorović je napisao veoma pohvalan prikaz ove knjige 1939. godine ističući veliki značaj ove sinteze između ostalog i za pedagoški rad. U zagrebačkom listu „*Obzor*“ prikaz potpisuje Savić Marković Štedimlja (1939). On zamera što Dvornikoviću nije uspeo naći nijednog uzoritog Hrvata da ga predoči čitaocima i uopšte pozicija hrvatskog naroda je u ovoj knjizi, po njegovom mišljenju, tretirana negativno.

> „*(…) kad se ovo po vanjštini grandiozno djelo otvori ma na kojoj strani i kad se zaviri u njegov tekst, odmah se vidi da je njegova oprema u obratnom razmjeru s njegovom sadržajnom vrednošću*” (Štedimlja *prema* Roksandić 1991, 265).

Sa druge strane, u „*Glasu Matice srpske*“, Tima Dimitrijević smatra Dvornikovića reflektorom koji osvetljava bolno čovečanstvo, a njegovu knjigu putokazom. U časopisu „*Samouprava*“ se kaže da „*Karakterologija Jugoslovena*“ predstavlja nesumnjivo najvažniju originalnu publikaciju decenije u kojoj je izašla, ali i akt visoke socijalne svesti i patriotizma. U istom prikazu se hvali Dvornikovićev propovednički ton, odnosno apostolsko–naučnička misao. Ocenu ovog dela izneo je i Alfons Heisinger u tekstu „*Duh integralizma u Dvornikovićevoj Karakterologiji*”, takođe 1939. Zanimljivo je da ovaj autor poredi Dvornikovićevo delo sa Meštrovićevim Vidovdanskim hramom koji je zamišljen u gigantskim razmerama, ali nikad nije podignut. Takođe, Heisingeru nije jasno zašto neko ko ima projugoslovenske težnje u političkom smislu, piše manifest jugoslovenske heterogenosti. Njega zbunjuje Dvornikovićev pesimizam, isticanje balkanstva, azijatstva, orijentalizma, levantinstva, loših narodnih osobina, pokvarenjaštva i zaostalosti.

> „*Rasizam je danas u modi ali rasisti obično ističu povoljne rasne značajke svoga naroda. Dvorniković naprotiv iznosi što više može negativne strane naroda*” (Heisinger *prema* Roksandić 1991, 269).

U „*Letopisu Matice srpske*“ izašao je prikaz Ilije Mamuzića septembra 1939. Mamuzić je zamerao Dvorniković, pre svega, metode. On je ukazao da se Dvorniković primarno oslanjao na svoj psihološki instinkt, na svoje impresije, introspekciju, lične osećaje i uvide. Za razliku od ovih, po Mamuzićevom mišljenju, nedostaje objektivnih pokazatelja, kakvi su statistički. Iako s pravom zamera previše literarnih efekata zbog kojih mnoga važna pitanja jesu ostala višesmislena i nedorečena, Mamuzić kaže:

> *„(…) mi smo skloni tvrđenju da to delo, kraj svih svojih unutrašnjih neravnina, zaslužuje pažnju našeg obrazovanog čitaoca.* ***Ono iznosi vanredno bogat materijal o nama*** *– čitava reka izlaganja, podataka, zapažanja, navoda teče i proteče ispred čitaoca,—i već po obilju i retkosti i karakterističnosti tog materijala ono zaslužuje da bude konzultovano”* (Mamuzić 1939, 256).

U časopisu „*Soko*“, uz pohvalu poduhvatu, anonimni autor prikaza ukazuje da je reč o enciklopediji svega što se odnosi na jugoslovenski svet. U tom smeru ide i pohvala u prikazu iz *Pravde* jer se knjiga smatra velikim pregnućem zato što **obiluje činjenicama, materijalom, dokumentacijom** iz narodnog života, narodne psihe, narodne poezije, biologije, socijalnog života, umetnosti, književnosti, politike, religije i, na kraju, psihologije jugoslovenskog Balkanca. Iako su pohvale i primedbe na Dvornikovićev rad dolazile sa različitih strana, iz religijskih ili manjih nacionalnih zajednica koje su smatrale da je trebalo da budu bolje zastupljene u Dvornikovićevoj knjizi, ključna kritika došla je iz pera Đorđa Jovanovića u sarajevskom „*Pregledu*“. Redakcija časopisa je ukazala da se ne slaže sa svim Jovanovićevim formulacijama povodom Dvornikovićeve “knjižurine”, ali da je jasno da osuđuje Dvornikovićeve koncepcije i pseudonaučni metod. Jovanović je isticao neutemeljenost mešanja bioloških i društveno-istorijskih fenomena.

> *„I zaista njegova poslednja knjiga je po obimu i po pseudonaučnoj drskosti najveći pothvat ove vrste u vascelom našem pismenom*

i usmenom jugoslovenstvovanju. Pseudonaučna aparatura g. dr Dvornikovića zasniva se na neodređenoj proizvoljnoj, pa zato i kolebljivoj metodi – ako se takvo pabirčenje može smatrti za ma kakvu metodu" (Jovanović 1939, 636).

I „*Srpski književni glasnik*" je u sklopu naučnog pregleda ponudio prikaz Dvornikovićeve studije, koji je potpisao D. J. Popović. Iako je prepoznat Dvornikovićev trud i želje da se pozabavi vrlo ozbiljnim naučnim pitanjima, kritika je vrlo oštra:

„U tom delu g. Dvorniković je izneo u punoj opširnosti kako ova nauka gleda danas na karakter pojedinca, tipova, grupa. Ovu opširnost koja katkada ima seminarski karakter održao je g. Dvorniković gotovo kroz celu knjigu. Ovu opširnost nije zadržao tamo gde je ona bila najpotrebnija, naime kada je govorio o izvorima i literaturi, a naročito u zaključku. … Knjiga je bogata mnogim i interesantnim zapažanjima, ali je za mnoga od ovih teško reći koliko su ova i tačna. Pre bi se moglo reći da je sasvim malo koja bi se mogla uzeti kao utvrđena. Naročito je važan zaključak, u kome su neke činjenice, ***kao ona o poreklu****, sada još jednom više utvrđene. Velika je šteta što je zaključak sasvim kratak – na svega četiri strane – i što u zaključku nisu neke opservacije konkretnije obrazložene, jer bi tada i cela konstrukcija bila jasnija"* (Поповић 1940, 552).

Za razliku od drugih studija, koje su se bavile poreklom južnoslovenske populacije, Dvornikovićeva knjiga je čitana u širokom krugu koji je podrazumevao i publiku koja nije morala biti naučne orijentacije. Bez obzira na izuzetno oštre kritike, „*Karakterologija Jugoslovena*" je ipak smatrana važnim i vrednim poduhvatom. I ako se uzmu u obzir ključne zamerke, knjiga je viđena kao zbirka velikog broja činjenica, materijala i dokumentacije o Južnim Slovenima. Upravo sa ovim usmerenjem, u pogovoru drugog izdanja iz 1990.

godine piše Vladeta Jerotić:

> *„Novo izdanje … je samo pokušaj da se današnjoj jugoslovenskoj kulturnoj javnosti prikaže* ***pošten, dug i objektivan rad*** *i to u jednoj oblasti kulture kojoj se ni danas ne prilazi lako i bezbolno…"*
> (Јеротић 2000, 1059).

Zbog skretanja rasprave o Dvornikovićevom delu ka pitanju veće ili manje zastupljenosti pojedinih naroda i njihovih predstavnika u ovoj knjizi, ukazivanja na njegovo poštenje (jer je govorio i o vrlinama i o manama), kao i zbog obimnosti dela (koje je po pokrenutim temama gotovo nesavladivo), teorijske i metodološke osnove njegovog rada uopšte nisu detaljno analizirane.

4.3.2 *Karakterologija Jugoslovena* kao prenosnik starijih koncepata i ideja

Endru Baruh Vahtel ističe da su metodološki izvori koje Dvorniković navodi zapanjujuće široki i da njegova knjiga predstavlja neobičan pokušaj da se pokaže postojanje jedinstvene jugoslovenske rase. Vahtel ističe da Dvorniković koristi spektar podataka koji polazi od veličine lobanja i skeleta, preko narodnih običaja, tradicionalnih zanata, muzike i poezije, pa do savremene književnosti i skulpture. Ipak, delo ne smatra originalnim, već samo elaboriranim tezama Jovana Cvijića u obliku pohvale i enciklopedije „unitarističke antropološke i kulturne mitologije u Jugoslaviji između dva rata" (Vahtel 2001, 114). U drugim prilikama, Dvorniković je smatran interesantnom ličnošću zbog ambivalentnog odnosa prema pitanju rase pred Drugi svetski rat. Kritičke ograde i zapitanost ga ipak nisu sprečile da „naše pretke" smatra dolikokefalnim, plavim, visokim i populacijom sa dugim lobanjama (Milosavljević 2010, 67). Ono što, pak, ovde želim da istaknem je da se Dvornikovićeva „*Karakterologija Jugoslovena*" može smatrati prenosnikom ideja koje je utemeljio i obrazložio Niko Županić. Zahvaljujući pažnji koje je zadobilo Dvornikovićevo delo, ove ideje su dospele daleko van naučnih krugova, ali i u naučne okvire, kroz utemeljivanje niza prihvatljivih i podrazumljivih spekulacija o korenima Južnih Slovena.

Iako su u ovoj knjizi pokrenuta najrazličitija pitanja na više od hiljadu strana, zaključak je iznet vrlo kratko. Jedna od glavnih poenti Dvornikovićeve sinteze u punom smislu je oslonjena na Županićevu „*Etnogenezu Jugoslovena*".

> „*U jačem stepenu nego mnogi drugi narodi, Jugosloveni su narod višestrukog (polifiletičkog) porekla, sa još vidljivim tragovima rasne i istoriske složenosti.* ***Praslovenski****, severnjački i južni,* ***starobalkanski elemenat****, sa još neobjašnjenim dubokim preistoriskim i istoriskim vezama sa Malom Azijom – to bi bili osnovni činioci u postanju i formiranju jugoslovenskog etničkog tipa. Ovi glavni etnogenetički elementi dali su ujedno i osnovne crte današnjim regionalnim podtipovima i varijetetima među Jugoslovenima. U tom nordijsko–balkansko–maloazijskom* ***amalgamu*** *raspoznaju se glavni* ***prvobitni elementi*** *i* ***slojevi****, u raznim nijansama i stepenima, od severozapada prema jugoistoku jugoslovenske etničke teritorije.* ***Autohtoni balkanski tip izbija u toj kombinaciji najjače****, slično kao u Francuza keltski ili u Španaca iberski. Nordiski trak – sa svojim praslovenskim, severnjačkim elementom gubi se na dubljem Balkanu sve više na starobalkanskom i mediteranskom tlu*"
> (Дворниковић 2000 [1939], 975–976).

Sa druge strane, Dvorniković je u izvesnoj meri produbio Županićeve teze, detaljnije ih konceptualizovao i učinio ih razuđenijim u znatno većoj meri. Županić je pratio tokove fizičke antropologije nemačkog govornog područja svog vremena, u čijim okvirima je specijalizirao svoja znanja. Kao i Dvorniković, doktorat je odbranio u Beču, ali nekoliko godina ranije. Osnovno jezgro njihovog obrazovanja je gotovo identično, ali je Dvorniković ostao bez dodatnih relevantnih usavršavanja nakon odbrane doktorske titule. Pokazivao je veliku slobodu u pogledu povezivanja najrazličitijih društvenih i bioloških fenomena, kojima je Županić bio sklon u onoj meri u kojoj su to diktirali standardi ondašnje nauke,

ali tako da budu politički upotrebljivi za ideju jugoslovenstva. Dvorniković je, pak, jako naglašavao proces „rasne varvarizacije" Slovena–Arijevaca po dolasku na Balkan, koji počinju da se mešaju sa postojećim „rasnim amalgamom" zatečenog stanovništva, u kojem su vrlo jako bile izražene crte populacija karakteristične za prerimsko balkansko stanovništvo. U zaključku „*Karakterologije Jugoslovena*" je taj priključak na praistorijski koren izražen na sledeći način:

> „*Dolaskom na Balkan Jugosloveni su pretrpeli* ***duboke transformacije*** *u telesnom i duševnom pogledu. Prema stepenu i nijansama te transformacije možemo da razlikujemo: pretežno* ***severnjačko–slovenski tip*** *na severnom i sevrozapadnom, panonskom okrajku, praslovenskom tipu relativno najbliži – južniji,* ***balkansko–slovenski*** *u kojem je starobalkanska, trako–ilirska podloga– sa praistoriskim mediteranskim i maloaziskim komponentama – izbila najsnažnije u toku srednjeg veka i stvorila jedan novi rasni i psihički tip –* ***balkanskog, dinarskog Jugoslovena***"
> (Дворниковић 2000 [1939], 976).

Dvorniković je još pre „*Karakterologije*" u eseju „*Psihološka karakteristika slovenskih naroda*" razdvojio primarne i sekundarne Slovene, tj. mekše i tvrđe ili slovenskije i manje slovenske. Stariji, mekši tip je prema Dvornikovićevom mišljenju starosedelački i prema svom karakteru centralni i najbliži pradomovini. Reč je o severo–slovenskoj etničkoj ploči. Iz ove skupine odvajaju se jedino Česi i Južni Sloveni, kao sekundarni Sloveni. To su periferne populacije, najudaljenije od matice, kod kojih se, kako smatra Vladimir Dvorniković, javlja migracijska i kolonizatorska psiha. Dvornikovićev jezik te promene kod Južnih Slovena iskazuje kao metamorfozu do koje dolazi rasnim mešanjem i koja proizvodi otvrdnjavanje kao kod legure metala, koji je prvobitno bio mekano–slovenski (Дворниковић 1995 [1937]a, 11–19). U tekstu „*Epski čovek ili jesmo li mi anahronizam u Evropi?* " on, takođe, vrlo rečito ukazuje kako je došlo do transformacije Južnih Slovena

od nordijskog, plavog i dugolobanjskog u dinarski, mediteranski, brahikefalni tip.

> „*Po Balkanu širili su se preko* ***slojeva starog ilirskog i tračkog****, delimično romanizovanog stanovništva, Kelti, Germani i mnogi drugi zavojevači. Naročito ilirska komponenta izgleda da je uticala na transformaciju karaktera jugoslovenskog. Ne zaboravimo da je* ***na ilirski panj nakalemljena jugoslovenska mladica*** *i da neći biti bez smisla i osnova što su nas mnogi kroz vekove nazivali Ilirima. Karakterni duh jedne zemlje nastavlja se kadgod i preko raznih rasa, a na istom tlu, npr. keltski duh i karakter koji se i danas pripisuje Francuzima. …*
> *U srednjem veku sve je već dobro pošlo, i već je izgledalo da će Jugosloveni sa zapadne polovice balkanskog poluostrva zavladati celim Balkanom i preuzeti istorijsku ulogu dotrajale Vizantije. … Pod železnom kapom osmanlijskom ostali smo izlovani, ali u glavnom čitavi. Socijalna struktura, svakodnevni život zaostao je u starim srednjovekovnim oblicima, štaviše, vraćao se natrag u još starije patrijahalne oblike.* ***Varvarstvo gospodara*** *pogodovalo je* ***atavističkim*** *instinktima mase. Plemstvo je nestalo ili se islamizovalo, kulturom poazijatilo. Raja se* ***animalnim instinktom prilagođavala*** *i spasavala živu glavu*” (Дворниковић 1995 [1937]b, 89–90).

U tom dugom razvoju naroda, Dvorniković vidi evropske korene Jugoslovena, ali i razloge zbog kojih su provirili u XIX vek „sa anahronističkim licem kulturnog zakašnjenika” (Дворниковић 1995 [1937]b, 94). Objašnjenje takozvanih anahronizama koji su navodno bili vidljivi kod Jugoslovena i privezivanje za balkansku praistoriju nije tek jednostavno ogledanje političke stvarnosti u dubokoj prošlosti. Za izgradnju jugoslovenske prošlosti bila je potrebna kompleksna struktura argumentacije, kojoj je Dvorniković u značajnoj meri doprineo, u periodu kada se arheologijom u Jugoslaviji bavilo malo ljudi.

Ideje iznete u „*Karakterologiji Jugoslovena*" mogu bolje kontekstualizovati ukoliko se uzme u obzir šire akademsko okruženje. U razdoblju između dva svetska rata, jedan od ključnih akademskih projekata bilo je osnivanje Balkanskog instituta, u čijem delovanju je svoj udeo imao i Dvorniković. Balkanski institut je osnovan 1934. godine u Beogradu, na inicijativu Ratka Parežanina i Svetozara Spanaćevića. Lične težnje da se izbore sa veoma stereotipizovanim i izuzetno negativnim slikama o Balkanu na Zapadu, kao i želja za podsticanjem političkog, ekonomskog i kulturnog zbližavanja balkanskih zemalja, uticale su na stvaranje naučno–kulturne institucije koja je zadobila veliki društveni ugled u Kraljevini Jugoslaviji tridesetih godina XX veka. Parežanin i Spanaćević su pozvali univerzitetske profesore, Milana Budimira i Petra Skoka, ne bi li oni utemeljili naučnu stranu balkanologije koja je nastajala u novom ruhu i uz jasnu ideološku potporu. Balkan je kroz delovanje Instituta, publikacije posvećene stručnoj (*Međunarodni časopis za balkanske studije–RIDEB*) i široj javnosti (*Knjiga o Balkanu I, II*), pozitivno konotiran kroz otkrivanje veze Balkana i antičke starine (Slapšak 1985, 95–101; Mihajlović 2013). Drugi tom „*Knjige o Balkanu*" otvara tekst Vladimira Dvornikovića *Duša Balkana*.

> „*Za ime 'Balkan' vezuju se u glavi prosečnog Evropljanina još i danas strahovite predstave: surovi vitalitet, večito međusobno klanje naroda, 'Wetterwinkel' Evrope iz koga potiču svi ratovi i zapleti, svet kome je nepristupačna evropska civilizacija, a daleko sve što se zove ideja ili duhovna vrednost!*" (Дворниковић 1937, 1).

Balkanska sudbina je sa stanovišta Balkanskog instituta objašnjavana položajem, zemljištem i krvlju. Zahvaljujući konceptu sudbine, a uprkos dinamici istorijskih zbivanja, navodno se prepoznaje suštinska nepromenljivost i kulturni kontinuitet na Balkanu, koji su oličeni u duši Balkana (Mihajlović 2013, 793).

> „*Cela istorija Balkana kreće se u tragičnom kontrapunktu i fatalnoj udvojenosti. […] Što se više borio za svoju specifičnu kulturnu ideju,*

Balkan se sve dublje vraćao u varvarstvo. Nigde na svetu nije se možda odigrao tako interesantan kulturno–biološki proces kao što je bilo u balkanskom najdubljem i najprimitivnijem patrijarhalizmu, da bi se očuvao kontinuitet jedne kulturno–istoriske ideje. Nigde na svetu nećemo naći takav ponositi tradicionalizam, nigde versku i nacionalnu ideju ovaploćenu u krvi i mesu katunskih čobana kao u jezgru patrijahalnog Balkana. Kulturno nazadovanje i vraćanje na surovu biologiju kao zaštitna forma neke svete idejne žižice u jezgru bića, to je specifično–balkanska tragična životna forma koju Evropa nikad neće razumeti. Jer Evropa je videla samo spoljno lice i 'strašan izgled'; za dušu toga Balkana ona i ne pita. Ta kulturno–varvarska duplikacija, čuvanje svoje individualnosti i svoje ideje pod zaštitom kulturne regresije, večita napetost i večita zakočenost – to je tragika i duša Balkana. A ironija te tragike da je baš heroizacija balkanskog čoveka, u trpljenju i otporu, po spoljnom svom vidu shvaćena kao bezidejna biologija, kao životni tip 'raje', kako su mnogi opisali.Ta skrovita, neblistava, varvarska heroizacija dobiva pomalo svoje oštrije konture u toku balkanske istorije" (Дворниковић 1937, 3).

4.3.3 Konceptualna struktura *Karakterologije Jugoslovena*

Dvornikovićeva knjiga može se analizirati iz najrazličitijih perspktiva (Blagojević 1991), naročito ako se ima u vidu obimnost pitanja koja su pokrenuta. Na ovom mestu biće praćena ona nit koja dovodi ka napomenutim zaključcima koji se tiču: atavističkih fenomena na Balkanu, povezivanja sa najdubljom balkanskom praistorijom, varvarizacije zamišljenog prvobitnog slovenskog arijevstva, konstrukcije etnogeneze Južnih Slovena u celini. U tom smislu, svakako će mnogi podjednako važni aspekti za razumevanje Dvornikovićevog dela biti izostavljeni.

Ključno pitanje koje je postavljeno u „*Karakterologiji Jugoslovena*" je kakav smo

narod, mi, Jugosloveni? (Дворниковић 2000 [1939], 17). Međutim, da bi na to bilo odgovoreno, neophodno je bilo pojasniti sve pojmove koji se pominju već u pitanju ili na koje se njime aludira. Tako, Dvorniković sugeriše da se narod sastoji od pojedinaca, ali ne samo onih u sadašnjosti već i svih prethodnih generacija. Po njegovom mišljenju, reč je o krvnom i rasnom srodstvu, zajedničkom životu kroz vekove, zajedničkoj borbi i zajedničkoj istorijskoj sudbini koja na kraju stvara zajednički duh naroda. Jugosloveni su za njega ne samo narod, već i nacija. Međutim, on ističe da je reč o nedovršenoj naciji, odnosno da Jugosloveni još uvek nisu nacija u zapadnoevropskom i modernom smislu (Дворниковић 2000 [1939], 20). Težnja da govori o karakteru naroda zahtevala je vrlo detaljno razjašnjenje šta karakterologija kao nauka podrazumeva. Polazeći od individualne karakterologije kao najutemeljenije, on sugeriše da karakterologija grupa, odnosno tipova, rasa i naroda ima mnogo više problema. On sam kaže da karakterologija zapravo nema jasne metode, niti teorijski program, te da je reč samo o „nesigurnom tapanju i prvim počecima" (Дворниковић 2000 [1939], 55). Uprkos tome, pozivajući se na vertikalnu strukturu psihe individue koja u sebi duboko ima arhajske i animalne slojeve, uslovljene rasom, nacijom i drugim, ukazuje na interes da istraži ovakve fenomene u karakteru grupa (Дворниковић 2000 [1939], 59). Cilj rada je vrlo precizno postavljen, pa u svetlu tog iskaza vredi procenjivati celokupnu studiju.

> *„Šta je naš cilj? – Psihološka slika jugoslovenskog naroda, a ne skica ili crtež; karakterologija Jugoslovena na što široj osnovici činjenica izgrađena i dokumentovana. Naš idealni, iako, priznajemo, nedokučivi cilj bio bi: da damo u jednom okviru ne samo shemu i apstrahovane crte—dakle opis—nego, po mogućstvu, i* ***sile koje su te crte urezale: postanak, genezu i diferenciranje*** *jugoslovenskog narodnog karaktera"* (Дворниковић 2000 [1939], 149).

Način na koji je pristupio naučnim problemima koje je tretirao može se vezati za domete etički problematične *rasne antropologije* i pseudonaučne *karakterologije*.

Dvornikoviću je bila jasna problematičnost pojma rase, kao i opasnost njene zloupotrebe. To je razlog zbog koga ga mnogi smatraju kritički nastrojenim autorom u ovom pogledu. Uprkos tome, uzimao je rasnu podeljenost i nejednakost kao prirodne pojave, poredeći ih sa diverzitetom biljnih ili životinjskih vrsta. Smatrao je da postoje rase koje svako dete može da determiniše (negroidi, mongoloidi) i one oko kojih poteškoće imaju i najveći antropolozi (nordijci, armenoidi, dinarci) (Дворниковић 2000[1939], 163).

> *„Posle Gobinoove 'Nejednakosti ljudskih rasa' i Čemberlenovih 'Osnovica devetnaestog veka' nije bilo u nauci pojma, bolje, reči koja bi se više zloupotrebljavala nego reč 'rasa'. Prerano utekla iz naučne laboratorije, ova mutna reč postala je mističnom krilaticom, mitom i verom milionskih gomila i, kao takva, političkim sredstvom rasnog šovinizma i profetizma. U stvari, po sredi je samo modernizacija stare vere u 'izabrane narode' i antičke podele čovečanstva na 'ljude' i 'varvare'. Noviji nacionalistički imperijalizam često se zaklanjao koprenom rasizma…"* (Дворниковић 2000[1939], 163).

Međutim, ovaj iskaz ne treba da zavara čitaoca. Jedan od ključnih autora na koga se Dvorniković pozivao u pogledu rasne antropologije je Eugen Fišer. Tako on citira Fišerovu knjigu iz 1927. godine „*Rasse und Rassenentstehung beim Mensschen*" da bi kazao da: iako su za žaljenje određena preterivanja kod Čemberlena, ipak je sudbina naroda i države uslovljena rasom (Дворниковић 2000 [1939], 181). Treba imati u vidu da je pojava Eugena Fišera u antropologiji nemačkog govornog područja, označila konačni razlaz sa liberalnom paradigmom u antropologiji, čija je osnovna karakteristika bilo shvatanje da se pojmovi naroda, rase, kulture i jezika ne moraju preklapati. Primera radi, Hekelov rasni determinizam je za Rudolfa Firhova, utemeljitelja liberalne paradigme, bio neprihvatljiv. Antropolozi ove paradigme (Firhov, Ranke, Bastijan, Kolman) su promovisali objektivnu nauku zasnovanu na induktivnom empirizmu. Smatrali su da je prikupljanje podataka ključno, za razliku od „spekulativnog teoretisanja". Ova antropološka perspektiva,

koja je obuhvatala celinu fizičke antropologije, etnologije i praistorijske arheologije, podrazumevala je poštovanje ideje psihičkog jedinstva čovečanstva uz protivljenje evolucionizmu. Smrt Rudolfa Firhova 1902. označila je početak preispitivanja liberalne paradigme nemačke antropologije, koje donosi doba nestabilnosti, kontradiktorne pristupe i opštu metodološku krizu. Uz uvođenje novih ideja u struku, među kojima važno mesto ima preispitivanje kraniometrije i pokušaji primene Mendelovih zakona, dolazi do profesionlizacije i specijalizacije unutar discipline. U periodu preispitivanja liberalnih tradicija (1900–1914), fizička antropologija gubi centralno mesto među sestrinskim disciplinama, dok etnologija doživljava snažan uspon (Mos 2005, 104–106; Bunzl and Penny 2006, 1–30; Evans 2010; Scheer, Marchetti, Johler 2010, 9–19; Палавестра 2011a, 108–109).

Dvadesetih godina XX veka, otpočinje procvat rasne antropologije *Rassenkunde*, kao dominantne. Ovakav pristup se, nakon iskustva Prvog svetskog rata, antropoloških istraživanja ratnih zarobljenika tokom rata, političkih okolnosti koje su nastupile u poratnom nemačkom kontekstu, odvajao od međunarodnih standarda naučnog rada što je pratilo napuštanje kosmoplitskih i humanističkih principa. Antropologija je doživela veliku konceptualnu promenu jer je otpočelo istraživanje veza između rase, nacije i naroda. Mlađe generacije nemačkih antropologa smatrale su se slobodnim da determinišu odnose između fizičkih karakteristika populacija i kulturnih, odnosno psiholoških karakteristika. Oni su bili veoma posvećeni izučavanju rasnih karakteristika Germana, naročito spram drugih evropskih grupa. *Rassenkunde* je bila oblast koja je mogla da premosti nastali jaz između najnovijih bioloških trendova u antropologiji i etnologiji, u okviru polja koje je nazvano studijama kulturne morfologije. U novim političkim okolnostima, naročito je važno bilo da „nemačka antropologija" može da bude prepoznata kao svrhovita za državu i društvo, što je uslovilo razvoj rasne higijene i eugenike. Najznačajniju ulogu u paradigmatskim promenama imao je Eugen Fišer, čije su ideje okosnica Dvornikovićevih teorijskih polazišta u analizi jugoslovenskih rasnih karakteristika. Fišer je radio istraživanja na antropološkom materijalu koji je proizašao

iz genocida nad Herero i Nama populacijom koji je okončan 1907. godine u *Nemačkoj jugozapadnoj Africi* (današnja Republika Namibija). Proučavao je i ljude potekle od roditelja različitih rasa u nemačkim kolonijama, takozvane mešane rase (*Mischling*), pa je došao do zaključka da oni ne bi trebalo da imaju potomstvo. Ovo je imalo direktnog uticaja na političku upotrebu ideje o čistoti rase, nemačku legislativu o rasi, uključujući Nirnberške zakone. Godine 1927. Fišer je postao direktor *Instituta za antropologiju, (genetsko) nasleđe i eugeniku* (*Kaiser Wilhelm Instituts für Anthropologie, menschliche Erblehre und Eugenik*) u Berlinu. Hitlerovoj nacional–socijalističkoj partiji se formalno priključio 1940. godine. U svakom slučaju, Fišer se uz lingvistu Didriha Vestermana (Diedrich Westerman), smatra ocem obeju antropoloških škola (sekularne škole kulturne istorije koja je promovisana tokom perioda Hitlerove vladavine i funkcionalističke koja je imala zavidnu podršku ovog režima) koje su obeležile period „nacističke antropologije" (Evans 2010, 189–230; Gingrich 2005, 94–110).

U pogledu domaće, tada aktuelne rasne antropologije, Dvorniković je uvažavao Branimira Maleša. Treba istaći da je u „*Karakterologiji Jugoslovena*" istaknuta vrlo specifična misao u pogledu značaja rase. Naime, prema Dvornikoviću narod i rasa nisu jedno te isto, niti narodi imaju svoju rasu, ali imaju svoju rasnu strukturu i rasnu istoriju (Дворниковић 2000 [1939], 163). To je razlog što je etnogeneza Južnih Slovena zahtevala naročito objašnjenje.

Karakterologija je bila oslonjena na stanovišta Ludviga Klagesa, čuvenog pre svega po teorijama grafološke analize rukopisa, kao i po studiji „*Die Grundlagen der Charakterkunde*" (Principi karakterologije) iz 1929. godine. Klagesa je Đerđ Lukač okarakterisao kao prefašističkog iracionalistu. Sa pravom se može reći da su Klagesova stanovišta uticala na psihologiju koja je favorizovana u okviru nacističke Nemačke. Osnovno teorijsko polazište karakterologije je bila Klagesova misao da svako telo ima oblik, odnosno da svaka pojavnost ima formu. U bazi, takva oblast je spajala fiziognomiju,

frenologiju, patognomiju[63] uz dodatke antropologije, etnografije i sociologije (Lebovic 2006, 23–39). Dvorniković ističe značaj lobanjskog indeksa, ali smatra da se rasa ne može odrediti samo uzimanjem ovog indeksa jer do danas majke i babice rukama i kompresorima skraćuju i zaokružuju dečije lobanje. Po njegvom mišljenju, rasa je celokupna konfiguracija, sastav svih obeležja i ne može se određivati samo po jednom kriterijumu. Naročito je istakao značaj fiziognomije za rasnu antropologiju Jugoslovena (Дворниковић 2000 [1939], 167, 197).

> *„Izvesne pojedinosti dinarskog lica u antropološkoj nauci detaljno su proučene i opisane, ali ne sa dovoljnim fiziognomičkim naglaskom; npr. oko, obrve, nos i usta"* (Дворниковић 2000 [1939], 197).

Pošto je dinarska rasa uzeta kao idealtipski predstavnik za sve Jugoslovene, detaljno su analizirane oči, nos, usta, izrazi lica i slično. Uprkos pohvalama dinarskom čoveku, kod njega se javljaju određene „primitivne" crte. Kad je reč o analizi lica, usta imaju tu odliku.

> *„Usta dinarca, kao što je već naglašeno, velika su i izrazita. Fiziognomički, kao detalj dinarskih lica, ona govore mnogo direktnije, a manje simbolički nego nos, i uopšte kazuju karakterološki mnogo više nego što se to dosada isticalo. Na ustima je najdirektnije izražena nagonska priroda čoveka; na crtama oko usta vide se najdublji tragovi njegove biologije. Otvorena i ispupčena dečja usta odaju čulnu radoznalost prema spoljnom svetu i uopšte rani stepen čovekove biologije. Debele usne u izvesnih rasa (crnci) odaju još iskonsku čulnu želju i čulnu spremnost. Fiziognomije u kojima su usta i partija vilica naglašeno središte čitavog lica deluju* ***animalno, atavistično****, jer je*

63 Za Županića su geološki slojevi neka vrsta metafore: „Kao što vode ostavljaju sedimenta […] te može geolog da dozna starost slojeva, tako ostavljaju talasi ljudskog roda i života kulturne slojeve (na pr. Troja, Knosos, Vinča u Srbiji), gde nalazimo i fizičke ostatke čovekove" (Жупанић 1909b, 153).

funkcija 'jesti', 'gristi', 'žvakati' isuviše istaknuta prema ostalim, u razviću svakako kasnijim fiziognomičkim i mimičkim, više simbolskim funkcijama, znakovima i pokretima usta. Lakomost, pohlepa, agresivnost, grubost urezana je mnogim ljudima u samim crtama usta i usnica. Primitivan radoznao čovek gleda oko sebe 'otvorenih usta' i 'zinutog pogleda' " (Дворниковић 2000 [1939], 201).

Za Dvornikovića, dinarci su visoki, vitki, elastični, snažnog skeletnog sistema i mišića. Oni su „gorštački soj". On ukazuje da je reč o najmuškijoj evropskoj rasi, odnosno da je dinarski tip prototip muškarca ratnika. Kod dinarske žene, Dvorniković je ukazao takođe na izražene maskuline tendencije (Дворниковић 2000 [1939], 205, 208). Uprkos glorifikaciji dinarske rase, ona nije shvaćena kao savršena. Oni su rasna mešavina ili „nedovšena" rasa, do čega je dovelo krvno srodstvo sa jedne strane sa nordijcima, a sa druge sa armenidima. Kako se to dogodilo? Kako su prema „*Karakterologiji Jugoslovena*", Jugosloveni doživeli transformaciju, pošto su došli na Balkan kao dugoglavi Arijevci? Po Dvornikoviću, Jugosloveni su izneverili svoj stari rasni severnjački tip, promenivši se u tamno pigmentirane kratkoglavce, a tu vrstu izgleda su prihvatili kao rasni ideal i ukus. Po dolasku u novu postojbinu, rasni ideal se promenio tako da je prilikom polnog odabiranja favorizovan drugačiji estetski model, koji najviše podeseća na tada zatečenu populaciju. Dvorniković je istakao, da za obrazloženje svoje teze o rasnoj estetici Jugoslovena, jedino utemeljenje u stručnoj literaturi je našao kod Nika Županića (Дворниковић 2000 [1939], 245–247).

Zanimljivo je da su Jugosloveni predstavljeni kao narod koji je bio *narod prostora* (vanistorijski), a koji pokušava da postane *narod vremena* (istorijski). Ova podela se donekle uklapa u standarde antropologije nemačkog govornog područja, u okviru koje je razvijena podela na „narode kulture" *Kulturvölker* i „narode prirode" *Naturvölker*. Za razliku od perspektive jednolinijskog evolucionizma, „narodi prirode" nisu mogli na napreduju na skali socijalne evolucije niti uopšte da pređu u stadijum kulture (Massin

1996, 79–154; Zimmerman 2001; Köpping 2005, 18–19). Recimo, kada govori o „nagonu za ukrašavanjem" kod Jugoslovena, Dvorniković ga objašnjava kao elementarni nagon koji je uporediv sa ponašanjem u paleolitskoj prošlosti čovečanstva ili sa životom današnjih „primitivaca", odnosno današnjih „prirodnih" naroda (Дворниковић 2000 [1939], 442). Dakle, on poštuje ovu vrstu podele. Međutim, pod određenim okolnostima po Dvornikovićevom mišljenju, ipak je moguće da dođe do promene, odnosno da narod prirode evoluira u narod kulture. To se događa samo onda kada „narod prirode" prihvati priključak na neki stariji „narod kulture". U ovom smislu tradicija nemačke antropologije je delimično transformisana, kada je došlo do primene na karakterologiju Jugoslovena.

> *„Narod možemo posmatrati sa gledišta vremenskog, istoriskog kontinuiteta. Ali, mi ga moramo u isto vreme zamišljati i u nekom određenom životnom prostoru. Ove dve koordinate predstavljaju dva glavna i trajna niza činilaca pod kojim se formira subjekat, supstancija 'narod'. Opažanja i poređenja pokazala su da kod raznih naroda, u* ***raznim stepenima njihovog razvića****, izbija sada jedan sada drugi niz činilaca kao osnovna dominanta.* ***'Narodi prostora', stvoreni i određeni prirodom, zemljom, 'ekologijom' u smislu prirodne nauke****, pretvaraju se postupno u 'narode vremena' u čijem formiranju pretežno odlučuju istoriski, socio–kulturni činioci. Jasno je da ovakva podela može da bude samo stanovište posmatranja i da se kod svakog naroda mogu stalno pratiti oba niza činilaca, iako se jednom od njih može pridati veće i osnovnije značenje. Germanski narodi severne Evrope ili mongolski središnje Azije bili su van–istorijski 'narodi prostora' do onog trenutka kada su se,* ***usled etničkih prezasićenosti svoga životnog prostora****, krenuli u nove životne prostore gde ih je pored prirode zahvatio i* ***istoriski kontinuitet starijih kulturnih naroda****. Od toga časa oni 'ulaze u istoriju', i postaju vremenski*

istoriski narodi" (Дворниковић 2000 [1939], 251).

Dvorniković je relativizovao principe ove naučne tradicije na neočekivan način. Jugoslovene je video kao narod koji je dugo bio vanistorijski narod prostora, da bi dolaskom na jug i ulaskom u istoriju, nova postojbina pokazala jaku tendenciju da ih vrati u stadijum neistorijskog naroda.

> „*Moglo bi se čak kazati da se životna sudbina Jugoslovena kao celina uopšte i sastojala iz neprekidne borbe za taj prelaz iz 'naroda prostora' u 'narod vremena'. Ta borba traje u stvari i danas*" (Дворниковић 2000 [1939], 251).

Snaga balkanskog tla da menja slovensko stanovništvo donekle korelira sa značajem Cvijićevog „*Balkanskog poluostrva*" za Dvornikovića. Pri tom, značaj Cvijića treba shvatiti kao značaj autoriteta. Kako ističe Marko Pišev, Cvijić je istraživao Balkansko poluostrvo u vreme kada je ovaj deo Evrope bio gotovo bez naučnih referenci za uporednu analizu, što mu je omogućilo status utemeljivača za različite setove znanja o Balkanu. Društveni položaj i marljiv akademski rad, uz misionraske aspekte njegovih intelektualnih napora, učinili su ga bliskim političkoj eliti. Za svoje paradigmatsko određenje odabrao je pozitivizam, te je prosto utvrđivao naučne istine o demografskim, antropogeografskim i etnokulturnim činjenicama. Tvrdio je da logika nije uvek način da se dođe do naučnih činjenica. Međutim, njegov ključ za održavanje forme naučnosti i objektivnosti, bilo je da, između ostalog, u etnopsihološkom ocenjivanju dinarskog tipa ukaže na negativne karakteristike (Pišev 2013, 123–124). Upravo to je pristup koji je favorizovao Dvorniković: simulacija racionalnog i objektivnog metodološkog pristupa iznošenjem široke lepeze shvatanja uključujući i najekstremnije. Međutim, zaključci ni u kom slučaju nisu povezani sa iznetim perspektivama.

U tom smislu, Dvorniković se poziva na Cvijića kada zaključuje da je uticaj geografske sredine na narod nesumnjiv ali da različite grupe reaguju različito na istu

životnu sredinu (o Cvijiću v. Палавестра 2011a, 153–163). Poziva se na Jana Dušeka da bi ustvrdio da se kultura stvara u nizini ali iz gorštačke energije koja u nju silazi (Дворниковић 2000 [1939], 253). U svakom slučaju, tek načelno pominjući ideje Lea Frobenijusa, Fridriha Racela ali i Milana Jovanovića–Batuta, zaključuje da je, ipak, Jugoslavija takav prostorni okvir na kojem nije jednostavno nastajanje homogenog istorijskog naroda.

> *„Ujedinjenje svih tih zemalja moralo je da prođe vekovno unutrašnje vrenje i dozrevanje, mučan proces sekundarne, istoriske homogenizacije, posle delimično izgubljene praistorijske homogenosti od dolaska na balkanski jug”* (Дворниковић 2000 [1939], 257).

4.3.4 Postanak, geneza i diferenciranje jugoslovenskog naroda

Svoj osnovni cilj Dvorniković je postigao analizirajući dva, po njemu, ključna faktora: rasnu i etničku prošlost Jugoslovena. Za njega je bilo važno da prikaže prirodnu istoriju jugoslovenskog naroda, da bi se razumele najdublje rasno–biološke i etno–biološke sile. Najdublji sloj za analizu bili su homogeni Prasloveni.

> *„Ali, između ovog istorijskog početka i početka praslovenske davnine mi imamo da se obračunamo sa maglovitim i jedva istoriski uočljivim tipom ‘Prasloven’. Pre svog dolaska na jug Jugosloveni su bili samo ogranak Praslovena, i rasno i etnički.* ***Praslovenstvo*** *ostaje prema tome najstarija komponenta, možemo kazati i* ***osnovica, jugoslovenskog tipa****, kasnije odvojenog od starog centralnog slovenskog etničkog bazena mađarskom invazijom u Panoniji i bajuvarsko–germanskim prodiranjem. Komponenta, rekosmo, najstarija; da li do kraja najjača – ostaje otvoreno pitanje”* (Дворниковић 2000 [1939], 271).

Veoma istaknuto mesto u oformljenju jugoslovenskog karaktera dato je Avarima sa kojima su Sloveni po dolasku na Balkan proveli dugo vreme u savezu. Sličnu ulogu u etnogenezi Jugoslovena dobiće Osmanlije vekovima kasnije, ostavljajući destruktivne tragove, podjednako u antropološkim i karakterološkim tragovima na Jugoslovenima.

> *„Avari su morali biti jedan mozgovno sužen, svakoj višoj kulturi nepristupačan, mongolski soj.* ***Bili su to savršeni primerci duboke 'varvarske psihologije'****: životinjski lakomi pljačkaši, gramžljivi sakupljači blaga koji su kao hrčkovi vukli u nekakve podzemne jazbine ograđene zidom i nasipom (glasoviti 'hringovi'), brutalni paraziti na telu i duši svojih podanika, a uz to, izgleda, na sadističkoj bazi svirepi mučitelji. […] Mnogo od toga 'groznog' primili su i Sloveni od svojih avarskih gospodara"* (Дворниковић 2000 [1939], 291).

Avarska populacija Slovene je zarazila „mongolskim serumom" još u putu, kako je izneto u „*Karakterologiji Jugoslovena*". Međutim, važnije pitanje ticalo se toga koga su Sloveni zatekli u novoj postojbini. To pitanje je tretirano kao trako–ilirski sloj u psihi i rasi Jugoslovena. Međutim, Dvorniković je priču o mešanju stanovništva učinio izuzetno razuđenom. Smatrao je da su Sloveni zatekli romanizovane Ilire, ali da je veliko pitanje u kom stepenu i u kom obimu su bili romanizovani. Zatim je otišao korak dalje u dubinu vremena, i analizirao na koga su naišli Indoevropski, nordijski, ksantodolikohokefalni Iliri uz Tračane i Grke? Smatrao je da je reč o stanovništvu koje je deo velikog praindoevropskog mediteranskog lanca, odnosno da su to crnomanjasti i brahikefalni ljudi, onižeg rasta koji se identifikuju sa Alarodima ili Pelazgima. Upravo ovoj populaciji su pripisani Vasićevi nalazi iz Vinče (Дворниковић 2000 [1939], 292). Ovaj najdublji i najstariji alarodski sloj, iz ove perspektive, se probijao kroz sve etničke i rasne slojeve koji su došli posle (Grci, Iliri, Tračani, Kelti, Rimljani, Germani, Sloveni). Tako je sve ove severnjake rasom, klimom i zemljom menjao jug (Дворниковић 2000 [1939], 293). Navedeno naslojavanje nije tako jednostavno, već odnosi između slojeva

podležu određenim zakonitostima i navodno podrazumevaju određene procese. Tu na scenu stupaju etnogenetska prolamanja i metamorfoze rase, obješanjenja vrlo slična onim koja je za Jugoslovene uspostavio Županić pozivajući se na Mendela.

> *„I zato je interesantno posmatrati proces kako su gotovo svi severni indoevropski, većinom nordiski,* ***došljaci bili apsorbovani i duboko transformisani u klimatskoj i etničkoj retorti*** *prastarog mediteranstva. […] Iliri su mogli da prime preindoevropske elemente u svoj jezik, kao što uostalom i u današnjoj jugoslovenskoj toponomastici ima još preindoevropskih tragova. Odlučuje okolnost da li imamo na umu preistorijske Pra–ilire ili kasne, u mnogom već izmenjene, pa i kroz romansku retortu propuštene Ilire koje su Sloveni u VI veku zatekli na Balkanu. Te kasne, romanizovane, Ilire zamišljamo kao visok, dinarizovan, tamnije pigmentisan soj ljudi: današnji Dalmatinci ili Crnogorci. Na njima se do VI veka posle Hrista bio izvršio onaj isti proces koji se kasnije, u toku srednjeg veka, desio se i sa Jugoslovenima:* ***dinarizacija, pigmentacija i brahikefalizacija*** *– iz iste tamne alarodiske ili hetitoidske prapodloge Balkana"* (Дворниковић 2000 [1939], 293–294).

Dvorniković pominje zakone etničkih rubova i prebacivanja etničkih slojeva, zahvaljujući kojima na Balkanu žive arhaične populacije poput Cincara ili Albanaca. Na primer, u velikim lomljenjima i prebacivanjima etničkih slojeva na Balkanu (tokom Seobe naroda), jedan deo trako–ilirskog stanovništva je ostao duž etničkih pukotina. Odnosno, onde gde je popuštala asimilatorska snaga Slovena, očuvala su se stara etnička ostrva (Дворниковић 2000 [1939], 298). Na to, vredi dodati, da je Dvorniković smatrao da se nacionalistički jugoslovenstvo ne može nadovezati na ilirstvo, ali da se etno–biološki i rasno–istorijski nužno nadovezuje.

„U jednom izvesnom smislu Jugosloveni i jesu Iliri. I krv i zemlja ilirizovala je Jugoslovene od ranog srednjeg veka. Istina, Sloveni su morali doći u povećem broju jer inače ne bi mogli starosedeocima da nametnu svoje ime i jezik. […] Na Jugoslovenima se samo ispunio poznati i osveštani etno–biološki i etno–peristatički zakon. Dok je još na panonskom severu ostao prilično sačuvan slovenoidni, severo–slovenski tip Jugoslovena, na dinarskom Kršu prorastao je iz Jugoslovena prastari Ilir–sa nekim još dubljim rasnim i etničkim modelom u sebi” (Дворниковић 2000 [1939], 303).

Ne samo da dolazi do rasne i etničke promene, već došljaci po ovom modelu preuzimaju „starobalkanske životne forme”. Isti fenomeni su opaženi naročito u kraškim predelima kod starih Ilira, njihovih romanizovanih potomaka, kao i kod Albanaca i Jugoslovena, što je Dvorniković objasnio kontinuitetom životnih oblika i zajedničkim biotopom. Jedna od tih „životnih formi” ogleda se u tome što su svi fanatični branioci svoje zemlje.

„Kao nekad ilirski Batoni protiv Rimljana – i isto tako prekasno! – Skender–beg Kastriota diže Albaniju protiv Turaka” (Дворниковић 2000 [1939], 305).

U snopu važnih etničkih uticaja, neophodno je pomenuti osmansku ili tursku epohu, za koju Dvorniković vezuje orijentalizaciju Jugoslovena. Ovaj proces je nazvao psihičkom i fizičkom deslovenizacijom.

„Ova reorijentalizacija Slovena u kojoj Turci, kulturno neproduktivni, u stvari nisu bili nosioci nego samo ***posrednici****, reorijentalizacija duhovna i, makar delimična! – re–armenizacija fizička,* ***jedan je od najinteresantnijih ali i najzamršenijih čvorova u etnogenezi****–i duši! – Jugoslovena. Draž toga pitanja mi ćemo potpuno osetiti tek na*

samom etnopsihološkom i folklornom terenu: u melosu, pesmi, epu, religioznom kultu, u persiskoj šari na crnogorskom jataganu kao i na nomadskom ornamentu na kožuhu slavonske snaše" (Дворниковић 2000 [1939], 310–311).

Zaključujući konstrukciju o etnogenezi Jugoslovena, Dvorniković ukazuje da su za transformaciju praslovenskog supstrata u jugoslovenski amalgam ključni bili sledeći faktori: 1. doseljenje na jug; 2. stapanje sa zatečenim starosedeocima; 3. turska epoha. Zahvaljujući svemu ovome dolazi do procesa dinarizacije, što je zapravo preimenovana brahikranizacija kod Županića. Moguće ih je ispratiti samo ako se osmatra stratigrafija jugoslovenske rase (Дворниковић 2000 [1939], 316).

*„**Stratigrafija 'jugoslovenske rase'** mnogo je dublja, komplikovanija i starija nego što to na prvi mah izgleda. […] Mnoge crte i osobine današnjih Jugoslovena mogu se genetički shvatiti samo na ovoj utaloženoj podlozi. […] Zanimljiva je jedna vrsta pojava koja se može shvatiti samo iz ove slojevite strukture naroda kao istoriskog lica: **rudimentarne 'atavističke iskrice'** koje izbijaju kadkad i iz najdubljih slojeva do same površine vidljivih karakternih crta i duševne fiziognomike. Ta 'svetlucanja odozdo', stare zaspale pa oživele dispozocije, javljaju se kadgod i u kolektivnoj narodnoj psihi kao zaostali tragovi davno stečenih rezidua, a izbijaju na videlo samo pod izvesnim okolnostima, kao nekim pukotinama svesno–psihičke površine i pojedinca i kolektive. Kad tako i čitavi stari slojevi iskoče na površinu i za čas postaju dominantni, mi moramo gotovo pomišljati na neko **'mendelovanje'** starijih i novijih komponenata u uslojenoj istorijskoj psihi"* (Дворниковић 2000 [1939], 316–317).

Ideja o atavističkim iskricama među Dvornikovićevim zaključcima nije nasumično metaforično objašnjenje. Ona ima svoje zaleđe u antropologiji ili uže, u istoriji ideja o biološkom determinizmu ljudi. Kao što je Ernest Hekel smatrao da je ontogeneza kratka rekapitulacija filogeneze (teorija rekapitulacije ili embriološki paralelizam), a Edvard Tajlor video mogućnost rekonstrukcije najranijih faza ljudske kulture na osnovu načela jednobraznosti preživelih kulturnih preostataka (sirvivala), tako je Čezare Lombrozo (*Cesare Lombroso*, 1835–1909) u zločincima prepoznavao primere evolucionog atavizma. Lombrozov svetonazor iz oblasti kriminalne antropologije je jedan od najuticajnijih u antropometrijskoj tradiciji uopšte, a imao je svojih odjeka i paralela u okvirima antropologije nemačkog govornog područja. On je video zločinca kao atavističko biće koje u sebi reprodukuje divljačke nagone primitvnog čovečanstva i nižih životinja. Atavizam je telesan i uman, ali je prema Lombrozovom mišljenju sreća što zločince možemo prepoznati po njihovoj anatomiji, odnosno telesnim znakovima ili stigmama. U poređenju zločinaca sa životinjama i "ljudima nižih rasa" prepoznaju se osnovni argumenti rekapitulacije. Lombrozo je tražio takozvane „majmunske stigme" kod ljudi – deblja lobanja, jednostavni lobanjski šavovi, velika vilica, izbočenost lica u odnosu na lobanju, srazmerno duge ruke, preuranjene bore, nisko i usko čelo, velike uši, odsutnost ćelavosti, tamnija koža, oštriji vid, manja osetljivost na bol. Na Međunarodnom kongresu o kriminalnoj antropologiji 1886. godine, ovaj uticajni naučnik je dokazivao da prostitutke često imaju stopala kao majmuni, kojima lako hvataju, odnosno palac na nozi im je znatno odvojen od drugih prstiju. Upoređenja su išla i ka drugim, još „primitivnijim" bićima – istaknuti podočnjaci i pljosnato nepce slično je kod lemura i nekih zločinaca. Po istom principu, koji neosnovano učvršćuje vezu između degeneracije i rangiranja rasa/socijalnog rangiranja u evropskim društvima, bio je objašnjen hromozomski poremećaj koji se najčešće naziva „Daunov sindrom". Naime, engleski doktor Džon Daun (John Langdon Haydon Down) je u članku „*Opažanja o etničkoj klasifikaciji idiota*" tvrdio da mnoge osobe sa ovim poremećajem imaju anatomska obeležja nižih rasa, u odnosu na sopstvene roditelje (Gould 2003, 141–174). Dvorniković je na podlozi opisanih

ideja rekapitulacije, uz rasnu antropologiju i etnografiju, konstruisao ideju o biološkom determinizmu Jugoslovena. Ideja o Jugoslovenima kao varvarima, široko zastupljena među jugoslovenskim intelektualcima u međuratnom periodu, dobila je naučnu relevantnost zahvaljujući Vladimiru Dvorniković̂u krajem tridesetih godina XX veka (Yeomans 2007, 83–117).

Etnogeneza Jugoslovena izneta u delu Vladimira Dvornikovića može se smatrati opštim mestom u jugoslovenskoj kulturi, kao i tumačenjem koje je ušlo u okvire „normalne nauke" u različitim oblastima. Snaga i žilavost ovog narativa, kao i njegove brojne transformacije u akademskim krugovima, vidljive su u do danas zastupljenim pseudonačnim tumačenjima prošlosti, u kojima se ne preza od promocije rasizma, implicitnog fašizma i eugenike (*up.* Јовановић1992).

Odnosno, pošto je naracija o varvarskom karakteru sopstvenog identiteta povezana sa rasnim idejama iznetim u delu Nika Županića i Vladimira Dvornikovića, vredi preispitati njihov uticaj na arheološke interpretacije o etnogenezi, od trenutka kada domaća arheologija dobije obrise utemeljene discipline sa velikim brojem delatnika i institucija, tj. u drugoj polovini XX veka.

Poglavlje 5
„Sporedni kolosek"

shvatanje varvarstva u kontekstu zasnivanja kulturno-istorijske arheologije u Srbiji

"Grbić je u periodu između dva rata na neki način uvek bio na sporednom koloseku. Tu ima i njegove lične krivice. (…) Kada je došao ovde, on se nekako utopio u sredinu koja nije naročito povoljna za rad na arheologiji"

Milutin Garašanin

(Babić, Tomović 1996, 80)

5.1 Međuratne slike o varvarstvu u srpskoj arheologiji

Poglavljem o "sporednom koloseku", odnosno o idejama Miodraga Grbića, kao prethodnici velike paradigmatske promene, zapravo se proširuje vizura posmatranja istorije srpske arheologije, što podrazumeva praćenje većeg broja aktera i njihovih istraživačkih opredeljenja. Dok su u prethodna dva poglavlja reflektori bili upereni vrlo usko, u Miloja M. Vasića i rasne ideje razvijane u domaćoj sredini, pažljiva kontekstualna analiza zasnivanja kulturno-istorijske arheologije zahteva osmatranje celokupnog pejzaža. Manje je reči o mitskim disciplinarnim junacima, a više o konkretnim doprinosima u pogledu donošenja novog znanja i uvođenja paradigmatske promene. Posledično, razumevanje varvarstva dobilo je, u ovom novom ambijentu, specifične obrise.

Za trajno osporavanje Vasićeve interpretacije Vinče, ključna je bila kritika njegovih nekadašnjih studenata u periodu nakon Drugog svetskog rata. Uprkos tome, može se ustvrditi da konceptualne osnove koje je Vasić postavio nisu u potpunosti iščezle kao deo nasleđa srpske arheologije. Na meti kritike, pre svega je bila hronologija Vinče. To se ne može reći za razumevanje odnosa civilizacije i varvarstva, koji je Vasić razvio u srpskoj arheologiji.

Međutim, pored ovog vrlo važnog aspekta razumevanja varvarstva, koji je vezan za glavne tokove srpske arheologije u periodu između dva svetska rata, može se ukazati i na druga shvatanja. Na primer, u tekstu o keltskoj umetnosti iz 1939. godine, Miodrag Grbić piše da je keltska varvarska kultura na području Jugoslavije vrlo slaba, jer su Kelti naišli na halštatsku kulturu koju nisu mogli tako lako da nivelišu i unificiraju.

> „*U ranim istorijskim vremenima Grčke i Italije poznati su Kelti kao osvajačka varvarska nacija, koja je nagrnula sa Severa i u kratkom međuvremenu osvojili Rim i Delfe i zavladala ogromnom teritorijom Galije, sadašnje Francuske, do Galatije u Maloj Aziji. Tada se pod pojmom varvar skrivao i prezir za narode čija se civilizacija nije mogla meriti sa progresivnim kulturama antičkog sveta i čija je umetnost nosila sve osobine početništva i nesigurnosti. Savremena preistorijska nauka, oslobođena baš od predrasuda Starog Sveta, tražila je i našla kod tih varvara, koji su živeli preistorijskim životom i u doba kada je Grčka i Italija poznavala već pismo i imala visoku klasičnu umetnost, vlastitu umetnost. Ova je obično bila dekorativna, ali je stremila slobodi i želela da se otme od uokvirenih formi ukrasa na grnčariji, oruđu, oružju i nakitu. U toj borbi za emancipacijom preistorijskih umetnosti ogleda se lepota. Ona je izražena ili vlastitom invencijom i autohtonim elementima, ili vešto prerađenim stranim uticajima, ili u srećnoj kombinaciji domaćeg i stranog, što je davalo novu draž i stvaralo perspektive u evoluciji ove osnove. Među preistorijskim umetnostima Kelti su možda doterali najviše zbog urođenih dispozicija i okolnosti koja ih je dovela u direktnu vezu i sa Grcima i sa Rimljanima*” (Грбић 1939, 178).

U ovom slučaju postavljena je kategorija varvarska umetnost, koja ako se bolje razmotri, sadrži opozite. Rezultati istraživanja antropologije materijalne kulture koja

su orijentisana ka artefaktima opredeljenim kao „primitivna ili tribalna umetnost", ukazuju da upotreba ove taksonomske odrednice uvodi vrlo širok prostor za interpretaciju. Naime, pridevi primitivno ili varvarsko se lako uzglobljuju u različita, vrednosno jasno okarakterisana, značenja. Dakle, reč je o maglovitim terminima, koji se povezuje sa konstrukcijom kolektivnog identiteta, koji je inferioran u odnosu na Zapadnu civilizaciju. Sa druge strane, upotreba reči umetnost ukazuje na pozitivan, savremenim merilima bliži karakter. Upravo se u sažimanju suprotnosti krije mogućnost, da se pod ovim terminološkim kišobranom sagledaju određeni fenomeni bez kritičke oštrice, a u skladu sa poželjnim interpretacijama (Mayers 2006, 265–280).

Slično Grbiću, Nikola Vulić je 1938. godine pisao o najstarijoj „primitivnoj" umetnosti. On daje nešto širu perspektivu, ukazujući da čak i Zulu–Kaferi i Hotentoti imaju umetnost. Za područje Jugoslavije, on ukazuje hronološkim redom na primere koji se izdvajaju. Naročito ističe ilirsku umetnost koja je, prema njegovom sudu, u potpunosti nestala pred rimskom vladavinom.

> „*Ali se ne može poreći da su Iliri bili narod veoma obdaren za umetnost. Zahvaljući otkopavanjima naših vrednih preistoričara, na mnogo mesta kod nas izvađena su iz zemljinih nedara dragocena blaga ilirskog porekla. (…) Nekoliko interesantnih ilirskih predmeta nađeno je u arhajskoj nekropoli kod Trebeništa (kod Ohrida). Ali najznačajnije stvari iz Trebeništa ne spadaju ovamo. Ali divni krater s konjanicima u reljefu na vratu i s ručicama bogato ornamentisanim i u obliku volute onaj isto tako divni tronožac s meduzama na kom je taj krater stajao; onaj drugi tronožac s konjma, lavovima i ljudima koji leže na sofama; naposletku, onaj sjajni šlem s konjanicima od zlata – to sve nije domaći, lokalni rad, nego import iz Grčke. Ali i ovi importirani predmeti pokazuju da su Iliri imali mnogo smisla za umetnost i lepo*" (Вулић 1938, 378).

Zatim, uspostavlja vrednosne sudove o rimskoj kulturi, spram ilirske primitivnosti,

koja iz ove perspektive po prirodi stvari mora biti nadvladana.

> *„Ilirska umetnost uopšte ne može da se meri sa rimskim. To je umetnost jednog* ***primitivnog naroda****, iako darovitog. Rimljani idu već stotinama godina pre osvojenja Ilirije u školu savršenih grčkih umetnika. Osim toga oni su jedan* ***visoko kulturan narod****, koji je tim samim morao imati i razvijenu umetnost. I kao što to uvek biva da* ***nekultura ustukne ispred kulture****, tako je i u ovom slučaju* ***savršenija*** *rimska umetnost potisla ilirsku umetnost potpuno*" (Вулић 1938, 379).

Pošto se Vulić pre svega bavio rimskom provincijalnom arheologijom, njegove interpretacije se pretežno tiču odnosa Rimske države i domorodačkog stanovništva zatečenog na Balkanu, koji on pojmi kao asimetričan. Reč je o interpretaciji koja je nastala po uticajem koncepta romanizacije, koji je zasnovan na tumačenju istorijskih izvora i opšte društvene teorije s kraja XIX i početka XX veka. Koncept je zamišljen kao širenje rimske vlasti i rimske kulture među stanovništvom koje je uključivano u okvire rimske države, pri čemu je ovaj proces vodio ka njihovom postajanju Rimljanima, koji se navodno ogleda u promeni materijalne kulture. Na bazi istraživačkih tradicija koje je zasnovao Teodor Momzen, romanizacija je bila shvaćena kao jednosmeran prenos blagodeti civilizacije varvarskim populacijama, koje su u uslovima uspostavljenog mira napredovale u svom razvoju (Mihajlović 2012, 709–711).

Treba reći da pominjanje varvara kod Vulića ima i hronološku konotaciju, odnosno tiče se „seobe naroda" ili ranog srednjeg veka.

> *„Rimsko carstvo je propalo krajem V veka. (…) Glavna su dva uzroka: unutrašnji nemiri i napadi i* ***invazije varvarskih plemena****. (…)*
> *Usled ovih varvarskih najezda koje su plavile rimsko carstvo, u našim oblastima silan je svet propao, nešto od mača, nešto od gladi i boleštine. Varvari su uništili veliki deo stanovništva i najveći deo rimske kulture.*

Varoši su rušene i paljene, te su s njima propadali i centri civilizacije. Naše zemlje naselili su novi narodi, s kojima u njima počinje u svakom pogledu nov život. Seoba naroda znači, dakle, kraj rimske imperije i rimske epohe.
Ipak, ***varvari*** *nisu potpuno uništili rimski svet. Nije sa njihovim dolaskom iščezlo apsolutno sve što je bilo rimsko. Jedan deo materijalne kulture ostao je pošteđen; tako reći, fizički, je bilo nemoguće zbrisati je potpuno sa lica zemlje. A ti ostaci rimske civilizacije vršili su* ***blagotvoran i znatan uticaj na zavojevače****. Isto tako jedan deo stanovništva nije propao u užasnoj bujici, nego se ispred nje povukao u brda i primorje. Taj* ***elemenat*** *je i dalje bio* ***nosilac i propagator rimskog duha****. S njim se sačuvao u izvesnoj meri i latinski jezik u našim krajevima. Tih "Romana" ili „Vlaha", kako su se nazivali starosedeoci iz rimskih vremena i njihovi potomci, bilo je najviše u primorju"* (Вулић 1921, 41–42).

Za razliku od Vasića, za Vulića i Grbića varvari su doslovno *drugi* u odnosu na *civilizaciju* i njene vrednosti, što je bio standard onovremenog arheološkog promišljanja. Preispitivanje i napuštanje koncepta romanizacije u okvirima klasične arheologije krajem XX veka, snažno je doprinelo drugačijem, vrednosno neopterećenom sagledavanju varvara. Međutim, uticaj Vulićevih interpretacija, koliko god one bile utemeljene u naučnim strujanjima svog doba, bile su skrajnute u lokalnoj arheološkoj zajednici. Dakle, Grbićev uticaj je, sticajem okolnosti, bio neuporedivo veći u odnosu na Vulića, mada su obojica u periodu između dva rata bili u senci autoriteta Miloja M. Vasića (Novaković 2011, 389–390; Mihajlović 2012; Janković 2013, 753–756; Palavestra 2013).

5.2 *Muzejski kurs* kao okidač paradigmatske promene

U širokom spektru tema koje su zaokupljale arheologe u Srbiji do Drugog svetskog rata, pored Vasićevih stanovišta, od naročitog značaja su pretpostavke koje možemo

pronaći u delu Miodraga Grbića (između ostalog i o varvarima). To se naročito može tvrditi zbog uloge koju će tzv. *Muzejski kurs*, koji je Grbić organizovao, imati u istoriji srpske arheologije (Bandović 2014, 629-648). Iz kratkog novinskog članka časopisa „*Kolo*" saznajemo da u Beogradu postoji „jedan miran kutak nauke i umetnosti" u specifičnim ratnim okolnostima:

> „*U današnjim teškim ratnim vremenima postoji u našoj prestonici jedan kutak u kome ne miruju muze. To je Muzej Kneza Pavla, jedan od onih retkih muzeja Evrope u kome i dan danas postoji živa kulturna delatnost. Uprava Muzeja čini velike napore da ne samo sačuva i održi sve ono što je stečeno, već i po mogućstvu i unapredi ovu instituciju. Među ostalim delatnostima ističe se rad muzejskih stručnjaka na stvaranju radnog podmlatka. Obrazovan je tečaj koji traje već više od godinu dana i na tom su tečaju slušaoci stekli kako šire poglede na umetnost i na problem čuvanja starina, tako i potrebno stručno zvanje u pogledu uređenja muzeja i konzerviranja muzejskih predmeta*" (*Kolo*, 1942).

Naime, Miodrag Grbić je tokom Drugog svetskog rata preuzeo dužnost honorarnog načelnika u Ministarstvu prosvete, tako da se založio, da se pri Muzeju održava jednogodišnji kurs koji bi mladima omogućio sticanje znanja iz arheologije, istorije umetnosti i muzeologije. Kako ističe Lidija Ham–Milovanović: „Bila je to jedinstvena prilika za nove naraštaje koji su stasavali u vreme okupacije, jer je Beogradski univerzitet bio zatvoren i nije upisivao nove studente" (Хам–Миловановић 2009, 121–122). Na osnovu dnevnika rada muzejskog kursa (tzv. tečaja za spremanje muzejskog podmlatka koji je trajao od 1. aprila 1942. do 28. avgusta 1944. godine), saznajemo da je Milan Kašanin predavao istoriju umetnosti, Miodrag Grbić arheologiju i muzeologiju, Vladimir Mošin i Svetozar Dušanić numizmatiku, a Ivan Zdravković arhitekturu. Gostujući predavači iz srodnih institucija su bili: Borivoje Drobnjaković, Ljubica Janković, Đorđe

Radojičić, Mirko Barjaktarević, Đorđe Mano–Zisi i Radivoje Ljubinković. Tokom rata, u Muzej su kao volonteri došli Dejan Medaković, Darko Bogosavljević, Draga Aranđelović (kasnije Garašanin) i Milutin Garašanin (Хам-Миловановић 2009, 121–122). Prema razgovorima sa Milutinom Garašaninom, koji su vodili Staša Babić i Miodrag Tomović, kurs su pohađali: Jovan Kovačević, Katarina Ambrozić, Ivanka Nikolajević, Radmila Antić i Dobrosav Pavlović (Babić, Tomović 1996, 16). Grbić, u autobiografiji, navodi da su na kursu bili među arheolozima još i: Vladimir Milojčić, Dušanka Vučković–Todorović, Irma Čremošnik, Rajko Veselinović i Beli Popović. Ovom tečaju su bili bliski i Radivoje i Mirjana Ljubinković. Uz njih, Grbić se seća iz ratnog razdoblja, iz Gradskog muzeja, levičara i arheologa, Fani Politeo-Vučković, koja je nastradala 1942. godine (Grbić 1956, 20). U svakom slučaju, može se reći da je ovaj kurs bio presudno iskustvo za generaciju Vasićevih predratnih studenata. Kako svedoči Milutin Garašanin:

> *„Grbić je bio* ***prvi koji nas je naučio*** *osnovnim elementima praistorije i podele kultura. Ceo materijal je praktično prošao kroz naše ruke. Kad vi perete keramiku, posle toga je klasirate, vi upoznajete to sve. Tako smo Lalka i ja to vrlo dobro savladavali, a Grbić nam je jako pomagao u tom pogledu. Sem toga, dato mi je da sredim materijal vinčanske zbirke. Trebalo je da bude otvorena izložba i mi smo izvršili jedan izbor materijala zajedno sa Grbićem, tako da je zbirka bila otvorena 1942. godine. (…) I tako smo sve u svemu, radeći u Narodnom muzeju i preko toga muzejskoga kursa, vrlo mnogo naučili, i praktično nismo izgubili te četiri godine koje su bile pod okupacijom”* (Babić, Tomović 1996, 13–15).

Predratna generacija Vasićevih studenata zasnovala je nakon Drugog svetskog rata zajednicu koja bi se mogla nazvati kolektivom–mišljenja, čije su jezgro delom sačinjavali polaznici Grbićevog muzejskog kursa. Uglavnom je reč o studentima koji su otpočeli studije klasičnih nauka sa arheologijom na Filozofskom fakultetu u Beogradu, tridesetih godina

XX veka. Aleksandar Palavestra ističe da je ovaj prepoznatljivi kolektiv mišljenja, koji su sačinjavali Josip Korošec, Alojz Benac, Milutin Garašanin i Draga Aranđelović-Garašanin, nastao kao posledica otpora Vasićevim idejama. Najstariji među njima, Josip Korošec, otišao je na doktorske studije u Prag, gde je doktorirao na Karlovom univerzitetu kod Lubora Niderlea 1939. godine. Oni koji su osnovne studije završavali neposredno nakon rata u Beogradu, doktorirali su upravo na novoosnovanoj katedri u Ljubljani kod Josipa Korošeca. Recimo, Vasić i Milutin Garašanin su prekinuli komunikaciju zbog neslaganja oko datovanja Vinče. Za Garašanina to je bio jasan signal da doktorat na neolitsku temu u Beogradu nije bilo moguće braniti:

> *„U međuvremenu, negde 1947-1948 godine (…) bila su organizovana školska iskopavanja za mlade arheologe iz cele Jugoslavije. To je organizovano u Ptuju, iskopavanja je vodio Josip Korošec. Tu sam se onda upoznao sa njim i nizom drugih arheologa, koji su bili učesnici na tim iskopavanjima, poslati iz raznih krajeva Jugoslavije. Tu je bio Duje Rendić, Zdenko i Ksenija Vinski, Stipe Gunjača, Ivo Petričoli, Irma Čremošnik, Dušanka Vučković, Gavela, ja, Draga Garašanin, Jova Kovačević, Rastko Rašajski…(…) Eto, to se društvo sastalo, i upravo smo mi* ***uspostavili prvi put kontakt na jednoj široj jugoslovenskoj liniji****, među arheolozima. Tu sam se upoznao sa Koroščem, koji je inače kao student radio u vinčanskoj zbirci i rekonstruisao onaj veliki pitos. On je baš u to vreme postao profesor u Ljubljani. I on mi je predložio da dođem da branim disertaciju kod njega. Tako smo i ja, i Draga Garašanin, i Benac – jer i Benac svoju neolitsku temu ne bi mogao da brani kod Vasića—otišli u Ljubljanu”* (Babić, Tomović 1996, 20).

Dakle, izvlačenje ispod Vasićevog šinjela za čitavu jednu generaciju omogućila je Korošecova nezavisna pozicija, zahvaljujući doktoratu kod Niderlea, u čemu je Korošec pratio Grbićevo iskustvo. Naime, Miodrag Grbić je odbranio doktorsku disertaciju

„*Prerimsko bronzano posuđe na području Čehoslovačke*", takođe, kod Lubora Niderlea, ali 1925. godine (Гачић 2005; Novaković 2014, 101-103). U svakom slučaju, rasplitanje međusobnih odnosa unutar arheološke zajednice ne predstavlja anegdotske dodatke iz prošlosti discipline, već se na ovaj način utvrđuju tokovi prenosa znanja duž disciplinarnog kontinuuma. U odnosu na glavnu trasu srpske arheologije pre Drugog svetskog rata, koja je oličena u Vasićevoj interpretaciji Vinče, sporedne koloseke za protok ideja je mnogo teže rekonstruisati. Oni su u ovom slučaju, tim pre važni, što Vasićevo delo u drugoj polovini XX veka biva na svojevrstan način krivotvoreno i u velikoj meri zaboravljeno, za razliku od njegovog lika (Palavestra 2013, 681-715).

Ako ove probleme prenosa znanja razmotrimo i sa aspekta problema generacija u sociologiji znanja prema idejama Karla Manhajma, valja uočiti da je generacija pojam koji se ne odnosi na konkretnu društvenu grupu. Manhajm upoređuje pojam generacije po svom karakteru sa klasom, odnosno kaže da članove iste generacije vezuje, kao i kod klase, ista *društvena lokacija*. Za dodatno razumevanje nužno je dodatno razmotriti fenomen *raslojavanja iskustva*. Odnosno, činjenica da su neki ljudi rođeni u isto vreme, ili da se njihova mladost, zrelost i starost preklapaju, po sebi ne podrazumeva sličnost lokacije. Do slične lokacije dovodi to, da su neki ljudi u poziciji da dožive iste događaje i razmotre iste podatke, i što je najvažnije, da ovakva iskustva dovedu do slično *raslojene svesti*. Iz ove perspektive, ključna su formativna iskustva koja srastaju u prirodni pogled na svet (Manhajm 2009). U slučaju generacije čiji je Milutin Garašanin ključni predstavnik u beogradskoj sredini, kao formativna profesionalna iskustva mogu se opredeliti osnovne studije kod Miloja M. Vasića, Muzejski kurs pod Grbićevim patronatom i prva uvezivanja unutar jugoslovenske arheologije. Sva kasnija iskustva obično dobijaju značenje na osnovu prvobitnog skupa iskustava, bilo kao potvrda ili njegova negacija. Odavde proističe i da bilo koje dve generacije koje se smenjuju, mogu imati potpuno drugačije primarne orijentacije.

Iako rad Miodraga Grbića i Milutina Garašanina možemo okarakterisati kao fundamentalan za zasnivanje kulturno-istorijske arheologije, njihove arheološke tendencije

nisu sasvim identične. Grbić je započeo proces uspostavljanja kulturno-istorijske arheologije i sprovodio ga je u skladu sa iskustvima stečenim u okviru centralnoevropske arheologije, dok se u slučaju Garašanina ne može zanemariti da je osnovno obrazovanje u pogledu arheologije sticao kod Vasića, nakon čega je slušao *Muzejski kurs* kod Grbića, a doktorirao kod Korošeca. Milutin Garašanin je doprineo institucionalnom učvršćivanju kulturno-istorijske paradigme kao „normalne nauke", u okviru srpske, odnosno jugoslovenske arheologije.

Sa stanovišta transgeneracijskog prenosa znanja, od posebnog su značaja sledeće Manhajmove konstatacije:

> *„Podaci koji se prenose svesnim učenjem imaju ograničeniji značaj, i kvantitativno i kvalitativno. Svi stavovi i ideje koje nastavljaju da deluju na zadovoljavajući način u novoj situaciji i služe kao osnovni inventar grupnog života* ***nesvesno*** *i* ***nehotice*** *se predaju i prenose:* ***oni se upijaju, a ni učenik ni učitelj toga nisu svesni****. Sve što se svesno nauči ili usadi pripada onome što će tokom vremena nekako negde postati problematično i stoga izazvati izvesno promišljanje"* (Manhajm 2009, 360).

Još je važnije da se u procesu promene pređašnjih shvatanja u novi kontekst, događa gotovo nesvesno kondenzovanje, selekcija nasleđenih podataka, preoblikovanje zarad uklapanja u preovlađujuću novu situaciju. Stoga je potrebno, makar ukratko, i u izvesnoj meri pojednostavljeno, razmotriti širi kontekst prelaza iz jedne u drugu fazu srpske arheologije, odnosno razumevanje promene koja je nastala nakon Drugog svetskog rata. U skladu sa tim, valja razmotriti uvodne programske tekstove koje donose stručni časopisi u novim okolnostima. Tako u prvoj knjizi nove serije „*Starinara*" (organa Arheološkog instituta SAN), Đurđe Bošković piše „*Uvodnu reč*" uz dogovoreni „Opšti okvirni plan rada Arheološkog instituta Srpske akademije nauka". On ističe potrebu da se naučni rad planski razvije, prihvatajući podjednako pozitivne tekovine arheološkog rada

u prethodnoj Jugoslaviji, kao i opterećenja proizašla iz ranijih uslova rada. Kao pozitivno, on prepoznaje ljude, sa neosporno velikim iskustvom u tehničkom i terenskom radu. Iz kritike i ocene prethodnog, proistekla je i buduća orijentacija.

> *„S druge strane nasledno opterećenje (…) To je prvo navika na potpuno izolovan, samostalan, individualistički rad, rad koji ne trpi nikakvu plansku disciplinu, koji ne želi da se podvrgne nikakvim korekcijama koje bi mogle proizaći iz planske radne povezanosti sa drugima. Takav rad heterogen, do anarhizma, vodi uzaludnom trošenju energije na savlađivanju već poznatih pa čak i savladanih teškoća, vodi često postizanju već ranije ostvarenih, a ponekad čak i potpuno pogrešnih rezultata. (…) Otuda i njihovo bežanje u nauku kao u kakav magiski začaran zamak, bežanje od života, bežanje od svih onih realnih problema, koje je život pred njih postavljao,—otuda i izolovanje same nauke od života, stvaranje nekakve „čiste", bezživotne nauke, stvaranje nauke radi nauke"* (Бошковић 1950, 3—4).

Važnije od primicanja ideološkim potrebama upotrebom sintagmi „ovladavanje dijalektičkim materijalizmom", „prožimanje dijalektičnom metodom i materijalističkim naučnim tumačenjem", jeste osmišljavanje plana rada Arheološkog instituta i raspodela uloga unutar kolektiva. Osnovni cilj je bilo proučavanje prošlosti jugoslovenskih i južnoslovenskih naroda, a posebno Srba, na osnovu arheološke dokumentacije.

Unekoliko je drugačija orijentacija časopisa „*Živa Antika*" koji je izlazio u Skoplju, o čijem programskom usmerenju u prvom broju piše Milan Budimir. On ukazuje da se puno zna o tome koliko današnje kulture duguju antičkoj kulturi, ali da se vrlo malo zna o vezama balkanskih Slovena i antičke kulture. Budimir se koristi „naprednom dijelektikom" i „naučnim socijalzmom" da bi opravdao predmet svojih istraživačkih preokupacija (*up.* Budimir 1951; Mihajlović 2013).

„Trudićemo se da pokažemo našim drugovima da naše zemlje, za razliku od mnogih drugih zemalja, čine sastavni deo kulturne oblasti antičke. Trudićemo se da pokažemo našim drugovima da su u izgradnji antičke kulture uzeli vidnog i uspešnog učešća ***naši doslovenski preci****, koje smo u ovim zemljama zatekli i koji su nam predali mnoga antička shvatanja i mnoge antičke običaje, i, što je najglavnije, trudićemo se da pokažemo našim drugovima da za našu socijalističku kulturu* ***antika ne može biti mrtva muzejska stvar****, nego živ i nepresušni istočnik boljeg i naprednijeg života"*
(Budimir 1951, 4).

Za razliku od „*Starinara*", koji je arheološki časopis u kome se mogu naći i tekstovi iz drugih disciplina, „*Živa Antika*" je časopis iz klasične filologije u kome se tretiraju i arheološke teme, primarno iz balkanološke perspektive. Među grupama autora koji pišu za jedan, odnosno za drugi časopis, možemo prepoznati različite *generacijske jedinice*. Prema shvatanju Karla Manhajma, one predstavljaju mnogo konkretniju društvenu vezu nego realna generacija kao takva. Za one koji doživljavaju iste konkretne istorijske probleme, može se reći da predstavljaju deo iste realne generacije. Grupe unutar iste realne generacije, koje na drugačije načine razrađuju materijal svog zajedničkog iskustva, su zapravo odvojene generacijske jedinice. Zajednicu ljudi iste generacijske jedinice karakteriše istovremenost reakcija, određeni afinitet da se svi kreću u skladu sa zajedničkim doživljajima koji ih formiraju. One su orijentisane jedna prema drugoj, čak iako su u međusobnoj borbi. Ponekad određeni impulsi, specifični za određenu generaciju, mogu privući pojedine pripadnike ranijih ili kasnijih starosnih grupa. Takođe, Manhajm kaže da se najčešće jezgro stavova specifičnih za novu generaciju prvo razvija i primenjuje od strane preteča, koji su izolovani u sopstvenoj generaciji (Manhajm 2009). Posmatrano iz ove perspektive, početnu orijenaciju posleratnog „*Starinara*" možemo vezati za Miodraga Grbića kao preteču, dok je arheološki deo „*Žive Antike*" spregnut za

Miloja M. Vasića, koji je imao svesrdnu Budimirovu podršku.

Uprkos razlikama u interpretaciji pojedinih segmenata prošlosti kod različitih „generacijskih jedinica", važno je uočiti da među njima postoje brojne sličnosti i da ih možemo interpretirati kao „opšta mesta" ili neupitna znanja za celu generaciju istraživača (Stoczkowski 2008, 346-359). Upravo ti stavovi, koji se preklapaju kod Vasićevih, Grbićevih i Vulićevih disciplinarnih naslednika, imaju snagu da budu preneti u znanja narednih generacija. Jedno od tih nepreispitivanih shvatanja u periodu nakon Drugog svetskog rata, je razumevanje pojmova varvari, varvarstvo i varvarizacija, koji sa sobom nose određene konceptualne mehanizme koji ne moraju biti razrađeni, niti eksplicirani. Međutim, to ne umanjuje njihovu snagu da utiču na način interpretiranja prošlosti u arheologiji. U kontekstu stvaranja mnogo veće mreže arheologa u Srbiji i njihove intenzivne saradnje sa drugim jugoslovenskim arheolozima, ovi termini su ipak dobili razuđenija polja značenja.

5.3 Zasnivanje kulturno-istorijske arheologije u Srbiji

Shvatanje istorije discipline najčešće se predstavlja kao neprekinuti lanac ključnih autoriteta i njihovih ideja. Ipak, ovom važnom polju, u kome se ističu veliki arheolozi i velika otkrića, može se pristupiti i posredstvom drugih metodoloških ravni. Na primer, razvoj arheološke zajednice u Srbiji može se analizirati na osnovu kritika i prikaza objavljivanih u stručnim časopisima. Reč je o sadržaju stručnih listova koji se posmatra kao usputno i nevažno štivo. Međutim, reč je o jezgrovitim pregledima onog što se u zadatom kontekstu smatra važnim. Najzastupljenija praksa je prepričavanje sadržaja knjige ili časopisa koji se prikazuju, dok se ređe događa da autori prikaza oštro kritikuju ili izrazito srdačno ističu značaj određene publikacije. Tačke u kojima prikazi izlaze iz šina jednoličnog rezimiranja, najčešće predstavljaju indikatore, koji su važni za kontekstualizaciju ključnih ideja. Takva mesta u tekstu ili predstavljaju pocrtavanje pravog istraživačkog puta ili određuju granice između „dobre nauke" i stranputica. Slično se mogu tretirati i druge marginalije, kakvi su povremeno prisutni nekrolozi i izveštaji o kongresima i izložbama.

Na ovaj način biće tretiran ključni arheološki časopis „*Starinar*", za period između

1950. i 1960. godine, u cilju razumevanja prenosa i proširenja značenja pojmova varvari, varvarstvo, varvarski, u kontekstu zasnivanja kulturno-istorijske arheologije u Srbiji nakon Drugog svetskog rata. U ovom periodu izašlo je sedam brojeva časopisa. U ovom periodu, urednik do 1955. je bio Vladimir Petković (1874–1956), a zatim Đurđe Bošković (1904–1990). Najveći broj prikaza u ovim brojevima napisali su Milutin Garašanin (1920–2002) i Miodrag Grbić (1901–1969). Među autorima se sreću i: Draga Garašanin (1921–1997), Đorđe Mano - Zisi (1901–1995), Rastislav Marić (1905–1961), Aleksandar Deroko (1894–1988), Svetozar Radojčić (1909–1978), Ivanka Nikolajević (1921–1990), Mirjana Ćorović - Ljubinković (1910–1996), Branko Gavela (1914–1994) i drugi.

Valja razumeti akademski kontekst na koji se naslanja stvaranje nove serije Starinara. Ilustrativna su sećanja Svetozara Radojčića, kod koga je, između ostalih, pisao diplomski rad Milutin Garašašnin.

> *„Moje prve godine na Beogradskom univerzitetu prošle su u teškom radu. Seminar istorije umetnosti spaljen je prilikom povlačenja Nemaca. Istoričari su mi dali jednu sobu u njihovom traktu, dvorišnu sobu levo od ulaza u istorisko odeljenje. U toj sobi sa staklenim vratima, bez peći, nalazili su se polomljeni instrumenti fonetskog otseka sa lepim policama. Kako ispočetka nisam imao knjiga u sobi su držane korpe sindikalne podružnice i u njoj je deljeno sledovanje krompira, jabuka, zeleni – one robe koju je dobijala sindikalna podružnica na raspodeli. (…)*
> *Tri godine, od 1946 do kraja 48 samo sam pisao skripta. (…) Potpuno predan pozivu, nisam osećao zamor. Voleo sam da predajem, uživao sam u svojim đacima. Bili smo bliskih godina, zajednički smo učili, zajednički smo se žurili da nadoknadimo godine rata. Možda je baš stvaranje iz ničega, od početka, imalo neke posebne draži. Navikao sam u logoru na najniže nizine prinudne askeze, nisam osećao mnogo*

oskudicu onoga komfora u kome sam živeo do 1941. Iskreno da priznam, u školskom ambijentu mojih prvih generacija osećao sam se beskrajno siguran – u svom carstvu – svoj na svome; i mi smo imali kao i ostale grupe svoje denuncijante, ali su oni bili besmisleni u jednoj kompaktnoj celini koja se spontano zanosila naučnim ambicijama" (Радојчић 2009, 54–55).

Period nakon Drugog svetskog rata za arheologiju i srodne discipline znači nešto drugačiji način rada, u odnosu na prethodni period. Odnosno, za prvu polovinu XX veka, karakteristično je suvereno vladanje pojedinaca –autoriteta za određene struke koji zauzimaju gotovo sav disciplinarni prostor. Kada je reč o arheologiji, govorimo o Miloju M. Vasiću; kada razmatramo istoriju umetnosti, koju je Vasić smatrao užom oblašću arheologije, reč je o Vladimiru Petkoviću. U posleratnom razdoblju na ovom polju učestvuje znatno veći broj delatnika, uz šta postoji svest o potrebi rada unutar profesionalnog kolektiva.

Časopis „*Starinar*" je u ovom periodu postao vezan za delatnost Arheološkog instituta (koji je osnovan 1947.). Prvi broj nove serije „*Starinara*" izašao je 1950. Iste godine, u Instut je došao Milutin Garašanin, koji svedoči da je u to vreme napravljen jedan generalni plan rada, u koji su se svi nastojali uklopiti. Direktor je u tom trenutku bio Vladimir Petković, a njegov pomoćnik Đurđe Bošković. Uz to, organizovano je da svi koji se bave arheologijom, budu članovi Arheološkog instituta, čak iako su već imali stalni posao (Babić, Tomović 1996, 21). Upravo zbog te sveobuhvatnosti, je ocenjivanje naučne orijentacije „*Starinara*" tako važno.

Na osnovu analize prikaza ovog časopisa za period između 1950. i 1961. moguće je uočiti dve najznačajnije naučne tradicije za zasnivanje kulturno-istorijske arheologije u Srbiji. Reč je dva izraza kulturno-istorijske arheologije, koji su oličeni u Gordonu Čajldovog i Luboru Niderleu.

5.3.1 Čajld kao orijentir novog paradigmatskog pejzaža

U kanonizovanoj priči o paradigmatskom razvoju discipline, za period kulturno-istorijske škole mišljenja vezujemo „negativca" Gustava Kosinu (1858–1931) i njegovu suprotnost, Gordona Čajlda (1892–1957). Knjiga „*Zora evropske civilizacije*" *(The Down of European Civilization*), koja je izašla 1925. godine učinila je Čajlda poznatom veličinom u evropskoj arheologiji. U njoj je predstavljena sinteza evropske praistorije do brozanog doba. Uz periodizaciju praistorije kao osnovni kriterijum, knjiga je organizovana na osnovu podele arheološke građe u regionalne kulture. Uz razradu i modifikacije Montelijusove ideje o difuziji ključnih napredaka sa Bliskog istoka ka Evropi, Čajld je uveo arheološku kulturu kao osnovni instrument i jedinicu arheološke interpretacije. Definiciju ovog pojma prvi put je jasno izneo u knjizi „*Dunav u praistoriji*" (*Danube in Prehistory*) iz 1929. godine. On je zapravo preuzeo Kosinin koncept arheološke kulture, tvrdeći da su arheološke kulture identične sa narodima (Trigger 1980; Olsen 2002, 36–37; Childe 2004, 191; Arnold 2008, 120–144; Bandović 2012, 630).

Njegovo razumevanje arheološke kulture se među centralnoevropskim arheolozima može porediti sa Leonom Kozlovskim i Erazmom Majevskim, koji su ukazivali da promene materijalne kulture ne ukazuju nužno na promenu etniciteta (Raczkowski 2011, 201). U tom smislu, značajna je promena počevši od tridesetih godina XX veka, kada je Čajld postao skeptičan prema snažnoj potrebi praistoričara da se bave gotovo samo definisanjem kulturnih grupa, u odnosu na druge moguće teme. Vrlo eksplicitno je odbacio vezu između rase i kulture (Olsen 2002, 37; Палавестра 2011a, 127–130).

U prvom broju „*Starinara*" (1950), Milutin Garašanin donosi prikaz četvrtog izdanja „*Zore evropske civilizacije*" iz 1947. godine. Nakon četvrt veka od prvog izdanja, Garašanin smatra da osnovna koncepcija knjige koja je rukovodila pisca u obradi materijalne kulture „različita od uobičajenih shvatanja praistorije u Evropi" (Гарашанин 1950, 257). Uprkos tome, po njemu je ovakav pristup realniji i prihvatljiviji, jer je baziran na socijalno–ekonomskim osnovama praistorijskog društva. Svakako, Garašanina najviše

interesuje promena Čajldovog stava po pitanju vinčanske grupe u ovoj knjizi, u odnosu na studiju „*Danube in Prehistory*". Iako, konstatuje određene manjkavosti, Garašanin zaključuje:

> „*Delo V. G. Čajlda postavlja izučavanje praistorije na jednu novu osnovu. Ono je u isto vreme odličan pregled materijalne kulture koji može dobro da posluži kao priručnik. Ono pokazuje* ***pravac u kome treba da se nepristrasno i objektivno „sine ira et studio"*** *usmere svoj rad i drugi preistoričari, kako bi se što pre došlo do* ***potpunije*** *i* ***stvarnije*** *slike preistorijskog doba Evrope nego što je za sada imamo"* (Гарашанин 1950, 257).

U „*Starinaru III–IV*" (1955) izlazi još jednom prikaz „*Zore evropske civilizacije*", doduše francuskog izdanja iz 1949. godine, koji je potpisao Miloje M. Vasić. Za razliku od ostalih prikaza, ovaj tekst ima naslov „*Povodom jedne knjige*" i napisan je dvojezično (na srpskom i francuskom jeziku). Takođe, uz prikaz stoji napomena: „Redakcioni odbor *Starinara* smatra za potrebno da izjavi da kritika prof. M. M. Vasića na knjigu V. Gordona Čajld–a, kao i način izlaganja, pretpostavljaju lično mišljenje i stav prof. M. M. Vasića" (up. Петковић 1955, 240). Vasićeva kritika je oštra, a pre svega se odnosi na Čajldovo shvatanje Vinče:

> „***Knjiga je kompilacija koju treba potpuno preraditi****. Ovde se ograničavam na to, da ukažem na one probleme koji me najviše interesuju i koje, držim, poznajem bolje od autora navedene knjige. Posle kratkog prikaza kultura Male Azije, Egeje i kopnene Grčke, pisac dolazi u oblast svojih* ***proizvoljnih hipoteza****, to jest u Makedoniju i, preko nje, u dolinu Dunava"* (Васић 1955, 233).

Vasić je mnogo pre ovog prikaza razgovarao sa Čajldom o Vinči. U knjizi „*Dunav u praistoriji*" (*The Danube in Prehistory*, 1929) prepoznaje se Vasićev uticaj na Čajldov

iskaz da su Vinču osnovali kolonisti iz Egeje, koji su tu došli preko donjeg Dunava u potrazi za ribom, a zatim su otkrili ležišta cinabarita u Šupljoj steni na Avali. U ovom slučaju, Čajld navodi da je reč o Vasićevom usmenom saopštenju. Aleksandar Palavestra smatra da Vasić nije imao razloga za razočaranje ranim Čajldovim interpretacijama, jer je Vinča bila jedna od ključnih tačaka za objašnjenje prodora egejskih prodora u Podunavlje. Međutim, nakon izlaska „*Preistorijske Vinče I – IV*" koja obiluje iscrpnim, ali neupotrebljivim informacijama, kritika Gordona Čajlda je postala vidljiva (Palavestra 2013, 700–701). Ako se, pak, vratimo Vasićevoj kritici, interesantno je zabeležiti da je u Knjigu inventara biblioteke na dan 16. 12. 1955. unet podatak o kupovini dve Čajldove knjige na francuskom jeziku (*L'aube de la civilisation européenne*, 1949; *L'orient prehistorique*, 1953), ali i separata iz „*Starinara*", u kome je Vasićev prikaz „*Povodom jedne knjige*".

Sasvim suprotno Vasićevim stavovima, Milutin Garašanin će još jednom u *Starinaru* IX–X (1959) pisati o šestom dopunjenom izdanju „*Zore evropske civilizacije*" (*The Down of European Civilization*, 1957). On kaže da je reč o dobro poznatom štivu za praistoričare, koje je postalo klasično delo.

> *„Delo V. G. Childe–a može se najtoplije preporučiti svakome ko se bavi praistorijskom arheologijom: početniku, jer mu daje odličan uvod ne samo u obilnu i raznovrsnu građu, nego svojom metodičnošću i akribijom i u stvarni, istinsko naučni metod arheološkog istraživanja i proučavanja; izgrađenim praistroričarima, jer će oni u njemu uvek naći odličnu sintezu, jasnu formulaciju problema, i u mnogim slučajevima i pravilno postavljena rešenja"* (Гарашанин 1959a, 393).

U istom broju „*Starinara*", povodom Čajldove smrti Garašanin piše nekrolog. On ističe da je Gordon Čajld bio neumoran na poslu, a naročito da je stalno pratio nova istraživanja i proučavanja. Čini se da je čuveni arheolog postavljen kao antiteza Vasiću jer je: „uvek rado primao diskusiju, i eventualne primedbe i zamerke, spreman da u slučaju njihove opravdanosti, otvoreno prizna zabludu i prihvati ispravku" (Гарашанин 1959b, 446).

Iz izveštaja Đurđa Boškovića o radu Arheološkog instituta za period od 1947. do 1957. godine, saznajemo da je Gordon Čajld posetio Beograd i održao jedno predavanje. O tome svedoči i Garašanin:

> *„Ja sam kontaktirao sa Hoksom (Hawkes), sa Čajldom (Childe)… Naravno ja sam onda bio balavac… Čajld je bio vrlo zainteresovan, mi smo ga doveli u Beograd, bio je u Subotici da vidi Nosu, putovao je kroz Srbiju…"* (Babić i Tomović 1996, 107).

Valja uvideti da je za posleratnu generaciju arheologa na čelu sa Garašaninom, Čajld bio pokazatelj generalnog pravca u kome se kretala arheologija. U izvesnom smislu njegov lik i delo trebalo je da zamene negativno iskustvo sa Vasićem[64]. U konkretnoj primeni generalnih trendova, način na koji je formulisana srpska kulturno–istorijska arheologija posle Drugog svetskog rata, ima mnogo više veze sa Merhartom ili Pitionijem.

Najpre se može reći da je varvarstvo termin koji se nedvosmisleno dovodi u vezu sa etnicitetima, odnosno narodima i nacijama. Zbog toga je važno razumeti kontekst u kojem su ideje o varvarstvu (a zatim i etnicitetu) nastajale polovinom XX veka u srpskoj, odnosno jugoslovenskoj arheologiji. Reč je o specifičnom trenutku kada zapadne arheologije zapadaju u krizu kulturno-istorijske paradigme, pre svega zato što su političke implikacije tumačenja vezanih za etnicitet, rasu, kulturna područja postale isuviše očigledne Dakle, dok je na generalnom planu osnovno oruđe kulturno-istorijske paradigme, arheološka kultura, dovedeno u pitanje, u krugovima srpskih arheologa pozivanje na Gordona Čajlda postaje orijentir zasnivanja sistematične naučne strukture (Babić 2014, 286–287).

Sa druge strane, treba razumeti da je pored arheološke kulture, nasleđe kulturno-istorijske arheologije i specifično shvatanje društvenog razvoja koje je utemeljio Gordon Čajld. Nakon odlaska u Sovjetski Savez 1934. godine, Čajld je u velikoj meri promenio

64 Interesantno je da je prilikom prvog susreta između Miloja M. Vasića i Milutina Garašanina, Vasić svom studentu dao Čajldovu knjigu. Nije sigurno o kojoj knjizi se radi.

svoj teorijski pristup. Od ovog perioda, on se intenzivno interesovao i pisao o temama koje se vezuju za socijalnu evoluciju pod uticajem marksizma, kako je on bio primenjivan u sovjetskoj arheologiji. Smatra se da je Čajld bio zainteresovan za pitanja društvenog razvoja i društvene promene još od vremena studija, kada se prvi put susreo sa radovima Adama Smita, Karla Marksa, Fridriha Engelsa, Herberta Spensera i Luisa Henrija Morgana. Međutim, za njega je Morganov i Engelsov način pisanja bio suviše staromodan i nerazumljiv, sve dok nije bio u prilici da shvati na koji način su marksističke ideje bile aplicirane kod ruskih autora tridesetih godina XX veka. Odnosno, tek nakon susreta sa sovjetskom arheologijom, ova pitanja su preciznije artikulisana (Orser and Patterson 2004, 9–10).

Kako je Čajld istakao u „*Retrospektivi*" (*Retrospect*, 1958), eseju u kome je sumirao svoj doprinos arheologiji, on je preuzeo iz sovjetske arheologije termine divljaštvo, varvarstvo i civilizacija kao vrlo korisne u pogledu mnogih pitanja. Iako su pojmovi preuzeti od Morgana, za Čajlda je bila značajanija Engelsova interpretacija Morganovog „*Drevnog društva*". Odnosno, Engels je u knjizi „*Poreklo porodice, privatne svojine i države*" ukazao na razliku u pogledu ekonomije između divljaštva i varvarstva, koja je za Čajlda bila veoma značajna. Naime, za divljaštvo je Engels vezao lovačko–sakupljački način privrede, dok je varvarstvo, po njemu, obeleženo proizvodnjom hrane (Childe 2004 [1958], 193). Primenom ovih shvatanja, Čajld je formulisao liniju genernog društvenog razvoja, poistovetivši paleolit i mezolit sa divljaštvom, a početak varvarstva sa neolitom. Bronzano doba je vezao za fazu civilizacije ali samo na Starom Istoku. Među ovim fazama razvoja, koje su poistovećene sa razdobljima u arheologiji, stoje dve revolucije: *neolitska* koja razdvaja divljaštvo i varvarstvo i *urbana* koja razdvaja varvarstvo i civilizaciju (Trigger 1980, 94–95).

Upravo je ovakva perspektiva otvaranja dijaloga sa marksističkim idejama, uz uticaj Emila Dirkema i Bronislava Malinovskog, omogućila korpus objašnjanja iz koga je Čajld odabiranjem stvorio teorijski zasnovanu sintezu arheoloških podataka i istorijsku rekonstrukciju društvenog razvoja. U svakom slučaju, njegovo razumevanje marksizma

nije bilo naivno, niti se njegovo shvatanje društvenog razvoja može okarakterisati kao unilinearno. U ovoj složenoj razmeni ideja između kulturno-istorijske arheologije i marksizma, on je, na primer, oruđe smatrao pouzdanim pokazateljem u kojoj meri i na koji način je društvo ovladalo prirodnim resursima. Odnosno, oruđe je video kao dobar indikator faze društvenog razvoja (Trigger 1980, 96; Patterson 2003, 42–53).

Dakle, odabir Gordona Čajlda kao orijentira novog paradigmatskog pejzaža u periodu između 1950. i 1961. godine u srpskoj arheologiji, ne predstavlja samo učvršćivanje kulturno–istorijskog metoda i definisanje kulturnih grupa, već i utvrđivanje karakteristika kulturne grupe koje makar i implicitno determinišu poziciju određene arheološke kulture/naroda u opštoj socio–kulturnoj evoluciji. Čajldove knjige o kojima se raspravljalo u prikazima „*Starinara*" posle Drugog svetskog rata, predstavljaju studije pisane nakon njegovog susreta sa sovjetskom arheologijom. Odnosno, Čajldove ideje o društvenom razvoju već su bile inkorporirane u njegove studije, kada je o njima pisao Milutin Garašanin. Istini za volju, ove ideje su bile mnogo jasnije iskazane u okviru Čajldovih naučno–popularnih knjiga, u odnosu na stručne sinteze (Trigger 1980; Orser and Patterson 2004, 9). Upravo je to razlog za osporavanje uticaja Čajldovih ideja o socio–kulturnoj evoluciji u naučnim krugovima. Iz ove vizure može se očekivati implicitno, ali nerazrađeno shvatanje o varvarstvu u srpskoj arheologiji, preuzeto od utemeljitelja kulturno-istorijske paradigme.

5.3.2 Srednja Evropa na delu

Pored toga što je u posleratnom periodu Čajldov značaj mnogo puta istican, može se reći da analiza prikaza Starinara pokazuje da veliku ulogu u fundiranju srpske arheologije imaju srednjoevropski arheolozi. Među njima, Milutin Garašanin vrlo često hvali autore čiji su radovi napisani **metodološki obazrivo**. Recimo, kada govori o radu Karla Kromera „*Zum Picenterproblem*" (Wien, 1950), koji postavlja, kako je pocrtano, važno metodološko pitanje o mogućnosti da se arheološkim putem ustanovi etnička pripadnost pojedinih kulturnih grupa, on kaže:

„Rad K. Kromera već je metodološki od velikog interesa, jer pokazuje sa koliko je ***obazrivosti*** *potrebno koristiti arheološke podatke vodeći pri tome i strogo računa o hronologiji, ako se na osnovu tog materijala može doći do pouzdanih rezultata. Iz njega se vidi* ***da nam arheologija sama za sebe u tom smislu pruža vrlo malo pouzdanih podataka****, ako se metodski besprekorno korišćeni podaci ne kombinuju i sa podacima drugih nauka lingvistike i istorije, u koliko takvih podataka ima"* (Гарашанин 1951a, 308).

Rihard Pitioni je jedan od autora čija su dela vrlo pažljivo čitana među srpskim arheolozima. Miodrag Grbić ga vidi kao nastavljača dugotrajne bečke praistorijske škole. Pišući o udžbeniku „*Die urgeschichtlichen Grundlagen der europäischen Kultur*" (Wien, 1949), on je smatra važnom za upoznavanje evropske praistorije, naročito zato što napušta stari model koji se sastoji samo od izlaganja materijalne kulture i prelazi na tumačenje društvenih pojava u vezi sa privredom i duhovnom kulturom. Međutim, Grbić smatra da je Pitioni ovde mogao znatno više odmaći u pogledu interpretacije, iako se trudio da u svim periodima prikaže što potpuniju sliku čovekovog razvoja (1951). Sa druge strane, pažljiv interpretativni sud zasnovan na podrobnoj obradi materijalne kulture je ono što Garašanin smatra uzoritim, kada govori o Pitionijevom članku „*Spektralanalytische Untersuchungen von Bronzen aus Hallstatt*" (Wien, 1949) (Гарашанин 1951b).

„Članak Pittioni–a napisan je veoma obazrivo. Pisac ***ne rešava probleme****, on ih samo postavlja, a predložena rešenja data su samo kao sugestije, pri čemu je uvek podvučeno da se do definitivnog rešenja još ne može doći. Pittioni i nije želeo da reši niz pitanja koja iskrsavaju u vezi sa analizom metalnih predmeta i ruda. On je samo hteo da dobrim primerima ilustruje neobičnu važnost ovog novog metoda rada…"* (Grbić 1951, 309).

Ukazivanje da se do definitivnog rešenja još ne može doći predstavlja deo vrlo snažne pozitivističke tradicije antropologije nemačkog govornog područja s kraja XIX veka, u čijim je okvirima bila i praistorijska arheologija. Orijentaciju ovog idejnog okvira koji podrazumeva insistiranje na induktivnom načinu zaključivanja i prikupljanju dok ne dođe vreme za sintezu i generalizaciju (Gramsch 2011; Gramsch, Sommer and Gramsch 2011; Raczkowski 2011), dobro ilustruje kritika Morica Hernesa rada „*Prehistorička nalazišta*" koji potpisuje V. Radimski.

> „*Samo postojano posmatranje pojedinog oblika dovodi ovdje do cilja. Vrijeme generalizovanja, izvođenja sveopćenitosti rezultata svakako će nastupiti, pa onda ćemo se možda imati da bavimo s manjim brojem tipskih nalazišta, kojima će druga podređena da budu. Danas ali mora metod predistorijskog istraživanja još čisto induktivan, čisto prirodnoslovan da bude. (…) Sveudilj mora se potanki opis pojedinih mjesnosti započinjati i izvoditi, opetovanja, pa navođenje nebitnih, možda i zaista neznatnih činjenica, ne daju se izbeći. Kano uz mozajika pristaje kamen uz kamen, a malo se što da vidjeti od lakog i smjelog crteža, kao što ga imaju osnovne crte gdjekoje druge znanosti. Ali predistorija ima to preimućstvo, da tako posve sigurno napreduje. Možda će još zadugo neka draž nedostajati, ali bar neće stranputicom poći*" (Hoernes 1891, 451).

Da potreba za pažljivim tumačenjem ne predstavlja samo prazne reči, govori i to što su neutemeljene interpretacije, koje su se javile u srpskoj sredini, oštro kritikovane. Tako se Miodrag Grbić razračunao sa interpretacijom Branka Gavele iznetoj u knjizi „*Keltski opidum Židovar (prilog kulturnoj istoriji naše zemlje protoistoriskog doba)*", koja je izdata 1952. godine.

„Zbog takve obrade židovarskog materija izvršena je nova, nedovoljno dokazana sistematika razvoja preistoriskih kultura u srednjem Podunavlju sa početkom X veka stare ere za neolit. Za opravdanje ovako niskog datovanja upotrebljeni su antički izvori i naglašena je potreba tumačenja i ***vezivanja varvarskog preistoriskog života za grčko–rimski svet****. Za poznavaoce razvoja arheološke nauke ovakva shvatanja nisu ni usamljena ni nova pojava. Danas takva shvatanja pripadaju prošlosti i svugde su napuštene, dok se kod nas još pojedinačno podržavaju* ***kao refleks romantike koja nije razumela da je svet mogao postojati, razvijati se i stvarati bez klasičnih uticaja****"* (Грбић 1955, 269).

Umesto Gavelinog sagledavanja Kelta (*up.* Mihajlović 2014b, 647-668), u beogradskoj sredini su, između ostalih, preporučivane knjige praškog arheologa Jana Filipa. U novim okolnostima je, dakle, bilo moguće protivljenje interpretativnim obrascima, koje je formulisao Miloje M. Vasić, a čiju je liniju pratio Gavela u svojoj doktorskoj disertaciji i brojnim publikacijama o Židovaru. Napomene radi, u svojoj dugogodišnjoj karijeri, Miloje M. Vasić je imao samo dva studenta koja su doktorirala kod njega. Reč je o Branku Gaveli koji je doktorirao 1950. i Petru Lisičaru koji je tezu odbranio 1951. godine. Istini za volju, mali broj doktoranta je bio karakteristika ovog doba.

Ta mogućnost je proistekla iz nezavisno stečenog profesionalnog autoriteta u odnosu na Vasića. Kao što je već napomenuto, i Miodrag Grbić i Josip Korošec su svoje doktorske titule stekli na Karlovom univerzitetu u Pragu kod Lubora Niderlea, a zatim je niz jugoslovenskih arheologa odbranilo doktorat kod Korešeca u Ljubljani, izbegavajući doktorat u Beogradu. Razmatranje Niderleovog značaja za uspostavljanje jednog razgranatog sveta ideja jugoslovenske arheologije u drugoj polovini XX veka, je tim pre važno zato što je *slovenska arheologija* jedna od ključnih tema u periodu neposredno posle rata (Novaković 2011, 396-398).

O podrazumljivoj meri koju je predstavljao Niderleov lik i delo u jednom kratkom razdoblju u našoj sredini, govori i prevodilački poduhvat koji je na sebe preuzeo Grbić prevodeći Niderleove „*Slovenske starine*". Pošto su teme o južnoslovenskoj prošlosti bile proklamovane kao ključne, kako za jugoslovenske (Korošec 1950, 212–215), tako i za srpske arheologe nakon Drugog svetskog rata (Бошковић 1950), Niderleov uticaj na logiku arheoloških interpretacija o etnogenezi i kontinuitetu ne bi trebalo zanemariti. Pišući o knjizi „*Les origines de la civilisation polonaise*" Jozefa Kostriževskog (Paris, 1949), Đorđe Mano–Zisi je ukazao da ova knjiga daje dragocen materijal za slovensku arheologiju, te da je delo Kostriževskog odmah iza Niderleovog *Manuel*–a (Мано–Зиси 1951, 318).

U predgovoru „*Slovenskih starina*" (1954), Grbić napominje da je nauka napredovala i da neke Niderleove postavke više ne stoje, obzirom da prevod dolazi više od dvadeset godina nakon prvog izdanja knjige. Ipak, on preporučuje „*Uvod v materijalno kulturo Slovanov*", Josipa Korošeca i priručnik „*Materijalna kultura Južnih Slovena*", Milutina Garašanina i Jovana Kovačevića kao knjige kojima su Niderleovi radovi poslužili za osnovu, ali i kojima je Niderleovo delo dopunjeno (Грбић 1954, 7–8). O Niderleu i presudnim iskustvima sa Praškog Univerziteta, Grbić svedoči u svojoj autobiografiji.

> „*Odmah posle prvih časova – češki jezik nisam ranije učio–na univerzitetu razumeo sam, najbolje od svih profesora, divna i sugestivna predavanja Lubora Niderlea, slavnog poznavaoca slovenskih starina, koji je tada predavao praistorijsku grnčariju u Češkoj. Iako nisam onda imao pojma o značaju grnčarije za praistoriska istraživanja, niti uopšte ranije se interesovao za tu vrstu radinosti, Niderleova predavanja su me sasvim zadobila za njega lično, zatim grnčariju, praistoriju i potonju arheologiju. Time je pored drugih okolnosti nastao preokret u mojim studijama – odlučio sam se za arheologiju i istoriju umetnosti–i ujedno doneta vlastita, samostalna odluka, da se posvetim potpuno arheološkom radu kroz ceo život.*

(…) Uskoro već posle godinu dana, na početku trećeg semestra, (…) prihvatio sam sugestiju Albina Stockog, direktora praistoriskog odeljenja Narodnog muzeja i docenta univerziteta, specijalnog poznavaoca trakaste volute i bockane grnčarije neolita, i ušao na stalnu muzejsku praksu. Tako sam uporedo sa univerzitetskim studijama arheologije praktikovao još u muzeju, institutu i seminaru, skoro pet godina, koliko sam proveo u Pragu, osim kratkog prekida jedne zime kada sam bio u Beču" (Грбић 1956, 6–7).

Lubor Niderle se, sa jedne strane danas posmatra kao osnivač češke etnografije i antropologije (1865–1944). On je imao široko zaleđe u znanjima iz praistorije i anatomije, ali i sociologije i etnologije zahvaljujući profesoru Tomašu Masariku. Obrazovao se u Minhenu i Parizu, a bio je i na studijskom boravku u Londonu i Oksfordu, što mu je omogućilo poznanstvo sa Edvardom Tajlorom. Niderleova doktorska disertacija o evoluciji svetilišta i hramova je ocenjena kao veoma frejzerijanska. Snažno se zalagao za institucionalizaciju antropologije u okviru muzeja i univerziteta. Iako je Lubor Niderle držao jednu od najstarijih katedri antropologije i praistorije u Evropi, ostao je zapamćen po svom monumentalnom delu o starim Slovenima, čiji je jedanesti tom završio 1925. godine (Budil 2003, 95–96). To je razlog zbog kojeg se kao njegov presudan doprinos nauci smatra izučavanje slovenske etnogeneze, kojom se bavio zahvaljujući sintezi rezultata različitih disciplina: istorije, lingvistike, etnologije, antropologije i arheologije. Za dalji razvoj Niderleovih ideja o slovenskoj etnogenezi smatra se važnim i Kosinin retrospektivni metod, primenjivan na pitanje slovenske etnogeneze (Curta 2002, 201–204; 2005; Sedov 2012, 40–62).

Kosinin retrospektivni metod nastao je, između ostalog, i kao pokušaj da se odgovori na jedno od ključnih lingvističkih pitanja s kraja XIX veka. Reč je o interpretiranju porekla *Indoevropljana* (odnosno *Indogermana* u nemačkoj literaturi). Kosinine ideje stupaju na scenu u trenutku kada se na generalnom planu odustaje od traženja azijskog porekla Indoevropljana, odnosno traženja prapostojbine u Aziji. Nasuprot tome, početkom

dvadesetog veka, u okviru nemačke naučne tradicije, počinje drugačije da se gleda na varvarske prapočetke naroda. U skladu sa opštijom promenom koja je podrazumevala afirmativno, u izvesnoj meri romatičarsko, sagledavanje varvara, poreklo Indoevropljana nalaženo je na teritoriji Evrope. Recimo, među nemačkim arheolozima, tokom prvih decenija XX veka, postojala je podela na one koji su istraživali rimsku Germaniju (*Germania romana*) sa jedne strane, odnosno na one koji su tragali za Tacitovom slobodnom Germanijom (*Germania libera*) sa druge strane. Praistorijska kulturno–istorijska arheologija nemačkog govornog područja nastala je na temelju istraživanja kontinuiranog sleda počevši od etnografske stvarnosti pa do varvarskih početaka jednog naroda (Massin 1996, 127–128; Marchand 1996, 152–187; Bandović 2012, 637).

U okviru srednjoevropskih arheologija, ovaj interpretativni ključ je primenjivan na različite načine, ali je važno napomenuti da je „nemačka" orijentacija ostala dominantna čak i do osamdesetih godina XX veka. Pod ovim pojmom najpre treba podrazumevati kulturno–istorijsku paradigmu koja se vezuje za ovu naučnu tradiciju. Najpoznatiji primer korišćenja retrospektivnog metoda Gustava Kosine sa pozicija potpuno drugačije političke orijentacije je ideja Jozefa Kostriževskog o poreklu Slovena u bronzanom dobu, odnosno u lužičkoj kulturi. Kostriževski se smatra osnivačem „neo–autohtonističke škole" u okviru poljske arheologije, koja je bila antigermanski orijentisana, iako je, paradoksalno, proklamovana metodologija bila slična Kosininoj. Kako je to istakao Vlođimiež Rončkovski, posmatrano sa naučnog stanovišta, sukoba između ove dve ideje nema, pa se oba interpretativna seta mogu okarakterisati kao nacionalistički motivisana (Kadrow 2011, 132; Raczkowski 2011, 200–202).

Za Miodraga Grbića, ideje Kostriževskog i Niderlea predstavljale su uzor za istraživanje etnogeneze Južnih Slovena (Гачић 2005; Bandović 2014, 626). Iz ove naučne tradicije proizilazi shvatanje varvarstva, koje je drugačije od Čajldovog. Reč je o potrazi za prapočecima i prapostojbinom, odnosno razumevanju kontinuiteta i veze sa „slobodnim i varvarskim" precima. U ovom svetlu, zasnivanje slovenske arheologije u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata nije samo otvaranje polja za jedan segment prošlosti. Specifična

težina prošlosti južnoslovenskih naroda kao i pitanje etnogeneze koje je sa njim uvezano, jasno se iščitava iz „*Opšteg okvirnog plana rada Arheološkog instituta Srpske akademije nauka*" iz 1950. godine.

> „*Bitni problemi koji se obrađuju su sledeći:*
> I Doseljavanje Slovena na Balkansko poluostrvo, a sa tim u vezi i rad na otkopavanju i ispitivanju slovenskih nalazišta.
> *II Narodi i njihove tehničke i kulturne tekovine na koje su Sloveni naišli i sa kojim su došli u dodir pri svome doseljavanju, – a sa tim u vezi i rad na otkopavanju i ispitivanju: (1) preistorijskih, (2) grčkih, antičkih, (3) rimskih, (4) ranovizantijskih i (5) varvarskih nalazišta i spomenika.*
> *III Odnos između slovenskih plemena, prvenstveno Srba i drugih naroda i država (…)*
> *IV Društevni odnosi kod Slovena, prvenstveno kod Srba u Srednjem veku (…)"* (up. Бошковић 1950).

Tek kroz odnos Slovena sa drugim narodima projavljuju se kao relevantna proučavanja praistorijskih, grčkih, rimskih, ranovizantijskih i „varvarskih" nalazišta. O tome rečito svedoče i ciljevi izneti na *Prvom skupu jugoslovenskih arheologa* 1950. godine (Korošec 1950, 212–215). Odnosno, nasleđe kojem je posvećena pažnja je, pre svega, posmatrano u vezi sa slovenskim doseljavanjem u VII veku. To znači da su važne one tekovine, sa kojima su se Sloveni na Balkanu susreli. Stoga su teme o slovenskim starinama, barem u ovom periodu (1950–1960), planirane kao formalno natkriljujuće za celokupni okvir arheologije. Takva generalna orijentacija predstavlja uticaj srednjoevropske arheologije (up. Kadrov 2011, 131–135).

Međutim, mogu se primetiti i određene specifičnosti. U okviru drugog cilja, koji je postavljen kao zadatak *Arheološkog instituta,* valja uočiti da je ukazano na važnost spomeničkog nasleđa iz različitih perioda, koji su razvrstani hronološki, pri čemu, kada

je reč o ranom srednjem veku, dolazi do odstupanja, pa su spomenici iz ovog perioda nazvani varvarski. Sa druge strane, Sloveni doseljeni na Balkan su sasvim izdvojeni iz „varvarskog perioda", iako su oni kao i sve druge populacije, koje su u ranom srednjem veku ugrožavale Vizantijsko carstvo, mogli biti posmatrani kao varvari.

Odnosno, zanimljivo je na koji način je, kroz niz prenosa znanja, originalna Kosinina ideja izmenjena. Generalna orijentacija nemačke kulturno-istorijske arheologije je bila zastupljena u jugoslovenskoj arheologiji. Dok je Kosina smatrao da su Germani Seobe naroda „kulturno i rasno" obnovili Evropu, a da su na isti način i Indogermani blagotvorno delovali 3000 godina pre njih, u jugoslovenskim arheologijama posle Drugog svetskog rata, Germani Seobe naroda su ostali „varvari", a Sloveni su sasvim izdvojeni kao kategorija. Dakle, samo pitanje slovenske etnogeneze nastaje na tragu istraživanja varvarskih korena jednog naroda. U konkretnoj primeni, prošlost sopstvenog (južnoslovenskog) naroda nije varvarska.

5.4 Kategorije varvarstva

Oslanjajući se na istraživačku tehniku koja je poznata pod imenom analiza sadržaja (*up*. Fajgelj 2005, 367-380) moguće je sagledati šta se u srpskoj arheologiji podrazumeva pod pojmom varvari, varvarstvo, varvarski period i slično, u vreme uspostavljanja široke institucijalne arheološke mreže u periodu nakon Drugog svetskog rata. Kao uzorak mogu da posluže prikazi, programski tekstovi i nekrolozi u časopisu „*Starinar*", između 1950. i 1960. godine. U ovom slučaju kao važnije se ispostavlja određivanje kategorija, odnosno svojstava jedinice analize, nego kvantifikacija analize sadržaja prema kategorijama. Kategorije su sadržinske i odnose se na različita značenja termina varvari, varvarski, varvarstvo: varvari kao hronološka odrednica, prostor nastanjen varvarima kao geografska odrednica, varvarstvo kao faza socio–kulturnog razvoja, varvari kao činilac procesa etnogeneze.

5.4.1 Varvarsko kao hronološka odrednica

U Muzeju Vojvodine u Novom Sadu je novembra 1950. godine otvorena izložba *Seoba naroda*. Zbog njenog značaja, Milutin Garašanin je ukazao u „*Starinaru*", da je izložba muzeološki vrlo dobro uređena, kao i da je sakupljen raznolik materijal iz raznih zbirki Vojvodine. Iako su konstatovane zamerke u pogledu zanemarivanja određenih aspekata (prikazivanja materijalne kulture pojedinih plemena Seobe naroda i ilustracija karaktera i odlika društvenih formacija kroz predmete materijalne kulture), izložba je zaslužila puno priznanje.

> „*Osnovna koncepcija izložbe bilo je* ***prikazivanje suprotnosti*** *između rimskog robovlasničkog društva i* ***varvarskih plemena*** *koji u periodu Seobe naroda napadaju na granice rimske imperije i donose sa sobom novo društveno uređenje i novi ekonomski sistem. Materijalna kultura rimskog carstva kao i materijalna kultura plemena Seobe naroda a posebno i materijalna kultura Slovena prikazane su bogatim arheološkim materijalom*" (Гарашанин 1951c, 291).

Odavde proističe da je period ranog srednjeg veka povezan sa seobom naroda, odnosno sa različitim varvarskim plemenima, koja se doseljavaju na granice rimske/vizantijske imperije. Sloveni se na različite načine izdvajaju iz ovog okvira, iako postoji svest da mu pripadaju.

Recimo, kada Miodrag Grbić piše prikaz knjige „*An Irish Royal Residence of the 7th to 10th Centuries A. D.*" on ukazuje da studija donosi rezultate iskopavanja irske prestonice **ranog srednjeg veka**, čiji je građevinski materijal bio uglavnom od drveta, a arheološki nalazi skromni. Po njemu, reč je o publikaciji koja pokazuje uzorit metod iskopavanja, na koji treba da obrate pažnju svi terenski istraživači **varvarskog ranog srednjeg veka,** ali i praistorije (Грбић 1955, 399). Odnosno, kada je reč o periodu od VII do X veka, neslovenske populacije se smatraju varvarsko–ranosrednjovekovnim.

Sa druge strane, pišući o zaključcima Joakima Vernera Mirjana Ćorović–Ljubinković objašnjava zašto se dovodi u pitanje staro tvrđenje o sasvim niskom stupnju slovenske kulture u vremenu od V do VIII veka.

> „*Da i tzv. varvarski narodi* ***nisu bili varvari u grčko–rimskom smislu te reči*** *– danas je svima jasno. Nova izučavanja izvora, nova ispitivanja starog materijala, nova iskopavanja, daju nove dokaze. Među ostalim stvarima koje su danas dokazane, stoji i činjenica da su ta razna tzv. varvarska plemena imala vrlo rano i svoje zanatlije (…) Kao i ostala „varvarska" plemena i Južni Sloveni su mogli imati ovakve pokretne zanatlije i umetnike koji su se kretali po široj ili užoj teritoriji, i koji su mogli izrađivati običniji nakit, pa i komplikovanije fibule sa maskom (…) Teza Vernerova, dobro dokumentovana, odlično branjena, bila bi početak, solidan početak, izučavanja sasvim ranog slovenskog stvaranja na našoj teritoriji*" (Ћоровић-Љубинковић 1955, 275–276).

U interpretaciji Mirjane Ćorović–Ljubinković, razlozi zbog kojih su slovenska plemena samo pod znacima navoda varvarska, leže u njihovom poznavanju složenih tehnoloških postupaka, zahvaljujući kojima njihove zanatlije proizvode materijalnu kulturu, koja se može okarakterisati kao umetnost. U svakom slučaju, vredi podvući da karakterizacija ranog srednjeg veka kao varvarskog, uz to što je hronološka odrednica, predstavlja, pre svega, negativno vrednovanje određene populacije.

5.4.2 Prostor nastanjen varvarima kao geografska odrednica

U izveštaju „*Naša arheologija danas*" (1959), koji je napisan povodom desetogodišnjice rada Arheološkog instituta, Đurđe Bošković je sumirao rezultate rada Instituta u odnosu na zadate ciljeve. Iako se stavovi proklamovani sa najviše hijerarhijske tačke, moraju uzeti uz svest da su daleko od direktnog odražavanja stvarnosti, potrebno

je ukazati da su pitanja prepoznata od strane određene institucije kao veoma važna za arheologiju, lako postajala podrazumljiva za ostatak naučne zajednice. Takvo je pitanje limesa.

> *„S obzirom da je Akademski savet FNRJ nedavno organizovao jednu interrepubličku komisiju za ispitivanje Limesa, Institut treba da na teritoriji NR Srbije proširi i sistematizuje postojeća istraživanja istraživanja vođena u ovom pravcu. Pri tome se ovaj rad mora u potpunosti osloboditi onog dosada uobičajenog gledišta proučavanja Limesa, ograničenog uglavnom na ispitivanje rimskih i vizantijskih utvrda i naselja.* ***Limes naprotiv treba shvatiti kao granični potez dveju kultura, antičke i varvarske****, pa prema tome istu pažnju posvetiti i proučavanju ne samo i varvarskog elementa na ovoj teritoriji, već i uzajamnom prožimanju dveju u mnogo čemu oprečnih kulturnih tradicija"* (Бошковић 1959, 4–5).

Bošković ukazuje da je reč o hitnom i ozbiljnom zadatku, naročito za oblast donjeg Dunava, jer je već tada planirano izgradnje brane, pa je isticana neophodnost istraživanja obala Dunava, koje su predviđene da budu potopljene.

U III–IV broju „*Starinara*", Draga Garašanin donosi prikaz prvog broja časopisa „*Rad Vojvođanskih muzeja*", čije tehničke karakteristike veoma kritikuje. Sa druge strane, ukazuje na značaj tema koje su u ovom časopisu pokrenute. Jedna od njih tiče se pitanja koja je postavio Branislav Jankulov u tekstu „*Utvrđenja Rimljana i varvara iz doba Seobe naroda u Bačkoj i Banatu*". Studija, u velikoj meri, doprinosi otvaranju pitanja limesa u ovom periodu srpske/jugoslovenske arheologije. Uvođenjem pitanja granice između Rimske države i drugih, na prostoru Jugoslavije, Vojvodina (kao i druge panonske oblasti) je mogla da bude tretirana kao Barbaricum. Dakle, paradoksalno–pored toga što su varvarski nalazi predstavljali hronološko određenje, počinje da se uvodi i pitanje varvarskog prostora. Barbaricum, tako u izvesnoj meri, prestaje da ima

konkretne kontekstualne obrise, već počinje da biva suštinska karakteristika teritorije.

Iz perspektive Borislava Jankulova, varvari su bili uznemireni rimskim širenjem na Balkanu, pa su već od II veka počeli da se organizuju u pogledu odbrane svoje zemlje.

> *„Svesni opasnosti koja im preti, varvari se u ovoj pokrajini već tada organizuju u odbranu svoje zemlje. Po varvarskom načinu odbrane, svrstavaju se sa svojim i susednim stranim plemenima u saveze, te, tako svrstani, upadaju u rimske teritorije i, žareći i paleći, nastoje da zastraše neprijatelja i da ga spreče u produženju njegovih osvajanja. Rim je već navikao na takve saveze i pljačkanja varvara, ali na ovom kraju Imperije ti saveznici su imali dublji značaj i predstavljali su ozbiljnu opasnost po Imperiju"* (Јанкулов 1952, 7).

Uključujući ovakvo posmatranje, periferija i granice počinju da se posmatraju kao ključna mesta susreta sa varvarskim populacijama. Jankulov ističe, da je za Rim opasnost predstavljala mogućnost obrazovanja jedne evropsko–azijske imperije, koja bi obuhvatala sliv srednjeg i donjeg Dunava, Balkan i prednju Aziju. On ističe da je uspomena na makedonsku imperiju Aleksandra Makedonskog bila tada još uvek sveža kod balkanskih naroda, te da ih je to moglo podsticati na „suprotstavljanje rimskom imperijalizmu" (Јанкулов 1952, 7).

U svakom slučaju, u jugoslovensku arheologiju nanovo je uvedena tema Limesa kao granice između Imperije i Barbarikuma, odnosno prostora sukoba i interakcije različitih društava. Shvatanje varvarstva kao sinonima za rani srednji vek, ali i razumevanje Barbarikuma kao geografskog pojma, potiče od pridavanja presudnog značaja pisanim izvorima, u okviru arheoloških tumačenja.

5.4.3 Varvarstvo kao faza socio-kulturnog razvoja

Miodrag Grbić i Milutin Garašanin saglasni su oko toga, da nastaje niz problema kada se varvarski narodi na granici grčko–rimskog kruga interpretiraju na bazi teorija,

koje su u ondašnoj nauci bile prevaziđene. Tako, kritikujući Gavelin „*Keltski opidum Židovar*", Grbić piše:

> „*Zato je potrebno osvrnuti se na pojedine dokaze u ovoj knjizi, ispitati kako su metodski dobiveni, i utvrditi zašto su doveli do zaključaka suprotnih i različitih od* ***savremene sistematike arheologije*** *i* ***društvene genetike****. Samo će se tako moći oceniti da li su ti zaključci sa Židovara prevazišli dosadašnje rezultate arheološke nauke i postali nova tekovina naših radova o praistoriji, ili su oni odraz teorija koje su u savremenoj nauci napuštene*" (Грбић 1955, 268).

Grbić ukazuje da društvena geneza ne poznaje dugačke prekide, posle kojih se ni iz čega opet pojavljuje čovek i društvo, niti da je varvarska kultura samo odblesak, tesno vezan za grčko–rimski svet. Odnosno, u slučaju Gavelinog „*Židovara*", on kaže da iz ove knjige sledi da punih četiri hiljade godina – od prestanka postglacijalnih kultura do pojave bronzano–neolitskih kultura na Židovaru – u srednjem Podunavlju nije bilo ni ljudskog života, društva, ni stvaralaštva. Odatle je proisteklo i neadekvatno datovanje (*up.* Mihajlović 2014b, 647-668).

> „*Zbog takve obrade židovarskog materijala izvršena je nova, nedovoljno dokazana sistematika razvoja preistorijskih kultura u srednjem Podunavlju sa početkom X veka stare ere za neolit. Za opravdanje ovako niskog datovanja upotrebljeni su antički izvori. Za poznavaoce razvoja arheološke nauke ovakva shvatanja nisu ni usamljena ni nova pojava. Danas takva shvatanja pripadaju prošlosti i svugde su napuštena, dok se kod nas još pojedinačno podražavaju kao refleks romantike koja nije razumela da je svet mogao postojati, razvijati se i stvarati i bez klasičnih uticaja*" (Грбић 1955, 269).

Slično prethodno iznetim stavovima, i Milutin Garašanin, ukazuje da je potrebno

izaći iz interpretativne senke, pod kojom se sve objašnjava u odnosu na klasične uticaje. On to čini prikazujući sintetički osvrt na keltsku umetnost „*L'art gaulois*" (1956). Preuzimajući stavove autora ove knjige—podjednako o suprotnosti između antičke i keltske umetnosti, kao i o težnji za rehabilitacijom umetnosti Kelta—Garašanin generalizuje promišljanje pozicije Kelta, kao pozicije varvara uopšte.

> „*No, već ovde stav autora treba shvatiti i šire: mesto 'Gali' ili 'Kelti' valjalo bi čitati 'Varvari' – termin koji je ovde upotrebljen kao konvencionalan bez ikakvog lošeg prizvuka u pogledu smisla koji mu se pridaje.* (…)
> *Osvrnemo li se generalno na sve što je gore izneto morali bismo istaći: učinimo zaista sve do Kelta i varvarski svet postavimo na njihovo pravo istorisko mesto koje im danas spore neki arheolozi zaneti starim i preživelim shvatanjima apsolutne superiornosti antike, shvatanjima – sirvivalima arheologije XIX veka. Nemojmo ponavljati i shvatati kao izvor retorske formule Aleksandrovog govora njegovim vojnicima kod Arijana. No, nemojmo isto tako, bez malo u našem borbenom žaru doprinositi oživljavanju romantičarskih ideja o plemenitim i uzvišenim 'divljacima' koji su popularisali jedan Bernandin de Saint Pierre ili jedan Chateaubriand*" (Гарашанин 1960, 257).

Garašanin identifikuje primere varvarskih nalaza, kakvi su grobni nalaz iz Viksa, zatim Heuneburga na gornjem Dunavu, Nezakcijuma, kao i japodske urne, nalaze sa lokaliteta Trebenište, Dunavli ili Kazanluk. Ono što je zanimljvo zapaziti, jeste Garašaninov obazriv i umeren stav, koji se pre svega odnosi na razračunavanje sa idejama srodnim Vasiću, a prati tendencije u kulturno—istorijskoj arheologiji. Za razliku od njega, kod Grbića se na više mesta prepoznaje i nerazrađena ali eksplicitna ideja generalnog društvenog razvoja. U ovom smislu, on je iskazao svoje stavove u priručniku „*Osnovi istraživanja arheoloških nalazišta*" (1953), koji se mogu dovesti u vezu sa evolucionističkim pristupom,

iz perspektive Marksa i Engelsa.

> *„Ali prava svrha i zadatak su mnogo dublji i širi od ovoga. Naime, istoriski razvoj čovekov u jednom kraju, njegov život, društvo, privredu i kulturu nije moguće potpuno obuhvatiti i razumeti ako nije završen osnovni istraživački rad i objavljena mapa sa katastrom. Iz njih se vidi kada se prvi čovek javlja na nekom području, i da li je to bilo u ledenom dobu ili kasnije. Zatim, može se pratiti njegov praistorijski razvoj i silna borba za napredak, da bi se od divljaka razvio u varvarina i kasnije, od Antike, u civilizovanog čoveka. Tada upoznaje pismo, i pored arheoloških izvora za istorisku nauku ostavlja i pisane izvore. (…) A sama sredstva za proizvodnju su se sporije razvijala od drugih proizvoda materijalne kulture, tako da je dugo bio skupljač plodova i lovac, stočar i zemljoradanik, rob u društvu antičkih vlasnika i kmet na feudalnom dobru. Zato je prava svrha i zadatak istraživanja arheoloških nalazišta ustvari upoznavanje celokupnog čovekovog života, društva, privrede i kulture preko materijalnih spomenika i starina iz prošlosti. I to upoznavanje ujedno je istorijski dokaz o stalnoj kulturnoj promeni i napretku čovekovom od početka njegove pojave pa do danas”* (Грбић 1953, 69–70).

Suprotno onom što bi se moglo na prvi pogled zaključiti iz prethodnih rečenica, ovde se ne radi o tekstu koji svojim sadržajem ukazuje na duboku ideološku impregnaciju marksizmom, unutar arheoloških krugova u bivšoj Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata. Čak šta više, o marksizmu u jugoslovenskoj arheologiji u drugoj polovini XX veka gotovo da se ne može ni govoriti. Povremeno prisustvo marksističkih iskaza u okviru naučnog diskursa, bilo je fasadnog, ali ne i epistemološkog karaktera (Novaković 2002, 343; Curta 2009, 212; Novaković 2011, 442–443). Staša Babić je istakla, pozivajući se na objavljene razgovore sa Milutinom Garašaninom, da su pokušaji izveshih uticaja u ovom

smislu bili prisutni, ali da se oni ne mogu okarakterisati kao pritisci u pravom smislu te reči. Takođe, humanističke discipline su u socijalističkoj Jugoslaviji imale snažnu tradiciju ukotvljenu u građanskim krugovima, čime su u novom kontekstu stekle marginalnu poziciju i postale gotovo bezbedna niša za ideje drugačije od glavnog ideološkog toka (Babić 2002, 315). Pojave ritualnog pozivanja na specifičan jezik marksizma koji se retko sreće (npr. u programskim tekstovima Đurđa Boškovića), može se sagledati kritički, na sličan način kao što je Gordana Gorunović učinila, govoreći o radu i delu marksističkog etnologa, evolucioniste, Špira Kulišića.

> *„Kada se ima u vidu snažno nasleđe klasičnog evolucionizma inkorporirano u istorijsko-materijalističku doktrinu i potonje apsolutizovanje ove doktrine, postavlja se pitanje da li se u srpskoj etnologiji ikada ozbiljno mislilo u/o marksističkim kategorijama ili se naprosto radilo o jednoj neveštoj simulaciji – manipulaciji praznim, obesmišljenim pojmovima koji su izgubili svaku relaciju sa onim što je stvarno, i u mišljenju i u spoljašnjoj empirijskoj stvarnosti? Da li se u srpskoj etnologiji uopšte dogodio susret sa marksističkom filozofskom ili antropološkom tradicijom? Kulišićev pokušaj koji ostaje usamljeni i ne baš slavni primer instant primene istorijskog materijalizma na domaćem etnografskom materijalu navodi na razmišljanje: da li je ikada postojao autentični interes za marksizmom kao strukturalno–analitičkom i kritičkom teorijom? Post festum, reklo bi se da nije”* (Gorunović 2007, 331).

Stoga, pojavi pozivanja na pojednostavljene evolucionističko–marksističke ideje vredi pažljivo pristupiti. Kod Grbića, Niderleovog doktoranta i aktivnog arheologa u raznorodnim političkim kontekstima, ideja društvene geneze predstavlja vrlo važnu osnovu za izvođenje interpretacija, u periodu nakon Drugog svetskog rata. Odatle se može izvući, da je ideološka promena uticala, da on prihvati na najopštijem planu Engelsovu

interpretacije Morganovog „*Drevnog društva*". Sa druge strane, u Garašaninovom pristupu nema ni aluzije na jezik marksizma, mada je jasno da on implicitno prihvata generalni društveni razvoj, koji se ogleda u promeni tehnoloških standarda. Na osnovu primera nalaza, koje on prepoznaje kao varvarske, moguće je pretpostaviti da Garašaninovo shvatanje socio–kulturne evolucije ima koren u pristupu Gordona Čajlda. Iako se shvatanje varvarstva razlikuje kod Grbića i kod Garašanina, njihovi pristupi imaju zajedničke tačke. Reč je o odbacivanju perspektive razumevanja varvarstva jedino u odnosu na klasične uticaje, koja je tipična za Vasićev interpretativni model. Odnosno, varvarstvo je faza društvenog razvoja, bez naročitog negativnog prizvuka. U osnovi, obe ove perspektive se mogu okarakterisati kao evolucionističke, uz ograde da je socio-kulturna evolucija kod jugoslovenskih arheologa bila pre opšte mesto, nego koncept o kome je svesno promišljano.

5.4.4 Varvari kao činilac procesa etnogeneze

Tema jugoslovenske etnogeneze, koja je u novim političkim okolnostima (u Jugoslaviji nakon Drugog svetskog rata) došla u žižu arheološkog, ali i šireg društvenog interesa, takođe se dotiče pitanja varvara. Međutim, ovo polje artikulisano je u potpuno drugačijem ključu, koje nema gotovo nikakve veze sa idejom opšteg društvenog razvoja kako se ono može pratiti unutar jugoslovenskih arheologija. Dakle, reč je o istraživanju porekla naroda, odnosno nacije, koje se oslanja na nemačke romantičarske tradicije.

Kako je istakao Kristijan Kristijansen, u evropskoj arheološkoj tradiciji se sreću dva mita o poreklu koji se zasnivaju na objašnjenjima vezanim za varvarstvo i civilizaciju. Pored shvatanja o varvarskim destrukcijama civilizatorskih vrednosti, odnosno onog o blagodetima civilizatorskih poduhvata nad varvarskim populacijama, zamišljanje varvarstva u osnovama arheologije ima i drugu formu. Reč je o objašnjenju o varvarskom poreklu nastalom unutar humanističkih disciplina na nemačkom govornom području, u kojem su varvarski koreni naroda simbol neiskvarene slobode i vitalnosti. Ova ideja je razvijena u sazvučju istorijske lingvistike, arheologije i *Volkskunde* zarad smeštanja prapočetnog ili *Ur* (originalnog, varvarskog) trenutka u zamišljeni kontinuum stvaranja

naroda, odnosno nacija. Odavde je proistekla veza između najdublje praistorijske prošlosti i etnografske sadašnjosti naroda (Kristiansen 1996, 138–143).

Zbog toga, etnogenetski proces treba razumeti kao niz specifičnih preobražaja, koji počinje od zamišljene varvarske prošlosti, ali takođe održava varvarsku suštinu naroda, uprkos brojnim promenama. Celokupni projekat rada Arheološkog instituta, koji podrazumava obraćanje naročite pažnje na slovensko doseljavanje na Balkan, te susret i preuzimanje tekovina raznorodnih balkanskih kultura, koje su se na ovom prostoru smenjivale. Stoga, kad Đurđe Bošković govori o limesu i potrebi proučavanja varvara, zaokružuje smisao celokupnog proučavanja arheoloških spomenika pitanjem etnogeneze.

> *„Limes naprotiv treba shvatiti kao granični potez dveju kultura, antičke i varvarske, pa prema tome istu pažnju posvetiti i proučavanju ne samo i varvarskog elementa na ovoj teritoriji, već i uzajamnom prožimanju dveju u mnogo čemu oprečnih kulturnih tradicija. Ovo se postavlja kao hitan i veoma ozbiljan zadatak naročito na području donjeg Dunava čije će obale kroz neku godinu biti potopljene podizanjem sistema brana kod Kladova. To kod nas vodi pravo ka još* ***sveobuhvatnijem i intenzivnijem radu na slovenskoj arheologiji i na etnogenezi Slovena*** *na našoj teritoriji"* (Бошковић 1959, 4–5).

Iz ove perspetive, prelazak Dunava i doseljavanje na Balkan u VII veku, predstavlja izlazak iz praslovenskog, varvarskog ili *Ur*–statusa u početke južnoslovenske prošlosti, kada Južni Sloveni „stupaju na istorijsku scenu". U skladu sa tim je 1950. godine održana izložba *Etnogeneza Južnih Slovena* koja je imala za cilj da ispita proces formiranja južnoslovenskih naroda i da, zahvaljujući predmetima materijalne kulture, prikaže etnogenezu Slovena u ranom srednjem veku. Izložbu su priredili Đorđe Mano–Zisi, Mirjana Ćorović Ljubinković i Milutin Garašanin. U okviru izložbe prvo je prikazana mapa sa starosedelačkim stanovništvom Balkanskog poluostrva, nakon čega je data karta na kojoj je prikazano Balkansko poluostrvo neposredno po dolasku Slovena. Zatim

je predstavljena materijalna kultura koja ilustruje etnogenetski proces. Otpočelo se sa materijalnom kulturom koju su Sloveni doneli sa sobom, zatim elementima materijalne kulture koju su Sloveni prihvatili od poromanjenog stanovništva i rane Vizantije. Odnosno, izložena je materijalna kultura koja ilustruje ilirsko–tračke elemente u slovenskoj kulturi (Грбић 1951, 290–291).

> *„U odnosu na materijalnu kulturu imao je taj istorijski razvoj određenu povezanost. Elementi se sada* ***etnogenetski slivaju****, vlastiti i saživljeni od* ***Rima****,* ***Vizantije****, od susednih* ***varvara*** *Sarmata, Huna, Germana i Avara, kao i starog* ***neporomanjenog balkanskog stanovništva*** *Ilira i Tračana"* (Грбић 1951, 290).

Razradu ove koncepcije proučavanja varvarskih populacija u okviru dugotrajnih etnogenetskih kontinuuma, nastavila je u decenijama koje su nakon ovog došle, da baštini balkanologija. Kako kaže Nikola Tasić:

> *„Balkanologija je kompleksna nauka. Dugo se smatralo da je to zbir disciplina koje se bave proučavanjem istorije, etnologije, lingvistike, kulture balkanskih naroda. Međutim, ona se ne bavi njima ponaosob i usko regionalno. U modernoj nauci balkanologija je disciplina koja se bavi* ***prožimanjem nasleđa svih naroda*** *koji su živeli na balkanskim prostorima, njihovom materijalnom i duhovnom kulturom. Tu se podrazumevaju savremeni narodi, ali i oni koji su u davnoj prošlosti ostavili tragove svog postojanja: od paleobalkanskih plemena, njihovih dodira i borbe za opstanak u vreme rimske dominacije preko proučavanja njihovih* ***relikta u srednjem veku****, pa do našeg vremena"* (Јевтић 2004, 98).

Dakle, ne samo da je spektar pitanja o etnogenezi Južnih Slovena obuhvatao interes za interpretaciju o poreklu Slovena pre dolaska na Balkan, već je otvorena još

jedna tema koja se tiče simbioze varvarskog paleobalkanskog stanovništva i doseljenih Južnih Slovena. Zahvaljujući specifičnom susretu ova dva različita sveta (paleobalkanskog i slovenskog), relikti drevnih varvarskih karakteristika mogu se pronaći u različitim fazama razvoja južnoslovenskih naroda, odnosno jugoslovenskog naroda. Kroz ovu perspektivu, u domaćoj arheologiji je otvoreno pitanje paleobalkanskog supstrata (Milosavljević 2013, 737–740; Mihajlović 2013, 795–798) i različitih izraza kontinuiteta između praistorijskih i pojava iz etnografske stvarnosti (Палавестра 2011b, 589). Drugim rečima, konstrukcija etnogeneze i potraga za varvarskim korenom, je u sebe apsorbovala druge narative o varvarima.

U odnosu na stanje srpske arheologije pre Drugog svetskog rata, koje je bilo obeleženo Vasićevom dominacijom u naučnom polju, period druge polovine XX veka otpočeo je uključivanjem većeg broja, nekada marginalnih figura i mladih ljudi, u okvire arheološke zajednice. Ta promena je bila moguća, pre svega, zbog uloge Miodraga Grbića na polju edukacije mlađih kolega i njegovih međunarodnih kontakata, zahvaljujući kojima je kontinuirano imao pristup novim znanjima na polju arheologije. Održavanjem *Muzejskog kursa* tokom Drugog svetskog rata, pod okriljem nemačke uprave, obezbedio je upoznavanje velikog broja tadašnjih mladih arheologa sa pristupima drugačijim od Vasićevog. Međutim, upravo zbog toga je, u poratnom kontekstu, Grbić skrajnut na društvene margine. Uvođenje kulturno-istorijske paradigme u Jugoslaviji sproveo je kolektiv mišljenja, na čelu sa njegovim (ali i Vasićevim) učenikom Milutinom Garašaninom.

Ove promene su se ticale svih aspekata arheologije, koja je postavljena na potpuno nove osnove. I ne samo to. Arheologija je proširena novim institutima, muzejima i delatnicima, ali i širokim spektrom tema. Analiza sadržaja prikaza u „*Starinaru*" je pokazala, da je u pogledu razumevanja koncepcija koje se vezuju za termin varvarstvo, došlo do otvaranja nekoliko novih polja. Pod uticajem snažne dominacije istorijskih tumačenja na arheološke interpretacije, ovaj pojam je pre svega povezan sa germanskim populacijama, koje se pojavljuju na Balkanu tokom takozvane Seobe naroda. Otvoreno je pitanje Limesa, kao mesta susreta i razdvajanja Barbarikuma i Rimskog, odnosno Vizantijskog carstva. Varvarskim nalazima

su arheolozi počeli da nazivaju predmete koji se vezuju za protoistorijski period, zahvaljujući implicitnom smeštanju na opštoj skali socio–kulturnog razvoja. Ne manje važno, ukazano je na potrebu razumevanja (jugo)slovenske etnogeneze, kao procesa razvoja naroda od njegovih prapočetaka, preko doseljavanja na Balkan, pa sve do etnografske sadašnjosti. Iz ove perspektive, varvarski koreni ne nalaze se samo u prapostojbini, već nalaze izraz i u specifičnoj isprepletenosti paleobalkanskog nasleđa i slovenskih tradicija.

Poglavlje 6
Izmeštanje varvarskog korena

6.1 Srpska arheologija nakon Drugog svetskog rata u rukama „predratne generacije" Vasićevih studenata

Nakon Drugog svetskog rata, u srpskoj arheologiji su nastupile brojne promene. Uz izuzetak Narodnog muzeja u Beogradu i Univerziteta u Beogradu, na kojima se proučavala arheologija, sve druge arheološke institucije uspostavljene su posle Drugog svetskog rata. Osnivanje mreže muzeja i službi zaštite spomenika kulture uglavnom je okončano do kraja pedesetih godina XX veka, a tekla je paralelno sa industrijalizacijom i urbanizacijom. Valja imati u vidu da je arheologija u Srbiji postala umereženija u okvirima jugoslovenske arheologije, kao i da je značaj arheoloških institucija u Beogradu bio veći u odnosu na druge gradove, tim pre, što je Beograd bio glavni grad i administrativni centar zajedničke jugoslovenske države (Cvjetičanin 2014, 575–592).

6.1.1 Institucionalni okviri

Pre Drugog svetskog rata osnovani su važni muzeji na teritoriji Srbije, recimo u Nišu (1933) i Vršcu (1882)[65]. Međutim, najveći broj muzeja je osnovan posle rata. U Kikindi je otvoren muzej 1946. godine, u Užicu i Pirotu 1947. godine, u Leskovcu i Prokuplju 1948. godine, u Kragujevcu i Prištini 1949. godine, u Smederevu 1950. godine, a 1951. godine u Čačku, Kruševcu, Zaječaru i Valjevu. Ovi muzeji nisu odmah po osnivanju imali zaposlene arheologe, ali je do 70–tih godina XX veka mreža institucija koje su se bavile arheologijom na teritoriji Srbije bila sasvim solidna. U poratnom razdoblju, ključnu ulogu u organizaciji i planiranju arheološkog rada je imao Arheološki institut SAN. Ovu poziciju centralne arheološke institucije, Institut je zadržao tokom pedesetih i šezdesetih godina, a u tom periodu ključna ličnost ove institucije bio je Đurđe Bošković (Novaković

65 Muzeji u Vojvodini nastali su relativno rano, u odnosu na druga područja u Srbiji jer je reč o oblastima koja su se nalazila u okviru drugačijih kulturnih tradicija, pre nego što su objedinjeni u okvire jedne države.

2011, 392–393). Deo atmosfere tog razdoblja mogu da pruže „*Razgovori o arheologiji*" sa Milutinom Garašaninom koji su vođeni 1994. godine.

> „*On (misli se na Đurđa Boškovića) je vrlo često imao nekih svojih predubeđenja, koja su mogla da budu štetna. S jedne strane, bio je pozitivan za Arheološki institut, jer je zbilja pokrenuo rad Instituta. Ali, s druge strane, bio je čovek koji se uvek prilagođavao političkoj direktivi, tako da kažem. Recimo, Institut je prvobitno imao taj vrlo lep običaj, nadam se da ćemo ga obnoviti, da se radovi koji će se štampati u Starinaru, pročitaju u okviru Instituta. Tako su se tu sakupljali mlađi ljudi, dolazili su tu i studenti i drugi arheolozi, čak i iz unutrašnjosti. Tu se diskutovalo i održavao se kontakt između ljudi. Sem toga, Institut je bio zamišljen kao centralna arheološka ustanova koja će voditi arheologiju u zemlji. (…) Odjednom je on izgubio svoju vodeću ulogu i postao zavistan od raznih provincijskih sitnih muzeja i drugih ustanova, koje su, opet, bile zavisne od svoje regionalne politike* (Babić, Tomović 1996, 27).
> *(…) Međutim u zavodima se pojavila tendencija ka popuštanju i bez dovoljne kontrole sa strane, prihvatani su projekti, koje su vodili ljudi za koje smo mi smatrali da im nisu bili dorasli. Međutim, po mom mišljenju, tu je Arheološki institut od prvog momenta mogao da uradi mnogo više. Đurđe Bošković pored svih njegovih pozitivnih osobina, bio je preterano popustljiv. Između ostalog, nestali su oni sastanci arheologa koji su održavani u Institutu. Razbila se koordinacija rada i kontakt sa muzejima u unutrašnjosti. Ljudi su počeli samovoljno da rade…*" (Babić, Tomović 1996, 98).

Iako je Garašanin s pravom upućivao kritiku razvoju organizacije struke, zasigurno su promene nakon Drugog svetskog rata učinile arheologiju bolje i sistematičnije

organizovanom u odnosu na ranije razdoblje. Takođe, prioriteti kojima je disciplina trebalo da bude zaokupljena su bili vrlo precizno definisani. Tako je u *Starinaru* za 1950. godinu, izašao opšti okvirni plan Arheološkog instituta Srpske akademije nauka. U njemu se kaže da je cilj rada proučavanje prošlosti jugoslovenskih i južnoslovenskih naroda, a posebno Srba, na bazi arheološke naučne dokumentacije. Prvi problem koji je predviđen za proučavanje je 1) *doseljavanje Slovena na Balkansko poluostrvo, a sa tim u vezi i rad na iskopavanju slovenskih nalazišta*. Za ovaj aspekt delovanja u struci su bili zaduženi Đorđe Mano – Zisi, Mirjana Ljubinković, Milutin i Draga Garašanin. 2) *Za proučavanje i iskopavanje tekovina naroda na koje su Sloveni naišli ili sa kojima su došli u dodir pri svom doseljavanju* su bili raspoređeni Miloje Vasić, Miodrag Grbić, Milutin i Draga Garašanin, Đorđe Mano – Zisi, Rastisalav Marić, kada je reč o preistorijskim i antičkim grčkim tekovinama. U okviru ovog pitanja, za ranovizantijska i takozvana varvarska nalazišta su bili zaduženi uglavnom istoričari umetnosti i arhitekte, sa izuzetkom Mirjane Ljubinković i Milutina Garašanina. 3) *Za istraživanje odnosa između slovenskih plemena, prvenstveno Srba, i drugih naroda i država*, kao i za 4) *bavljenje društvenim odnosima kod Slovena, prvenstveno Srba, u srednjem veku* – predviđeni su takođe uglavnom delatnici iz struka srodnih arheološkim, sa izuzetkom Mirjane Ljubinković (ur. Бошковић 1950).

Pored ove natkriljujuće uloge Arheološkog instituta, važna institucija koja se bavila arheologijom u Beogradu, je bio Balkanološki institut SAN. Reč je o naučnoj ustanovi, koja je nasledila Balkanski institut, osnovan 1934. godine, da bi se bavio istorijskim, lingvističkim, kulturnim i uopšte, društvenim fenomenima Balkana. Predratni Institut nije ima zaposlenih arheologa, ali je objavljivao tekstove koji su bili izuzetno značajni za arheologiju. Balkanski institut je prestao sa radom 1941. godine, a Balkanološki institut je osnovan tek 1969, pa se uz snažnu argumentaciju može razgovarati o diskontinuitetu između ova dve ustanove. Međutim, balkanologija je zajednički okvir za obe institucije. Za Balkanološki institut se može kazati da je za arheologiju u Srbiji bio od izuzetnog značaja zbog brojnih inicijativa, a naročito simpozijuma i publikacija (Палавестра 2000, 15–16).

Na Filozofskom fakultetu u Beogradu je posle Drugog svetskog rata bio reaktiviran

Miloje M. Vasić, da bi podučavao studente arheologiji. Njemu se ubrzo pridružilo i nekoliko novih kolega: Branko Gavela 1947. godine, a Jovan Kovačević i Dušan Glumac 1954. godine. U poratnom periodu, između arheologa sa Filozofskog fakulteta na čelu sa Vasićem i Arheološkog instituta, nije bilo tako tesne saradnje, kako bi se možda moglo očekivati. O tome govori na posredan način i Milutin Garašanin, koji je 1957. sa Instituta prešao da radi na Filozofski fakultet, gde je predavao klasičnu arheologiju. Dragoslav Srejović je u razgovoru o životu i karijeri, koji je vođen 1994. godine, napomenuo nekoliko rečenica kroz koju se uočava ta linija razdvajanja. Ona je primarno određena prihvatanjem ili odbacivanjem saradnje sa Milojem Vasićem (Babić, Tomović 1996; Novaković 2011, 396–397; Palavestra 2013).

6.1.2 Sukob sa Vasićem

> *„Moji radovi u arheologiji bili su primljeni sa izvesnim skepticizmom, između ostalog zbog toga što sam ostao veran profesoru Miloju Vasiću. Profesor Vasić je bio čudak koji je bio u sukobu sa celim svetom, naročito sa vodećim arheolozima u Jugoslaviji, sa Koroščem u Ljubljani, Bencem u Sarajevu i Milutinom Garašaninom u Beogradu. Pošto su bili protiv Vasića, a ja uz njega, oni nisu sa velikim simpatijama gledali na mene. Moj rad je našao prve podrške kod istoričara umetnosti, istoričara i klasičnih filologa”* (Срејовић 1995, 147).

Veoma sličan program rada onom, koji je osmislio Arheološki institut u Beogradu, donet je i na širem jugoslovenskom planu. Na osnovu izveštaja o Prvom susretu jugoslovenskih arheologa 1950. godine u Niškoj Banji, koji potpisuje Josip Korošec, mogu se saznati ove opštije smernice čiji je srpska arheologija bila tek segment. Upravo, kako kaže Srejović, vodeći arheolozi koji su trasirali put jugoslovenske arheologije posle Drugog svetskog rata bili su **Josip Korošec, Alojz Benac i Milutin Garašanin**. Sa ovog spiska su, u izvesnoj meri, nepravedno izostavljene Paola Korošec i naročito, Draga Garašanin. Svi

oni bili su predratni Vasićevi studenti, za razliku od Dragoslava Srejovića, koji je otpočeo studije posle Drugog svetskog rata. Dakle, zadatka uspostavljanja arheologije u jednom novom društevnom ambijentu zvanične ideologije bratstva i jedinstva jugoslovenskih naroda i narodnosti, poduhvatila se generacija studenata Miloja M. Vasića, koji su studirali osnovne studije klasičnih nauka sa arheologijom, tridesetih godina XX veka. Najstariji među njima, Josip Korošec, otišao je na doktorske studije u Prag i doktorirao 1939. na Karlovom univerzitetu kod Lubora Niderlea, sa temom „*Ljubljansko barje u praistoriji*". Time je stekao autoritet u naučnoj zajednici, sasvim nezavisno od Vasića. Nakon Drugog svetskog rata, beogradski studenti koji se nisu slagali sa interpretacijom Vinče kao jonske kolonije, brane svoje doktorske teze u Ljubljani kod Josipa Korošeca. Prema rečima Milutina Garašanina, on i Vasić su prekinuli komunikaciju zbog neslaganja oko datovanja Vinče. Sa druge strane, tokom školskih iskopavanja za mlade arheologe iz cele Jugoslavije, na Ptujskom gradu 1947–1948. godine, Korošec je predložio Garašaninu da piše doktorsku disertaciju u Ljubljani.

> „*Tu sam se upoznao sa Koroščem, koji je inače kao student radio u vinčanskoj zbirci i rekonstruisao onaj veliki pitos. On je baš u to vreme postao profesor u Ljubljani. I on mi je predložio da dođem i branim disertaciju kod njega. Tako smo i ja i Draga Garašanin, i Benac – jer i Benac ne bi svoju neolitsku temu mogao da brani kod Vasića – otišli u Ljubljanu*" (Babić, Tomović 1996, 20).

Milutin Garašanin je doktorirao 1950. godine u Ljubljani, sa temom „*Hronologija Vinčanske grupe*". Godine 1952. Alojz Benac brani tezu „*Prehistorijsko naselje Nebo i problem Butmirske kulture*". Draga Aranđelović Garašanin, takođe kod Korošca brani doktorsku disertaciju „*Starčevačka kultura*" 1953. godine. Među njima je jedino Paola Korošec doktorirala znatno kasnije, 1968. godine, dve godine nakon smrti Josipa Korošeca, i to iz oblasti ranosrednjovekovne arheologije. Od drugih jugoslovenskih arheologa, kod Korošca su u ovom periodu doktorirali i France Stare (1952), Irma Čremošnik (1952) i Blaga Aleksova (1958) (*up*. Novaković 2011, 360–361). Konačni razlaz sa Vasićevim stavovima u srpskoj,

odnosno jugoslovenskoj arheologiji, predstavlja kritički osvrt na interpretaciju Vinče kao jonske kolonije pod nazivom „*Oko problematike Vinče*", koji je izašao 1951. godine u Glasniku Zemaljskog muzeja u Sarajevu. Tekst su potpisali Korošec, Benac i bračni par Garašanin. Uprkos tome što je Vasić u ovom trenutku bio izuzetno uticajan, tekst je napisan izuzetno oštro i „pobunjenički", ali u okvirima standarda naučne diskusije (Palavestra 2013, 691–693).

> „*Iako potpisani stoje na stanovištu da je gledište prof. Vasića* ***naučno neodrživo****, oni su ipak smatrali za dužnost, da se na ovom mestu detaljnije osvrnu na celo pitanje, pogotovu s toga što je stalno propagiranje usmenom ili pisanom rečju ovog gledišta od strane jednog od najeminentnijih predstavnika jugoslovenske arheologije, mora neminovno kod nedovoljno obaveštenih kao i kod početnika u arheologiji da stvori pometnju i zabunu. Stoga potpisani i smatraju potrebnim, da danas svaki preistoričar po ovom pitanju zauzme jasan i određen stav –* ***da ili ne****. Da li je ispravno tumačenje koje profesor Vasić daje pojavama iz Vinče ili nije? A ako nije, potrebno je istaći i razloge zbog kojih je mišljenje prof. Vasića nepravilno*" (Korošec, Benac et al. 1951, 5).

Kao što je već ranije napomenuto, predratna generacija Vasićevih studenata zasnovala je zajednicu, koju bi smo mogli nazvati kolektivom mišljenja, koja je podrazumevala razmenu zajedničkih ideja, grupnu solidarnost i zajedničku misiju. Ključna tačka njihovog zajedništva

bio je otpor Vasićevom autoritetu[66] i Vasićevim interpretacijama, a posledično i doktorske studije u Ljubljani. Njihovoj povezanosti doprinela su i terenska iskustva (npr. formativno iskopavanje u Ptuju 1948–49.), tematska određenja (bavljenje neolitom zbog značaja Vinče kao kultnog mesta discipline) i uvođenje nove paradigme, odnosno kulturno – istorijskog pristupa (ili kolokvijalno rečeno „nemačke škole"). Predvodnik ove grupe bio je svakako Josip Korošec, koji je doktoratom van Jugoslavije omogućio stručnost za niz kolega i sebe, nezavisno od Vasića. Za potonju srpsku, unutar jugoslovenske arheologije, najznačajniji unutar ove skupine je bio Milutin Garašanin. Na početku karijere je kratko radio u Arheološkom institutu, a zatim se posvetio nastavnoj karijeri na Filozofskom fakultetu u Beogradu predajući klasičnu arheologiju. Zahvaljujući iskustvu rada u ove dve institucije, bilo mu je lakše da organizuje terenska istraživanja, koja uključuju saradnike sa obe strane kao i da ima uticaj u okviru glasila Arheološkog instituta, „*Starinara*". Ovaj kolektiv mišljenja nalazi svoju potporu u obuci „muzejskog kursa", koju je organizovao Miodrag Grbić tokom Drugog svetskog rata. S obzirom na to, može se reći da su brojni učesnici ovog tečaja, uključujući i one koji se nisu specijalizovali za arheologiju, u poratnom periodu bili bliski krugu oko Milutina Garašanina (Bandović 2014, 625-646).

Pored ustanovljenih autoriteta za edukaciju „predratne generacije" arheologa, **Vasić – Grbić – Korošec**, važno je razmotriti i na koji način su bile organizovane

---

66 U čaopisu „*Živa antika*", u okviru odeljka predviđenog za naučnu polemiku je 1955. izašao kratak tekst Drage Garašanin „*Još nekoliko napomena o Dupljajskim kolicima*", u kome se očitava snažna tenzija između autoriteta Vasića i učenika. Draga Garašanin kaže: „U „*Živoj antici*" IV, 2 (1954), 376–380, osvrnuo se akademik M. M. Vasić, profesor Univerziteta u Beogradu, na problem Dupljajskih kolica, angažujući se energično protiv autentičnosti ovog zanimljivog objekta. Ne želim da, sledujući primeru akademika Vasića, upotrebim ton, izraze i epitete koje je u ovom napisu on smatrao najpodesnijim za vođenje stručne polemike. Moram istaći da su oni takvi, da se ne mogu opravdati, čak ni onda, kada se ima u vidu duboka starost autora. Namera mi je da se zadržim samo na nekim suštinskim pitanjima, i to na autentičnosti dupljajskih kolica i njihovoj interpretaciji. (…) Neprijatna mi je dužnost, koju mi međutim nalažu čast i dostojanstvo, da na ovom mestu ispravim i jednu neistinu, koja se akademiku Vasiću potkrala u vezi s mojom ličnošću. U pitanju je, moje tobožnje studiranje za vreme okupacije. Studije sam započela 1939. godine. Za vreme okupacije, kada na Univerzitetu i nije bilo predavanja, prekinula sam ih, a nastavila sam ih i završila po oslobođenju. Akademiku Vasiću, kao mom nastavniku na fakultetu, ovo je svakako poznato. Ne znam zašto je u svojoj težnji da me kao radnika na polju arheologije diskvalifikuje, akademik Vasić, pored argumenata vezanih za stručna pitanja a od kojih, kao što se iz gornjeg izlaganja vidi, ne mogu prihvatiti ni jedan, smatrao potrebnim da se posluži i ovom neosnovanom tvrdnjom (Гарашанин Д. 1955, 215–216).

njihove studije, kao i izvore iz kojih su crpli opštu perspektivu na humanističke discipline. Formalno govoreći, Milutin Garašanin i njegove kolege su studirali studijsku grupu, koja se zvala **klasična filologija sa arheologijom**. Sistem je podrazumevao kao prvo učenje grčkog i latinskog (pod A), zatim nastavu iz predmeta pod B, što je mogla biti arheologija, istorija starog veka ili vizantologija i učenje predmeta pod C, što je bio kurs koji se birao tako da bude koristan za celokupne studije po sopstvenom izboru, npr. strani jezik, etnologija ili nešto slično. Ko su bili nastavnici ovih predmeta? Kako je izgledao program studija? Prema rečima Milutina Garašanina, predmeti i predavači su bili organizaovani na sledeći način (Babić, Tomović 1996, 8–9):

Studijska grupa klasična filologija sa arheologijom

Predmeti pod A: grčki jezik (**Milan Budimir**) **i** latinski jezik (**Veselin Čajkanović**)

Predmet pod B: arheologija (**Miloje Vasić**) **ili** istorija starog sveta (Nikola Vulić, nakon Vulića Rastislav Marić) **ili** vizantologija (Georgije Ostrogorski ?)

Predmet pod C: strani jezik, etnologija itd.

6.1.3 Milan Budimir

Predmete pod A su predavali Milan Budimir i Veselin Čajkanović. Prema sećanjima Milutina Garašanina, **Milan Budimir** je tokom prva dva semestra predavao grčki, prema Musićevoj *Početnici* i Musićevoj *Gramatici*, te da su u ovoj početnoj godini studiranja, Draga Aranđelović (kasnije Garašanin) i on najviše od svega učili grčki. Asistent zadužen za vežbe na ovom predmetu je bio Mihajlo Petruševski (1911–1990), jugoslovenski, odnosno makedonski filolog i osnivač Filozofskog fakulteta u Skoplju. Nastava za ovu generaciju je nastavljena i u drugoj godini, da bi u četvrtom semestru počeo rat, kada su ovi časovi prestali da se održavaju. Ključne Budimirove teme bile su vezane za lingvistiku, a mnogo je insistirao na zaključcima koje je izvodio iz etimologije. U svakom slučaju imao je potrebu da svoje poglede izrazi sintetski.

„Neki su zaključci bili nekad i jako smeli, neki se njegovi – ne zaključci nego reči koje je upotrebio, danas zloupotrebljavaju. Recimo, da je on dokazivao da su Srbi postojali na Balkanu još od neolita, što Budimir nikad nije rekao. Da je on ukazivao na značaj slovenske komponente, to je nesumnjivo, ali njegova osnovna ideja je bila ideja jednog indoevropskog jezika na Balkanu pre grčkog, i to je ono što je on nazvao Pelastima. Ta ideja nikada nije potpuno jasno formulisana, jer, nekada su to bili Iliri, Tračani, Brigi, … Drugi put se to nešto malo menjalo, tu nije bio potpuno raščistio. Ali osnovna ideja, koja je, u suštini, smatram, tačna, i koja je i mene podstakla da u tom smislu gledam i koristim lingvistiku, bila je ***ideja jednog indoevropskog supstrata*** *pre grčkog na Balkanu"* (Babić, Tomović 1996, 9–10).

Dakle, Garašanin je selektivno prihvatao Budimirove ideje, pokušavajući da ih shvati što racionalnije i dovede u vezu sa arheološkim tumačenjima koja su mu bila poznata. Međutim, vredi podsetiti da je taj prihvatljivi domen o jednom indoevropskom supstratu pre grčkog na Balkanu, zapravo potraga za Pelazgima (Pelastima) ili etničkim praslojem, zbog kojih je Petar Vlahović samo Budimira i Fanulu Papazoglu video kao prave naslednike misli Nika Županića (Milosavljević 2012; 2013).

Da se podsetimo, Milan Budimir (1891–1975) se prvo školovao u Sarajevu, a studirao klasičnu filologiju u Beču, gde je doktorirao 1920. godine na temu „*O olujnim demonima kod indoevropskih naroda*". Te je godine izabran za asistenta, a ubrzo i za docenta na katedri za klasičnu filologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Za vanrednog profesora je izabran 1928. godine, a za redovnog 1938. U penziju je otišao 1962. godine. Od 1922. je bio potpuno slep, a u radu mu je pomagala supruga Cvijeta Budimir, rođena Cihler, doktor bioloških nauka. Ona se penzionisala 1931. godine da bi se u potpunosti posvetila radu sa Milanom Budimirom (Раденковић 2011).

Nasuprot „predratnoj", Aleksandar Palavestra izdvaja „posleratnu generaciju"

Vasićevih studenata i saradnika koji, takođe, nisu bili u prilici da eksplicitno podrže ideju o „jonskoj koloniji Vinči". Vasiću su u ovom periodu bili idejno bliski Branko Gavela, Dragoslav Srejović i Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović. Ova grupa je svoj identitet izgradila na harizmatičnoj ličnosti Miloja Vasića, koji je viđen kao uzoriti mitski otac i osnivač discipline, uprkos njegovim problematičnim interpretacijama (Palavestra 2013, 685). Može se kazati da je ova grupa istraživača pedesetih godina XX veka, češće objavljivala svoje priloge u časopisu „*Živa antika*" koji je bio glavno glasilo jugoslovenskih filologa, čiji je izdavač bio Institut za klasične studije Filozofskog fakulteta Univerziteta u Skoplju. Konceptualno su bili bliži Milanu Budimiru, nego idejama koje je promovisao Arheološkom institutu. O ovim vezama svedoči pohvala Milana Budimira upućena bezuslovno „trezvenoj upornosti i zdravoj intuitivnosti" Miloja M. Vasića (1936), a onda i decenijama kasnije, pohvale Dragoslava Srejovića upućene metodu Milana Budimira (Срејовић 2001c, 73–79).

> „Tu prošlost koja nikad ne umire, od koje se nikad nismo razdvojili i za koju nismo znali da je nosimo u sebi, Milan Budimir je tražio i otkrivao u arheološkim nalazima i pisanim izvorima, u mitu i religiji, u krupnim događajima političke i kulturne istorije – da bi pokazao šta stari i novi Balkan znači za nas Balkance i za ostali svet. *Otkriće ovog vida vremena omogućilo je Milanu Budimiru da uspostavi vlastiti pogled na istoriju i od vrsnog lingviste postane* ***utemeljivač novog metodskog pristupa*** *u humanističkim naukama. U svim slučajevima, bilo da analizira lingvistički, arheološki, etnografski, literarni, ili istorijski dokument,* ***on uvek koristi isti metodski postupak – temeljno kretanje unazad, niz vreme, do istočnika****. Za potpuno razumevanje jedne pojave* ***nije bitan njen vidljivi istorijski život već ono što se događalo u vremenu koje je prethodilo njenom nastanku****. Za Milana Budimira poznavanje onog što se zbilo*

ab origine omogućuje objašnjenje svega onoga što je u sadašnjosti i naslućivanje onog što će se dogoditi u budućnosti. On ne traži izvore već ***praizvore*** *i njega ne zanima toliko egzistencija proučavane pojave koliko njena* ***esencija****"* (Срејовић 2001c, 75–76).

Zanimljivo je razmotriti za koje oblasti arheologije je ovo „temeljno kretanje unazad" prema Srejoviću imalo ključnu ulogu. Na prvi pogled ovaj postupak liči na Kosinin retrospektivni metod, ali po svojim mutnim, nejasnim, metafizičkim opsenama zapravo predstavlja samo slično ali nedvosmisleno Budimirovo metodološko „otkriće" nastalo, najgeneralnije govoreći, iz istih korena lingvistike nemačkog govornog područja kraja XIX i početka XX veka (*up.* Bandović 2012, 629–648).

„Prema Budimiru, saznati znači upoznati događaje koji su se odigravali in illo tempore, tj. potpuno ovladati vremenom. Stoga on u svojim radovima traži ***prapočetke*** *i često kao junaci iz mitova koji hoće da saznaju svoju sudbinu, vrši smeli descensus ad inferos,* ***spušta se do najtamnijih dubina da bi tamo, u mraku među nejasnim senkama, našao objašnjenje za stvari*** *koje obasjava jarka svetlost istorije. Po njegovom shvatanju svako novo stanje u istoriji implicira* ***neko prethodno stanje****, neki* ***početni totalitet*** *koji se u vremenu i prostoru rasparčava, kreće i preobražava. Naš je zadatak da te usitnjene i razbacane komade prepoznamo i prikupimo, da ih povežemo u organsku celinu i tako otkrijemo* ***osnovni istočnik****. Doslednom primenom načela Milan Budimir je u nas utemeljio* ***paleobalkanologiju****"* (Srejović 2001, 76).

Nebojša Radenković, u svom doktoratu posvećenom životu i radu Milana Budimira, ističe da su najčuveniji Budimirovi učenici: **Franjo Barišić** (1914–1988, diplomirao 1940; doktorirao 1948), **Milutin Garašanin**, **Slobodan Dušanić** (1939–2012, diplomirao 1961;

doktorirao 1969), **Vojislav Đurić** (1912–2006, diplomirao 1949; doktorirao 1956), **Fanula Papazoglu** (1917–2001, diplomirala 1946; doktorirala 1955), **Dragoslav Srejović** (1931–1996, diplomirao 1954; doktorirao 1964), **Miron Flašar** (1929–1997, diplomirao 1953; doktorirao 1959), **Branko Gavela** (1914–1994, doktorirao 1951.) i drugi (Раденковић 2011, 13). Za razliku od Nebojše Radenkovića, koji je primarno poduzeo da se bavi glorifikacijom Milana Budimira, Vladimir D. Mihajlović je ukazao na Budimira, kao prenosnika ideje *genius loci Balkani*. Naime, i u periodu promenjenih društveno – političkih okolnosti, nakon Drugog svetskog rata, ideje svojstvene narativu balkanskog nasleđa, nastajale u okvirima Balkanskog instituta, su nastavile svoj život. Budimirovi iskazi su bili obogaćeni objašnjenjima o značaju antike za socijalistički život, ali su teorijska polazišta o značaju Balkana i balkanskom duhovnom kontinuitetu uticala na tumačenja prošlosti za niz generacija studenata (Mihajlović 2013).

> *„Naposletku, narativ o balkanskom duhu pruža osećaj ukorenjene mistične drevnosti, što savremenim populacijama pomaže u izgradnji sopstvenih identiteta i podizanju ponosa, ali može da objasni i zašto je ova misao preživela sve ideološko – političke promene (u Srbiji), iako je i sama nastala kao rezultat ideološke motivacije. Glavni problem u narativu o besmrtnom balkanskom duhu je veoma pojednostavljena slika o prošlosti, koja na esencijalistički način (duhovnu) kulturu tretira kao statičnu i nepromenljivu kategoriju, dok u isto vreme prenebregava kulturni partikularizam, diskontinuitete, dinamične promene koje su svojstvene društvima i u prošlosti i u sadašnjosti”* (Mihajlović 2013, 797–798).

Za Budimira se može reći da predstavlja primer čoveka uspešne tranzicije iz jednog u drugi društveni okvir (*uporedi* Budimir 1951). Da to nije bilo sasvim jednostavno, ukazuje i *Karakteristika* Milana Budimira, napisana neposredno nakon Drugog svetskog rata. U njoj se, između ostalog, kao pozitivno uzima što je kao student bio levičar i zato što je bivao hapšen, te da je tokom Drugog svetskog rata pomagao NOP-u preko asistenta Fanule

Papazoglu, ili, recimo, stav o novonastalim političkim okvirima: „profesor Budimir je prijateljski raspoložen prema novom društvenom uređenju u Jugoslaviji i prema SSSR-u" (Станић 2013, 285)

6.1.4 Veselin Čajkanović

Drugi važan autoritet za „predratnu generaciju" bio je **Veselin Čajkanović** (1881–1946). Za razliku od Budimira, Čajkanović nije nastavio svoj rad posle Drugog svetskog rata. Sudio mu je Sud časti, pa je aprila 1945. udaljen sa Univerziteta, da bi preminuo 1946. Naime, Čajkanovića je Drugi svetski rat zatekao kao dekana Filozofskog fakulteta, što je bila osnova za optužbe i diskreditovanje. Na neki način, do sedamdesetih godina XX veka je bio zaboravljen kao naučni autoritet, ali je od tog vremena njegovo delo postalo predmet masovnog čitanja (Лома 2006, 9).

On se danas percipira kao jedan od važnijih naučnika–osnivača na polju etnologije. Međutim, zapravo je završio studije klasičnih jezika na Velikoj školi u Beogradu 1903. godine. Studije je nastavio u Nemačkoj (1903–1907), prvo je boravio u Lajpcigu, a zatim u Minhenu. U Minhenu je doktorirao 1907. godine na tumačenju antičkih poslovica kod Krumbahera, sa tezom „*Quaestionum paroemiographicarum capita selecta*" (Odabrana poglavlja u paremiografskim istraživanjima, objavljena 1908.). U Lajpcigu je Čajkanović imao prilike da se sretne sa najznačajnijim komparativistima svog doba (Brugman, Hirt, Imiš, Leskin, Kramer). U Minhenu se usredsredio na antičke i medijevističke studije, slušajući nastavu kod Hrista, Pelmana, Folmera, Kruziusa i Krumbahera. Lajpciška škola „mladogramatičara" drugačije je pristupala uporednim studijama indoevropskih jezika u odnosu na romantičarske osnove. Lajpciški komparativisti uglavnom su zasnovali svoja istraživanja na lingvistici u najužem smislu reči, odnosno strogim metodoma su tragali za zakonomernošću jezičkih poređenja. U tim okvirima u Lajpcigu nije bilo mesta za komparativnu mitologiju, ona se urušila kao deo polja istraživanja klasične filologije. Prema shvatanju Aleksandra Lome, to je bio razlog za Čajkanovićev prelazak u Minhen (Лома 2006, 8). Postao je docent 1908. godine na Filozofskom fakultetu u Beogradu, vanredni profesor 1919. godine, a redovni 1922. godine.

Ovde je rukovodio katedrom za klasičnu filologiju i predavao starorimsku književnost i latinski. Predavao je i na Bogoslovskom fakultetu, ali uporednu istoriju religije (Јовановић 2008). Na osnovu sećanja Milutina Garašanina, upravo su Čajkanovićeve predavanja davala širinu u obrazovanju:

> *„Čajkanović je predavao latinski, koji je maestralno poznavao. On, u stvari nije držao u pravom smislu predavanja. Uzimao se jedan tekst, klasični, koji se čitao, a njegovo predavanje se svodilo na komentare na taj tekst. Ali, kroz te komentare on je* ***išao vrlo široko****. Tu se govorilo, recimo, o svakodnevici grčkog i rimskog života, u Atini i Rimu, o spomenicima u Rimu, o spomenicima u Grčkoj… Kako naiđe koji deo teksta iz koga se može izvući kakva paralela, on je davao komentare, naročito iz* ***istorije religije****, kojom se on uvek i bavio. I tu smo vrlo mnogo naučili u tom pogledu. On je opet mnogo insistirao na toj vezi sa etnologijom, i to je u svojim predavanjima uvek iznosio. Tako, vidite, iz tih predavanja se dobijala vrlo široka slika"* (Babić, Tomović 1996, 10).

Međutim, možemo se zapitati, kakva je to etnologija na kojoj je Čajkanović insistirao. Na kojim teorijskim premisama ona počiva? Šta je podrazumevala široka slika koju je Čajkanović preneo svojim studentima? Petar Vlahović je ukazao da su Čajkanovićeva interesovanja obuhvatala tri polja. Polazio je od klasične filologije, bavio se studijama folklora, kao i složenim pitanjima stare religije i mitologije. Ocenjivači njegovog dela smatraju da je najznačajniji aspekt njegovog naučnog rada zapravo rekonstrukcija stare srpske religije i starih religijskih oblika (Влаховић 1987, 160–163). Njegovim ključnim delom, koje je ostalo nedovršeno smatra se „*Stara srpska religija i mitologije*". U svojim radovima, pre svega se služio komparativnim metodom. Bojan Jovanović je skrenuo pažnju da se Čajkanović bavio etnološki zanimljivim arhaičnim pojavama.

> *„Iako veoma arhaične ove pojave su još uvek bile prisutne u narodnoj*

tradiciji, koja je već uveliko bila izložena bitnim promenama. U promenjenom obliku, sadržaji religijskih i mitskih predstava sačuvaće se u seoskim sredinama, ali će se u svom preobraženom vidu pojaviti i u ambijentu urbane kulture, čiji su tragovi sačuvani u tadašnjim dnevnim listovima" (Јовановић 2008, 42).

Prema shvatanju Bojana Jovanovića, Veselin Čajkanović je svoje ideje bazirao na odbacivanju značaja animizma, čije je značenje preuzeo od Edvarda Tajlora. Nasuprot tome, prihvatljivije mu je bilo Milerovo tumačenje animizma. Ova zapažanja daju izvestan okvir u određivanju paradigmatskog opredeljenja Čajkanovićevih interpretacija (Јовановић 2008, 42). Odnosno, reč je o jednolinijskom evolucionizmu kao prihvatljivom naučnom okviru, a naročito značaju Maksa Milera[67] za razumevanje prošlosti i mitova u sadašnjosti, kao relikta prošlosti. Potvrde o ovom mogu se pronaći i u detaljnom iščitavanju Čajkanovićevih tekstova. Međutim, na koji način je on prilagodio ove teorijske osnove potrebi rekonstrukcije tzv. stare srpske religije i mitologije?

Njegovo osnovno pitanje ticalo se razumevanja religije u vremenu kada je srpski narod pripadao paganizmu, a o čemu nije ostalo pisanih izvora. Pre svega on je smatrao da se religija jednog naroda ne može promeniti ni lako ni brzo, uprkos hrišćanstvu. Građa za rekonstrukciju

67 Fridrih Maksimilajan Miler (1823–1900) ili Maks Miler smatra se utemeljivačem komparativne mitologije. Reč je o naučniku nemačkog porekla, koji je u početku izučavao sanskrit u Lajpcigu, Berlinu i Parizu, a u Engleskoj se nastanio 1846. godine. Ubrzo je dobio nameštenje u Oksfordu, na katedri za komparativnu filologiju. Miler se divio kulturi Indije, pa je smatrao velikim postignućem XIX veka što se narod Indije počeo posmatrati, u pogledu misli i jezika, kao bratski. Ipak, ne treba pomisliti da je Milerova misao bila antirasistička i antiimperijalna. On je prihvatao teoriju o postojanju dve rase, odnosno ideju da su blagodeti naprednog čovečanstva zasluge Arijevaca, koje su oni mogli doneti „crnim" „hamitskim " rasama. Iz njegove perspektive, rana istorija Indoevropljana (Protoindoevropljana ili Arijevaca) prikazana je mitološkim terminima: Arijevci su živeli zajedno u velikoj, srećnoj porodici, muškarci su bili plemeniti i čisti, „drevni pesnici jezika". Milerova objašnjenja puna su protivrečnosti, ali izgleda da je upravo njima pogodio žicu viktorijanske Engleske i onovremene Evrope. Pružajući sliku čistog, jednostavnog, idiličnog i poetskog Arijevca, čini se da je Miler govorio unutar romantičarskog senzibiliteta. Međutim, karakter Arijevaca bio je opremljen tako, da bude privlačan različitim evropskim ukusima, mešajući osobenosti značajne sa stanovišta romantizma i nauke. Prema shvatanju Erika Čapoa, Milerov „plemeniti Arijevac" (plemeniti Indoveropljanin) stoji naspram predstave divljaka Džejmsa Frejzera (Чапо 2008, 45). Ipak, „detinjasto romantični i sanjalački Arijevac, čija je naglašena nepraktičnost protest protiv utilitarizma i ekonomskog determinizma, teško je mogao biti mnogo drugačiji (pošto vodnjikavih očiju pilji u izlazak sunca, poput Dikensove Sisi u cirkusu) od Frejzerovog tvrdoglavca, utilitarnog „gredgrindskog" divljaka, koga osim razuma, ekonomske produktivnosti i primenjene nauke, ništa drugo ne interesuje" (Чапо 2008, 33–45).

su prema njegovom mišljenju: savremeni religijski običaji, norme, verovanja, usmena tradicija, topografska i lična imena, rečnik. Prošlost za kojom je tragao je nazivao „našom mitskom prošlošću" i smatrao je da ju je moguće rekonstruisati, uprkos tome što su narodni običaji zabeleženi tek u XIX i XX veku.

> *„Koliko ima iskonski stare građe koja uopšte ni do danas nije zabeležena! U svakom slučaju izvesno je da mi imamo načina da našu građu kritički proučimo i da odredimo da li je* ***izvorna*** *i* ***da li vremenski pripada paganizmu****. Nama naime na raspolaganju stoje* ***komparativna istraživanja****, da uporedimo naše podatke sa podacima o starinskoj religiji i mitologiji drugih nama srodnih naroda, u prvom redu Slovena, a onda i drugih Indoevropljana. (…) Ovakva komparativna ispitivanja daju nam mogućnost ne samo da pojedinim našim podacima obezbedimo verodostojnost i da dobijemo dokaz o njegovoj starini i izvornosti,* ***nego da ih pravilno interpretiramo****"* (Чајкановић 2003, 20–22).

Interesantno je da je Čajkanović smatrao da za poređenje dolaze u obzir, pre svega, indoevropski narodi i narodi sredozemnog sveta, a da je poređenje sa „prirodnim narodima" zapravo rad sa nesigurnim podacima i rđavim i nepriznatim metodom. Iz ovoga je pak jasno da je važna okosnica za njega antropologija nemačkog govornog područja, što je sasvim logično ako uzmemo u obzir gde se školovao. Sa druge strane, bilo mu je vrlo važno da polemiše sa shvatanjima koja su dolazila iz anglo-američkog jednolinijskog evolucionizma. Maks Miler kao ključni autor za Čajkanovićevu rekonstrukciju, bio je dobra spona između ta dva sveta ideja. On obrazlaže da religije današnjih „prirodnih naroda" sa ostalih kontinenata (dakle, religije neevropskih naroda) ne mogu biti isto što i „primitivni naši preci", pa bi upoređenje te vrste, za Čajkanovića bilo pogrešno (Чајкановић 2003, 23). Dakle, moguće je pomišljati da je okvire i značaj komparativnog metoda za "predratnu generaciju" postavio Veselin Čajkanović, iako on svakako nije

bio jedini koji je svoja istraživanja na njima zasnovao. Međutim, on pripada retkima u pogledu eksplikacije istraživačkih pitanja, izvora koje će obuhvatiti istraživanja i metoda koje planira da koristi.

Druge set ideja o čijem je prenosu na „predratnu generaciju" važno promisliti tiče se pojave koju je Čajkanović zvao **„unutrašnji sinkretizam"**. On se bazira na uverenju o mogućnosti rekonstrukcije najranijih faza ljudske kulture na osnovu načela jednoobraznosti ili uniformnosti kulturnih preostataka odnosno sirvivala, slično Tajloru. Čajkanović nije na ovaj način eksplicirao ovo konkretno polazište, ali je upotrebljavao termin prežici u kontekstu koji je srodan Tajloru. Međutim, išao je i dalje ka određenju karaktera stare srpske religije kao konstante kroz vreme. Uprkos raznolikosti, on je uspevao da vidi suštinu.

> *„Jer sve te razlike obuhvataju samo detalje, dakle su, ukupno uzevši, neznatne i sporedne; u onome što je osnovano, glavno idu međutim sva plemena ukorak. (…) Kroz stotinu nijansi, vidimo mi samo jednu stvar, jedno shvatanje i obred, i to jedno je zajedničko i starinsko srpsko"* (Чајкановић 2003, 25).

Ključne opšte pojave na osnovu kojih je gradio sliku paganske prošlosti su: duhovna sila ili mana, fenomen „ne valja se", fenomen „čistote i nečistote" ili tabui, animizam i totemizam. Na osnovu toga on razvrstava i hronološki određena verovanja. Na primer, običaj da se mrtvački pokrov sme seći samo kamenom, preostatak još iz neolitskog vremena, zabrana da se za vreme grmljavine ne sme krstiti, je iz doba prelaska na hrišćanstvo (Чајкановић 2003, 26).

> *„Ima, međutim, još jedna čitava kategorija kultnih običaja koji su podesni da se iz njih izvode hronološki zaključci. Naime, pri sukobu starih i novih shvatanja, svoga i tuđega, magije i kulta, konzervativan Srbin izvlačio se iz situacije na taj način što je* ***primio novo, ali***

> ***je zadržao i staro***. *Posledica toga bila je izvestan* ***unutrašnji sinkretizam*** *shvatanja i religijske prakse, pri čemu nije bilo od značaja što će novo često protivrečiti starome. (…) Vampir se, na primer u Glišićevoj pripovetki "Posle devedeset godina", i probada magičnim glogovim kocem, i sagoreva se leptir koji treba da mu na usta iziđe: prvi propis je preanimistički, kada se vampir još smatrao za "živi leš"; drugi je iz docnijeg vremena, kada je bilo u snazi shvatanje o zasebnoj duši, koja se može materijalizovati u leptiru"* (Чајкановић 2003, 26–27).

Kako objašnjava Petar Vlahović, Čajkanović je smatrao da je paganstvo u srpskoj narodnoj religiji trajno prisutno, pa je „stara vera" često u sukobu sa hrišćanstvom. Takođe, „stara vera" uzima maha u periodu osmanske vladavine na Balkanu, jer „vraćanje staroj veri i starim oblicima života, navodno znači traženje bezbednosti u kontinuitetu, radi očuvanja identiteta" (Влаховић 1987, 160). Ovaj mehanizam koji podrazumeva povratak na staro u talasima, odnosno u pojedinim kriznim epohama, sličan je koncepciji Nika Županića, u kojoj supstrati probijaju kao reke ponornice u određenom trenutku (*up.* Milosavljević 2013).

Vrlo slično Čajkanovićevoj ideji o unutrašnjem sinkretizmu, Vasić je objašnjavao karakter „Vinčinih nalazaka" odnosno njihovu neujednačenost, konzervativizam, varvarski stil i varvarski ukus, koji se javlja u pojedinim aspektima materijalne kulture. Na njima je zasnovano interpretiranje Vinče kao jonske kolonije, ali u varvarskom zaleđu. Podjednako, Vasić je govorio o značaju prežitaka tj. „survivances", mada je eksplicitnije upotrebljavao ovaj termin tek u poznijim tekstovima. Pre toga ideja o prežicima je upotrebljavana kao podrazumljiva. Ovo ne naglašavam zato što tvrdim da je Čajkanović uticao na Vasića. Naprotiv, vrlo je precizno moguće detektovati da je sam pojam „survivances" Vasić preuzeo iz knjige Pierre Damargne, „*La Crète Dédalique, études sur les origines d'une renaissance*", Paris, 1947 (Васић 1951, 11–16). Ove konceptualne podudarnosti

vredi istaći, iz razloga što su one formirale preklapanja u mišljenju tri ključna autoriteta (Budimir – Čajkanović – Vasić) na početku studija „predratne generacije" i time se može braniti shvatanje o prežicima i unutrašnjem sinkretizmu, kao jednom od **idejnih opštih mesta** za arheologiju koja je nastajala neposredno po Drugom svetskom ratu.

6.1.5 Prvi skup jugoslovenskih arheologa 1950. godine

Početkom pedesetih godina XX veka, postavljeni su temelji novije jugoslovenske arheologije. Taj posao je na sebe, u najvećoj meri, preuzela „predratna generacija" Vasićevih studenata. Prvi skup jugoslovenskih arheologa, na kome su dogovorene smernice i ciljevi rada jugoslovenske arheološke zajednice, je održan od 3. do 8. maja 1950. godine u Niškoj Banji. Na njemu je učestvovalo 110 delatnika na polju arheologije, istorije, istorije umetnosti, muzeologije, konzervacije, među koje su ubrojani i predstavnici ministarstava kulture i nauke na republičkom i saveznom nivou. U odnosu na skupove koji se održavaju danas, na kojima učesnici sami biraju po slobodnoj volji teme svojih izlaganja u skladu sa naznačenim opštim okvirom, ovaj prvi veliki skup jugoslovenskih arheologa bio je nešto drugačije osmišljen. Na inicijativu Arheološkog instituta u Beogradu, uz pristanak Ministarstva nauke i kulture, je osnovan odbor koji je pripremao Prvo savetovanje jugoslovenskih arheologa. U njemu su uzeli učešća predstavnici svih država u sastavu Jugoslavije, po sledećem rasporedu: 1) Slovenija: J. Korošec, J. Kastelic; 2) Hrvatska: V. Hoffiller, C. Fisković; 3) Srbija: M. Grbić, Đ. Bošković, M. Garašanin; 4) Bosna i Hercegovina: A. Benac; 5) Makedonija: D. Vučković – Todorović; 6) Crna Gora: M. Vukomanović (Korošec 1950, 212).

Pre samog skupa, odbor se sastajao dva puta – u decembru 1949. i u martu 1950. godine. Na prvom sastanku je bilo analizirano koje teme bi bile korisne tokom skupa i ko bi mogao da preuzme odgovornost za određene referate. Na drugom sastanku su postavljeni obrisi skupa i prodiskutovani referati, koji bi terebalo da budu izloženi na skupu. Planirano je šest izlaganja, ali je nakadno dodato još jedno. Zatečeno stanje arheologije izneli su slovenački predstavnici u Odboru. Zatim je Đurđe Bošković ukazao na nužnost ideološkog

udela u arheološkom delovanju, odnosno na upotrebu istorijskog materijalizma, kao osnove arheološkog rada kroz referat „*Današnji ciljevi i zadaci arheologije u Jugoslaviji*". Cvito Fisković je izlagao na temu: „*Konzervacija i zaštita arheoloških spomenika u Jugoslaviji*". O onome što bi trebalo konkretno raditi u budućnosti, izlagali su Miodrag Grbić i Milutin Garašanin. Kroz izlaganje „*Plan arheološkog rada u Jugoslaviji*", Grbić je insistirao na zajedničkom planiranju. Milutin Garašanin je izneo „*Plan publikacijske delatnosti u Jugoslaviji*". Naime, on je dao pregled publikovanih časopisa i knjiga, a takođe je naglasio potrebu za efikasnijim izdavaštvom, kao i važnost obnove nekih ranijih publikacija. Verena Han, kao predstavnik Ministarstva za nauku i kulturu, je ponudila „*Predlog za reorganiziaciju arheoloških muzeja u Jugoslaviji*", dok je Svetozar Radojčić izlagao o „*Stanju i potrebi za kadrovima u arheologiji Jugoslavije*". U zaključcima koji su doneti, zauzet je stav o arheologiji kao društveno – istorijskoj disciplini, koja treba da usmeri svoje istraživanje ka duhovnoj i materijalnoj kulturi, na bazi istorijskog materijalizma. Na ovim ideološki obojenim iskazima uglavnom je insistirao Đurđe Bošković[68], dok su oni vrlo retki u tekstovima drugih autora. Visoko vrednovana tema, kojoj je se trebalo posvetiti, je bilo bavljenje postankom i razvojem jugoslovenskih naroda (Korošec 1950, 212–215).

Kako ističe Predrag Novaković, arheologija u Jugoslaviji nakon 1945. nije podrazumevala lenjinističko – marksističku perspektivu, kako bi se na prvi pogled moglo očekivati. Razlozi za to se mogu tražiti u ukorenjenoj tradiciji kulturne istorije, koji se nisu tako lako mogli zameniti nečim drugim. Sa druge strane, svi arheolozi koji su radili neposredno nakon 1945. školovali su se u okvirima „buržoaskih tradicija" na nemačkim i austrijskim univerzitetima u predratnom periodu. Moglo bi se pomišljati da je arheologija bila suviše marginalna i bez značaja za širu javnost, pa se zbog toga, društvene promene nisu u velikoj meri odslikale na disciplinarne promene. Međutim, upravo suprotno, arheologija je bila podržana od strane države, kao adekvatno oruđe za

68 O genezi Boškovićevih stavova može se saznati iz razgovora Miloša Jevtića sa Đurđem Boškovićem koji su objavljeni pod nazivom „*Pročitavanja prošlosti*" (Јевтић 2004).

emancipaciju naroda i narodnosti Jugoslavije. U tom smislu, emancipacija na širokom planu je bila važnija od insistiranja na klasnoj borbi. Posledično, nije bilo mnogo razlika u konceptualnom smislu između jugoslovense arheologije pre i posle Drugog svetskog rata. Promene su bile vidljive kroz nastanak mreže jasno struktuiranih institucija, pojave stručnjaka za pojedine oblasti arheologije i modernizaciju struke (Novaković 2011, 62–63).

Ipak, na *Skupu jugoslovenskih arheologa* 1950. je naglašeno da je potrebna oštra naučna kritika svih dosadašnjih pretpostavki na ovu temu, tako da bi se povećalo utvrđivanje bratstva i jedinstva. Među ključne teme su postavljene upravo one, koje je Arheološki institut smatrao ključnim za arheologiju u Srbiji, samo je ovde problematika shvaćena u širem jugoslovenskom kontekstu:

1. istraživanje formiranja jugoslovenskih naroda na našoj (odnosno, jugoslovenskoj) teritoriji
2. istraživanje etničkih zajednica sa kojima su se Sloveni susreli pri dolasku na Balkan
3. istraživanje međusobnih odnosa Južnih Slovena i njihov odnos sa susednim narodima (Korošec 1950, 214).

Iskazana je težnja da je potrebno baviti se društvenim odnosima u prošlosti, da je u tehničkom smislu izuzetno značajno napraviti arheološke karte po republikama i da je multidisciplinarnost od velikog značaja za struku. Dogovoreno je da se svake treće godine održava skup jugoslovenskih arheologa, a da se unutar republika arheolozi sastaju svake godine. Zatim je osnovan koordinacioni odbor koji je trebalo da poveže arheologije svih država unutar Jugoslavije. Bilo je preporučeno da, unutar svake republike, jedna vodeća institucija vodi glavnu reč o arheologiji u toj republici, bilo da je reč o Institutu, katedri za arheologiju ili muzeju. Velika pažnja je posvećen planiranju publikovanja i razmeni publikacija, ali i brizi o kadrovima u arheologiji, naročito mladima. U tom smislu, promovisana je potreba za izdavanje priručnika i udžbenika, kao i za razmenom kadrova, odlaskom stručnjaka u inostranstvo zarad usavršavanja, ali u utvrđivanjem zakonskih okvira muzejsko – konzervatorske struke, da bi se poboljšao ekonomski status

zaposlenih na ovom polju (*ibid*).

Generacija naučnika koja je postavila ove temelje, davala je takt arheologiji u Jugoslaviji između 1945. i 1990. godine, utemeljujući tradicionalni ili kulturno-istorijski pristup, odnosno paradigmu koja se ponekad naziva i „nemačkom školom". U okviru kulturno-istorijske varijante jugoslovenske arheologije, Predrag Novaković je prepoznao dve vrlo različite struje: jednu koja se približava idejama Gera fon Merharta i drugu, koja se može okarakterisati kao postkosinijanska (Novaković 2011, 65). U osnovi, ovo opažanje je tačno. Međutim, detaljniji uvid u istoriju arheoloških ideja, koje su se razvijale u Srbiji, u okviru Jugoslavije, pokazuje veliku kompleksnost koja se nazire između ovih opozita.

6.2 Postanak i razvoj jugoslovenskih naroda iz arheološke perspektive

Konceptualni teret, koji je „predratna generacija" nosila kao sopstveni pogled na svet, podrazumevao je niz veoma značajnih tačaka. Reč je o generaciji koju, kako kaže Karl Manhajm, određuje sličnost društvene lokacije, odnosno podudarnost „raslojavanja iskustva" generacije. Prva tačka implicitnog pogleda na svet koji se formirao, je otpor Vasićevom autoritetu i Vasićevom datovanju Vinče, odakle je proisteklo „izlvlačenje ispod Vasićevog šinjela" i stvaranje kolektiva mišljenja, čiji su ključni akteri bili Korošec – Benac – Garašanin (Novaković 2011, 396–397; Palavestra 2013). Sa druge strane, *Muzejski kurs* koji je organizovao Miodrag Grbić, bio je okidač za paradigmatsku promenu koju je izvela ova grupa arheologa (Bandović 2014). Uprkos tome, snažno uporište za ovu generaciju predstavljalo je i predratno konceptualno nasleđe, proisteklo iz nastave na Filozofskom fakultetu u Beogradu: Budimirov originalni metod (temeljno kretanje unazad, niz vreme, do istočnika), Čajkanovićeva primena komparativnog metoda i „unutrašnji sinkretizam", kao i Vasićeva ideja o mehanizmu varvarizacije materijalne kulture (*up.* Babić, Tomović 1996, 8–10). Jedno od ključnih pitanja koje je bilo nametnuto „predratnoj generaciji" od strane Arheološkog instituta u Beogradu početkom pedesetih godina, ticalo se postanka i razvoja jugoslovenskih naroda. Njime su se u kratkom vremenskom razdoblju posvetili, a zatim nastavili svoje karijere ka problematikama, koje su im bile predemet interesovanja

u znatno većoj meri. Ipak, ovu sekvencu rada na pitanju etnogeneze vredi razmotriti. U tom smislu, pored specifičnih znanja dobijenih u okviru nastave, okviru predratnog konceptualnog nasleđa može se pridodati „*Karakterologija Jugoslovena*" (1939), Vladimira Dvornikovića, kao opšte mesto u jugoslovenskoj kulturi (*up.* Palavestra, Milosavljević 2015). U njenoj srži nalazi se „etnička stratigrafija jugoslovenske rase", preuzeta iz „*Etnogeneze Jugoslovena*" (1920) Nika Županića (Milosavljević 2012; 2013).

6.2.1 Rekonstrukcija etnogeneze Južnih Slovena na osnovu materijalne kulture

Temelji za razumevanje etnogenetskih procesa postavljeni su kroz pitanja o formiranju jugoslovenskog naroda, kao i karakteru susreta između Južnih Slovena i zatečenih starosedelaca na Prvom susretu jugoslovenskih arheologa. Način na koji su postavljena ova pitanja, govori da je migracija Slovena iz prapostojbine podrazumevana, a da je kao još važnija isticana mogućnost kulturnog preplitanja između doseljenih Slovena i balkanskih autohtona. Jedan od prvih odgovora ponudila je izložba „*Etnogeneza Južnih Slovena u ranom srednjem veku prema materijalnoj kulturi*" iz 1950. godine. Bila je to prva tematska izložba arheološkog materijala posle 1945. godine, a osma izložba koju je u ovom periodu tadašnju Umetnički muzej organizovao (danas, Narodni muzej). Autori izložbe su bili Đorđe Mano-Zisi, Milutin Garašanin, Mirjana Ćorović Ljubinković.

Katalog izložbe otpočinje ograđivanjem od rasizma i imperijalizma, što može biti od velikog značaja, jer ukazuje da autori ove izložbe zapravo nisu znali mnogo o poreklu ideja koje su primenjivali (Мано-Зиси, Гарашанин, Ћоровић-Љубинковић 1950, 3). Imajući u vidu da preslikavaju modele detektovane u Dvornikovićevoj sintezi o rasnoj stratigrafiji kod Jugoslovena, ovaj paradoks je moguće razumeti u svetlu shvatanja Karla Manhajma, o zaboravljanju znanja u transgeneracijskim prenosima. Može se reći da je Dvornikovićev narativ sačuvan u kondenzovanom obliku, a da su mu autor i poreklo u karakterologiji i rasnoj antropologiji sasvim zaboravljeni.

„Etnogenezom jednog naroda naziva se proces njegovog formiranja. O tom pitanju postojale su razne teorije koje ga nisu pravilno rešile. Najpoznatija je bila rasna teorija, po kojoj su određeni narodi sa naročitim urođenim sposobnostima osvajali tuđe teritorije i uništavali druge narode podjarmljujući ih potpuno. Ova teorija poslužila je kao osnov „imperijalizmu". Napredna nauka dokazala je netačnost ovog shvatanja" (Мано-Зиси, Гарашанин, Ђоровић-Љубинковић 1950, 3).

Međutim, na kojoj osnovi se može graditi ideja o prelamanju Dvornikovićevog narativa u objašnjenju ove izložbe? Koncepcija izložbe je podrazumevala prikazivanje 1) materijalne kulture koju su Sloveni doneli sa sobom na Balkan i 2) elemenata koje su Sloveni primili i apsorbovali na Balkanu i u Panoniji. Među ovim apsorbovanim elementima razlikuju se oni preuzeti od poromanjenog gradskog stanovništa i površno poromanjenog stanovništva, pod kojima se najčešće podrazumevaju Iliri i Tračani. Prema ovom modelu, dodir sa površno romanizovanim stanovnicima Balkana bio je mnogo prisniji a pokazatelji te bliskosti mogu se, prema ovoj perspektivi, prepoznati i danas u slovenskoj klulturi. Ovde se može prepoznati koncept prežitaka, ali ograničen, tako da se odnosi samo na pojave vezane za sled populacija koje učestvuju u etnogenezi.

„Na Balkanu su Sloveni došli u direktan dodir delom sa poromanjenim stanovništvom kao i sa slabo i površno poromanjenim starosedeocima […]. Sloveni su zatekli velike tekovine rimske gradske civilizacije: razvijeno građevinarstvo sa bogatim arhitektonskim oblicima, drumove, mostove, vodovode, natpise i sarkofage u mermeru itd. Nosioci te kulture bili su sem Rimljana i Grka i heterogeni elementi, ***koji su se tu taložili vekovima politikom kolonizacije i romanizacije*** *velikog Carstva […]. Ovi uticaji nisu bili samo spoljni jednostavno preuzimani, već su postojali i dublje veze koje proističu iz veze sa poromanjenim stanovništvom […]. Uticaj rimske kulture*

je jači u krajevima gde je bilo više gradova, duž saobraćajnih arterija (tako naročito na Primorju, u Panoniji, u moravsko – vardarskoj dolini, oko Timoka i Nišave, u Jablanici, Toplici, na Kosovu, u Raškoj i Duklji). Preko gradova primaju Sloveni i vizantiske kulturne elemente […]. Dodir između Slovena i starosedelačkih plemena Ilira i Tračana bio je mnogo prisniji nego sa romanizovanim stanovnicima rimske gradske kulture. Ilirska i tračka plemena naseljena su na Balkanu još u preistorisko doba. ***Elemente njihove materijalne kulture mogu se pratiti još od punog bronzanog doba****…"* (Мано-Зиси, Гарашанин, Ђоровић-Љубинковић 1950, 7–8).

Razlika koja je uspostavljena u odnosu na Dvornikovićevu vizuru, tiče se snage i specifičnosti arheološkog polja, a to je bavljenje materijalnom kulturom. Zbog toga se u katalogu izložbe naglašava da se etnogeneza može proučavati na osnovu pisanih izvora, jezika, običaja, verovanja i prema predmetima materijalne kulture, ali da je izložba posvećena samo jednom od tih aspekata, odnosno rekonstrukciji procesa etnogeneze na osnovu materijalne kulture.

„Ova izložba pokazuje šta se može samo prema predmetima materijalne kulture zaključiti o etnogenezi Južnih Slovena u ranom srednjem veku" (Мано-Зиси, Гарашанин, Ђоровић-Љубинковић 1950, 3).

Iako je izložba vrlo precizno hronološki određena u rani srednji vek, na njoj su se između ostalih našli i sledeći elementi: „ilirski pojas sa Arareve mogile na Glasincu", savremeni metalni pojas sa Glasinca iz Etnografskog muzeja u Beogradu, „preistorijski sud iz Vučedola" uz preslicu sa odgovarajućom ornamentikom, crteži dačke keramike iz Damaroaje i Dinogecije, „crtež idola iz Kličevca od prof. Titlbaha, maketa rimskog sarkofaga iz Sremske Mitrovice, maketa jednog stećka iz Radimlja, preistorijski sud

žutobrdske kulturne grupe, „folklorne posude sa Kosova i iz okoline Drača", crtež rimskog šlema i odgovarajući srednjovekovni šlem na fresci iz Starog Nagoričina.

Kako je to moguće? Šta označavaju anahroni predmeti koji su povezani rečju **„odgovarajući"**? Odgovor se krije u primeni Čajkanovićevog „unutrašnjeg sikretizma" na obeležja materijalne kulture. Naime, u odnosu na psihičko jedinstvo čovečanstva i „žive fosile" koji su samorazumljivi u jednolinijskom evolucionizmu, ovde je reč o jedinstvu materijalne kulture populacija povezanih kontinuitetom u etnogenetski niz. „Stratigrafija jugoslovenske rase" po Dvornikovuću, zamenjena je stratigrafijom materijalne kulture, iz koje se može rekonstruisati nastanak jugoslovenskog naroda. Materijalna kultura kao predmet istraživanja i izlaganja je prikazana kao značajna po sebi, međutim, iz konteksta objašnjenja izložbe, jasno je da su određeni segmenti materijalne kulture zapravo reprezenti etniciteta, i da ti odabrani etniciteti funkcionišu unutar hijerarhijski precizno organizovane celine, koja zapravo predstavlja genezu jugoslovenske rase. Ovo pitanje povezivanja materijalne kulture iz različitih razdobalja može se osmotriti i sa stanovišta značaja kontinuiteta u srpskoj, odnosno jugoslovenskoj arheologiji (*up.* Палавестра 2011a).

> *„U materijalnoj kulturi starih Slovena nalaze se mnogi autohtoni elementi Balkana koji ubedljivije od oskudnih izvora ukazuju na veze ilirskih i tračkih plemena sa Slovenima i na učešće njihovo u etnogenezi Južnih Slovena. Neki od ovih elemenata zajednički su u materijalnoj kulturi Iliri i Tračani. Oni se naročito lepo daju pratiti u izvesnim oblicima i tehnici nakita kao i na grnčariji"* (Мано-Зиси, Гарашанин, Ђоровић-Љубинковић 1950, 8–9).

Katalog izloženih objekata ukazuje na potrebu da se arheološkim alatima, poreklo Jugoslovena veže čvršće za Balkan, u odnosu na prostor zamišljene prapostojbine. Odnosno, varvarski prapočetak etnogenetskog procesa je, u izvesnoj meri, presađen iz opšteslovenskog porekla u balkansku praistoriju. Time je pokazan specifikum južnoslovenskog identiteta, koji određuje balkansko tlo, tako što je arheološka perspektiva

jednim delom oslonjena na predratne ideje Balkanskog instituta.

Izložba se sastojala od:

1. uvodnih mapa (mape starosedelačkog stanovništva Balkanskog Poluostrva neposredno pred dolazak Slovena, kao i mape istog prostora po dolasku Slovena);
2. elemenata materijalne kulture koji su Sloveni doneli sa sobom (nošnja, predslovenska keremika, nakit, oružje, čamac od izdubljenog debla, kuća, gradište, svetilište);
3. elemenata materijalne kulture koje su Sloveni prihvatili od poromanjenog stanovništva i rane Vizantije (rimska, srednjovekovna i folklorna keramika; rimsko i srednjovekovno oružje i vojna oprema; rimski i slovenski nakit; rimski mauzolej i hrvatska crkva; srodni oblici rimskih i srednjovekovnih grobnih obeležja; rimske i srednjovekovne cigle).
4. ilirsko-trački elementi koje su Sloveni primili (nakit, posuđe)
5. ilirski elementi koje su Sloveni primili (grobovi, nakit, ornamentika)
6. trački elementi u slovenskoj materijalnoj kulturi (ornamentika, ostaci stare nošnje)
7. pregled slovenskih kulturnih grupa (kurtugurska, kestheljska, panonska, ketlaška, dalmatinsko-hrvatska, belobrdska) i kulturno i umetničko stvaranje u periodu X–XII veka (Мано-Зиси, Гарашанин, Ђоровић-Љубинковић 1950, 19–23).

Geneza južnoslovenskih naroda je uspostavljena putem formalnih upoređenja materijalne kulture, na način koji je srodan Čajkanovićevom komparativnom pristupu u rekonstrukciji srpske religije i mitologije. Kao što se Čajkanović „šeta" duž jedne etnogenetske „šine" u najrazličitijim vremenskim ravnima, tako se najrazličitiji oblici materijalne kulture, kojima se navodno iskazuje etnicitet, bez naročitih argumenata, povezuju.

„Materijal koji je prikazan u dvema odajama izložbe, jasno pokazuje da su Južni Sloveni u svojoj materijalnoj kulturi preuzeli mnogo

elemenata čije se poreklo nalazi ***u autohtonoj kulturi Balkana i Panonije****, kao i izvesne elemente koji pripadaju kulturi romanizovanog stanovništva gradova i njihove okoline. Postojao je i* ***kontinuitet u životu tih elemenata****, od preistorije pa kroz rimski period do Seobe naroda i dolaska Slovena. To je bilo moguće jedino jačim stapanjem različitog življa u toku istorije od koga je preovladao slovenski element. Tako su se postepeno formirali narodi Južnih Slovena"* (Мано-Зиси, Гарашанин, Ђоровић-Љубинковић 1950, 12).

Katalog prati uvođenje kulturno-istorijske arheologije, odnosno definisianje arheoloških kultura, koje se vezuju za južne Slovene na Balkanu. O ovom problemu raspravlja posebno Milutin Garašanin i u članku "Ka najstarijim slovenskim kulturama naše zemlje i problemu porekla izvesnih njihovih oblika" (1950). Pre svega, on se osvrnuo na *Belobrdsku kulturu*, zatim *Ketlaško-karantansku* i *Dalmatinsko-hrvatsku grupu*, kao i *Kestheljsku grupu*. Kada govori o ranoslovenskoj prošlosti, Milutin Garašanin čini zaokret, insistirajući na tome da se pre svega bavi **oblicima materijalne kulture,** a ne generalnim uvidom. Naime, on kaže da zauzima stav koji je, nasuprot gledištu koje je uzimalo maha pred Drugi svetski rat i tokom rata, gledištu koje je podrazumevalo da je moguće potpuno uništenje starosedelačkih etničkih grupa od strane došljaka. Odnosno, on smatra da u periodima kulturnog, etničkog i socijalnog previranja, što je karakteristično i za Seobu naroda, ključne procese predstavljaju **mešanje i pregrupisavanje** raznih elemenata (čega, nije jasno definisano), **spajanje i stapanje** starog sa novim, autohtonim sa pridošlicama. Ove stavove Garašanin je zasnovao na gledištima sovjetskog naučnika Kričevskog, uz napomene da arheologija ne može sama da reši svu kompleksnost ovog problema. Odnosno, za zaključke u ovom pravcu neophodni su i rezultati srodnih nauka (Гарашанин 1950b).

O sličnim mehanizmima Garašanin govori i 1982. godine, na primeru praistorijskih tokova kultura. Decenijama kasnije, on je pri stavu da se dug proces formiranja

paleobalkanskih naroda, odnosno etnogeneze, može pratiti kroz praistoriju u nekoliko etapa. Osamdesetih je taj proces zamišljan počevši od (1) zemljoradničkog stanovništva neolita, (2) preko fuzije domorodačkog stanovništva sa pridošlim Indoevropljanima u eneolitu, (3) zatim konsolidacije tog fuzionisanog stanovništva u bronzanom dobu, (4) do nastanka paleobalkanskih naroda na početku gvozdenog doba (Гарашанин 1982).

> „*U materijalnoj kulturi, kao u ogledalu, vidimo taj proces spajanja i stapanja. Mnogi stari i prastari elementi ilirske i tračke kulture preživljavaju nemirno doba propasti antičkog sveta i žive dalje, novim životom, u ranoj slovenskoj kulturi*" (Гарашанин 1950b, 34).

Fokus ka materijalnoj kulturi – u smislu problematizovanja načina na osnovu kojih zaključujemo o prošlosti na osnovu materijalne kulture i uspostavljanje granica saznajenih domena u okviru arheologije – koji se može prepoznati u Garašaninovim stavovima, deo je šireg opsega promena, postavljanja nove mreže institucija i planske rekonceptualizacije arheologije u Jugoslaviji. U tom smislu, interesantno je zapažanje Predraga Novakovića, da je posle Drugog svetskog rata u jugoslovenskim arheologijama mnogo češća upotreba sintagme materijalna kultura, u odnosu na predratni period. On to vidi kao refleks na novu terminologiju koju je uvela sovjetska arheologija, u kojoj je zapravo arheološka nauka terminološki zamenjena, istorijom materijalne kulture. Međutim, Novaković smatra, da su ove terminološke promene bile bez većeg teorijskog ili praktičnog značaja u okviru jugoslovenskih arheologija (Novaković 2014, 243).

Generalno govoreći, nakon Drugog svetskog rata u okvirima kulturno – istorijske arheologije, javila se skeptičnost i pesimizam. Pretpostavlja se da je osnovni okidač krize bila politička upotreba arheologije u svrhu pokazivanja etniciteta, rase i kulturnih područja tokom Drugog svetskog rata. Na izvestan način, nacizam je žigosao arheološko poimanje kulture, te su se posledično arheolozi distancirali od ovih ideja i uglavnom usmerili samo ka predmetima materijalne kulture. U Nemačkoj, dolazi do udaljavanja od etničke paradigme i traženja spasa u faktografiji, što se najčešće naziva Kosina-trauma ili

Kosina sindrom. Ipak, i dalje je u upotrebi ostao termin arheološka kultura, shvaćen kao ideološki oslobođena koncepcija. Pristalicama stare paradigme uzeto je tkivo stručnog rada i mišljenja, odnosno mogućnost da se iz materijalne kulture donose zaključci o kulturi i o ljudima u prošlosti (Olsen 2002, 39–43; Brather 2008, 327; Bandović 2012, 642–645). Stjuart Pigot (Stuart Piggot) vrlo rečito svedoči o krizi kulturno-istorijske paradigme:

> *„Izgubili smo sapouzdanje…, i deca smo doba sumnje… Ono čime raspolažemo kao istraživači praistorije, jesu slučajni trajni ostaci materijalne kulture, koje tumačimo što bolje umemo, a neizbežno je da ona partikularnost koju ta građa poseduje, upravlja oblikom informacija koje možemo izvući iz nje"* (Piggot prema Olsen 2002, 42)

Među vodećim arheolozima u Srbiji je postojala svest o strukovnom posramljenju i Kosininom primeru, ali u njihovoj perspektivi to nije imalo nikakve veze sa krizom kulturno-istorijske paradigme. Naime, Kosinina ideja je shvatana kao dominantna u Evropi pre Drugog svetskog rata, a nakon toga definitivno prokažena. Prema lokalnoj mitologiji, Miloje Vasić je predstavljen kao jedan od onih koji se borio protiv nordijske teorije još od 1908. godine, ali nije bio međunarodno prepoznat. Posledično, dešavanja u drugoj polovini XX veka, potvrdila su njegov „preuranjeni antikosinijanski poziv", kao i tendenciju teško prepoznatljivu za međunarodnu stručnu javnost da se u ovdašnjoj sredini samostalno i nemetodološki može doći do „istine". U nizu boraca protiv Kosininh ideja prepoznati su, recimo, od strane Milutina Garašanina, pored Vasića, i Kurt Bigel, Gero fon Merhart i Gordon Čajld (Гарашанин 1982). U inaugurisanju Vasića kao istaknutog borca protiv nordijske teorije, podjednako su uticali dva najveća autoriteta generacije koja je sledila za Vasićevom: Garašanin i Srejović (Срејовић 2001a, 105–115). Dakle, opšta kriza arheologije u Evropi, među beogradskim arheolozima u ovom periodu je, na čudan način doprinela samopuzdanju, umesto, kako bi se očekivalo, uspostavljanju solidarnog epistemološkog beznađa.

Mora se, dakle, naglasiti da je proširenje konceptualnih opsega nakon Drugog svetskog rata, u specifičnom slučaju arheologije u Srbiji, podrazumevalo uvođenje kulturno-istorijske arheologije, odnosno uspostavljanje pojma arheološke kulture, kao relevantne po prvi put. Na to pridodat značaj materijalne kulture, kao onog što čini arheologiju različitom i samostalnom disciplinom, imao je sasvim drugi efekat u odnosu na jugoslovenske arheologije koje su, makar i delimično, unutar institucionalnih okvira, pratile trendove srednjoevropske arheologije. Drugim rečima, u srpskoj arheologiji nakon Drugog svetskog rata, zbog pređašnjeg Vasićevog delanja na izolovanju nauke i suzbijanju konkurentskih diskursa u struci, dolazi do radikalnije paradigmatske smene nego što je to slučaj sa hrvatskom ili bosanskom arheologijom. Takva snažna promena zahtevala je balasansiranje na određenim poljima arheoloških pretpostavki, odnosno zahtevala je da se neke od ranijih tradicija mišljenja zadrže. U pogledu ranoslovenske arheologije, tokom pedesetih godina XX veka, kao adekvatne su se pokazale ideja o etnogenetskom razvoju, čije se izvorište može naći u Županićevom opusu, a čijoj je transformaciji u opšte mesto doprinela Dvornikovićeva „*Karakterologija Jugoslovena*". U smislu razumevanja društvenih fenomena na osnovu materijalne kulture, kao adekvatna tradicija, koju je vredelo nastaviti uz izvesne izmene, mogu se prepoznati setovi Čajkanovićevih i Budimirovih konceptualnih alata. To mogu biti razlozi zbog kojih Milutin Garašanin zaključuje članak „*Ka najstarijim slovenskim kulturama naše zemlje i problemu porekla izvesnih njihovih oblika*", govoreći **o kontinuitetu elemenata materijalne kulture**.

> *„U našem izlaganju dali smo pregled karakterističnh rano slovenskih kultura naše zemlje, u vezi sa pojavama u Panoniji i donjem Podunavlju. Videli smo da se u tim kulturama može sigurno pratiti kontinuitet od VII veka nove ere pa na dalje pri čemu slovenski elementi, protkani vizantiskim uticajem, postaju dominantni naročito od kraja VIII veka, vremena definitivne propasti avarske države. Ranije, postoje takođe izvesni elementi materijalne*

kulture, koji se mogu vezati i za Slovene. Sa njima dolazi do prvih ranosrednjovekovnih istoriskih pomena Slovena u našim krajevima. Idemo li tada u još dalju prošlost, konstatujemo sa sigurnošću, da mnogi elementi materijalne kulture Slovena nalaze svoje poreklo u staroj kulturi Ilira i Tračana. Starosedelačko stanovništvo preživelo je seobu naroda. Mnogi elementi njegove materijalne i duhovne kulture nalaze se u ranom srednjem veku kao bitne karakteristike kulture Slovena. Mnogi od tih elemenata zadržali su se i dalje: oni žive još danas u narodnoj umetnosti i zanatstvu, kao i u narodnim verovanjima" (Гарашанин 1950b, 34).

U pogledu istorije ideje o varvarskim korenima, na ovom mestu je napravljen dubok rez u odnosu na očekivanu liniju etnogenetskog razvoja, koja počinje životom u prapostojbini, nakon koje sledi širenje, migracija, osvajanje novih teritorija. U kontekstu arheološke interpretacije, nakon Drugog svetskog rata, prošlost Južnih Slovena shvatana je drugačije. Umesto „maglovite" prapostojbine, kao zamišljene početne tačke praistorijske prošlosti naroda, istoriji južnoslovenskih naroda, poznatoj iz pisanih izvora, prikopčana je balkanska praistorija. To je ono što bi se moglo nazvati izmeštanje varvarskih korena, što je za posledicu, između ostalog, imalo zamah istraživanja paleobalkanskih naroda. Garašaninovo tumačenje spoja između ranoslovenskih i paleobalkanskih elemenata (Гарашанин, Ковачевић 1950; Гарашанин 1950b), bi se u istoriji arheoloških ideja moglo nazvati onim što Slavoj Žižek naziva „događajem" (*Event*). Reč je o pojavi, koja u lancu istorije ideja postaje referentna, u čijem se svetlu posmatraju prethodni događaji i iščekuju budući, kome se traže prethodnici i sledbenici (Žižek 2014). Pre nego što je ovo tumačenje južnoslovenske prošlosti, u svetlu susreta Južnih Slovena sa paleobalkanskim supstratom, detaljnije eleborirano, uzeto je za ozbiljno i oštro kritikovano.

6.2.2 Kritika izložbe „Etnogeneza Južnih Slovena u ranom srednjem veku prema materijalnoj kulturi”

O izložbi „*Etnogeneza Južnih Slovena u ranom srednjem veku prema materijalnoj kulturi*” vrlo pozitivnu kritiku je napisao Miodrag Grbić u „*Starinaru*”. On svedoči i o jednoj zanimljivoj praksi među tadašnjim arheolozima. Naime, u okviru same izložbe je organizovana rasprava o problemima, propustima, pogreškama autora, pri čemu su i sami autori izlagali svoja stanovišta.

> „*Srpsko muzejsko društvo održalo je sastanak na samoj izložbi, kome su pored brojnih učesnika iz Srbije prisustvovali i arheolozi drugih narodnih republika. Priređivači izložbe Đorđe Mano-Zisi, Mirjana Ćorović- Ljubinković i dr Milutin Garašanin prikazali su i objasnili učesnicima svoj rad. Razvila se diskusija na kojoj je kritikovana osnova postavke same izložbe, propušten uporedni materijal, muzeološki nedostaci. Ali, opšti je utisak bio, da je izvršen jedan ozbiljan arheološki i muzeološki poduhvat, postavljen na zdrave naučne osnove*” (Грбић 1951, 290–291).

O vrlo živoj raspravi, koju je izložba izazvala, svedoče i kritička usmerenja Jovana Kovačevića i Franje Barišića. Njihove kritike su izašle, jedna za drugom u „*Istoriskom časopisu*” 1952. godine. Jovan Kovačević ukazuje takođe na ozbiljnost poduhvata, ali i na ključni metodski problem nepoznavanja kako se etnogeneza odražava u materijalnoj kulturi. Uz to, po njegovom mišljenju, ova izložba ne samo da ima temu nego ima i tezu, a ta teza nije naučno potkrepljena formom kataloga kakav je izdat. Opredelio je katalog izložbe kao studiju koja ima prizvuke vulgarizacije zato što nije snabdevena naučnim aparatom, pa zbog toga pojedina mišljenja izgledaju „bačena *ex cathedra*”. Po Kovačeviću, bilo bi prikladnije da je Muzej izdao zbornik radova. Komentarišući raspravu koju je organizovalo Srpsko muzejsko društvo, ukazuje da su primedbe bile raznorodne i da su

bile pomešane, one koje su se ticale suštine, onosno naučnih pitanja i muzeološke, koje su iz ove perspektive shvaćena kao nižeg reda.

> *„Pre svega, diskutanata je bilo iz raznih struka, a trebalo je obogatiti diskusiju korisnim primedbama koje su mogli postaviti lingvisti i izneti poglede na etnogenezu Južnih Slovena u svetlu lingvistike, i to „nemuzealci", što je sasvim razumljivo, pošto je problem etnogeneze Južnih Slovena problem koji daleko premaša „muzejske" okvire i zadire u čistu nauku, i to u razne nauke i discipline. Jasno je da je problem etnogeneze toliko kompleksan, a i od takvog značaja da ga nije trebalo mešati u diskusiji sa muzeološkim problemima natpisa, vitrina i tome slično" (Ковачевић 1952, 408).*

Iz današnje perspektive deluje čudno, da kritike nisu dolazile na račun koceptualne osnove celokupne rekonstrukcije etnogeneze. Oko toga kao da je postojala nedvosmislena saglasnost, a sugestije su dolazile u pogledu potrebe da se rekonstrukcija može još bolje potkrepiti. Tako Kovačević piše o kritičkom osvrtu, koji je usmeno dao Zdenko Vinski. On se ticao, između ostalog, potrebe da se ukaže na „elemenat ilirskog sirvival-a u materijalnoj kulturi Južnih Slovena" odnosno o japodskoj metalnoj kapi koju je trebalo dovesti u vezu sa ličko – dalmatnsko – hercegovačko – crnogorskom crvenkapom. Jovan Kovačević otvara i druge mogućnosti. Recimo, da se crvenkapa uporedi sa kapom na Kličevačkom idolu. Sugerisano je i na druga pitanja, kao što je pitanje porekla naušnica sa jagodama, koje se smatraju čestim inventarom slovenskih nekropola. Kovačević prenosi, da je Zdenko Vinski imao primedbu u smislu da poreklo ovih naušnica nije ilirsko, već istočnomediteransko. U svakom slučaju, bez obzira na niz primedbi, Kovačević zaključuje da je najveći problem kataloga izložbe to što pretenduje da bude sintetsko delo, pre analize u nizu posebnih rasprava (Ковачевић 1952, 407–411).

Zarad kontekstualizacije, treba reći da je Jovan Kovačević od 1948. radio u Istorijskom institutu pri Srpskoj akademiji nauka, da je 1951. godine doktorirao na temi

„*Srednjovekovna nošnja balkanskih Slovena*", a naučni sardnik postao 1952. godine. Na Filozofski fakultet dolazi 1955. U zvanju docenta za novi predmet *Slovenska arheologija* (Милинковић 1997, 136). Sa Milutinom Garašaninom je, u toku svoje karijere, imao dve koautorske knjige. Iz 1950. je „*Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*", a iz 1961. knjiga „*Arheološki nalazi u Jugoslaviji*".

Dok se Kovačevićeve kritike mogu razumeti kao pozicionirane iz istog disciplinskog kruga, Franjo Barišić će u svojoj kritici otvoriti Pandorinu kutiju epistemoloških ograničenja arheologije kao discipline.

> „*Priređivači izložbe kažu da im je bila namera da etnogenezu južnih Slovena prikažu samo na predmetima materijalne kulture. Ali njima je istovremeno bilo jasno da je to, i pored najbolje volje, nemoguće ostvariti pošto su ostaci materijalne kulture starih balkanskih Slovena još uvek oskudni. (…) Kao sredstvo dopunskog objašnjavanja i tumačenja izloženog materijala oni su prvenstveno koristili pojedine pasuse iz članka o etnogenezi (misli se na katalog izložbe), a manjim delom i odgovarajuće citate iz pisanih izvora*" (Баришић 1952, 412).

Barišić kaže da je pitanje južnoslovenske etnogeneze zamršeno i još uvek nedovoljno ispitano, te da je logično da se potkradu praznine, netačnosti, neproverena i nedovoljno argumentovana tvrđenja. Međutim, najveći problem iz njegove perspektive predstavlja neadekvatno korišćenje pisanih izvora.

> „*Iako ukazujemo na sporna mesta pomenutog članka, mi ipak odatle ne izvlačimo zaključak da je uopšte bilo preuranjeno pristupiti njegovoj izradi, da članak o etnogenezi još nije trebalo pisati pošto je unapred sigurno da će mnogo toga nedostajati i tome sl. Ne to! Naprotiv, smatram da je ovaj poduhvat, kakav je da je, blagovremen i za pohvalu. (…) Ali mi smatramo da su pisci članaka pogrešili ne kao*

pisci no kao priređivači izložbe, i to u tome što su izložbeni materijal objašnjavali i dopunjeni skoro isključivo ne uvek sigurnim tekstom ovog članka umesto pouzdanim tekstom istoriskih izvora. Od priličnog broja izvora koji bi mogli doći u obzir, oni su koristili po jednu ili dve rečenice od Prokopija, Pseudo-Mavrikija i Dimitrijeve legende. Svakome je jasno da pet kratkih citata iz vizantiskih izvora nisu, niti mogu biti, dovoljni kao ilustrativni materijal za jednu ovakvu izložbu. (…) Od pet izvornih citata, za tri se ne može reći da su besprekorno verni svojim originalima" (Баришић 1952, 412).

Upotreba pisanih izvora je kritikovana u dva aspekta. Sa jedne strane, povezivanje pisanih izvora sa konkretnom materijalnom kulturom, je postavljeno kao problematično. Drugo, i veoma diskreditujuće, zvuči kritika povodom upotrebe neadekvatnih prevoda, iz kojih su izvlačene generalizacije, koje nemaju nikakve veze sa originalom. Franjo Barišić je vrlo ubedljivo pokazao ovaj drugi aspekt (Баришић 1952, 411–417). Očigledno je ova kritika bila plodotvorna, s obzirom da je već 1955. pokrenuta veoma značajna serija publikacija pod nazivom „*Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*" čiji je urednik bio Georgije Ostrogorski. Saradnici koji su radili na prvom tomu, pored urednika bili su: Franjo Barišić, Mila Rajković, Bariša Krekić i Lidija Tomić. Tako je otpočeo proces prevođenja, odabira i sažimanje relevantnih fragmenata slovenske prošlosti na Balkanu.

„Ispitivanje i sistematsko obrađivanje vizantijskih izvora za istoriju naših naroda čini osnovni zadatak Vizantološkog instituta SAN, a prema tome i glavni predmet kolektivnog rada njegovih saradnika. Već više godina saradnici ovog Instituta nastoje da prikupe i, po određenom sistemu, naučno obrade sve izveštaje vizantijskih izvora o našim narodima, kako bi se dala potpuna i naučno dokumentavona slika svega onoga što se iz vizantijskih izvora može saznati o našoj prošlosti.

Prva sveska Vizantijskih izvora za istoriju naroda Jugoslavije, koju danas objavljujemo, prvi je rezultat tog kolektivnog rada. Ona obuhvata građu za najstariji period istorije Južnih Slovena, od prvih vesti vizantiskih pisaca o Slovenima iz V veka do vremena formiranja pojedinih naših naroda i njihovih prvih država. Hronološkim redom obrađene su, u posebnim odeljcima, vesti različitih sadržina i vrednosti koje za taj period daje o Slovenima tridesetak različitih vizantiskih pisaca. Njihovi podaci o Slovenima donose se u što vernijem prevodu" (Ostrogorski 1955).

Kako je već isticano (Gori 2014, 300; Novaković 2014, 50–51) ranosrednjovekovna slovenska arheologija bila je u periodu nakon Drugog svetskog rata u Jugoslaviji, vrlo pogodna i vrlo važna za političku instrumentalizaciju. Ipak, u različitim delovima ove države, taj susret politike i naučnog doprinosa je imao različite rezultate i različite posledice u okviru lokalnih arheoloških tradicija. U izvesnom smislu, ideje koje su se javljale u arheološkim krugovima u Ljubljani, Sarajevu i Beogradu bile su isprepletane, ali su imale vrlo različitu sudbinu. Na primer, u slovenačkom Zgodovinskom časopisu se na početku pedesetih razvila dikusija između arheologa Josipa Korošeca i medieviste Boga Grafenauera, povodom odnosa arheologije i istorije i epistemoloških mogućnosti arheologije ukoliko je samostalna. Grafenauer je u tekstu „*O arheologiji in zgodovini*" ukazao, da su u arheologiji interpretacije nalazišta nesigurne i mogu biti vrlo različite. Za ilustraciju je, između ostalog, iskoristio tezu o Vinči kao jonskoj koloniji. Takođe je odbijao mogućnost primene praistorijskih metoda iskopavanja, kao nadređenih za periode u kojima postoje pisani izvori. Odnosno, ukazao je da je više nego jasno da promena etničkog supstrata ne znači promenu materijalne kulture i obrnuto. Kao dobar primer je iskoristio mogućnost da se zapitamo, šta bi ta „praistorijska metodologija" (koju su koristili Korošec i Garašanin) kazala o nastanku italijanske ili američke nacije (Grafenauer 1951, 164–170). Konkretno je kritikovao članak Josipa Korošca „*Arheologija i*

nekatere njene naloge", ali i udžbenik koji su napisali Milutin Garašanin i Jovan Kovačević „*Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*". Zanimljivo je, da je kritike Garašaninovoj i Kovačevićevoj knjizi uputio i Josip Korošec. Naime, Korošec na početku opširnog prikaza daje sadržaj knjige, zatim iznosi kritike na tekst, a zatim i na neadekvatne standarde publikovanja u Srbiji. Korošec ukazuje na površnost i slabo poznavanje građe, zbog čega su neka pitanja loše obrađena. Po mišljenju Korošca, naučno popularna forma učinila je zamagljenim granice između apriornih stavova autora (koji po njegovom mišljenju naučno nisu dokazani) i onih koji su naučno zasnovani. On ukazuje da „originalnim tumačenjima" nema mesta u ovakvoj vrsti publikacije (Korošec 1951, 341–351). Moglo bi se reći da je ovo komentar na "ograde", koje su sami autori na početku studije postavili.

> *„Ova knjiga je ne samo upućena stručnjacima, već i širem krugu čitalaca, te su način izražavanja i terminologija prilagođeni toj nameni. Iz istih razloga knjiga nema pretenziju da iscrpno iznese ceo materijal i sva mišljenja. Naprotiv, i materijal i razni zaključci pojedinih autora uzimani su samo ako su karakteristični. Vršen je izbor materijala a ne njegov iscrpan opis. Tako je postupljeno i sa istorijskim izvorima koji su upotrebljeni, tj. uzimani su samo ako ilustruju probleme arheološke kulture"* (Гарашанин, Ковачевић 1950, 5).

Dobrim delom, ove uvodne napomene izgledaju kao odgovor na polemike, koje je izložba „*Etnogeneza Južnih Slovena u ranom srednjem veku prema materijalnoj kulturi*" izazvala u stručnoj javnosti. Pojašnjeno je šta su ciljevi studije, da su načinjeni izbori, i to prema jasnim kriterijumima. Problematizuju se samo oni fenomeni koji se mogu dovesti u vezu sa arheološkim kulturama.

> *„I pored ovakvog prilaženja izradi ove knjige, ne treba smatrati da ona predstavlja vulgarizaciju nauke. Naprotiv, pre nego što je prihvaćeno*

pojedino mišljenje, proveravana je njihova osnovanost. Pojedina poglavlja originalna su tumačenja činjeničnog materijala, ali se pisci ovde nisu mogli upuštati u iznošenje i analizu materijala koji potvrđuje pojedina njihova mišljenja, niti u raspravljanje tuđih, jer i takav postupak ne bi odgovarao ni nameni ni predviđenom obimu jednog ovakvog pregleda. Iz tog razloga pojedina mišljenja su izneta na izgled a priori. Knjiga je izrađena naučnim metodom, samo je forma, način saopštavanja, popularan" (Гарашанин, Ковачевић 1950, 6).

Najpre, prema Korošču, kao problematičan se ističe zaključak o udelu autohtonog elementa u etnogenezi Južnih Slovena. Nije jasno o kom udelu se radi, koji su to elementi i kako se to procenjuje. O problemu definisanja kultura govore sugestije Korošca povodom Kestheljske i Dalmatinske kulture. Za razliku od autora publikacije, Korošec bi drugačije opisao evoluciju i karakteristike ovih kultura. Ipak, najveća zamerka upućena je konačnom zaključku da materijalna kultura Južnih Slovena predstavlja posebnu skupinu, koja se jasno razlikuje od susednih slovenskih i neslovenskih kultura. Korošec ističe, da kazujući da je materijalna kultura Južnih Slovena jedinstvena, autori udžbenika zapadaju u kontradikciju, jer je veliki deo knjige posvećen razlikama između arheoloških kultura među Južnim Slovenima. Sa druge strane, zaključak da postoje odsečne granice između slovenskih i neslovenskih kultura je, po njemu, netačan (Korošec 1951, 341–351).

Korošec je kritikovao ovu knjigu kao predstavnik istog kolektiva mišljenja, koji je istovremeno bio jedan od retkih kompetentnih ličnosti na polju slovenske arheologije. Od 1947. on je bio profesor praistorijske i slovenske arheologije na Univerzitetu u Ljubljani. Takođe, može se kazati, da je u prvim posleratnim decenijama Korošec bio najčešće citiran jugoslovenski arheolog u stranim časopisima i publikacijama. Monografiju o ranoslovenskim istraživanjima u severnoj Sloveniji, pre svega na osnovu arheoloških iskopavanja Ptuja, objavio je 1947. Publikacija je nastala, kako kaže Predrag Novaković, u politički jako nabijenom kontekstu u kome je bilo neophodno hitno uspostavljanje

arheologije kao nacionalne nauke, koja je trebalo da posluži kao sredstvo predratnoj, pangermanskoj ekspazionističkoj arheologiji (Novaković 2014, 50–52). Godine 1952. Korošec je napisao obimnu studiju „*Uvod v materijalno kulturo Slovanov zgodnjeg srednjeg veka*".

Stav o upitnim iskazima u knjizi „*Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*", znatno kasnije od Korošca, čak i Vojislav Jovanović u uvodnom tekstu *Spomenice Jovanu Kovačeviću* koji uglavnom ima vrlo pohvalnu notu.

> „*Iznenađujuće brzo, dvojica mladih istraživača uspeli su da savladaju obimnu literaturu i napišu ovo pionirsko delo, popunjavajući time jednu veliku prazninu i domaćoj istoriografiji. Tek stasalim, prvim generacijama arheologa, etnologa i istoričara, oni su pružili niz zanimljivih poglavlja o složenim procesima etnogeneze i kulturnog razvoja slovenskog stanovništva na Balkanskom poluostrvu. Brzim razvojem arheologije u narednom periodu pojedini zaključci mladih autora su prevaziđeni, ali je dobar deo knjige, uključujući i bibliografske podatke od preko dve stotine publikacija, propraćene kritičkim komentarima, zadržao do danas vrednost korisnog priručnika*" (Јовановић 2003, 12).

Predrag Novaković je istakao, da je uprkos kritici, monografija Garašanina i Kovačevića bila značajan udžbenik za generacije studenata arheologije u Jugoslaviji, kao i da je, tek dvadeset godine kasnije, razvijen kritički aparat za proučavanje ove oblasti u nekim od akademskih centara u Jugoslaviji (Zagreb, Ljubljana). Korektniji standardi istraživanja, prema njegovom mišljenju, razvijeni su zahvaljujući radu Zdenka Vinskog. Knjiga „*Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*" je napisana u vreme kada Milutin Garašanin još uvek nije usvojio Merhartov kritički koncept analize materijalne kulture. Zbog toga, Novaković zaključuje da je u ovom slučaju posmatranje etnogeneze bilo još podosta kosinijansko, uključujući brojne simplifikacije i redukcije

društvenih i kulturnih kategorija (Babić 2002, 318; Novaković 2011; 397; Novaković 2014, 118–119).

6.2.3 Kosinijanski ili sovjetski uticaj?

U knjizi „*Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku*", autori su pokušali da se oslone na rezultate prethodnih istraživanja, uz napomenu da nije mnogo toga urađeno. Jedan od arheologa, čiji su doprinos na ovom polju isticali, je Miloje M. Vasić. Kao nerešena a važna pitanja, ukazano je na potrebu da saznamo kakve su bile slovenske kuće, naselja, utvrđenja, zanimanja. Takođe, još jednom je shvatanje etnogeneze istaknuto kao prioritet. To je značilo razumeti kakav je bio odnos Slovena prema zatečenim starosedeocima i starosedelačkim elementima na Balkanu (Iliri, Tračani, Geti, Dačani, Kelti) sa jedne strane, i prema populacijama kao što je avarska, sa kojom su Sloveni koegzistirali, sa druge strane.

Vrlo je jasno da su autori opremljeni alatima kulturno-istorijske arheologije koji im može pomoći u rekonstrukciji etnogeneze. Za određivanje **etniciteta**, po njihovom mišljenju, nezavisno od istorijskih izvora, kao prvorazredni pokazatelj mogu se koristiti grobni nalazi. Međutim, i drugi aspekti materijalne kulture mogu biti trag etničkih određenja – tip kuća, naselja ili uopšte predmeti iz svakodnevne upotrebe. Ovo su ipak tek osnove za razumevanje određivanja etniciteta. Za povezivanje etničkih karakteristika duž vremenskog kontinuuma, bilo je potrebno metodološko ojačanje. Milutin Garašanin i Jovan Kovačević su se za rekonstrukciju južnoslovenske etnogeneze oslonili na domete sovjetske nauke.

> *„Takođe za rešavanje ovakvih problema je potreban i principijelan stav prema njima. Najajsnije je to rezimirao prof. Udaljcov: „Prvobitno, zasebna, mala, odvojena plemena; zatim krupnija plemena i njihovi savezi i napokon – istorijski poznati narodi, koji pred kraj srednjeg veka uporedo sa začecima kapitalističkih odnosa obrazuju savremene*

nacije – takav je put etničkog, kulturnog i jezičkog razvoja naroda. Savremeni narodi i nacije ne obrazuju se od jedinstvenih pranaroda i prajezika putem njihovog sukcesivnog raspadanja, nego obrnuto: put razvoja ide uglavnom od prvobitne množine i rasa ka postupnijem kasnijem ujedinjavanju i uzajamnom ukrštanju tih plemena i rasa. U toku tog procesa, u čijem osnovu leži razvoj društvenih proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa u njihovoj dijalektičkoj uzajamnosti, plemena i narodi prolaze jedno za drugim kroz određene stadije svog kulturnog i jezičkog razvitka, koji određuje njihove etničke osobine" (Гарашанин, Ковачевић 1950, 17).

Ideje preuzete od Udaljcova i drugih sovjetskih naučnika, predstavljaju udaljavanje od nemačkog narativa o etnogenezi, koja podrazumeva detetktovanje prapostojbine, pranaroda i prajezika. Nasuprot traganju za *Ur* trenutkom jednog naroda, stvaranje naroda i nacije počinje da se razumeva na potpuno drugačiji način, kroz ukrštanje i hibridizaciju različitih populacija. Ovo idejno pomeranje možemo nazvati *izmeštanjem varvarskog korena*, pre svega, zato što koren ili prapočetak nije jedan, kao i zato što je pitanje preorijentisano sa nastanka populacije u pratrenutku ka mehanizmima njenog postepenog razvoja. Ova perspektiva podrazumeva i shvatanje stalnih promena, kroz koje populacija prolazi, umesto insistiranja na njenoj suštinskoj istosti kroz vreme. Garašanin i Kovačević konfrontiraju sopstvene stavove (bazirane na sovjetskoj perspektivi Udaljcova) prema arijevskoj teoriji i distanciraju se, ne samo od Kosininog nasleđa, već i od sličnih ideja nastalih na balkanskom tlu.

„Među slovenskim i južnoslovenskim naučnicima stvarale su se teorije koje je trebalo da se suprotstave nemačkoj tzv. nordijskoj teoriji, ali su sve one polazile sa jednog istog stanovišta: treba tražiti pranarod, prajezik onih elemenata koji su stvarali državu i kulturu pojedinih slovenskih naroda. Tako je između dva svetska rata nastala tzv.

kavkaska teorija. … Njeni sledbenici vide na Balkanu dva društvena sloja, i to jedan predvodeći kome pridaju specifičnu rasnu pripadnost" (Гарашанин, Ковачевић 1950, 18–19).

Ovaj viši sloj su navodno bili Srbi i Hrvati, a ostatak je opredeljen kao slovenska masa. Garašanin i Kovačević smatraju da je ovakav vid razumevanja prošlosti uzet *a priori*, a da je neprihvatljiv, jer nema podvojenosti u materijalnoj kulturi koji bi morao postojati u slučaju napomenutog raslojavanja (Гарашанин, Ковачевић 1950, 19). Pored razumevanja problema u svojoj naučnoj sredini, oni su vrlo eksplicitno ukazali na probleme nasleđa „nemačke arheologije":

„Nasuprot ovom stavu, nemački arheolozi, lingviste i etnolozi su postavili poznatu arijevsku teoriju. Po njoj postanak Praindoevropljana, Praindogermana, Arijevaca (sve termini za isti pojam) može se vezati samo za određenu i srazmerno usku teritoriju. Neki predstavnici ove teorije smatraju da je ta oblast Severna Nemačka, Južna Skandinavija i Jitland. Tu je pradomovina nordiske čiste arijevske rase. Po toj teoriji pri raseljavanju Praindoevropljana, koji su pripadnici nordiske rase, mešali su se sa drugim nearijevskim rasama i iz tih severnom rasom oplemenjenih neraijevaca stvarani su razni narodi i razne države. Po toj teoriji je nordijska rasa u sebi nosila uvek državotvorni i ratnički elemenat koji se silom nametao ostalim narodima i stvarao „gornji sloj" – Herrenschicht – i rukovodio državom. I Sloveni su podlegli toj severnoj rasi…" (Гарашанин, Ковачевић 1950, 17–18).

Garašninova i Kovačevićeva monografija oslonjena je na članak „*Poreklo Slovena*" koji potpisuje Udaljcov i koji je izašao na našem jeziku u časopisu „*Istoriski glasnik*" 1948. godine. Reč je o prvom broju, čiji su redakcioni odbor činili Stevan Belić, Vojislav Buljanović, dr Mihailo Dinić, Arpad Lebl, dr Viktor Novak, dr Georgije Ostrogorski i Dušan

Perović. Uvodna reč iz ovog časopisa govori donekle o opštoj klimi prema proučavanju prošlosti, pa čak i ako uvažimo da uvodnici ove vrste najčešće sadrže prazne, a politički pogodne fraze.

> *„Polazeći od činjenice da krupne društveno-ekonomske promene, koje su izvršene u našoj zemlji posle pobedonosne narodno-oslobodilačke borbe, postavljaju pred našu istorisku nauku nove zahteve, pružajući joj istovremeno sve uslove za njen slobodan razvoj, Istoriski glasnik smatra za svoj osnovni zadatak, s jedne strane osvetljavanje naše prošlosti sa gledišta napredne naučne misli, a s druge, proveravanje do sada postignutih rezultata, čisteći ih od svih opterećenja buržoaske istoriografije. […] Ceneći visoku naučnost i rezultate sovjetske istoriografije, najnaprednije na svetu, Istoriski glasnik će donositi i prevedene članke sovjetskih istoričara, naročito one koje tretiraju pitanja od užeg interesa za nas ili koji se bavi metodološkim problemima, što će nesumnjivo doprineti pravilnoj orijentaciji naše istoriske nauke”* (ур. Белић 1948, 1).

Ta „pravilna orijentacija” bila je antikosinijanska i prosovjetska, ako govorimo na najopštijem nivou. Ipak, postoji niz specifičnosti, u smislu primene objašnjenja, koja su smatrana adekvatnim. U tom pogledu je južnoslovenska etnogeneza iz pedesetih godina XX veka bila originalni spoj željene orijentacije i pročišćenog nasleđa „buržoaske nauke”. Udaljcov kontekstualizuje svoja objašnjenja i jasno ih politički profiliše.

> *„Danas, kada je Sovjetski Savez – najveća socjalistička država na svetu –odigrao rešavajuću ulogu u uništenju Hitlerovske Nemačke i u spasavanju čovečanstva od nemačkog fašizma, kada su se među svim slovenskim narodima uspostavili i sve više jačaju uzajamno razumevanje i tesno prijateljstvo, zaloga njihove nepobedivosti i*

bezbednosti – tema o poreklu Slovena, o jedinstvu njihovog porekla naročito je aktuelna" (Удаљцов 1948, 22).

Udaljcov u istom članku kaže:

„Nemački nacionalistički falsifikatori odavno su posvećivali osobitu pažnju pitanjima porekla naroda Evrope. Po njihovom mišljenju (Kosina je najistaknutiji među njima) svi „Praindoevropljani" („Praindogermani" ili „Arijevci") formirali su se na severu Nemačke, na Jitlandu i u južnoj Skandinaviji, uglavnom na bazi severne (nordiske) rase. (…) Prema tome, na osnovu ove fantastične teorije onaj narod koji je najviše sačuvao iskonske indoevropske (ili "ariske") crte karaktera i fizičkog oblika više severne rase bili bi Nemci, predodređeni tobož time da vladaju nad drugim narodima. Na žalost, i posle uništenja nemačkog fašizma, tragovi ove falsifikacije sve do danas održavaju se u stranoj literaturi" (Удаљцов 1948, 22).

Ne može se reći da je antikosinijanski stav bio samo formalnog karaktera, jer je suština sovjetskog pristupa etnogenezi koji je bio prihvaćen u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata podrazumevao da savremeni narodi i nacije ne postaju od jedinstvenih iskonskih „pranaroda" i „prajezika", kroz kasnije raščlanjavanje. Suprotno tome, put razvoja se shvatao kao tok, koji polazi od množine plemena i rasa, ka postepenom objedinjavanju i međusobnom ukrštanju. Udaljcov citira tekst „*Marksizam i nacionalno pitanje*", u kome Staljin objašnjava kako su se evropski narodi pretočili u određene nacije. Tako Staljin kaže da se italijanska nacija obrazovala od Rimljana, Germana, Etruraca, Grka, Arabljana i tako dalje, a francuska od Gala, Rimljana, Brita, Germana i drugih (Удаљцов 1948, 22). U konkretnoj primeni, stub teorijskog pristupa koji su pruzeli Garašanin i Kovačević bilo je delo Nikolaja Mara (Гарашанин, Ковачевић 1950, 19–20).

„ […] Može se tvrditi da se do sada nije ni pokušavalo da se reši problem

etnogeneze Južnih Slovena onim dijalektičkim metodom i stavom kako ga je formulisao prof. Udaljcov, i kako ga rešava sovjetska nauka uopšte, oslanjajući se na proučavanja N. J. Mara: naime, da narodi ne postaju osvajanjem i nasilnim nametanjem vlasti već postepenim ukrštanjem i stapanjem na većoj teritoriji čitavog niza plemena koja su prvobitno kako etnički tako i jezično bila različita među sobom. Stapanje se događa kada izvestan broj plemena dostigne isti stupanj društvenog razvoja, pri čemu migracije i osvajanja igraju sekundarnu ulogu" (Гарашанин, Ковачевић 1950, 19–20).

Kako kaže i Udaljcov, proces obrazovanja naroda i nacija ne odigrava se na bazi rasnog razvitka, a migracije se u ovom procesu ispostavljaju kao sekundarne. Ono što je ključno za integraciju, je isti stepen društvenog razvoja i u tom smislu su se jugoslovenski naučnici u dobroj meri oslanjali na N. S. Deržavina, čija je knjiga "Porijeklo ruskog naroda" prevedena 1948. godine i pojavilo se u izdanju Prosvjete u Zagrebu. Za Deržavina je Mar, pored Engelsa, ključan teoretičar koji je omogućio razumevanje plemenskih ukrštanja, obrazovanje novih jezika i naroda (Deržavin 1948). Deržavin je jedan od najznačajnijih Marovih intelektualnih naslednika, čija su istraživanja Garašanin i Kovačević smatrali važnim. Ipak, u pogledu potpunog negiranja migracija i preterivanja, kada je reč o autohtonističkim vizijama etnogeneze, izražavali su kritički stav (Гарашанин, Ковачевић 1950; Curta 2002, 207). Potrebno je razmotriti kako Deržavin, citirajući Mara, gleda na osnovne arheološke pojmove kojima operiše, kakav je pojam plemena.

„Pleme je opredeljeno ukrštanje niza plemena, upravo plemenska formacija po razlici klasne proizvodnje, klasno plemenska formacija" (Deržavin 1948, 15).

Uz članak Udaljcova, u prvom broju Istoriskog glasnika, stoji i tekst Georgija Ostrogorskog „*Uticaj Slovena na društveni preobražaj Vizantije*", u kome je objašnjeno

na koji način je Vizantija regenerisana na početku VII veka, zahvaljujući susretu sa Slovenima na Balkanu.

> *„Govoreći o formiranju feudalnog društvenog poretka na Zapadu, naročito u Galiji, Engels kaže lepo i slikovito: "Između rimskog kolona i novog kmeta stajao je slobodni franački seljak". Isto tako moglo bi se reći da je između rimskog kolona i vizantiskog parika stajao slobodni slovenski seljak. Dolazak Slovena izazvao je na Istoku proces podmlađivanja, sličan onome koji je na Zapadu izazvao dolazak Germana. Na ovoj analogiji naročito insistira sovjetska istoriografija i to sa puno prava"* (Острогорски 1948, 18).

Na ovom mestu, zgodno je podsetiti da je posredstvom Georgija Ostrogorskog određeni set ideja razvijen u sovjetskoj sredini mogao biti prenet u jugoslovensku vizantologiju, koju je i zasnovao. Naravno, na njegov rad su plodno uticala i akademska okruženja u kojima je studirao kao što su Hajdelberg i Pariz, te je vrlo teško precizno detektovati teorijske osnove, na kojima je bazirao svoja istraživanja. Od 1933. do 1973. godine pradavao je na Beogradskom univerzitetu istoriju Vizantije. Njegovo najznačajnije delo objavljeno je prvi put u Minhenu 1940. godine pod naslovom „*Geschichte des byzantinischen Staates*" (*Istorija Vizantijske države*). Godine 1947. knjiga je izdata na našem jeziku kao univerzitetski udžbenik, da bi 1952. bilo izdato drugo prerađeno i znatno dopunjeno nemačko izdanje. Ova knjiga je na međunarodnom nivou ostala relevantna do danas, a nastava istorije Vizantije na Filozofskom fakultetu u Beogradu se dominantno zasniva na ovoj knjizi kao udžbeniku (Острогорски 1998, 5–6). Njegov doktorat i doživotna interesovanja su se doticali sovjetske istoriografije i naročito, socio-ekonomske istorije Vizantije (http://www.istorijskabiblioteka.com).

Kada je reč o proučavanju etnogeneze Južnih Slovena, nisu važni samo autori koji su se najneposrednije bavili Slovenima, kakav je Ostrogorski. Naprotiv, svi autori koji su se bavili populacijama koje su nastanjivali Balkan u prošlosti su od značaja.

Kada govorimo o sovjetskim autorima, čiji su radovi bili prisutni među nastavnicima i studentima na Filozofskom fakultetu u Beogradu, može se istaći i uticaj sovjetskog istoričara Mihaila Rostovceva (1870–1952). Njegova knjiga „*Istorija starog sveta: Grčka, Rim*" (1926; 1927) prevedena na srpski 1974. godine, generacijama je na spisku literature koja je neophodna za polaganje *Istorije Rima*, u okviru studija Starog veka. Teorijska pozadina ideja Mihaila Rostovceva može se poistovetiti sa kulturnom istorijom koja je potekla iz bečkog kruga uz snažne sovjetske uticaje, zbog čega je Leo Klejn njegov pristup označio kao „kombinovan". On nije odbacivao migraciju i difuziju kao objašnjnje kulturne promene, a takođe je promišljao i značaj autohtonih tradicija. Po njegovom mišljenju, krize su katalizatori socijalnih i ekonomskih promena, tako da se razvoj odvija kombinovanjem starih elemenata kulture koji prerastaju u nove forme (Malina, Vašiček 1990, 92–93). Rostovcev je nakon Ruske revolucije 1918. godine, emigrirao u SAD gde se bavio socijalnim i ekonomskim aspektima Rimskog carstva, na sličan način kao Ostrogorski Vizantijom. Smatra se jednim od prvih, među svojim savremenicima, koji je sa istorijskim izvorima kombinovao arheološki materijal. Na međunarodnom nivou, njegove ideje su odbačene već dvadesetih godina XX veka. Ksenija Maricki Gađanski smatra da je delo Rostovceva po svom kvalitetu odmah iza Momzena, kao i da uprkos kritikama, njegovo delo nije zastarelo. Maricki Gađanski ističe, da Rostovcev sam za sebe kaže da nije marksista, ali da se pokazuje da, i protiv svoje volje, on polazi od marksizma. Takođe, mnogo toga u njegovom delu je hipotetično, ali njegova namera navodno nije bila da izloži faktografiju, već da objasni istoriju razvoja antičkog sveta (Марицки Гађански 1974, 5–9).

> *„Iako ovo delo danas ne prikazuje najnovija otkrića i naučna saznanja, ono nije zastarelo, već zadržava i dalje svoju specifičnu vrednost i značaj. O tim novijim otkrićima i interpretacijama naš čitalac se može obavestiti u glavnijim crtama iz knjiga naših i stranih autora, dostupnih na našem jeziku. Kako u ovoj knjizi Rostovceva*

posebno nedostaje detaljnije razmatranje oblasti današnje zemlje u antičko doba, uputno je pogledati o tome u knjigama o istoriji naroda Jugoslavije i arheološkim studijama koje govore o tome. Istom krugu tema posvećena je i knjiga prof. F. Papazoglu ‚Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba', sa lingvističkog i kulturno-istorijskog stanovišta mnogi radovi akademika M. Budimira" (Марицки Гађански 1974, 9).

Dakle, ukoliko uz prethodnu argumentaciju, uvažimo da transferi ideja iz jedne sredine u drugu podrazumevaju izmene, odbijanja, kontekstualizacije, hibridizacije i prevođenje – onda sovjetski uticaji na razumevanje prošlosti imaju svoje mesto u razvoju jugoslovenske, a zatim i srpske arheologije. Odnosno, vredi razmotriti različite načine na koje su oformljena „opšta mesta" domaće arheologije nakon Drugog svetskog rata. Jedan od tih puteva ticao se prihvatanja generalnih narativa koji su dolazili iz drugih disciplina, naročto istorije.

Svetovi sovjetskih ideja, koji bi se mogli ticati arheologije, uglavnom su posmatrani kroz saznanja o stadijalnoj teoriji razvijenoj u Sovjetskom Savezu. Ovaj pristup je značio usmerenje ka ekonomskim i društvenim pitanjima, uz primenu marksističke ideologije. Vodeća ličnost novog revolucionarnog pristupa bio je Vladislav Ravdonikas (1894–1976), koji je nastavio staru tradiciju unilinearne kulturne evolucije. Odnosno, napredak je sagledavan kao niz uzastopnih revolucionarnih skokova (Палавестра 2011a, 135–136). Stadijalistička perspektiva podrazumevala je velike simplifikacije i smeštanje interpretacija u unapred zadatu shemu, bilo da je reč o arheološkim nalazima ili pisanim izvorima (Malina, Vašiček 1990, 92–93; Палавестра 2011a, 135–136). Arheologija u Jugoslaviji se smatra vrlo udaljenom od mogućnosti prihvatanja bilo kakvog oblika stadijalne teorije ili marksističke ideološke impregnacije. Za takav status jugoslovenske arheologije izneta su vrlo utemeljena objašnjenja (Babić 2002, 309–322; Novaković 2014, 240–243; Bogdanović 2011, 170–171). Međutim, postoje i izuzeci.

Ilustracije radi, u izradi prvog toma „*Istorije naroda Jugoslavije*" (1953), koja se tiče prošlosti jugoslovenskog prostora, počevši od najdublje praistorije do XVI veka, učestovalo je 36 stručnih saradnika iz cele ondašnje Jugoslavije. Među njima su bili Bogo Grafenauer, Georgije Ostrogorski, Milutin Garašanin, Josip Korošec i mnogi drugi. Knjiga je predstavljena kao prvi obimniji pokušaj tumačenja „naše" prošlosti na temelju istorijskog materijalizma (Графенауер *et al.* 1953, IX). Prošlosti su zajedničke, jugoslovenske do VII veke n.e., a od tada počinje da se govori o Slovencima i Makedoncima, odnosno srpskim i hrvatskim zemljama u ranofeudalno doba. „Naše zemlje u doba prvobitnog društva i robovlasničkog poretka" je celina podeljena na „doba divljaštva" (kojim je obuhvaćen paleolit i mezolit), „doba varvarstva" (koje počinje neolitom a završava se grčkim uticajima na balkanska plemena) i „rimsko doba". Nakon toga sledi „naseljavanje Slovena na Balkansko poluostrvo, raspadanje rodovskih odnosa i počeci formiranja klasnog društva" (Корошец, Гарашанин, Гестрин 1953, 4–60). Ovakvo shvatanje razvoja ljudskog društva odgovara podeli, koju je napravio Luis Morgan, a zatim prihvatio Fridrih Engels. Ovaj opšti okvir nije morao presudno da utiče na interpretacije, ali govori o prostoru za upliv sovjetskih uticaja. Jedan od takvih bi mogao biti svet ideja Nikolaja Mara.

6.2.4 Marizam – kontroverza

Zanimljivo je da u svojoj najnovijoj knjizi Predrag Novaković sugeriše da u jugoslovenskoj arheologiji nema ni traga uticaju Nikolaja Mara, odnosno marizma. Ovim pitanjem on se pozabavio procenjujući uticaj marksističke doktrine u jugoslovenskoj arheologiji. On napominje da se mora uspostaviti razlika između „epistemološkog" i „protokolarnog" marksizma. Epistemološki bi se odnosio na marksističke ideje, koncepte, kategorijalni aparat u arheološkim interpretacijama i njega gotovo da nema. Protokolarni marksizam podrazumeva izjave, koje su se pojavljivale u dokumentima programske ili slavljeničke prirode. Takvi su primeri uvodnici u publikacijama izdatih povodom značajnih jubileja stručnih udruženja ili istitucija. Novaković smatra da „protokolarni" marksizam nije beznačajan i da je svakako imao uticaj na status arheologije kao društveno

angažovane discipline, a u nekim slučajevima posledično i na arheološke interpretacije. Vrlo je detaljno obrazloženo zašto uticaj marksizma nije bio snažan, ali ipak konstatuje da je sovjetski uticaj vidljiv u organizaciji arheološkog institucijalnog sistema, hijerarhijskoj podeli rada i odgovornosti arheoloških institucija (Novaković 2014, 236–238).

Iz ove perspektive, moguće je ocrtati jasnu razliku između marksističke arheologije koja nastaje u Sovjetskom savezu i srednjoevropske kulturno istorijske arheologije. U sovjetskoj varijanti, primenom istorijskog materijalizma (od kraja dvadesetih godina XX veka) arheologija se orijentiše ka bavljenju društveno-ekonomskih razvojnih stadijuma, što je dovelo do pojednostavljene primene marksističke teorije, za razliku od bavljenja kulturom u srednjoevropskom kontekstu. Arheologija, čije je polje shvaćeno kao opterećeno buržoaskim nasleđem, zamenjena je oblašću koja je nazvana istorijom materijalne kulture. Vrhunac primene istorijsko-materijalističke doktrine sovjetska arheologija je dostigla sa marizmom. Ova perspektiva ime je dobila po Nikolaju Jakovljeviću Maru, sovjetskom lingvisti, koji je najpoznatiji po takozvanoj jafetskoj teoriji u lingvistici. U arheologiji, Mar je značajan po tome što je smatrao da revolucionarne promene dolaze iz promena na polju ekonomije, odnosno sfere sila proizvodnje. Klasični marizam je, kao ključni idejni sistem, primenjivan mahom tridesetih godina XX veka. Njegov kraj se vezuje za 1950. godinu kada je Staljin napao ideje Nikolaja Mara. Uprkos tome, određeni elementi marizma nastavili su da se javljaju u sovjetskoj arheologiji, nakon ovog potiskivanja marizma (Klejn 2012).

Ako je pokazano da Garašaninova i Kovačevićeva monografija nije prokosinijanska, potrebno je razmotriti, da li se u njoj očitavaju na epistemološkom nivou elementi sovjetskog uticaja i da li su oni od značaja za trasiranje ideja u istoriji srpske/jugoslovenske arheologije. Ili, ako ima sovjetskog uticaja, da li je reč tek o paradnom navođenju? Ako je u Garšaninovoj i Kovačevićevoj studiji uticaj sovjetske arheologije značajan na epistemološkom nivou, može li biti reč o marginalnoj pojavi (*up.* Гарашанин, Ковачевић 1950)? Za početak je potrebno savladati neke osnovne karakteristike sovjetske arheologije. Od sedam karakteristika, koje je Leo Klejn izdvojio, ključne i najtrajnije tendencije u

sovjetskoj arheologiji čini trijada: 1) shvatanje arheologije kao istorije naoružane mistrijom; 2) značaj istraživanja etnogeneze (bilo da je reč o etnogenezi Skita ili Slovena); 3) sociološka interpretacija arheološkog materijala, odnosno rekonstrukcija ekonomskih, socijalnih i ideoloških struktura na bazi društvenog razvoja. Ono što je zajedničko za ova tri pravca formulisanja arheologije je traženje teorijske osnove van polja arheologije, a nikako potrebe za samostalnom teorijom i metodologijom. Čak je ta mogućnost odricana. Reč je o nearheološkoj arheologiji, koja je svoje orijentire nalazila u istoriji, lingvistici i sociologiji. Negiran je problem uspostavljanja posebnog arheološkog teorijskog aparata, koji bi obezbedio povezivanje sirovih podataka i istorijskog tumačenja. Sasvim je logično da za tim nema potrebe, ako je predmet istraživanja arheologije i istorije identičan, odnosno, ako nema naročite razlike između arheoloških i pisanih izvora. Uz uverenje da se „istorijska informacija" može direktno ekstrahovati iz arheološkog materijala, uz pomoć komplementarnih društvenih nauka, a na račun praznine u arheološkim podacima, sasvim je logično da arheologija nije imala nikakve potrebe za gradnjom sopstvenog teorijskog sistema (Klejn 2012, 61–85).

Ovo su vrlo široki okviri, iz kojih se vrlo jasno uočava više mogućih izvora za težnju domaće arheologije da bude ateoretična. Međutim, u konkretnoj raspravi potrebno je razumeti i šta je to maristička dogma, da bi se moglo ući u dalju analizu.

Nikolaj Jakovljevič Mar je rođen u današnjoj Gruziji 1864. godine od oca Škota, Džejmsa Mara i majke Gruzijke. Podaci o nacionalnosti njegovih roditelja ne bi bili važni, da nije poznat zanimljiv podatak o tome da Marovi roditelji nisu imali zajednički jezik za komunikaciju. Džejms Mar je oženio mladu Gruzijku sa svojih osamdeset godina i do kraja života nije naučio gruzijski, koji je, pak, bio jedini jezik koji je Nikolajeva majka poznavala. Za Nikolaja Mara, ovaj suživot bez zajedničkog jezičkog polja je bio značajan izvor inspiracije za promišljanje o jeziku i etničkom identitetu. Njegov maternji jezik je, takođe, bio gruzijski i u tom smislu je ruski, na kome je napisao ključna dela, bio jezik u kome nije bio u punoj meri na „sopstvenoj teitoriji". Od početka obrazovanja pokazao se kao vrlo nadaren za učenje jezika, među kojima su mu izuzetno dobro išli grčki i

latinski. Upisao je Fakultet za orijentalne studije na Univerzitetu u Sankt Peterburgu, gde se specijalizovao za 1) jermenski i gruzijski; 2) kavkaski, persijski i turski jezik; 3) sanskrit; i 4) semitske jezike. Mar je bio zainteresovan za lingvistiku, ali obuka na njegovom fakultetu nije podrazumevala konkretna saznanja iz ove oblasti. Nakon što je na drugoj godini tek počeo da uči arapski, došao je do zaključka da je gruzijski jezik srodan semitskim jezicima. Iako je bio bez formalnih znanja iz lingvistike, u želji da prikaže gruzijski kao značajan ili u srodstvu sa značajnim jezičkim grananjima, on je 1888. godine objavio tekst u gruzijskom časopisu *Iveria* u kome je izneo svoj zaključak. Tek dvadeset godina kasnije, Mar je pojasnio iz čega bi se moglo izvesti o srodnosti gruzijskog sa semitskim jezicima. Dakle, prvo je izneo zaključak, a tek su kasnije došla istraživanja, objašnjenja i potvrde (Klejn 2012, 189–193).

Mar je 1892. postao docent na Univerzitetu u Sankt Peterburgu, predajući jermensku filologiju i od tada njegova karijera vrtoglavo napreduje. Godine 1899. odbranio je tezu u kojoj su bile naznačene novine u promišljanju jezika: klasni karakter jezika u kontekstu klasične književnosti; zatim, da gruzijski jezik pripada jezičkoj familiji koja se može nazvati jafetskom, koja je u srodstvu sa semitskom grupom jezika; i na kraju, da gruzijski (neindoevropski) i jermenski (indoevropski) imaju zajedničku jafetsku osnovu. Mar je dao ime „Jafetski" kavkaskim jezicima, aludirajući na Nojevog sina Jafeta, a istovremeno stavljajući kavkaske jezike uz semitske i hamitske. Mar je zatim napisao niz članaka o staroj jermenskoj i gruzijskoj književnosti, da bi 1902. postao doktor i profesor na Univerzitetu u Sankt Peterburgu. Izabran je za člana Akademije 1912. godine, kao četrdesetosmogodišnji naučnik. Ono što je naročito značajno za arheologiju, jeste da se Mar okušao i na ovom polju. Naime, on je vršio arheološka istraživanja stare jermenske prestonice Ani. Radio je jedanest arheoloških kampanja, rezultati nisu bili obimni, ali je 1915. godine dobio najprestižniju rusku nagradu na polju arheologije, medalju koja nosi ime velikog naučnika Uvarova. Mar je 1911. Postao dekan Fakulteta za orijentalne studije. Revolucija ga je zatekla u organizovanju Kavkaskog istorijskog i arheološkog instituta u Tbilisiju. U novim okolnostima revolucionarnog ruskog konteksta, ambiciozni čovek poput

Mara bio je više nego potreban novom društvenom poretku. Tako je 1918. godine postao dekan novoosnovanog Fakulteta društvenih nauka, koji je nastao spajanjem Istorijsko – filološkog fakulteta i Fakulteta za orijentalne studije u Sankt Peterburgu. Arheološka komisija je raspuštena 1919. a od nje je zatim nastala moćna institucija, Akademija za istoriju materijalne kulture, na čijem se čelu takođe nalazio Nikolaj Mar. Gledano iz šire perspektive, moglo bi se reći da je ovim arheologija dobila na značaju, međutim u realnosti dešavalo se nešto sasvim suprotno. Da bi se ostvarile Marove grandiozne ideje u rad ove institucije bili su uključeni najrazličitiji poslenici iz drugih disciplina a arehologija se svodila manje-više na „artefaktologiju", odnosno bivala izgubljena među drugim disciplinama (*ibid*, 191–196).

Marova Jafetska teorija, počevši od 1923. biva izmenjena u novu doktrinu o jeziku, koja je bila inspirisana njegovim potpunim odbijanjem principa tadašnje komparativne lingvistike uopšte. Eksplicirao je mišljenje da ne postoje nikakvi proto- jezici, a da je npr. indo-evropska porodica jezika pre svega rezultat novih socijalnih i ekonomskih uslova. Ključna Marova ideja bila je da razvoj nekog naroda ne podrazumeva stalno deljenje unutar etničke grupe i jezika kroz vreme, već upravo suprotno, hibridizacijom i mešanjem. Populacije grade zajednički identitet, zahvaljujući socio-ekonomskim skokovima, a migracije i uticaje je smatrao „buržoaskom" tekovinom (Trigger 2008, 337–338; Klejn 2012, 201–204). Upravo su postepeno ukrštanje i spajanje bili mehanizmi na kojima su insistirali Garašanin i Kovačević, pozivajući se na Udaljcova i Mara (Гарашанин, Ковачевић 1950, 19–20).

Marove ideje izgledaju još primamljivije iz današnjeg konteksta, zato što su nastajale sa pozicije marigine, zatim dobile priliku za široku primenu i veliku vidljivost, da bi bile zabranjene 1950. godine. Jasno je ukazivao na spregu formulisanja prošlosti etničkog identiteta i kolonijalizma; borio se da se ukine razlika između *Naturvölker* i *Kulturvölker*; govorio da nema primitivnih naroda; a naročito je bio sklon zalaganju za nacionalnu borbu malih i nedovoljno uticajnih naroda na međunarodnoj političkoj sceni. Tokom dvadesetih godina XX veka, Mar je otkrio da je marizam zapravo marksistički

koncept. Odnosno, našao je razrešenje za pojam etniciteta. Ako nije baziran na rasi, sa čim se Mar a priori nije slagao, etnički identitet je zapravo mogao biti baziran na socioekonomskoj osnovi. Marizam je bio u punom jeku tokom tridesetih godina XX veka. Nikolaj Mar je preminuo 1934. godine, a nakon toga njegove ideje polako se povlače iz naučnog diskursa. Godine 1949. njegove ideje i dela su nanovo rehabilitovani, da bi 1950. bio prokažen kao neadekvatan autor za razmatranje lingvistike i etnogeneze (Slezkine 1996, 826-862).

Upravo na bazi ovih dilema se mogu razumeti pitanja, koja su trebala da odrede okosnice istraživanja u ranoslovenskoj arheologiji. Zahvaljujući njima, bilo je omogućeno pomeranje fokusa, sa preispitivanja najdubljih korena ili prapostojbine, moglo se preorijentisati ka istraživanju paleobalkanskih naroda. Ključna tačka je bio susret slovenskih i zatečenih populacija, a starosedelačko stanovništo u procesu etnogeneze je promatrano zahvaljujući alatima nasleđenim od palimsesta nasleđenih domaćih shvatanja Županić – Dvorniković – Budimir – Čajkanović. U čudnoj mešavini ideja, cetralnoevropska arheologija, pojam arheološke kulture i kult velikog Lubora Niderlea, takođe su dali svoj doprinos u postavljanju osnovnih pitanja.

> *„Ako tako posmatramo razvoj i formiranje istorijskih naroda, a posebice naroda Južnih Slovena, nailazimo na jedan niz problema koji se mogu svrstati u četiri grupe:*
>
> 1. *Koja su sve plemena u pradomovini, bilo slovenska bilo neslovenska, činila jezgro Južnih Slovena pre Seobe?*
> 2. *Koja su se plemena i narodi asimilovali i stopili sa južnoslovenskim masama ili bila jedno vreme u savezu sa Južnim Slovenima za vreme Seobe?*
> 3. *Kakav je značaj i uticaj kulture i plemena koje su Sloveni zatekli na Balkanu – autohtoni element?*

4. *Koja su se plemena i narodi utopili u Južne Slovene posle njihovog naseljavanja na Balkanu?"* (Гарашанин, Ковачевић 1950, 20)

Odgovarajući na pitanja koja su postavili Garašanin i Kovačević, može se zaključiti da su se Sloveni doselili na Balkan, čime su otpočeli proces stapanja i pregrupisavanja sa lokalnim stanovništvom. Upravo kroz spajanje kulturnih elemenata, oni su postajali Južni Sloveni, čija je *differencia specifica* postala naslojena balkanska prošlost koju su zatekli. Ona podrazumeva podjednako slojeve helenizacije, viđene kao proces mirne akulturacije, sa kojom se kao neka vrsta kontinuiranog nastavka posmatra proces romanizacije, koji ima drugačiji, širi karakter. U odnosu na ove kolonizacije, probija i dublja prošlost i odnosi se na stanovništvo, koje je sačekalo helenizaciju (up. Palavestra, Milosavljević 2015).

Kao ostatke helenizovanih stočara, preživelih do naše savremenosti na Balkanu, Milutin Garašanin sredinom devedesetih navodi primer Sarakačana. Slično njima, kao ostatke paleo-balkanskog stanovništva vidi i savremene Albance. Međutim, on insistira da oni nisu potomci Ilira u smislu nacionalne pripadnosti (Babić, Tomović 1996, 183–194). U zaključnim razmatranjima publikacije „*Iliri i Albanci*", upravo će maristički pojmovnik o pregrupisavanju, integraciji i dezintegraciji plemenskih i kulturnih grupa kroz vreme pomoći da se argumentuje zašto je netačno da su Iliri potomci Albanaca (Гарашанин 1988, 361–367). Iz marističke perspektive, pitanje o direktnom jednosmernom kontinuitetu jedne populacije bi bila *greška lažnog pitanja*. Marova škola mišljenja veoma rano je u jugoslovenskoj sredini prepoznata kao važna reference za ranoslovenske studije, ali kojoj treba pristupiti kritički, naročito zbog Marovih sledebenika, poput Deržavina i Tretjakova, koji su se isticali u ekstremnim gledištima (Графенауер *et al* 1953, 99–104). Govoreći o nastanku i poreklu Ilira, Milutin Garašanin je 1988. pomenuo Nikolaja Mara, ali je u izvesnom smislu zauzeo distanciran stav prema njegovim shvatanjima.

„Dugo vremena, delom do naših dana, vodeća rešenja tražena su u difuzionističkim teorijama: Indoevropljani postoje na jednoj određenoj

teritoriji – pradomovini („Urheimat"), kao jedinstven evropski „pranarod" („Urvolk") sa svojim prajezikom („Ursprache"), za koji se komparativna lingvistika trudila da ga rekostruiše. Iz pradomovine koja je tražena u raznim područjima (…) rasuli su se po svetu nosioci pojedinih indoevropskih jezika ili grupa jezika, koji su u pradomovini bili već formirani. Pri tome treba istaći da se u ovom slučaju pojam narod definiše bez obzira na društvene i ekonomske strukture i projecira u prošlost u kojoj nije bilo uslova za postojanje ovakvih zajednica. U traženju „pradomovine" posebno se založila arheologija, osobito nemački arheolozi G. Kosina (G. Kossina) sa svojom školom i K.Šuhart (C.Schuchardt). (…) Daleko manje uticaja imala je stadijalna teorija N. J. Mara, po kojoj su se indoevropski jezici razvili stadijalno, društvenim i ekonomskim strukturama, a bez dublje unutrašnje veze i kontakta ljudskih grupa. Ova je teorija kasnije odbačena, ali je njena autohtonistička komponenta prisutna kod nekih lingvista" (Гарашанин 1988, 12–14).

Značaju marizma za srpsku arheologiju može se pristupiti iz različitih perspektiva. Ima osnova da se kaže da je pozivanje na Mara bilo vrlo kratkotrajno i bez značaja po arheološku epistemologiju u Jugoslaviji. Jedna sačuvana „Karakteristika" o Milanu Budimiru govori o njegovoj ideološkoj podobnosti u poratnom kontekstu, između ostalog i na osnovu njegovog poznavanja Marovog dela. Naime, kaže se da je Budimir prijateljski raspoložen prema novom društvenom uređenju u Jugoslaviji i prema SSSR-u, kao i da je održao dva zapažena predavanja – o Oktobarskoj revoluciji i o lingvisti Maru (Станић 2013, 285). Sa druge strane, značaj „poznog" Čajlda za jugoslovensku arheologiju, a naročito za otpor Vasiću u Srbiji, otvara još jedno polje mogućnosti za uticaj sovjetskih ideja ili specifično marizma. U svojoj sovjetskoj fazi, Čajld je prihvatao marizam (Childe 2004 [1958], 195). Prema nekim autorima, jedno od najznačajnijih aspekata nasleđa

Marovih ideja jeste značaj razvoja autohtonih kultura, upravo zbog ambivalentnosti ovakvog koncepta (Shnirelman 2005, 126). Sa druge strane, Leo Klejn koji je dao najveći doprinos proučavanju istorije sovjetske arheologije, ne libi se Mara, doslovno nazvati „ludakom" (Klejn 2012, 204–207).

6.2.5 Autohtoni balkanski supstrat

Zaključci monografije Milutina Garašanina i Jovana Kovačevića iz 1950. godine ukazuju na stapanje ideja iz više izvora, uz težnju da se izgradi zajednička prošlost Južnih Slovena u odnosu na druge, uprkos tome što je postojala svest o raznolikosti unutar južnoslovenskih prošlosti. Kao kohezivni element shvaćen je balkanski prostor, odnosno tlo, njegova priroda i istorija, što se u dobroj meri može tumačiti kao nasleđe Budimirovog sveta ideja.

> *„I na kraju možemo da tvrdimo: Materijalna kultura Južnih Slovena pretstavlja jednu posebnu materijalnu kulturu, koja je u svojim glavnim linijama posebna kultura prema susednim neslovenskim a i prema drugim slovenskim kulturama. Nju su uslovili istoriski razvoj i geografski položaj tla na kome se ona formirala"* (Гарашанин, Ковачевић 1950, 214).

U celokupnoj materijalnoj kulturi Južnih Slovena su ovom prilikom izdvojena tri elementa: 1) opšta slovenska komponenta; 2) autohtoni balkanski element; 3) nomadski element. Prvi segment se odnosi na materijalnu kulturu Slovena u prapostojbini, međutim on je shvaćen kao zastupljen ali ne toliko važan. Važnost duboke prošlosti je preseljena u balkansku praistoriju, upravo pod uticajem marizma, koji je kombinovan sa lokalnim naučnim nasleđem o etnogenezi. Odatle je isplivao kao dominantan autohtoni balkanski element.

> *„Za materijalnu kulturu Južnih Slovena neosporno je značajan autohtoni balkanski elemenat. Osnova ovog elementa je ilirska i tračka*

materijalna kultura. No i u ovom slučaju mora se postaviti pitanje iz kojih se komponenata sastoje ove kulture. Pre svega iz iliro-tračke kulture prešli su neolitski elementi Slovenima, koje možemo da konstatujemo kod Južnih Slovena (primer pregača). M. M. Vasić je ukazao na izvesne mikenske sirvivale u tračkoj materijalnoj kulturi koji su posle prešli i u južnoslovensku materijalnu kulturu. Do Južnih Slovena rimski klasični oblici uglavnom su dospeli preko ilirskog autohtonog elementa, koji je pretrpeo jaku romanizaciju za vreme rimske vlasti u našim krajevima. No kada je reč o rimskom uticaju na Južne Slovene postavlja se pitanje da li su ti elementi došli preko ilirskog supstrata ili preko Vizantije, koja je u svojoj kulturi petrifikovala stare rimske oblike" (Гарашанин, Ковачевић 1950, 210).

Autohtoni balkanski element se može tumačiti kao snažni narativ, koji je dobio veliki zamah u srpskoj arheologiji u okviru jugoslovenske arheologije u drugoj polovini XX veka, a valja ga razumeti kao posledicu mešanja idejnih svetova o dubokoj prošlosti naroda, varvarskom poreklu, odnosno čitavom konceptualnom sistemu, koji je nastao oko termina etnogeneze. U tom smislu se dalji razvoj ove ideje može pratiti na različitim poljima arheologije, ali će zamah zapravo doživeti kroz studije o paleobalkanskim narodima. Takođe, valja napomenuti da je maristički segment davao strukturu podrazumevanom objašnjenju etnogeneze u jugoslovenskim arheologijama, koji je bio zasnovan na društveno – ekonomskom stadijumu razvoja. Onog trenutka kada se u jugoslovenskim arheologijama pristupilo drugačijim idejama o etnogenezi, onim koje se zaista mogu okarakterisati kao prokosinijanskim, shvatanje prošlosti postalo je otvorenije za političku zloupotrebu. Garašanin i Kovačević su isticali i pojavu nomadskog, varvarskog elementa u konstrukciji etnogeneze. Tu je reč o sasvim drugom pojmovnom sadržaju koji se odnosi na termin varvari, koji će nadalje biti analiziran. U svakom slučaju, značaj nomadskih elemenata je shvaćen kao jednak onom elementu koji se vezuje za slovensku prapostojbinu.

„Jasno je prema gornjem da materijalna kultura Južnih Slovena u ranom Srednjem veku ne pretpostavlja jednu elementarnu kulturu, već nasuprot veoma složenu, skoro „bastardnu" kulturu. Naravno da se nameće pitanje prevage pojedinih elemenata nad drugim. Mi se na ovom mestu ne možemo upuštati u dokazivanje ili ipak, da čitaoc ne bi ostao bez odgovora na ovakvo pitanje, smatramo da je najvažniji autohtoni element, dok su nomadski i praslovenski sekundarni. Od stranih uticaja smatramo da je najjači bio romanski, te da se vizantijski uticaj više izražavao preko romanskog nego direktno, što uvek stoji u zavisnosti i od geografskog položaja pojedinih oblasti" (Гарашанин, Ковачевић 1950, 213).

Proučavajući sasvim druge aspekte istorije srpske arheologije, Zorica Kuzmanović je u svom doktoratu ukazala na važan koncept *kontinuitet autohtone kulture* u srpskoj arheologiji. Ona je detektovala da je ovu pretpostavku o dominantnom uticaju kulture autohtona, koja je vezana za specifično geografsko područje, moguće pratiti do samih početaka arheologije u Srbiji. Odnosno, ona smatra da je ovaj pristup retko teorijski ekspliciran, ali učestalo korišćen kao podrzumljivi princip sve do danas. Autohtonu kulturu po pravilu obeležava stilski arhaizam, konzervativizam i ambivalentnost (Kuzmanović 2012, 143–150). U dobroj meri, ovi zaključci oslonjeni su na istraživanja Aleksandra Palavestre o značaju kontinuiteta za srpsku arheologiju, koji ima različite manifestacije (Палавестра 2011b). Postavljeno u ove okvire, uspostavljanje varvarskog korena u jugoslovenskoj/srpskoj arheologiji vredi razumeti kao traganje za autohtonima kroz vreme. Gledajući ovo pitanje iz perspektive razumevanja istorije ideja, može se uočiti komplesnost preklapanja i metamorfoze različitih idejnih svetova, koji su iz većih centara dopirali do Jugoslavije ili koji su nanovo otkrivani iz prošlosti discipline. Tako je između Vasićevih shvatanja „autohtona" i marizma, stvoren svet u kome su posle Drugog svetskog rata svoje mesto tražila proučavanja paleobalkanskih populacija.

Poglavlje 7
Starobalkanski varvari

7.1 Paleobalkanska prošlost

Oblast istraživanja **paleobalkanskih naroda,** današnjim studentima arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu, izgleda kao jedno od ključnih polja proučavanja mlađe praistorije. Tako se u silabusima na tekućim studijskim programima mogu naći premeti „Iliri u predrimsko doba", „Tračani u predrimsko doba", „Iliri i Tračani u predrimsko doba", „Arheologija paleobalkanskih naroda" i srodni kursevi. Vrlo je teško zamisliti da pitanja o populacijama koje je zatekla Rimska država prilikom dolaska na Balkan nisu na najdirektniji način bila artikulisana kao posebno polje istraživanja od zasnivanja arheologija na Balkanu (http://www.f.bg.ac.rs, datum posete 1.6.2015.). Naravno, mnoga iskopavanja i pojedinačne interpretacije još od kraja XIX veka ispostaviće se kao vrlo važna za ovu oblast. Dobar primer je istraživanje Glasinca u Bosni i Hercegovini, o čemu je još u XIX veku bila vrlo dobro obaveštena međunarodna stručna javnost (up. Palavestra 2014). Međutim, sistematska proučavanja paleobalkanskih ili starobalkanskih populacija počela su da se razvijaju intenzivnije tek u okviru uspostavljene kulturno – istorijske arheologije u Jugoslaviji, odnosno Srbiji, u drugoj polovini XX veka (Džino 2008, 43–54; Novaković 2014, 150, 238–239; Mihajlović 2014a, 97–101). Najveće zasluge za usmeravanje i publikovanje različitih aspekata problematike paleobalkanskih populacija pripada *Centru za balkanološka ispitivanja* iz Sarajeva, koji je osnovan 1962. godine. Zahvaljući specifično organizovanom i vrlo temeljno planiranom radu, *Centar* je imao veliki uticaj na području cele ondašnje Jugoslavije. Uz to, od samog početka, ova institucija je okupila najeminentnije naučnike u zemlji. Ključne teme i ciljevi koje su uzete kao okosnica su bile: prikupljanje podataka i izrada celovitog zbornika antičkih izvora o Ilirima i njihovim savremenicima; kao i o epigrafskim spomenicima, koji se odnose na

stare balkanske narode (Ilire i Tračane); izradu kompletne bibliografije naučnih radova, koji se odnose na izučavanje starih balkanskih naroda (Stipčević 1967; 1978; 1984; 1988); sistematsko prikupljanje arheološke građe u cilju utvrđivanja teritorijalnog razgraničenja i njihovog odvajanja od suseda; prikupljanje istorijske građe za studije o istorijskim zbivanjima i postepeno formiranje jedne priručne biblioteke (Forić 2013, 8–10).

Iako se s pravom može reći, da od šezdesetih godina XX veka počinje nova etapa ili paradigmatski obrt u proučavanju paleobalkanskih naroda na području bivše Jugoslavije, to ne znači da izuzetni koraci na ovom polju nisu učinjeni i ranije. Među starobalkanskim populacijama, Iliri su u različitim periodima i društvenim kontekstima izazivali posebnu pažnju. Interesantan podatak koji među drugima donosi Vilks (*J. J. Wilkes*), a koji je pobuđivao stalno interesovanje, tiče se shvatanja Ilira kao srodne, ali heterogene skupine. Na sličan način Ilire definiše i Aleksandar Stipčević. Upravo je ova ideja da je reč o jedinstvenoj zajednici, sa jedne strane, koja nije do kraja ujednačena, sa druge strane – činila narativ o Ilirima vrlo pogodnim za političko preoblikovanje, počevši od srednjeg veka pa sve do danas (Wilkes 1992, 38; Džino 2014).

> *„Naše današnje poznavanje ilirske arheologije, ilirske materijalne i duhovne kulture, onomastike itd. pokazuje da o Ilirima kao jedinstvenom, etnički kompaktnom i formiranom narodu ne može uopće biti govora. Upravo istraživanja poslednjih godina sve bjelodanije govore da se pod pojmom Ilira* ***mora razumjeti mešavina heterogenih, premda srodnih, etničkih elemenata*** *koje se nisu potpuno stopili u jedan jedinstveni etnički entitet i koji nisu imali isto podrjetlo”* (Stipčević 1974, 20).

7.1.1 Predmoderna i moderna recepcija Ilira

Antička etnografija o Ilirima zasniva se na raštrkanim fragmentima uz nekoliko potpunijih prikaza, kakvi su oni sačuvani u sedmoj knjizi Strabonove „*Geografije*” ili Apijanovim „*Ilirskim ratovima*”. U ranom srednjem veku, kada govore o balkanskom

prostoru zapadni izvori (franački i venecijanski) govore o „Ilirima", „Dalmatima" i „Panonima", da bi postepeno sve češće u upotrebu ulazili termini „Sloveni", „Srbi", „Hrvati", „Dalamti" (Džino 2008, 45–46; 2011, 198; 2014, 3–5). U vizantijskim izvorima, zavisno od prilike, nekada su korišćeni antički termini ali češće „Sloveni". Jedan vizantijski anonimni pesnik u svojim stihovima svedoči o različitim klasifikačijama naroda u vizantijskoj perspektivi, u kojoj se često mešaju antička i tadašnja imena:

> *„Srbe nazivaju Dačanima i Dalmatima Bugare Tribalima kao i Ilirima*
> *A Peoncima, Panoncima i Gepidima Ugre"* (*prema* Станковић 2006, 440).

Iz srednjeg veka su poznati retki uvidi u lokalno shvatanje veze sopstvenog identiteta sa rimskom prošlošću, primarno u gradovima na dalmatinskoj obali. Takvo je delo *Historia Salonitana* Tome Arhiđakona iz XIII veka (Džino 2011, 197–198). Drugi važan izvor je „*Letopis popa Dukljanina*", ali je njegovo datovanje u srednji vek upitno (Trajković-Filipović 2013, 260; 2014, 732–733).

Dalmatinski humanisti i intelektualci ranog novog veka, upotrebljavali su antički diskurs o Ilirima da bi prisvojili prošlost i njom legitimisali političke i ideološke ideje svog doba (Džino 2011, 198). Za XV i XVI vek se vezuje takozvani „ilirski ideologem"[69], odnosno reč je o ideji tipičnoj za onovremenu Evropu, koja je podrazumevala da zajednički jezik odražava zajednički identitet, a time i zajedničku prošlost. U Poljskoj je bio zastupljen „sarmatski" ideologem, a među elitom nemačkog govornog područja „tevtonski" ideologem. „Ilirski ideologem" ima široki opseg upotrebe, koji ide uz njegovou intertekstualnost, a podrazumeva pojave od ideološke mobilizacije, preko političke integracije i (de)legitimizacije stvarnih ili virtuelnih političkih modela, do konstrukcije identiteta i akumulacije ličnog i kolektivnog simboličkog kapitala. Sa druge strane, pošto je na Balkanu izgrađena veza između slavonofone populacije i ilirske prošlosti, Iliri postaju

69 Kako navodi Zrinka Blažević, koristeći se definicijom Rajnharda Laura „ilirski ideologem" treba razumeti kao ideju etničke i nacionalne jednorodnosti Južnih Slovena (Blažević 2008, 13; Mihajlović 2014, 807).

slavizovani, a Sloveni ilirizovani. U ovakvom specifičnom kontekstu, identitet slavenofonih populacija na Balkanu građen je kao *drugost* u odnosu na moćne države, uglavnom imeprijalne sile, pod čiju vlast su dopadali. Tako „ilirski ideologem" igra ulogu, ne samo u ideološkoj legitimizaciji, već i kao podstrek za političku subverziju (Blažević 2008, 11–17). Odnosno, vredi u okviru „ilirskog ideologema" podvući, kao važno nasleđe političke upotrebe prošlosti, dva idejna kraka: 1) potrebu za iliro–slovenskim kontinuitetom i 2) identifikaciju sa tradicionalnim, potčinjenim, odmetnutim, konzervativnim, nasilnim, narušiteljima imperijalnog poretka, jednom rečju – varvarima.

U ključu „ilirskog ideologema" su ranomoderni diskurs o Ilirima formulisali dalmatinski intelektualci: Juraj Šižgorić (1444–1509), Ilija Crijević (1434–1520), Vinko Pribojević (preminuo nakon 1532.). U ovoj ranoj fazi učinjeni su pokušaji da se uspostavi kontinuitet sa prošlošću, povezivanjem drevnih imena i etnonima sa onovremenim nazivima (npr. Šižgorićevo delo „*De situ Illyriae et civitate Sibenici*"). Šižgorić kreće od najšire celine – Ilirije, pa preko opisa Dalmacije, dolazi do glavne teme, svog rodnog Šibenika. On piše na osnovu tekstova brojnih antičkih autora, među kojima istaknuto mesto u ovom slučaju zauzimaju Apijan iz Aleksandrije, Strabon i Plinije. Šižgorić je osoben u odnosu na druge autore u ovom nizu, upravo po tome, što on uopšte nije zainteresovan da se bavi Slovenima. Kasniji autori uspostavljaju vezu između prerimskih „domorodačkih" populacija, rimskog Ilirika, careva poreklom iz Ilirika, populacija iz kasne antike, srednjovekovnog južnoslovenskog identiteta i ranomoderne slavenofone grupe. Ilirski ideologem formiran je kao narativ o nadnacionalnom slovenskom identitetu, koji je zasnovan na zajedničkoj ilirskoj prošlosti i zajedničkom slovenskom jeziku. Sem u završnoj fazi, kada je ideja počela da se odnosi samo na Južne Slovene, ovo shvatanje bilo je dosta otvoreno za druge slovenske grupe (Poljake, Čehe, Ruse) (*up.* Mihajlović 2013, 810 – 813; Džino 2014, 5–6).

Ideje o ovakvoj povezanosti javile su se tek kod Vinka Pribojevića u delu „*De origine successibusque Slavorum*" (1532), ali se kao najuticajniji može smatrati rad Mavra Orbina „*Kraljevstvo Slovena*" ili „*Il regno degli Slavi*" (1601). Ovde je izgrađen narativ na

bazi biblijskih predanja, znanja o antičkoj prošlosti i istoriji srednjovekovnih dinastija Srbije, Bosne, Hrvatske, Bugarske i Hercegovine. Primetan je veliki uticaj Pribojevićevih ideja, ali je ovaj široko postavljen narativ Orbin dodatno proširio. Iz njegove perspektive, Sloveni su bili gotovo svi evropski narodi: Tračani, Dačani, Goti, Iliri, Avari, Makedonci, ali i Amazonke. Doseljeni Sloveni na Balkan u VII veku, po njegovom mišljenju, naišli su, takođe, na slovenski živalj. U svakom slučaju, da bi Slovena bilo više i da bi njihova istorija bila što slavnija, morali su se u Slovene uračunati i svi mnogobrojni narodi, koji su oduvek nastanjivali prostore koji su zaista slovenski postali tek po doseljavanju na Balkan u VII veku. Tako iz celokupnog Orbinovog dela snažno provejava doktrina o autohtonosti slovenskog življa na prostorima na kojima žive. „*Kraljevstvo Slovena*" bilo je prožeto neskrivenim rodoljubljem („slovinstvo"), govoreći o slavi slovenskog roda u prošlosti. Epska slika prošlosti puna podviga, slave i trijumfa se bazirala na istorijskim konstrukcijama koje su pokazivale jedinstvo Ilira i Slovena, na slovenskom poreklu slavnih ličnosti kao što su Aleksandar Veliki ili Justinijan, odnosno na sjaju i veličini davnašnjeg slovenskog kraljevstva. Postojeće razumevanje Slovena, kao naroda čija je sudbina da oslobode drevnu domovinu (rimski Ilirik) od Osmanskog carstva, iskorišćen je u novom intelektualnom i političkom kontekstu. U ambijentu protestantske reformacije i katoličke kontra – reformacije u Dalmaciji i kontinentalnoj Hrvatskoj, remodelovan je „ilirski ideologem". U sledećoj fazi, kao ključne predstavnike protonacionalnih ilirizama kod Hrvata i Srba, možemo prepoznati Pavla Ritera Vitezovića (1652–1713) i grofa Đorđa Brankovića (1665–1711) (Пантић 2006, LXX–LXXIX; Самарџић 2006, CXXVI– CXXXI; Ћирковић 2006, CXLIX–CLXIII; Палавестра 2010, 53–58; Džino 2014, 6).

Za XVII vek naročito je značajan, po naučnim dometima, hrvatski antikvar iz Trogira, Ivan Lučić (1604–679) i njegovo šestotomno delo „*De regno Dalmatiae et Croatiae* (*De regno*) ", prvi put štampano 1666. godine. On se često naziva i „ocem hrvatske kritičke istoriografije", jer je stvorio koherentan istorijski narativ o antici i srednjem veku Dalmacije. Koristeći se kritički izvorima, prikazao je poreklo, razvoj i kontinuiranu političku samostalnost Dalmacije kroz istoriju. Kao krunski dokaz za diskontinuitet između

antike i srednjeg veka u Dalmaciji, sa izuzetkom dalmatinskih gradova, on je upotrebio Porfirogenitov „*Spis o narodima*" (*De Administrando Imperio*). Važno je napomenuti, da je Lučić pokušao da sakupi postojeće znanje o Ilirima i Iliriku, što je uključivalo i antičke natpise koje je sam zabeležio. Koristio je i izvore na grčkom jeziku: Pseudo – Skilaksa, Pseudo – Skimnusa, Strabona i Apijana. Lučić je shvatao da je termin Ilirik imao različita značenja u zavisnosti od konteksta, kao i da se naziv Iliri ne može pripisati svim indigenim populacijama u Iliriku (Mihajlović 2013, 814–815; Džino 2014, 6 –7).

Lučićevo delo je ušlo u sastav obimnog projekta *Illyricum sacrum*, koji je započeo Filippo Riceputi (1667–1742), nastavio Daniele Farlati (1690–1773) a završio Jacopo Coleti (1734–1827). U njegovom okviru sakupljena su sva poznata znanja o prostoru Ilirika pre svega iz istorijskih izvora, a sporadično i na osnovu antičkih spomenika i numizmatičkih nalaza. Na osnovu fragmenata, formulisan je kompaktni narativ, koji kao važan segment ima mitsko „pelazgijsko" poreklo Ilira, od Heraklovog sina Hila, do priče o Kadmu i Diomedu. Neka od opštih mesta koja su do nedavno obeležavala čak i naučni diskurs o Ilirima (npr. značaj Pelazga, (dis)kontinuitet Iliri – Sloveni itd.), vuku svoje korene upravo iz protoiliriske ideje i sa njom povezane recepcije antike (Срејовић 2002, 30; Mihajlović 2013, 815; Džino 2014, 7–8).

U navedenim ključnim delima bila su pohranjena znanja o antičkom Iliriku, pa su ona poslužila *Ilirskom pokretu* na čelu sa Ljudevitom Gajem, koji je trajao od 1830. do 1843. godine. Reč je o književnom i društveno–političkom pokretu među Južnim Slovenima u Austrijskom carstvu, koji je imao za cilj jezičko i političko jedinstvo „svih Ilira", odnosno Južnih Slovena. U ovom okviru javilo se nastojanje za ostvarenjem jedinstva srpskog i hrvatskog jezka i pravopisa. Među Srbima, koji su sarađivali sa Ilirskim pokretom vredi istaći Vuka Karadžića i Đuru Daničića. Ilirski pokret bio je veoma važan za hrvatsku verziju jugoslovenstva, koja je razvijana generaciju kasnije, u krugu intelektualaca na čelu sa Josipom Jurajem Štrosmajerom (1815–1905). Značaj Ilira kao entiteta u prošlosti bilo je pocrtan dometima paleolingvistike u XIX veku, naročito uspostavljenom vezom između Ilira i Albanaca. Devetnaestovekovna romantičarska vizura o nacionalizmu donela

je sofisticiranije i razuđenije shvatanje Ilirizma. Istorijski narativi o Južnim Slovenima, razvijani u krugovima oko biskupa Juraja Štrosmajera, istoričara Franje Račkog i lingviste Vatroslava Jagića, doprineli su važnosti pitanja doseljavanja Južnih Slovena na Balkan, dok su Iliri bili potisnuti na znatno marginalniju poziciju. Značajno je da duboko u XX vek (1974. godine), Aleksandar Stipčević, pišući o Ilirima, smatra da je Ljudevit Gaj pogodio „zrno istine", kada je povezivao Ilire i južne Slovene.

„Gajevu argumentaciju nije, naravno, bilo teško oboriti, jer se on nije ni potrudio da joj dade čvršću povijesnu osnovu. No iako je njemu i njegovim istomišljenicima bilo mnogo više stalo do toga da se pronađe politička platforma za ujedinjenje Južnih Slavena negoli do proučavanja spomenutog znanstvenog problema, Gaj je i ne znajući pogodio dio istine o odnosu Ilira i Slavena. Nitko, danas naravno, neće ni u snu podržati romantičarsku argumentaciju Lj. Gaja, ali su novija istraživanja kako smo već u uvodu napomenuli – dokazala ***da ima zrno istine u toj teoriji, jer su stari Iliri, odoljevši, djelomice, romanizaciji u doba dugotrajne rimske vladavine, sudjelovali kao jedan od bitnih elemenata u etnogenezi južnih Slavena****"* (Stipčević 1974, 10).

Stvaranju slike o Ilirima doprineli su i pogledi od spolja uticajnih putopisaca. Pored drugih, naročito vredi istaći zabeleške Alberta Fortisa (1741–1803) i ser Artura Evansa (1851–1941) o Balkanu. Nije teško pogoditi da su u najvećoj meri oni podupirali shvatanja, koja će mnogo kasnije Marija Todorova identifikovati kao „diskurs balkanizma", kao diskurs o imputiranoj dvosmislenosti (Todorova 2006, 71). Fortisovi opisi u knjizi „*Put po Dalmaciji*" (*Viaggo in Dalmazia*, 1774) bili su potpuno u skladu sa preovlađujućim ukusom njegovog vremena. Iako je Fortis bio značajan italijanski prirodnjak, koji je mnogo polagao na empirijske uvide i kritičko tumačenje novih fenomena, o Morlacima u Dalmaciji je pisao kao pravim predstavnicima egzotičnih „plemenitih divljaka", pastira koji žive u planinama. „Nevinost i prirodna sloboda" kod Morlaka posredno ih je dovodila u vezu sa antičkim stanovništvom Dinarskog područja (Jezernik 2007, 57–81). Ako nije reč o direktnom povezivanju, reč je o nekoj vrsti „istog mentaliteta", prema tumačenju ovih stavova koje daje Danijel Džino (Džino 2014, 9). U svakom slučaju, vredi uvažiti

snagu i popularnost narativa koji je Fortis formulisao (Bratulić 1984, XVII–XXIV). Kada govori o poreklu Morlaka, on kaže:

> *„Podrjetlo Morlaka, koje se sada nalazi po pitomim dolinama Kotara, duž rijeke Krke, Cetine i Neretve, te u planinama sredozemne Dalmacije, obavijeno je* ***tamom barbarskih stoleća****, kao i podrijetlo tolikih drugih naroda što su im tako slični po običajima i jeziku da se mogu smatrati jednim jedinim narodom što se rasprostranio od našeg mora do Ledenog oceana. Seobe različitih plemena slovenskih naroda koji su pod imenima Skita, Geta, Gota, Huna, Slavina, Hrvata, Avara, Vandala preplavili rimske provincije, a posebno Ilirik u doba propadanja Carstva,* ***morale su čudnovato zamrsiti genealogije naroda*** *koji su tu stanovali, došavši možda na isti način u ranijim stolećima. Ostaci Ardijejaca, Autarijata i drugih ilirskih naroda od davnina nastanjenih u Dalmaciji, koji su se teško mogli prilagoditi ovisnosti o Rimljanima, lako su se valjda pobratili sa stranim osvajačima vrlo slična narečja i običaja”* (Fortis 1984, 32).

Pored ove „trajne” sklonosti balkanskih varvara novim varvarima a ne „civilizaciji”, Fortis beleži razlike među Morlacima koji su iz primorskih krajeva i Zagoraca. One se očitavaju kako u fizičkom izgledu, tako i u ćudi. Tako on Morlake iz Kotara vidi kao ljude blagog ponašanja, pune poštovanja i prilagodljive, dok one iz Vrgorca smatra oštrim, ponositim, smelim i preduzetnim. Pored toga, ovi drugi, nepristupačnim i jalovim planinama duguju sopstvenu sklonost krađi. Fortis se pita da li u njihovim žilama još i tada teče drevna krv Varala, Ardijejaca i Autarijata, koje su Rimljani oterali u te planine. Ova vrsta razlike između stanovnika planinskih oblasti i onih u niziji ili dolini je stari antički topos koji je u jednom obliku oživljen i kroz Fortisove stavove. Prema njegovom viđenju, najveća opasnost obilaska ovih planinskih područja jesu hajduci. Način na koji Fortis opisuje ove odstupnike od morlačkog života, koji obiluje moralnim, porodičnim i

vrednostima prijateljstva (Fortis 1984, 31–62), gotovo se približava Hobsovom shvatanju bednog života „divljaka":

> *„Oni vode **vučji život** lutajući između vrletnih i nedostupnih ponora, poskakujući od stijene do stijene da izdaleka otkriju zasjede, mučeni neprekidnim oprezom, izloženi nepogodama godišnjih doba, često lišeni nužne hrane, prisiljeni stavljati život na kocku da je pribave, čameći u užasnim i nenaseljenim odvojcima spilja. Ne bi se trebalo čuditi kada bi se češće čuli glasovi o okrutnosti tih podivljalih ljudi, razdraženih trajno prisutnim osjećajem tako bijedna položaja"* (Fortis 1984, 36).

Mnogo slavniji putnik kroz Bosnu i Hercegovinu je svakako ser Artur Evans, čuven po otkriću Knososa i Minojske civilizacije. Prostor Bosne i Hercegovine na svom putovanju 1875. godine, on je video kao kulturno izolovan i uopšte nije imao lepo mišljenje o ljudima sa kojima se susreo. Evans je, pre svega, pisao o onovremenim događajima u Bosni i Hercegovini, bez sistematičnih osvrta na prošlost. Međutim, bilo mu je jasno da „varvari" sa kojima je imao posla imaju u svom nasleđu iliro – rimske spomenike, a često je za devetnaestovekovne populacije Hrvatske, Dalmacije, Bosne i Hercegovine koristio termine ilirski i Iliri. Evans je povremeno napominjao da su Albanci pravi naslednici Ilira, ali istovremeno da su stanovnici Dinarskih planina direktni naslednici Iliro – Romana. Nedvosmisleno, i Iliri i stanovnici Bosne za Evansa su rasni Drugi, varvari. Evansova perspektiva je odraz kolonijalnih i imperijalnih tendencija XIX veka.

> *„U ovim ilirskim zemljama često sam pozdravljan sa brate, a poznato je da Bosanci nazivaju stranca komšija, a to znači sused. Ja, koji pišem ovo, lično nisam osetio ovaj duh jednakosti. Ne smatram da bi se moglo reći da je svaki varvarin kojeg sam sreo bio čovek i brat. Verujem da postoje niže rase i želeo bih da ih vidim istrebljene"* (Evans 1965, 257).

Pored lokalne recepcije Ilira i putopisnih narativa onih koji su otkrivali varvarski Balkan, poseban nivo konceptualnog tereta o Ilirima predstavljaju dostignuća (paleo) lingvistike i arheologije u XIX i prvoj polovini XX veka. Spoj ove dve discipline poslužio je razvijanju panilirizma Gustava Kosine, Juliusa Pokornog (*Julius Pokorny*) i Hansa Krahea, koje u značajnoj meri koincidiraju sa pangermanskim idejama tog vremena. Kosina, Pokorni i naročito Pitioni, su zastupali ideju da su tvorci bronzanodobne kulture polja sa urnama zapravo Protiliri iz kojih su se tokom gvozdenog doba razvili Iliri. Paniliriska perspektiva je podrazumevala da su protilirska nalazišta na području Lužica u Nemačkoj datovana u oko 1200. godinu pre nove ere i da su se nakon toga, ove grupacije širile prema Francuskoj, Španiji, Engleskoj, severnoj i srednjoj Italiji, Skandinaviji, Poljskoj i Balkanu. To podrazumeva silovita širenja i lančano pokretanje niza drugih naroda, a njihov upad na Balkan je navodno prouzrokovao takozvanu *Dorsku* ili *Egejsku seobu*. Većina istoričara prve polovine XIX veka, fenomenu koji će biti prepoznat kao dorska seoba, nije pridavao naročit značaj. Tek su otkrića Hajnrika Šlimana, koji se proslavio zahvaljujući „pronalaženju" Troje, dovela do uvida da su razvijeni centri mikenske civilizacije bili naglo i temeljno porušeni. Krivci za to bili su Dorci, a najubedljiviju interpretaciju ovog pitanja u drugoj polovini XIX veka, dao je nemački istoričar Eduard Majer. On je protumačio Dorsku najezdu, što se danas smatra diskreditovanim objašnjenjem, kao deo opšteg pomeranja stanovništva, koje je proizvod „varavarskih" upada u „civilizovane" oblasti pre i nakon 1200. pre n. e. Posledično, ovom rušilačkom pohodu usledilo je *Mračno doba*, pa su Dorci kao i Germani, nakon propasti Rimskog carstva, istovremeno ruštelji i stvaraoci civilizacije. Zanimljivo je da je prema nekim shvatanjima Kosinin model migracija razvijen na osnovu „varvarskih" seoba, koje su zabeležili srednjovekovni hroničari (Anthony 1990, 896). Za Kosinu je tipično shvatanje kulturne promene, kroz širenje populacija i njihovo obnavljanje kroz migracije, što je Leo Klejn nazvao „ekspanzionom arheologijom" ili „arheologijom širenja" (Bandović 2012, 638).

Oprezniji lingvisti smatrali su panilirsko tumačenje smešnim, ali su se panilirističke tendencije zadržale u različitim naučnim narativima. Među ključne primere ovog

ekstremnog shvatanja mogu se ubrojati Vladimir Georgijev, Karl Šuhart i Robert Heine – Geldern. Vladimir Georgijev bio je ugledni bugarski lingvista, koji je smatrao da su tvorici kritsko-mikenske kulture bili Protoiliri.

Nemački arheolog Karl Šuhart, jedan od Kosininih najvećih rivala, mislio je da su nosioci neolitske trakaste keramike (u koju je uvrstio i stanovnike praistorijske Vinče) bili Prailiri (*Urillyrier*) (Stipčević 1974, 22). Za mnoge arheologe u bivšoj Jugoslaviji ova paniliristička, odnosno pangeramska perspektiva, bila je „kost u grlu", narativ protiv koga su se rado borili, ali pre svega iz političkih i ideoloških razloga. Paralela se može povući između reakcije na pangermanstvo i suprotstavljanja Jozefa Kostriževskog u Poljskoj Kosininim idejama. Odnosno, reč je ideološkom, a ne nužno metodološkom protivljenju (Raczkowski 2011, 200–202). Ta razlika je, vrlo često, za savremenog čitaoca zamagljena. Aleksandar Stipčević navodi da se, kao reakcija na teoriju o lužičkom poreklu Ilira, ali i kao rezultat novih iskopavanja nakon Drugog svetskog rata, javila autohtona teorija prema kojoj se ilirska kultura formirala na balkanskom tlu, na osnovama bronzanodobnih kultura. Ključni akteri za razvijenje ovih ideja bili su Josip Korošec, France Stare i naročito, Alojz Benac (Stipčević 1974, 22). Zanimljivo je ukazati da uticaj „nemačke arheologije" (uglavnom, zapravo, austrijske) na jugoslovenske arheologije, a time i arheologiju u Srbiji, postaje značajan tek u drugoj polovini XX veka, odnosno u vreme kada arheologija počinje da funkcioniše kao složen sistem većeg broja delatnika i kada se paradigmatski jasno orijentiše ka kulturno – istorijskoj arheologiji (Novaković 2012).

Međutim, nezavisno od ovog sukoba panilirističkog i autohtonog objašnjenja o poreklu Ilira, treba naglasiti da je proučavanje starobalkanskog stanovništva tema, koja ima svoje duge naučne tradicije na Balkanu i pre Drugog svetskog rata. Pored lokalnih, moguće je istaći i doprinos istraživača iz akademske zajednice nemačkog govornog područja kao što su: Georg Cipel (Georg Zippel), Teodor Momzen (Theodor Mommsen), Georg Han (Georg Hahn), Jozef Sombati (Josef Szombathy), Moric Hernes (Moritz Hoernes), Ernst Vindišgrec (Ernst Windischgrätz), Gundaker Vurmbrand (Gundaker Wurmbrand), Ferdinand Hohšteter (Ferdinand Hochstetter). Među lingvistima, naročito treba istaći

značaj Pola Krečmera (*Paul Kretschmer*, 1866–1956)), koji je pisao o neindoevropskom poreklu indoevropskih jezika, i njegovo delo „*Einleitung in die Geschichte der griechischen Sprache*" (1896). Krečmer je, kao komparativni lingvista i nastavljač škole Lajpciških neogramatičara, koji su pokušavali na lingvistiku da primene metode i načela prirodnih nauka, bio zagovornik ideje o preindoevropskom pelazgijskom supstratu. Za jugoslovensku i srpsku arheologiju je on značajan jer je od početka XX veka pa do 1936. godine vodio katedru za komparativnu lingvistiku u Beču. Takođe, uticao je na Milana Budimira i njegove nastavljače.

U Sloveniji se može istaći nekoliko arheologa koji su istraživali ilirske starine: Alfons Müllner, Jernej Pečnik, Simon Rutar, Karl Deschmann. Važni trenuci za razvoj ilirologije u Hrvatskoj bili su osnivanje muzeja u Splitu (1818–1821), u Zadru (1830), u Zagrebu (1846) kao i zasnivanje *Središnjeg povjereništva za istraživanje i čuvanje umjetničkih i povijesnih* (*Zentralkommission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst – und – historischen Denkmale*) u Beču 1856. godine i Hrvatskog arheološkog društva 1878. godine u Zagrebu. Središnja ličnost arheologije u Dalmaciji je svakako Frane Bulić, a uz njega treba pomenuti i delatnike iz Zagreba, kao što su Šime Ljubić i Josip Brunšmid. Tradiciju bavljenja Ilirima u Bosni i Hercegovini započeo je Ćiro Truhelka, koji je zaslužan za istraživanje naselja u Donjoj Dolini i nekropole na Glasincu. Uz Truhelku, temelje proučavanju ilirskih starina pod okriljem Zemaljskog muzeja u Sarajevu udarili su: Franjo Fiala, Vaclav Radimski, Vejsil Ćurčić, Karl Patch i Dimitrije Sergejevski. U Srbiji se pionirom na polju arheologije Ilira smatra Mihailo Valtrović, ali se nemerljiv značaj u ovom domenu vezuje, pre svega, za Nikolu Vulića (Васић 1973, 15–18; Stipčević 1974; Janković 2013). Uz njega, značajni su doprinosi Borislava Jankulova i Miodraga Grbića (Грбић 1939, 47–60; Јанкулов 1939, 257–284; 1940, 225–250). Dodatna linija bavljenja ilirskom arheologijom tiče se albanske perspektive, koja je vrlo značajna, ali na ovom mestu neće biti predmet detaljnije analize.

Prema shvatanju Danijela Džina, tumačenje indigenih zajednica, pod kojom se u najvećoj meri podrazumeva opisana tradicija bavljenja ilirologijom, u jugoslovenskoj

i postjugoslovenskim arheologijama počiva na nekoliko osnovnih karakteristika:

1. „Metodološki tronožac" – reč je o povezivanju analize materijalne kulture datovane u gvozdeno doba, paleolingvističkih ispitivanja, koja su uglavnom utemeljena na indigenoj antroponimiji (onomastici) i svedočanstva preuzeta iz pisanih izvora.
2. *Povezivanje praistorijskih perioda sa rimskom provincijalnom arheologijom Dalamcije i Panonije u jedinstven narativ.*
3. *Značaj taksonomizacije indigene populacije, odnosno određivanje etničkih grupa (plemena, naroda).*
4. *Potraga za nadetničkim strukturama, odnosno „etničkim kompleksima".*
5. *Uverenje da se etniciteti stvaraju kroz proces etnogeneze, koji predstavlja preobražaj kulturno srodnih grupa u koherentne etničke celine* (Džino 2011, 198).

Pitanje je da li se ovaj kompletan paket karakteristika javlja u proučavanju Ilira još pre Drugog svetskog rata, ali se sa sigurnošću može tvrditi da je „metodološki tronožac" bio važan za postavljanje naučnih temelja proučavanja paleobalkanskih varvara. Za slučaj srpske arheologije, što je najneposredniji fokus ove studije, za rimsku provincijalnu arheologiju u periodu pre Drugog svetskog rata je veoma značajan doprinos Nikole Vulića, posebno zbog njegove kritičnosti i obazrivosti u pogledu etničke atribucije na bazi paleolingvistike.

> *„U poslednje vreme pojavilo se više vrlo ozbiljnih pokušaja da se na osnovu sličnosti geografskih i ličnih imena reši pitanje o srodnosti naroda kod kojih se ta imena nalaze. Metoda kojom se svi ovi naučnici služe uvek je jedna ista. U dve oblasti nalazi se izvestan broj ličnih i*

geografskih imena koja su identična i izvestan broj imena koja imaju isti početak, svršetak ili neku grupu glasova; na osnovu te identičnosti dolazi se do zaključka da je u te dve oblasti živeo isti narod" (Вулић 1933, 63).

Nikola Vulić (1872–1945) je, uz Miloja M. Vasića, jedna od najznačajnijih ličnosti za razvoj srpske arheologije u prvoj polovini XX veka. Bio je Valtrovićev student, zatim doktorand Univerziteta u Minhenu, da bi 1897. godine bio imenovan na mesto profesora antičke istorije na Univerzitetu u Beogradu. Za njim je ostala impresivna bibliografija sa više od 550 radova, u kojima se uglavnom bavio antičkom istorijom, klasičnom filologijom i epigrafikom. Među njegovim arheološkim radovima, najistaknutije je otkriće kneževskih grobova sa zlatnim maskama iz 6. veka p.n.e. iz Trebeništa kod Ohrida. Ostao je zapamćen po kritičkom i pozitivističkom pristupu, zahvaljujući kojem je postavljen okvir za bavljenje antičkom arheologijom u Srbiji (i Jugoslaviji) . Među temama koje su ključne za paleobalkanska plemena, bavio se Peoncima, Dardancima, Ilirima i Dalmatima, kao i Keltima, odnosno Skordiscima, Pohodom Aleksandra Velikog na Tribale, Oktavijanovim ilirskim ratom, Dalmatskim ustankom i mnogim drugim pitanjima. Pokušavao je da da najargumentovanije moguće tumačenje pisanih izvora, što je podrazumevalo i da ustanovi prostor na kome su živela određena plemena, ali je iznosio vrlo različita rešenja i, uopšte, bio je vrlo svestan epistemoloških ograničenja koje nosi bavljenje prošlošću. Povezivao je arheološke nalaze sa podacima iz pisanih izvora, ali primarno epigrafske nalaze ili je materijalna kultura služila kao ilustracija (*up*. Вулић 1901, 1124–1137, 1304–1319, 1597–1623; 1907, 1–36; 1926, 73–89; 1933, 1–31; Новак1958; Novaković 2014, 98).

Ne može se kazati da je Vulićev teorijski osnov išao u pravcu kulturno – istorijske arheologije. Njegovo određenjenje se u teorijsko – metodološkom smislu najpre može vezati za pozitivizam kraja XIX i početka XX veka. Zbog toga vredi naznačiti razliku između njegovog pristupa u odnosu na domete bavljenja paleobalkanskim plemenima posle Drugog svetskog rata. Nastavljačem Vulićevog pristupa, u sledećoj generaciji, može

se najpre smatrati Fanula Papazoglu. Kako svedoči Milutin Garašanin, Vulićev pristup je bio dosta specifičan:

> *„U izvesnoj meri je bila sreća što sam imao dva antipoda, Vasića i Vulića. Vasićev primer me je upozorio na opasnost od predubeđenja. S druge strane, Vasićev primer me je takođe upozorio na savestan metodski rad. Jer, Vasić je nesumnjivo bio veliki radnik i vrlo savestan u tome radu, bez obzira na svoja mišljenja. Vulić je bio manje pedantan, nekad gotovo do aljkavosti, ali hiperkritičan. Ja sam pročitao gotovo sve njegove radove iz antičke istorije, a pisao je veoma mnogo. U svakoj njegovoj studiji, kada je diskutovao neki problem, on bi prošao kroz sva postojeća mišljenja, kritički se osvrnuo na njih, i kada je sve to učinio, na kraju je u većini slučajeva, ostavljao otvoreno pitanje. Njegov bi se stav, otprilike mogao iskazati ovako: „Da li je tako ili nije, ne znam. Ja bih bio sklon da to bude tako, ali nisam siguran". To je zaista preterano, ali ta hiperkritičnost Vulićeva u odnosu na Vasićevu, tako da kažem, ekskluzivnost, vrlo dobro je delovala da se te dve komponente spoje"* (*Garašanin prema* Babić, Tomović 1996, 32).

Pored linije bavljenja antikom i varvarskim naličjem antike u sledećem geneaološkom sledu: *Miloje M. Vasić — Branko Gavela – Aleksandrina Cermanović — Kuzmanović – Dragoslav Srejović* (Ружић 2013, 334—346), dobro je promisliti o tome kakva je recepcija zadesila veoma kritički orijentisan pristup Nikole Vulića u sledećoj generaciji. Čini se da je u drugoj polovini XX veka epistemološka teskoba, koju je osećao Nikola Vulić, lako prevaziđena i često shvatana kao preterivanje, dok se danas, u postmodernizmu, njegove dileme čine samorazumljive. Grga Novak ovaj pristup zove samokritičko meditiranje Nikole Vulića.

> *„I u takvim meditacijama, za vreme Drugog svetskog rata, zabeležio*

je u svesci u kojoj je unosio svoje uspomene, i ovo: 'Ja sam mislim pogrešio struku. Mislim da bi bilo bolje da sam učio medicinu, fiziku, hemiju. To su praktične nauke i koje svakako više koriste čovečanstvu nego istorija ili klasična filologija. Činiti dobra čovečanstvu, to treba da je cilj dobromislećeg čoveka. A i više se uspeha može postići u tim naukama. (…) Držim da bih od sebe dao mnogo više da sam ludo bio zaljubljen u svoju staru istoriju ili epigrafiju. Ovako ja sam se uvek pitao, dok sam radio na nekom radu: našto to? Kakve koristi ima od toga. U takvim slučajevima čovek se ne može uspeti do vrha'" (*Vulić prema* Новак 1958, XL–XLI).

7.2 Paradigmatski obrt (nakon 1945.)

U narednoj generaciji, Fanula Papazoglu će zadržati pozitivizam i visoku meru kritičnosti u pogledu tumačenja pisanih izvora kao i Vulić, ali će zahvaljući drugim elementima svog pristupa doprineti manjoj dozi skepticizma u pogledu saznavanja prošlosti. Naravno, to je bilo moguće u jednoj drugačijoj klimi, koja je zadesila arheologiju u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata, koja se može okarakterisati kao paradigmatski obrt.

7.2.1 Naučno-popularno shvatanje paleobalkanske prošlosti

Uvid u naučno – popularnu literaturu u periodu nakon Drugog svetskog rata o paleobalkanskoj prošlosti može da pokaže koja su znanja iz predratnog konteksta preneta u nove društvene okolnosti. Za tu svrhu mogu vrlo dobro da posluže „*Istoriji naroda Jugoslavije*" (1953) i „*Arheološki nalazi u Jugoslaviji*" (1961). Istovremeno, mogu se ispratiti i naznake novih tendencija koje počinju da se osnažuju unutar naučnih krugova. Naučno – popularni tekstovi su veoma korisni za početak analize razvoja ideje o paleobalkanskim plemenima u drugoj polovini XX veka, jer jasno prikazuju sažeto viđenje ključnih tema.

Na primer, ukoliko pogledamo stanje istraženosti mlađe praistorije kako je to

predstavljeno u „*Istoriji naroda Jugoslavije*" (1953), može se uočiti koje su to ključne teme za mlađu praistoriju. Za bronzano doba se kaže da celokupna materijalna kultura ukazuje na nove oblike društvenog uređenja, kada se formiraju plemena i savezi plemena, pri čemu preovladava patrijarhat.

> „*Tokom bronzanog doba dolazi do preobražaja materijalne kulture i privrede. Iako je to doba u Jugoslaviji zasada slabo ispitano, ipak se raspoznaje nekoliko kulturnih grupa koje pripadaju različitim periodima. Neko vreme još traje slavonska grupa iz eneolita. Među najkarakterističnije grupe ovog razdoblja spada svakako tzv. Panonska kulturna grupa, koja je rasprostranjena u Vojvodini i severnoj Srbiji. Dosada je ispitano samo naselje Vatin kod Vršca u Vojvodini, a vršena su iskopavanja u Žutom Brdu kod Usja i Dubravici kod Požarevca u severnoj Srbiji. (…) Kao zasebna grupa sa relativno malo podataka, smatra se i bubanjsko – humska grupa (…) Iz ostalih krajeva Jugoslavije poznati su samo pojedini nalazi iz grobova ili ostave, dok je u celini materijalna kultura bronzanog doba naše zemlje još nije poznata, jer su mnoga nalazišta još neispitana*" (Корошец, Гарашанин и Гестрин 1953, 16).

Za halštatsko doba, što bi bila naredna tačka važna problematizacije u „*Istoriji naroda Jugoslavije*", vezuje se pojava etničkih grupa ili začetaka etničkih grupa iz prvih vekova pre naše ere, koji su nam poznati iz pisanih izvora Grka i Rimljana, koji su sa njima dolazili u dodir. U ondašnjem stanju istraženosti nabrajaju se, pre svih, ilirska plemena, koja se ne mogu teritorijalno precizno lokalizovati: Norici, Latobici, Karni, Sereti i Serapili, Breuci, Liburni, Dalmati, Japodi, Daorsi, Ardijeji, Plereji, Dokleati, Mezeji, Ditioni, Dezidiati, Autarijati, Dardanci, Peonci. Navodi se da ipak mnoga od ovih plemena nisu čisto ilirska, već da je reč o iliro – keltskim mešavinama. Od tračkih plemena se ukazuje na Tribale i Meze u današnjoj Srbiji, a Gete i Dačane u Rumuniji i Banatu (Корошец, Гарашанин и Гестрин 1953, 20).

Kada je reč o letenskom dobu, znanja koja su poznata početkom pedesetih godina odnose se pre svega najnačelnije na tzv. unutrašnji razvoj domaćih plemena, pod uticajem keltske ekspanzije i stvaranja grčkih kolonija na jadranskom primorju. Keltska ekspanzija je prouzrokovala pomeranje niza plemena na Balkanu, a dolazi i do izmene iliro – halštatske kulture u južnim krajevima pod uticajem civilizacije grčkih kolonista, čija je kultura na višem stupnju razvoja. Grčki uticaji se pominju kao ključni pre svega za teritoriju današnje Makedonije. Proces grčke kolonizacije sumarno je opisan u vezi sa osnivanjem kolonija na dalmatinskoj obali. Ova dva puta uticaja smatrala su se okidačima za razvoj materijalne kulture zahvaljujući novim elementima. Pored grčke kolonizacije i keltske ekspanzije, istaknut je značaj makedonskog jačanja u vreme Filipa II i Aleksandra Velikog (Корошец, Гарашанин и Гестрин 1953, 22–25).

Slična interpretacija mlađe praistorije može se pronaći i u kratkom udžbeničkom pregledu „*Arheološki nalazi u Jugoslaviji*" (1961), koji potpisuju Milutin Garašanin i Jovan Kovačević. Ovde se međutim, iako tek u vidu kratkih naznaka, pokreću i neka nova pitanja, kao što su: intenzivno jačanje plemenske aristokratije, počevši od VI veka pre nove ere, kao i problematizovanje kontinuiteta između populacija bronzanog i gvozdenog doba (Garašanin, Kovačević 1961, 19–26).

> „*Sa istorijske tačke gledišta zanimljiva je činjenica da se, uopšte uzevši, na područje Balkana, pa prema tome i u balkanskom delu naše zemlje, od početka bronzanog doba ne može, izgleda, ustanoviti nikakav prekid u kulturnom razvitku do perioda punog gvozdenog doba. Kako se međutim, u gvozdeno doba, na osnovu podataka koja pružaju tipična arheološka dokumenta i pisani istorijski izvori starog veka, pouzdano zna već koji su narodi živeli u našoj zemlji, može se pretpostaviti da se počeci tih naroda mogu tražiti još od nastanka bronzanog doba, isto onako kao što se danas može smatrati gotovo dokazanim da su Grci u Grčkoj živeli već od vremena oko 1900. godine*

pre n.e. Ti starosedelački narodi naše zemlje bili su na zapadu Iliri a na istoku Tračani. Granica između njih ne može se sasvim sigurno povući, ali, je približno išla dolinom Morave" (Garašanin, Kovačević 1961, 20).

Pitanje paleobalkanskih naroda povezuje nekoliko ključnih tema za domaću arheologiju, naročito srpske/jugoslovenske varijante kulturno – istorijske arheologije. U ovom polju sustiču se pitanja odnosa arheologije i istorije, odnosno mogućnosti povezivanja pisanih izvora i arheološkog materijala, što se ispostavilo kao naročito problematično u ranim interpretacija etnogeneze Južnih Slovena nakon Drugog svetskog rata. Odatle je proistekla potreba za obazrivijim odnosom u pogledu korišćenja pisanih izvora na najgeneralnijem nivou, u daljim etapama razvoja jugoslovenske arheologije. Dalje, čitajući pisane izvore, reč je o tematizovanju *a priori* disparatnih pojava, civilizacije i varvara, makar te termine uzeli u kolokvijalnim značenjima (up. Kuzmanović 2013, 763– 778). U skladu sa lepezom tumačenja, koje nudi kulturno-istorijska arheologija, pitanje starih balkanskih naroda otvara mogućnost razumevanja etniciteta u praistoriji, a onda i različite načine tumačenja etnogeneze. Počeci etnogeneze balkanskih populacija se, naravno, traže upravo u paleobalkanskoj prošlosti, što je okvir koji uz sve uže naučne probleme ima specifičnu istoriju političke zloupotrebe u dokazivanju „istorijskog prava" na određenu teritoriju na Balkanu (*up.* Bogdanović 2011).

U drugoj polovini XX veka Iliri su u jugoslovenskoj arheologiji poslužili kao model ili metafora za zajedničku prošlost, ideju „bratstva i jedinstva", koja je projektovana u praistoriju. U nekim od interpretacija iz pedesetih i šezdestih godina XX veka granice ekspanzije Ilira su se podudarale sa granicama Jugoslavije. Istovremeno, Iliri su u Jugoslaviji bili jedna od centralnih tema, kojoj su bili posvećeni neki od najvažnijih stručnih skupova u zemlji. Alojz Benac je, vodeći Cenatr za balkanološka ispitivanja, davao usmerenje proučavanju ilirskih tema. Analogije za slično fokusiranje određenih tema mogle bi biti trakološke studije u Bugarskoj, dačke studije u Rumuniji i ilirske u Albaniji (Novaković 2014, 239).

7.2.2 Građenje kulturno-istorijske interpretacije paleobalkanske prošlosti

Trasiranje glavnine polja proučavanja paleobalkanskih populacija može se pratiti kroz ključne publikacije i njihovu hronologiju izlaska iz štampe. Osnove za bavljenje arheologijom starobalkanskih varvara, uz uvažavanje doprinosa srodnih oblasti vezane su, pre svega, za kongrese Centra za balkanološka ispitivanja iz Sarajeva. Tokom šezedesetih godina XX veka, napravljen je prvi ciklus simpozijuma, koji su uključivali veliki broj izlagača i učesnika, koji su imali za cilj da postave teritorijalne i hronološke osnove za bavljenje Ilirima. Uz to, namera da se postave temelji bavljenja ovim poljem predstavljala je samo deo etničkog identifikovanja u cilju građenja konstrukcije etnogeneze. Zbog toga je treći skup predstavljen zbornikom radova, koji je za temu imao *predslavenske etničke elemente*, koji imaju značaj u etnogenezi Južnih Slovena. Pošto je duhovna kultura shvaćena kao fenomen koji je podoban za praćenje konzervativnih tendencija i starih tradicija u etničkom identitetu, a time i potencijalni prenosnik kontinuiteta, ovoj temi je posvećena adekvatna pažnja. Tako je s kraja sedamdesetih i početka osamdesetih godina XX veka u Centru za balkanološka ispitivanja u fokus došlo pitanje sahranjivanja, kulta i duhovne kulture kod Ilira. Zato se Sarajevska izdanja Centra mogu podeliti u tri faze: *I Teritorijalno, hronološko i etničko opredeljenje*, *II Duhovna kultura* i *III Sinteze i problemska pitanja* (Prilog 4).

U svakom slučaju, ključni poduhvat *Centra* u Sarajevu, ali i čitave generacije arheologa koja je stvarala u Jugoslaviji u drugoj polovini dvadesetog veka, bilo je izdavanje „*Praistorije jugoslovenskih zemalja*", publikacije koja je u periodu od 1979. do 1987. izašla u pet tomova. Ovaj projekat je pokrenut nakon svetskog skupa arheologa u Beogradu 1971. a prva programska uputstva bila su jasna nakon sastanka Saveza arheoloških društava u Slavonskom Brodu 1972. godine. Zbog obima koji podrazumeva više od 3400 strana teksta i 400 tabli iscrtane arheološke građe, kao liste referentnih autora koji su radili na ovoj sintezi, „*Praistorija jugoslovenskoh zemalja*" se do danas uglavnom smatra

referentnom za polje praistorije na području nekadašnje Jugoslavije (Novaković 2014, 150–151). Kada je pak reč o interpretaciji gvozdenog doba, te paleobalkanskih varvara, od presudne važnosti je peti tom (1987), koji zatvara jedna vrsta zaključnog teksta o etničkim pitanjima Alojza Benca. On ukazuje da je kao rezultat dugogodišnjeg rada na prostoru Jugoslavije izdvojeno nekoliko starobalkanskih skupina: ilirska, panonska, tračka i dako – mezijska, koje su odvojene od drugih plemenskih zajednica na jugu i severu. Ove grupe su viđene kao nekompaktne etničke celine koje obuhvataju srodne plemenske zajednice, čija se srodnost zasniva na zajedničkom jeziku i određenim (ali nepreciziranim) **duhovnim i kulturnim karakteristikama**, koje su različite u odnosu na susede (Benac 1987, 800–801).

Sa druge strane, previranja na političkoj sceni i pokušaji zloupotrebe ideja o etničkoj povezanosti paleobalkanskih Ilira i Albanaca u XX veku, proizvela su snažnu reakciju arheološke javnosti u Beogradu, kroz publikaciju „*Iliri i Albanci*" (1988). U pluralističkom naslovu zbornika radova o paleobalkanskim plemenima od „*Jadranskog do Crnog mora*" (1991), može se, između ostalog, ispratiti i refleksija političkog razjedinjenja Jugoslavije. To opet ne znači da su modeli razvijeni u okviru standarda „tradicionalnog pristupa" u jugoslovenskoj arheologiji iščezli u postjugoslovenskim državama na Balkanu.

Dakle, tokom druge polovine XX veka postojala je izražena tendencija da se proučavanje starobalkanskih varvara poveže sa standardima kulturno – istoijske arheologije. Shvatanja etniciteta, etnogeneze, kontinuiteta kod Milutina Garašanina (1988; 1991) uzimaju se kao paradigmatski referentne tačke za jugoslovensku arheologiju druge polovine XX veka, naročito kada je reč o kritičkom preispitivanju interpretacije paleobalkanskih populacija (Kuzmanović 2013, 763–778; Džino 2011; Mihajlović 2014a, 97–107). Međutim, među vodećim arheolozima je postojala izražena svest o težini čitavog poduhvata, interpretativnim ograničenjima arheologije i terminološkim nejasnoćama, koje nisu bez ozbiljnih posledica. O tome svedoči i Alojz Benac u svom sintetskom tekstu o etnogenetskim pitanjima gvozdenog, odnosno željeznog doba.

„Ta nedorečenost i nesigurnost se neminovno odrazila i na naš tekst u ovoj knjizi Praistorije jugoslovenskih zemalja. Upotrebljen je termin 'grupacija' i 'skupina' za velike grupe plemena koje su poznate pod imenom Ilira, Tračana, Panona ili Dako – Meza (Dako – Mizijaca). Kod jednog broja plemena je naznačeno da se, u suštini, radi o savezu plemena, odnosno da se veći ili manji broj plemena uključio u plemensku zajednicu pod jedinstvenim imenom. Zbog toga je najčešće upotrebljavan termin 'plemenska zajednica' ili 'zajednica plemena' jer on u sebi uključuje ovakav proces, bilo da se radi o ***udruživanju, podčinjavanju ili jednostavno o prirodnom društveno – ekonomskom kretanju****. Naravno, nije se mogao izbeći ni termin '****pleme****' koji leži u samoj osnovi društvenih odnosa u tom dobu. Ponekad je i termin '****etnički****' stavljen pod navodne znake i to baš zbog toga što je taj termin vrlo* ***rastegljiv*** *i nema uvek pravo značenje etnosa"* (Benac 1987, 800).

7.2.3 „Kolektiv mišljenja" okupljen oko Centra za balkanološka ispitivanja

Ako se osmotri samo hronološki redosled izdanja *Centra za balkanološka ispitivanja* može se učiniti da je znanje o Ilirima i drugim paleobalkanskim populacijama raslo linearno i po nekakvoj logičnoj srazmeri nagomilavanja istraživanja, publikacija i znanja uopšte. Takva perspektiva može da zavara. Publikovanje izlaganja sa simpozijuma je bilo planirano, ali strategije istraživanja nisu bile planski osmišljavane. Uvećavalo se jedino znanje o materijalnoj kulturi, pre svega u smislu deskripcije nalaza. Interpretativni okvir nije bio ujednačen, koliko iz drugog paradigmatskog okvira danas to može da izgleda. Zatim, geneza prilagođavanja kulturno – istorijske paradigme žilavim interpretativnim predratnim tradicijama, kakve su npr. interpretativne tradicije Milana Budimira, vrlo je slabo proučena. Odnosno, da bi se razumeli doprinosi kulturno – istorijske arheologije

u Jugoslaviji, potrebno je uvažiti specifičnosti određenih polja proučavanja, pozicije tih polja u celini arheologije kao discipline, načine uvođenja novina, pregovaranja, različita interpretativna rešenja i način uspostavljanja standarda znanja.

U okviru ovih studija, postepeno je građen model razumevanja paleoblakanske prošlosti koji se može vezati za kolektiv mišljenja na čijem su čelu inicijalno bili **Korošec**, **Benac** i **Garašanin**. Nakon smrti Josipa Korošca, ključna veza ostaje između *Centra za Balkanološka ispitivanja* u Sarajevu, na čelu sa Alojzom Bencem, uz značajnu podršku Borivoja Čovića, i Milutina Garašanina iz Beograda. U rad *Centra* bili su uključeni stručnjaci iz Hrvatske, kao što su **Duje Rendić – Miočević**, **Mate Suić** i **Radoslav Katičić.** Iz Slovenije je u mreži jugoslovenskih arheologa bio značajan **Stane Gabrovec**. Iz Bosne i Hercegovine su, pored **Borivoja Čovića** i **Alojza Benca**, bili uključeni **Esad Pašalić** i **Franjo Barišić**. U određenim pitanjima odnosa Ilira i Albanaca, povremeno su bile konsultovane i albanske kolege (Mirdita 1969). Sve to je bilo u cilju da se shvate svi faktori koji su uticali na razvoj starih balkanskih naroda i njihovo, očigledno neupitno, uključivanje u etničke i nacionalne južnoslovenske zajednice kroz proces etnogeneze, kako je to razumevao Benac (Forić 2013, 9; Novaković 2014, 150).

> *„Stalni saradnici Centra su izabrani sa teritorije cele Jugoslavije i na taj način ova organizacija ima općejugoslovenski karakter. Početni program rada, koji su saradnici Centra izradili a Naučno društvo usvojilo, sadrži istraživanje života i kulture starih balkanskih naroda i njihova udjela u etnogenezi kasnijih balkanskih naroda. U ovo istraživanje su u prvo vrijeme uključene sledeće discipline: arheologija, lingvistika, epigrafika, filologija i istorija”* (Benac 1964, 6).

Zbornik radova sa Sarajevskog simpozijuma iz 1964. godine ukazuje na potrebu da se načine teritorijalni i hronološki okviri Ilira, mada je uglavnom reč o identifikaciji teritorijalnih granica ilirskog prostora. Sa druge strane, verovatno je najznačajniji programski tekst iz zbornika radova, članak Alojza Benca „*Prediliri, Protoiliri, Prailiri*”,

koji uspostavlja kontinuitet između materijalne kulture iz različitih sukcesivnih perioda, da bi rekonstruisao nastanak Ilira. On time stvara jednu hronološku osu kontinuiteta, koju je veoma utemeljeno kritikovao Branko Gavela. Naravno, ova kritika nije imala ozbiljniju recepciju jer nije imala podršku neke značajnije grupe u mreži jugoslovenskih arheologa.

> *„A. Benac navodi i termin Prediliri, pod kojima podrazumeva eneolitske grupe i populacijesevernog Balkana 'koje možemo jednostavno nazvati Predilirima'. Samo po sebi je jasno da se ne može u egzaktnom smislu prihvatiti za etnički nadređene skupine termin koji u sebi sadrži, iako u negativnom značenju, i osnovnu imensku determinantu jedne tehničke kategorije. Ustanovljavanje takvog termina vodi ka anticipiranju pojma Ilira. Naime ako je supstrat o kome je reč (eneolitski) ne pruža indicije kulture koja se u svom docnijem razvoju može vezati za Ilire, onda nema razloga da se uvodi kao elemenat determinate ilirski u terminu kojim se, iako mu je samo značenje u suštini etničko, obeležava jedan kvalitet koji nije etnički"* (Gavela 1971, 23).

Pored **vertikalne linije kontinuiteta (kroz vreme)** na kojoj je insistirao Benac, oko koje su uglavnom svi bili saglasni, tražila se i **horizontalna ili teritorijalna ujednačenost na širem prostoru**, odnosno ujednačenost etno – kulturnih skupina, jer je bilo problema sa identifikovanjem pojedinačnih i „čistih" etniciteta (Prilog 5a).

Već na prvom Simpozijumu (1964) su arheolozi naišli na problem, koji je podrazumevao nesaglasje oko etničke identifikacije, iz perspektive arheologije sa jedne strane i persepektive istorije i istorijske lingvistike, sa druge. U dikusiji na kraju simpozijuma, Radoslav Katičić, od koga se verovatno očekivalo da pruži određene osnove za „etničko etiketiranje", kaže:

„Ali etničke identifikacije u mojem radu nije bilo, i to sam svjesno izbjegao. Smatram to potrebnim, ali idućim korakom" (Katičić 1964, 257–*diskusija*).

U istoj raspravi, Draga Garašanin nema dileme oko fiksiranja ilirskog etnosa. Ona ukazuje da je ilirska kultura pre svega konzervativna, ali i jako stabilna, da je specifična u pogledu ukrašavanja i da je u tom smislu materijalna kultura siguran putokaz za određenje etničkih granica Ilira.

„Iliri se u tome bitno razlikuju od Tračana koji u materijalnoj kulturi gube svoju originalnost, te su pretežno 'grecizirani' na jugu, a preuzimaju u najvećoj meri skitske elemente na severu. Ovo je, svakako, posledica samog geografskog položaja oba naroda: bliži daleko jačim ili dinamičnijim civilizacijama Grka i Skita, Tračani podležu njihovom stranom uticaju. Iliri, pak, u daleko zabačenijem području ***zadržavaju i čuvaju*** *svoju materijalnu kulturu, gotovo slobodnu od stranih uticaja, koje preuzimaju delom kao import, čak i onda kada je sigurno da su bili u kontaktu ili simbiozi sa stranim etnosom. Materijalna kultura Ilira u vezi sa tim stranim elementima pruža prema tome veoma dragocene podatke za proučavanje etničkih granica Ilira"* (Garašanin D 1964, 371– *diskusija*).

Duje Rendić – Miočević u daljoj diskusiji ukazuje da je nakon Simpozijuma (1964) manje jasno na šta se pojam Ilir odnosi, u odnosu na stanje pre skupa. Na to se nadovezuje Radoslav Katičić, koji smatra da se moramo odlučiti da li Ilire razumevamo kao Strabon ili prema „žarnim poljima", odnosno iz perseptive istorije ili arheologije. Zatim kaže da nemamo problema ako identifikujemo etnos i jezik, ali da je izjednačavanje nekog etnosa i materijalne kulture iluzorno. Na kraju, u završnoj reči, Alojz Benac ukazuje da uprkos razlikama i problemima jesu postignuti određeni ciljevi – a pre svega u pogledu

prevzilaženja shvatanja da su Iliri čvrsta etnička zajednica.

> *„Prvi (zaključak) se odnosi na vrjednosti materijalne kulture kao etnogenetskog pokazatelja. Možemo se, izgleda, složiti u definiciji da* ***samo širi kompleks kulturnih elemenata****, koji je duže vremena trajao na nekom području, može biti – bar donekle –* ***siguran etnogenetski pokazatelj****. Drugi zaključak se odnosi na tzv. međuzavisnost pojedinih kriterija u etničkim opredeljivanjima. To znači da će se u budućem radu morati potražiti određena veza između pojedinih kriterija neki zajednički imenitelj, jer je očito da nemaju sasvim isti kriterij* ***oni koji istražuju materijalnu kulturu*** *i* ***oni koji izučavaju jezičko blago****. Trebaće precizno odrediti kulturne oblasti na ovoj teritoriji, zatim onomastičke oblasti na istom prostoru, kritički analizirati izvore i onda sve to međusobno usaglasiti"* (Benac 1964, 286).

Niz različitih stavova su iznosili, kako autori referata, tako i učesnici u diskusijama na skupovima koje je organizovao sarajevski *Centar*. Međutim, to nikako ne znači da su oni pripadali različitim paradigmatskim određenjima ili suprotnim školama mišljenja. Naprotiv. Ne samo da je reč o kulturno – istorijskoj paradigmi, već se za većinu učesnika ovih skupova može reći da su pripadali istom „kolektivu mišljenja". Uprkos značajnim neslaganjima među istraživačima paleoballkanskih populacija, osa njihovih pitanja je, ono što Danijel Džino naziva „metodološkim tronošcem" jugoslovenske kulturno – istorijske arheologije. Odnosno, pitanje etniciteta, koji nastaje u procesu etnogeneze predstavlja istraživački prioritet.

Tako Zdravko Marić ističe da ime Ilir nikada nije upotrebljavano u izvorima za neko pleme severnije od Save (Marić 1964, 177). Borivoj Čović otvara mogućnost da su imenom Iliri obuhvaćene i zajednice koje ne moraju biti u najužem smislu srodne ilirskom jezgru. Uz naznake na koji način se prati etnicitet unazad, kroz vreme, on čini izvestan iskorak

u odnosu na svoje kolege, ukazujući na mogućnost kontinuiranog razvoja na Balkanu još od kasnog neolita (Čović 1964, 96–111). Sa druge strane, njegove se prerspektive o tome šta je centaralnoilirsko područje uklapaju u shvatanja Milutina Garašanina, po kome i zapadna Srbija pripada ilirskom prostoru (Garašanin 1964, 143). I na drugom skupu, koji je organizaova sarajevski *Centar,* nastavljena je rasprava o granicama etničkog prostora, koji se vezuje za Ilire. U referatu Ivice Degmedžić je istaknuto da su se granice ilirskog etničkog prostora stalno menjale (Degmedžić 1967, 55). Stav Mate Suića da se i Liburni i Istri mogu uvrstiti u Ilire nije naišao na opšte odobravanje (Suić 1967, 42; Benac 1967, 72). U svakom slučaju, može se reći da je konsenzus oko definisanja užeg ilirskog područja za ondašnje arheologe bio jedan od značajnih rezultata. Reč je zapravo o zaključcima koje je izneo Borivoj Čović definišući *centralno ilirsko područje*, dajući time teritorijalni opseg o kome treba razgovarati. Uz to, Alojz Benac je dao hronološki presek razvoja, definišući faze označene kao: *Prediliri, Protoiliri i Prailiri*.

Dakle, tokom sedamdesetih godina XX veka su uspostavljeni hronološki okviri, kao i faze razvoja, na osnovu kojih je definisan tok nastajanja ilirske etničke zajednice. Prema zapažanjima Adnana Kaljanca, prvobitni okvir je bio sačinjen od lingvističkog, zatim arheološkog materijala i pisanih izvora. Na osnovu njih je definisan sledeći proces: 1. Period migracije krajem III i početkom II milenijuma p.n.e; 2. Kontinuirani razvoj tokom bronzanog doba; 3. Period migracija krajem bronzanog doba, ali bez značajne promene etničke karte populacija zapadnog Balkana; 4. Kontinuirani razvoj do pojave ilirske državne tvorevine. Za identifikaciju etniciteta u ovom procesu kao primaran pokazatelj je uziman keramički materijal, uz metalne nalaze (Kaljanac 2014, 217–220).

Ključni autoriteti na ovom polju su nadalje razrađivali svoje ideje, pa i menjali svoja mišljenja. Tako je Alojz Benac donekle izmenio svoja stanovišta iz 1964. godine i u radu *Prediliri, Protoiliri, Prailiri, neki novi aspekti* (1977) uvažio učešće autohtonih eneolitskih elemenata u procesu etnogeneze Ilira. Na ovu reviziju je presudno uticalo delo Borivoja Čovića „*Od Butmira do Ilira*" (1976), ali i rad Mate Suića „*Illyrii proprie dicti*" (1976). Za Čovićev pristup se već iz naslova može videti praćenje linije razvoja od neolita u Bosni

pa do Ilira, dok Suić ukazuje da se ilirsko ime širilo i prenosilo na druge zajednice te da je u konačnici to geografsko – istorijski naziv (Kaljanac 2014, 221–225). To praktično znači da je definisanje teritorijalnog razgraničenja podrazumevalo da se odustane od etničkog jedinstva tzv. klasičnog ilirskog područja i da se pod Ilirima počne podrazumevati neka manja zajednica na Zapadnom Balkanu, a da se njeno ime kasnije proširilo na niz drugih srodnih skupina. Tako je centralno ilirsko područje, kako ga je postavio Čović, obuhvatilo severnu Albaniju, Crnu Goru, južnu i srednju Dalmaciju i Hercegovinu, uz moguća proširenja ka jugoistočnoj Bosni i jugozapadnoj Srbiji sa Metohijom i Sandžakom. Međutim teritorijalna dimenzija nije bila dovoljna za etničku atribuciju, pa je presudna karika za zaključivanje o etnicitetu bilo pronalaženje kontinuiteta materijalne kulture. Tako je kontinuitet mogao da se utvrdi, samo u slučaju kada u okviru jedne geografske celine postoji jasna hronološka veza između pojava, koje u nepromenjenom i evoluisanom obliku prelaze iz jedne faze u drugu. Ako je moguće ustanoviti kontinuitet materijalne i duhovne kulture sa prethodnim hronološkim etapama na istom području, onda govorimo o autohtonom etnogenetskom razvoju (Kuzmanović 2013, 771–772).

Dakle, valja podvući da je „kolektiv mišljenja" okupljen oko sarajevskog *Centra* predstavljao veliku i kompleksnu mrežu različitih ideja o kojima se diskutovalo i pregovaralo. Svakako je značajno da je na pitanju Ilira radio veliki broj stručnjaka iz različitih republika bivše Jugoslavije, ali bi bilo netačno tvrditi da je rad *Centra* bio ideološki diktiran da bi se sprovodila politika izgradnje zajedničke jugoslovenske praistorijske prošlosti, odnosno konstrukcije ilirske etnogeneze. To je samo jedno od mogućih polja problematizacije, ali pažnju ovde pre svega treba usmeriti na teorijsko – metodološke osnove koje su služile za identifikovanje etniciteta i etnogenetskog kontinuiranog razvoja Ilira ali i drugih paleobalkanskih populacija. Upravo te metode, a ne rezultati, jesu delatno nasleđe jugoslovenske arheologije koja se razvijala posle 1945. godine u okviru kulturno – istorijske paradigme.

7.3 Fanula Papazoglu

Jaz koji je ustanovljen na prvom simpozijumu, donekle je mogao biti razrešen tek pojavom istraživača koji bi pomirio i povezao istorijske i arheološke podatke. Takav spoj došao je iz pera Fanule Papazoglu, koja je imala rigorozan metod, sličan Vuliću, ali je bila manje skeptična u pogledu građenja jednog kompleksnog narativa o paleobalkanskim populacijama. Njeno proučavanje istorijskih izvora, uz uvažavanje arheološke građe, dalo je snagu daljim arheološkim poduhvatima na ovom istraživačkom polju. Tako je na Simpozijumu o Ilirima u antičko doba koji je održan 1966. godine, Fanula Papazoglu izložila referat „*Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti*" (1967).

> „*Kada sam se primila da obradim za ovaj naš skup temu …nisam ni sama bila svesna kakve razmere može poprimiti moj rad. Smatrala sam da mi je manje – više sve poznato i da treba da dam sintezu onoga što je na tom polju dosada urađeno. Međutim, kao i svaka sinteza, i ova moja iziskivala je ponovno pretresanje, temeljno i svestrano, raspoloživog materijala…*" (Papzoglu 1967, 11).

U diskusiji, nakon izloženih radova na skupu iz 1966. na više mesta je ukazano na značaj rada koji je iznela Fanula Papazoglu. Na najbolji način to sumira iskaz Jaroslava Šašela:

> „*Usuđujem se kazati da je malo ljudi među nama koji se toliko raduju kao i ja što je profesor Fanula Papazoglu završila ovaj dio svog rada i što nam ga je danas predočila. Njen rad ima tako dovršen oblik da se, vjerovatno, dugo neće u ovom kompleksu pitanja mjenjati njeni rezultati. Bitno je, i to nas sve raduje, što je rad napravljen u našoj državi. Problem koji je F. Papazoglu obuhvatila je vrlo težak i kompleksan. U uvodu, sama je ona pokazala nedovoljne definicije o pojmu države. Morgan – Engelsove hipoteze, koje se baziraju na*

etnološkim rezultatima, teško se apliciraju na antičku istoriju, na istoriju Ilira osobito. … U cjelini, referentica je osvijetlila razvoj ilirskih plemena, koliko se to današnjim sredstvima i na osnovu oskudnih izvora koje imamo može uraditi. Na toj bazi će svako moći dalje raditi i možda, neke zaključke korigirati ili upotpuniti. Ali prof. Papazoglu je ipak prva predložila osnov u cjelosti" (Šašel 1967, 77–diskusija).

Ukratko rečeno, nakon ovog izlaganja, presudno je bilo pojavljivanje knjige Fanule Papazoglu „*Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi)*" iz 1969. u izdanju *Centra za balkanološka istraživanja*, koje je 1978. publikovano i na engleskom jeziku. Ova knjiga je za arheologe bila značajna zato što je ona rekonstruisala političku istoriju centralnobalkanskih plemena, uz analizu društvene organizacije, ekonomije i kulturnih karakteristika na generalnom nivou. To je bila idealna mreža podataka, u koju su arheolozi naknadno mogli da umeću „iskopani materijal" i da diskutuju o njemu na bazi generalnih pretpostavki koje je uspostavila Fanula Papazoglu (Mihajlović 2014a, 97–107).

Interpretacija koju je ponudila je bila teorijski promišljena i primenjena na probleme koje su arheolozi u Sarajevskom *Centru* videli kao presudne. Važan korak osmišljavanju celokupnog sistema, na kojem počiva narativ o paleobalkanskim narodima, jeste učešće Fanule Papazoglu na drugom Sarajevskom kongresu o Ilirima, kada je u svom referatu iznela zaključke u kojima je većina učesnika simpozijuma videla veliki potencijal za arheologiju (ed. Benac 1967, diskusije).

Sa druge strane, Fanula Papazoglu je mnogo polagala na rezultate arheoloških istraživanja, a u domenima gde joj to bilo potrebno, ona se koristila generalnim zaključcima do kojih su dolazili jugoslovenski arheolozi. Tako se između kolektiva mišljenja, koji su predvodili Benac, Garašanin, Duje Rendić – Miočević, Stane Gabrovec, sa jedne strane, i Fanule Papazoglu, sa druge, razvila jedna vrsta cirkularne podrške. Pored toga što je načinila istorijsku osnovu za arheološka istraživanja paleobalkanskih naroda (naročito

za teritoriju današnje Srbije), ona se u svojim objašnjenjima pozivala na kontinuitet kulturnih pojava, uprkos mešanju različitih naroda na Balkanu (Papazoglu 2007, 335).

7.3.1 Uspostavljanje istorijske slike o starobalkanskim varvarima

> *„Predviđam da će mi prebaciti što sam isuviše nisko spustila na lestvicama kulture plemena prve grupe i što sam na našem dobrom starom Balkanu usred antike otkrila divljake. Prebaciće mi da sam se dala zavesti pristrasnim i tendencioznim izjavama rimskih osvajača i da sam u „gorem" svetlu prikazala život tih naroda nego što je on ustvari bio"* (Papazoglu 2007 [1969], 398).

Fanula Papazoglu (1917–2001) je od naročitog značaja za istraživanje koncepta varvarstva kao *drugosti*. Razlog za to nije samo njeno bavljenje **antičkom etnografijom** na bazi iščitavanja pisanih izvora, već i organizacija podataka na bazi primene sociokulturne evolucije. Šta to zapravo znači? Ona je smatrala da su se paleobalkanski narodi nalazili na periferiji klasičnog sveta i ostali su uglavnom po strani u odnosu na zbivanja u helenskom i rimskom svetu, sem u slučajevima kada se nad njima odvijaju procesi helenizacije i romanizacije. Kao što je dobro poznato, ovi devetnaestovekovni koncepti civilizovanja (*helenizacija* i *romanizacija*), ne mogu se zamisliti bez njima komplementarnog koncepta *jednolonijske evolucije* – koji je primenila i Fanula Papazoglu. Od velike je koristi to što je ova autorka prilično eksplicitna u pogledu svojih teorijskih i metodoloških polazišta, pa se njeno viđenje sociokulturne evolucije može podvesti pod unilinearnu evoluciju, prelomljenu kroz shvatanja Fridriha Engelsa. Drugim rečima, paleobalkanski narodi su poređani na skali sociokulturnog razvoja, na osnovu procene političkog uređenja, društvenih i ekonomskih odnosa, „primitivnih" običaja i verovanja. Tako su Mezi, Tribali i Autarijati, po mišljenju Fanule Papazoglu, bili na niskom stupnju razvoja, jer su ostali izolovani od uticaja helenizma, dok su Skordisci i Dardanci dostigli viši kulturni nivo, živeći u neposrednom susedstvu Makedonije. Najniži na skali socio – kulturnog razvoja,

opisani su na sledeći način:

> *„U oblasti između Morave i Balkana i dalje na severu prema Dunavu, u tom najizolovanijem delu Poluostrva, koji je bio podjednako udaljen od kulturnih žarišta na Egejskom, Crnom i Jadranskom moru, bilo je plemena koja su sve do rimskog vremena ostala na tako primitivnom stupnju razvitka da im više pristaje ime* ***divljaka nego varvara****. Mezi su se nalazili na dnu lestvice. Bili su kao odsečeni od ostalog sveta i kada su ih početkom I veka n.e. Rimljani otkrili, njihovi divljački običaji izazivali su zgražavanje i užas. Živeli su u malim, lako pokretljivim grupama, baveći se lovom, primitivnom zemljoradnjom i stočarstvom i nisu imali trajna naselja. Izgleda da se takvim stanjem može objasniti njihova tako pozna pojava na istorijskoj pozornici i njihovo brzo nestajanje"* (Papazoglu 2007 [1969], 395).

Paleobalkanske populacije su ocenjene kao *varvari*, na osnovu primene jasnih teorijsko – metodoloških polazišta i rigoroznih tumačenja pisanih izvora. Njihova *drugost* u ovom slučaju je formulisana kroz (1) komparativni metod i smeštanje na opštoj skali razvoja jednolinijske evolucije i (2) u odnosu na centre antičkih civilizacija.

> *„Moglo bi se reći, na najednostavniji način, da je istorijski metod Fanule Papazoglu ujedinjavao dve osnovne komponente istine: činjenicu i ideju. Same po sebi, činjenice prošlosti – lišene spona koje proizilaze iz produbljene interpretativne koncepcije – nemaju samostalnog značenja. Ideja pak o prošlosti, ako se stvara bez dovoljne činjenične potpore, nije samo u opasnosti da bude netačna, ona je u opasnosti da bude netačna, ona je u opasnosti da bude tendenciozna. Fanula Papazoglu je pripadala naraštaju istoričara koji je – uglavnom zbog upotrebe i zloupotrebe marksističkog pogleda na svet – iskusio*

nevolje tendenciozne nauke. U tesnacima metodskih sukoba, kao i svim drugim tesnacima koje donose teška vremena, ona je birala kreativne puteve. Od marksizma je preuzela veru u progres i usresređenost na pitanje bitnih društvenih promena i pravilnost njihovog sleda, od tradicionalne nauke preuzela je objektivnost i poštovanje činjenica – sklonost da se činjenice otkriju, objave, objasne, ugrade u sklop istorijske sinteze" (Dušanić 2007, IX–X).

U svojim istraživanjima o doprinosu Fanule Papazoglu proučavanju društveno – ekonomske istorije helenizma, Nemanja Vujčić nedvosmisleno ističe da je razumevanje Fanule Papazoglu o društvu i društvenom razvoju u osnovi marksističko. On u tom svetlu osmatra njeno proučavanje istorije kao niz sukcesivnih faza, a zatim i njeno viđenje privredne osnove kao determinante, koja određuje strukturu i zakonitosti društva. Slično Slobodanu Dušaniću, i on ističe da je Papazoglu oštro kritikovala *dogmatski model sovjetskog marksizma* (Папазоглу 1960, 373–378; Вујчић 2013, 161). Izlažući u Sarajevu 1966. godine na temu „*Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti*", gde je ukazala na poteškoće koje proizilaze iz doslovnog preuzimanja Morganovih i Engelsovih ideja (Papazoglu 1967, 12), Fanula Papazoglu saopštava svoje teorijske dileme.

„Dve su mi stvari zadale najviše teškoća u obradi pomenute teme: 1. Nedovoljno poznavanje strukture primitivnih društava, ***nedovoljna teorijska razrađenost problema procesa razvitka tih društava*** *i 2. potreba – s obzirom na veliki vremenski raspon od preko pola milenija, na različite uslove života, neujednačenost razvitka – potreba da se izdvoje osnovna područja i potreba da se utvrde glavne etape u razvitku političkog života Ilira. Ako sam ovu drugu teškoću rešila na manje – više zadovoljavajući način, tako da sam došla do razgraničenja i periodizacije koji mogu da posluže kao osnova za današnje izlaganje i polazna tačka za dalja ispitivanja, s prvom*

teškoćom nisam mogla da izađem potpuno na kraj, jer su za njeno rešenje potrebna i šira sociološka znanja nego što ih ja imam, i duža ispitivanja nego što su bila moja" (Papazoglu 1967, 11).

Polazeći od shvatanja da ideje kruže i menjaju se među članovima kolektiva mišljenja (*sensu* Fleck 1981), važno je uvideti teorijske osnove tumačenja koja je dala Fanula Papazoglu, pre svega zato što su u procesu preuzimanja i promene od strane arheologa, one sažimane i prilagođavane, te gubile svoju primarnu kompleksnost. Delo ove autorke čini osovinu bavljenja paleobalkanskom prošlošću u srpskoj arheologiji, pa učestalo citiranje „Centalnobalkanskih plemena„ nadilazi simbolički karakter. Suprotno upotrebi „sirovih podataka„ iz ovog dela od strane srpskih arheologa, malo njih se pitalo u čemu je sličnost između Dardanaca i Hotentota (Papazoglu 2007, 393) ili da li je romanizacija bila progresivni ili opresivni proces, kao je to činila Fanula Papazoglu.

7.3.2 Perspektiva jednolinijskog evolucionizma

Koncepcija socio – kulturne evolucije, naročito ona bazirana na ideji jednolinijskog razvoja, imala je evropocentrični karakter i promovisala je isključivost prema određenim kategorijama društva – rasnim, etničkim i klasnim *drugima*. Kada se ima u vidu da su zapadnoevropska društva (ili evropska) rado videla sopstvenu prošlost kao prošlost antičkih civilizacija, lako je uvideti na koji način dolazi do preklapanja antičkih i modernih identiteta, a posledično i tumačenja grčke i rimske pozicije kao superiorne u odnosu na *druge*. I u slučajevima kada su zapadnoevropska društva kao svoje pretke uvažavala Gale, Britone ili Germane, njihov kontakt sa centrima civilizacije shvatan je kao poboljšanje i oplemenjivanje. Na ovaj način, podrazumljiva i implicitna upotreba unilinearne evolucije do danas ima veliki uticaj na arheološke interpretacije koji se dotiču civilizatorskih procesa antičkog sveta, odnosno helenizacije i romanizacije (Mihajlović 2011, 690).

Sličnu poziciju prihvatila je u svojim istraživanjima i Fanula Papazoglu. Ukazala je da podlogu tumačenju srednjobalkanskih plemena, kojima se najviše bavila, pružaju

istraživanja antičkih i savremenih primitivnih društava. Njenim rečima, sociološka i etnološka istraživanja su prisutna i na onim mestima gde se izričito ne poziva na njih (Papazoglu 2007 [1969], 336). Malobrojnost podataka koji se tiču predmeta njenih istraživanja, učinili su komparativni materijal presudnim za rekonstrukciju ovih društava. Drugim rečima, odgovore na pitanja *da li je neko pleme bilo nomadsko ili polunomadsko, da li se bavilo zemljoradnjom ili stočarstvom, da li je negovalo zanate, da li je pleme grupisano po rodovima ili porodicama, koju političku organizaciju vezujemo za njega*, tražila je poredeći paleobalkanska društva sa uporednom građom, na istom stupnju razvoja.

> *„Svedočanstva antičkih pisaca i arheološki nalazi sa teritorije srednjobalkanskih plemena ne bi mogli da budu u potpunosti iskorišćeni kad ne bi bilo* ***uporednog materijala****. Takav materijal pružaju nam pre svega narodi iz najbližeg susedstva srednjobalkanskih plemena, Iliri i Tračani, koji su sa srednjobalkanskim plemenima bili vezani svojim poreklom i sličnim uslovima razvitka. Analogije se mogu naći takođe i u društvima za koja se pretpostavlja da su se nalazila na približno* ***istom stupnju razvitk****a"* (Papazoglu 2007 [1969], 335).

Dakle, prva teorijska osnova istraživanja Fanule Papazoglu je jednolinijski evolucionizam. Zbog toga su, kao indikativni, analizirani „čudni" običaji i verovanja srednjobalkanskih plemena, koji bi prema njoj, mogli da se okarakterišu kao sirvivali prevaziđenog društvenog stanja ili folklor za klasične narode. Međutim, Papazoglu je ove neobične običaje posmatrala kao *„normalne manifestacije određenog kulturnog razvitka i određenog mentaliteta, te se moraju tretirati kao obična etnografska građa"* (Papazoglu 2007 [1969], 373).

Tako je kao etničku i varvarsku karakteristiku Tribala, pocrtala ubijanje starih i nemoćnih roditelja. Da bi objasnila ovu pojavu, Papazoglu kaže da je reč o rasprostranjenom običaju kod divljih i varvarskih naroda, kao i da Luis Morgan beleži ovu pojavu kod severnoameričkih Indijanaca. Kao paralele iskorišćeni su i Irci, ljudožderi,

i Trogloditi u Africi, koji se, navodno, kao stari sami vešaju. Videći ubijanje očeva kod Tribala i kao mogući sirvival ljudožderstva, ova autorka nedvosmisleno zaključuje da obaveštenja antičkih pisaca svedoče o vrlo primitivnim privrednim i društvenim odnosima.

> *„Kao što se vidi, običaj ubijanja staraca poznat je u antici u plemena koja su živela na periferiji klasičnog sveta i za koje možemo pretpostaviti da su bila* ***na vrlo niskom kulturnom stupnju****, možda i skupljačka plemena. Sa podizanjem ekonomskog standarda i promenom načina života stari ljudi prestaju da budu teret zajednici i porodici, njihova mudrost i bogato iskustvo postaju dragoceni, odnos prema njima se menja i surovi običaj njihovog uklanjanja postepeno izumire. Ako se negde i održao gde za to ne postoji nužda, ovaj običaj se može smatrati kao nasleđe davne starine, kao* ***sirvival****"* (Papazoglu 2007 [1969], 378).

Pored navedenih obeležja etniciteta i stepena razvoja, Tribali imaju i „gnevne oči" ili oči sa dve zenice, odnosno pripisuju im se nekakve dodatne magijske moći. Međutim, ipak će Mezi zbog svojih karakteristika zauzeti mesto „varvara nad varvarima", kako piše Flor o epizodi iz Krasova rata (*Moesi quam feri, quam truces fuerint quam ipsorum etima barbari barbarorum horribile dictu est*.). U Florovoj priči, koju prenosi Fanula Papazoglu, Mezi su ispred bojnog polja zaklali konja i zavetovali se da će utrobe ubijenih neprijateljskih vođa žrtvovati bogovima i sami ih jesti. Zaklinjanje nad zaklanom životinjom autorka „*Srednjobalkanskih plemena*" vidi kao običaj koji se uglavnom može naći među narodima na višem stupnju varvrastva, a ostaci ovog običaja čak i među civilizovanim populacijama. Međutim, u ovoj epizodi nalaze se indikacije zbog kojih ona kod Meza prepoznaje kao indikativnu karakteristiku – prinošenje ljudskih žrtava, a možda i tragove kanibalizma. Po sudu Fanule Papazoglu, reč je o pojavi koja se javlja samo kod najzaostalijih plemena i običajima koji se mogu vezati za sistem homeoptaske magije. Slično Mezima, i Skoridisci su bili karakterisani kao divlji i svirepi. Međutim,

Papazoglu preporučuje da se o ovim obeležjima ne sudi etičkim načelima civilizovanog čoveka, već kroz razumevanje društvenog razvoja. Pozivajući se na Frejzera, ona obrazlaže zašto je kanibalizam prihvatljiv među divljacima i varvarima.

> *„Divljaci veruju da se jedenjem mesa neke životinje ili nekog čoveka dobijaju ne samo fizičke već i druge osobine te životinje, odnosno moralne i intelektualne osobine čoveka. Meso i krv ubijenih ljudi obično se jede i pije da bi se dobila hrabrost, mudrost ili kakve druge vrline kojima su se ti ljudi za života odlikovali. Ponekad se veruje da te osobine imaju svoje specijalno sedište u nekom delom telu, u srcu, mozgu, jetri itd., pa se ti delovi jedu. Prirodno je da najveću vrednost imaju sa tog stanovišta poglavice, zato što su oni najhrabriji i najmudriji i što u njima stanuju božanstvo"* (Papazoglu 2007 [1969], 389).

Uz surovost Skordiska, Fanula Papazoglu spominje i običaj Autarijata da ubijaju sopstvene onemoćale vojnike, što objašnjava sujevernim strahom da će neprijatelj, pijenjem krvi zarobljenika i jedenjem delova njihovih tela, postati još moćniji i steći posebnu neku vlast nad autarijatskom zajednicom. Kada je reč o Dardancima, ne postoje vesti o sličnim običajima upražnjavanja ljudskih žrtvi i pijenja krvi iz lobanja. To iz perspektive slaganja na lestvici društvenog razvoja, sasvim odgovara razlici između Dardanaca i drugih srednjobalkanskih plemena u pogledu društvene strukture, političkog uređenja i običaja. Odnosno, kako kaže Fanula Papazoglu, način života Dardanaca je bio kulturniji u odnosu na druga srednjobalkanska plemena. Etnografska crtica vezana za Dardance, koja je pak istaknuta, je retko kupanje kod pripadnika ovog plemena. Naime, navodno, se Dardanci kupaju tri puta u životu: kad se rode, kad se žene i kad umru. Ovo se takođe shvata kao odlika „primitivnosti", pa shodno tome Papazoglu navodi različite primere relativizovanja značaja čistoće i higijene kod „modernih primitivnih naroda" (Papazoglu 2007 [1969], 373–398; Папазоглу 2007b; 2007d).

Zahvaljujući *jednolinijskom evolucionizmu*, utvrđene su disinktivne karakteristike paleobalkanskih plemena, odnosno markeri za etničku identifikaciju, uz mesto na skali razvoja. Iz te identifikacije, proisticale su (ili proističu) interpretacije o trajanju, teritorijalnom rasprostiranju i kartiranju – koje mogu biti izrazito upotrebljive za arheologe kulturno – istorijskog određenja. To je razlog zbog koga je Fanula Papazoglu videla korisnost „svedočanstava o divljačkim običajima".

> *„U stvari, iako po antičkom shvatanju sve te narode možemo obuhvatiti zajedničkim nazivom ‚varvara', bilo je među njima plemena (u neposrednom susedstvu Makedonije, na jadranskoj i egejskoj obali) koja su bila* ***na pragu civilizacije****, na domaku stvaranja državne organizacije; druga,* ***koja su živela u razgranatim i čvrstim plemenskim zajednicama****, okupljena oko utvrđenih naselja; ali je i bilo naroda koji nisu znali za stalno nastanjeni način života, već su kao* ***lovci i polunomadi*** *živeli malim, rasturenim, rodovskim grupama. Proučavanje malobrojnih vesti o prinošenju ljudskih žrtava otkrilo nam je ove* ***najniže kulturne slojeve*** *na Balkanskom poluostrvu, koji su se na relativno malom odstojanju od centara antičke civilizacije, održali kao fosili sve do rimskog osvajanja"* (Papazoglu 2007b, 127).

7.3.3 *Helenizacija* i *romanizacija* varvara

Delo Fanule Papazoglu retko je eksplicitno povezivano sa jednolinijskim evolucionizmom, niti je to ona sama činila. O tome jedino rečito svedoče njene reference (Frejzer, Morgan, Engels) i način implementacije unilinearne evolucije na paleobalkansku prošlost. U pokušaju tumačenja teorijske osnove, na kojoj je ona zasnovala svoja tumačenja, Slobodan Dušanić je njene teme okarakterisao kao „strukturalnu istoriju u širokom značenju tog termina". Odnosno, reč je o: istoriji gradova, državnih ustanova, socijalnih

slojeva i pravno podređenog stanovništva; prospografskim pitanjima; antropološkim studijama „primitivnih populacija"; istorijskoj geografiji, etnografiji i onomastici (Dušanić 2007, XIII).

Obzirom da je mera društvenog progresa okosnica viđenja sveta Fanule Papazoglu, vrlo je logično da su termini „helenizacija" i „romanizacija", upravo oni, uz pomoć kojih je činila procenu paleobalkanskih društava.

> *„Pitanje helenizacije i romanizacije domorodačkih populacija odnosno njihovog* ***otpora asimilaciji*** *grčke i rimske civilizacije i održanja* ***etničke samobiti*** *i etničke svesti kod njih, spada među najkrupnija i najinteresantnija pitanja helenističke epohe i Rimskog carstva. Od trenutka kada s prvim vestima grčkih pisaca izranjaju iz anonimnosti preistorije, varvarski narodi postaju integralni deo antičkog sveta i ne mogu se proučavati izvan okvira tog sveta. Ovaj stav će se po nekome učiniti helenocentričnim i romanocentričnim, ali ja se ne mogu oteti utisku da su helenizacija kao proces širenja grčke kulture i romanizacija kao proces političkog integrisanja svih naroda Mediterana u jednu veliku političku zajednicu,* ***bile progresivne crte antičke istorije****. Prirodno je, i to se događa u svim epohama i svim etničkim sredinama, da seoske mase budu konzervativne, otporne prema spoljnim uticajima, čuvari tradicije.* ***Ali kretanje napred se ne ostvaruje čuvanjem tradicije****, već njihovim prevazilaženjem novim oblicima duhovnog i materijalnog života"* (Папазоглу 2007a, 83).

Ne bez razloga, Fanula Papazoglu je odabrala da 1974. godine održi pristupno predavanje kao novoizabrani član SANU, na temu helenizacije i romanizacije. Ukazala je da je ovo predmet njenih istraživanja, ka kojem su bila upravljena gotovo sva njena istraživačka stremljenja, bez obzira da li je to bilo iskazano na „vidljiv" način. Uz to, težište ispitivanja nisu centralne oblasti antičke civilizacije, Grčka i Rim, već periferni narodi i

zemlje, koji su upravo kroz helenizaciju i romanizaciju postajali deo antičkog sveta. Ovakav izbor bio je posledica potrebe de se obradi građa koja se tiče „naše" zemlje i prošlosti. Proučavajući južnoilirsko i srednjobalkansko područje, bilo je neophodno proceniti intenzitet veza sa grčkim jugom, odnosno civilizacijom po određenom hronološkom redu. Prema shvatanju Fanule Papazoglu, prirodni zakoni razvitka društvene zajednice pre ili kasnije stavljaju pripadnike grupe pred dilemu: da li da ne reaguje na velika društvena strujanja kako bi očuvala svoj identitet (Fanula Papazoglu koristi termin samosvojnost), ali i osudi sebe na zaostalost i degeneraciju; ili da prihvati spoljne uticaje, izlažući se mogućem utapanju u opšta zbivanja, ali doprinoseći sopstvenom i opštem progresu.

Uticaji sa juga nisu imali podjednako dejstvo na različite paleobalkanske populacije. U knjizi „*Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba*" (1969), sistematski i kritički su preispitani pisani izvori da bi mogla da se utvrdi etnička i politička individualnost svake populacije, tako da je utvrđeno da su mnoge skupine na „niskom stupnju razvoja". Na primer, južnoilirske zemlje su prema Fanuli Papazoglu podlegle dubokoj helenizaciji, dok je srednjobalkanska oblast ostala izvan ovih uticaja. Čak ni kod najužnijeg i najrazvijenijeg srednjobalkanskog naroda, kod Dardanaca, ova autorka nije pronašla tragove helenizacije. Makedonija je u smislu helenizacije specifična, jer se do vremena Filipa Makedonskog razvijala na obodu klasičnog sveta.

Kako je rečeno da je *romanizacija* za Fanulu Papazoglu, različito koncipirana od *helenizacije*, treba ispitati na čemu se baziraju te razlike. Pre svega, helenizacija nije bilo kakvo blagotvorno dejstvo grčke kulture, niti prihvatanje grčkog jezika, niti politička dominacija. U helenističko doba zbiva se nešto vrlo specifično: pored „varavrskih" naroda koji nisu znali za pismenost, mnogi "civilizovani" narodi sa sopstvenim kulturnim tradicijama, prihvatili su grčki jezik kao sredstvo izražavanja. Da helenizacija nije posledica samo političke dominacije, svedoči to što ona zadržava svoju privlačnu moć i posle nestanka grčko – makedonskih dinastija i što se pojavljuje u regionima koji nisu bili ili su vrlo kratko bili pod njihovom vlašću. Takođe, grčki jezik su prihvatili obični ljudi u svakodnevnom životu, o čemu Fanula Papazoglu zaključuje na osnovu mnogobrojnih

nadgrobnih i votivnih natpisa.

> *„Da helenizacija ne znači, međutim, prosto pogrčavanje vidi se po tome što, ma koliko to zvučalo paradoksalno, ona ne dovodi do denacionalizacije, ili tačnije, s obzirom a je reč o antici, do etničke asimilacije, gubitka osećanja etničke pripadnosti. Niti su Grci želeli da druge narode učine Grcima, niti su ti narodi želeli da postanu Grci"* (Папазоглу 2007c, 255).

Dakle, helenizovani Tračanin ne postaje Helen. Smisao helenizacije prema Papazoglu nije u zameni jednog identiteta drugim. Uspešnost helenizacije u vrlo različitim sredinama, ne može se objasniti originalnošću i visokim dometom ove kulture. Iz njene perspektive, reč je o promeni koju je ova kultura doživela u poklasičnom razdoblju, odnosno ukadinju i prevazilaženju sistema polisa. Na ovoj podlozi, izvršena je integracija različitih populacija u veliku zajednicu helenističkog sveta. Dakle, reč je o promeni društveno – političkih odnosa. Unutar monarhija u helenističkom razdoblju, mogla se izbrisati razlika između Helena i varvarina, tako što je termin helenstva pre označavao obrazovanje nego poreklo.

> *„Istina, helensko ime nije prešlo na varvare – to bi značilo „denacionalizaciju" – ali je proces helenizacije doveo dotle da je heleniziranog varvarina bilo teško razlikovati od pravog Helena. U društvu koje je porušilo sva stara verovanja jer je uzelo čoveka kao meru svega, a moralno i intelektualno razvijanje ličnosti ka cilj ljudskog života, obrazovanost je postala jedina neosporna vrednost. Pristupačna svakome, helenistička paidea je spajala ljude snagom jedne religije. Time se objašnjava zašto je mogla da uhvati korena i u tako ekskluzivnim i konzervativnim sredinama kao što su bile egipatska i jevrejska"* (Папазоглу 2007c, 257–258).

Tako je helenizacija Fanule Papazoglu pojam znatno drugačije postavljen (Папазоглу 2007c; 2007d), u odnosu na koncept helenizacije kojim se objašnjava navodno „prirodna" težnja dominantne kulture da se širi uz pasivno primanje svih blagotvornih uticaja u krugovima domorodačke kulture (Бабић 2008, 77–78). Papazoglu je bila vrlo svesna „težine" pojma kakav je helenizam. Dok se pridev helenistički vezuje za razdoblje nakon Aleksandra Velikog, imenica helenizam je vrlo rastegljivog značenja. Helenistička istorija nije samo istorija Grčke, niti je helenizovanje pogrčavanje. Ukazivala je i na problematičnu prirodu hronološkog određenja helenizma (*up*. Kuzmanović 2012b).

> *„Nepoznavanje ili nerazumevanje marksisitičkog učenja o zakonima društvenog razvitka, ili, što je ređe, njegovo svesno ignorisanje ili odbacivanje, nesumnjivo sužava vidokrug buržoaskih naučnika, ali u tome svakako ne treba videti jedini razlog što se do danas nije moglo doći do jednog jedinstvenog opredeljenja suštine i karaktera helenizma. Inače bi primenom marksističkog metoda sve bilo odjednom rešeno. Međutim, suprotno uverenju u kome su živeli stariji sovjetski istoričari da im je, zahvaljujući marksizmu, sve jasno, novija istraživanja, sve ozbiljnija i naučnija, pokazuju koliko je stvarnost složena kada pokuša da se shvati u svoj njenoj objektivnoj raznolikosti…"* (Papazoglu 1972, 22).

Kako helenizacija ne znači prihvatanje grčkog jezika, po Fanuli Papazoglu ni romanizacija nije proces „latinizacije". Kao ni kod helenizacije, ni u slučaju romanizacije ne može se govoriti o etničkoj asimilaciji. U tome se shvatanja, koje je formulisala Fanula Papazoglu, u velikoj meri razlikuju od Momzenovske tradicije romanizacije, koja je na generalnom planu bila tipična za pročavanje rimskog perioda sve do 1990. godine (Mihajlović 2012, 709–729). Velikodušan stav Rimljana prema stranicima iz ove perspektive bio je izazvan, po njenom shvatanju, „samoživim" interesima, jer je davanje građanskih prava predstavljalo zalog budućoj odanosti rimskom narodu. Omasovljavanje ovog postupka uvelo je veliki broj dojučerašnjih rimskih protivnika u vladajući sloj, što

je pojava koja svakako odvaja Rimsku državu od ranijih državnih sila. Prema Fanuli Papazoglu, staru antitezu Helen – varvarin, zamenjuje Rimljanin – nerimljanin, čime je podela ljudi bila zapravo na privilegovane i neprivilegovane. Međutim, zadržano je helenističko prevazilaženje etničkih suprotnosti i helenističko vrednovanje ovih odnosa. Papazoglu se mnogo pre paradigmatskog obrta vezanog za romanizaciju (1990.), pita ko su u stvari bili Makedonci, Iliri i Tračani grčkog jezika i rimskog građanstva. Da li su smatrali rimsku vlast tuđom? Da li se može govoriti o rimskoj „okupaciji" i „otporima"? Ona zaključuje sledeće:

> *„Helenizacija i romanizacija se mogu shvatiti jedino ako se posmatraju ne samo kao jezički fenomeni ili obična infiltracija tuđih kulturnih dobara već kao uključenje raznorodnih naroda i njihovih kulturnih tradicija u opšte procese dubokih društveno – ekonomskih, političkih i kulturnih preobražaja, pomoću kojih je ostvareno ono kulturno jedinstvo Mediterana na čijim je osnovama izrasla naša evropska civilizacija"* (Папазоглу 2007c, 264).

Dakle, potrebno je još jednom podvući da je značaj akademskih rezultata Fanule Papazoglu izuzetno veliki za arheologiju, pre svega, zato što je dala osnov za rekonstrukciju paleobalkanske prošlosti. Uz to, svoju ključnu knjigu, ona je organizovala tako da bude korisna drugim istraživačima. Odnosno, uz sintezu o srednjobalkanskim plemenima, na kraju studije je dat zbornik izvora organizovan prema sadržaju. To znači da su za svaki narod dati izvori, u kojima se pominju istorijske vesti o toj populaciji, zatim svedočanstva o teritoriji, pa ime i poreklo plemena, i na kraju, su dati običaji i druge podaci o populaciji. Tako se ovo delo može okarakterisati kao sinteza, ali i kao izvornik „građe" koja je veoma ilustrativna za pitanja koja su važna kulturno – istorijskim arheolozima. Visoka citiranost Fanule Papazoglu kod srpskih i jugoslovenskih arheologa, govori u prilog shvatanju da su njene teorijski utemeljene ideje dale strukturu i koherentnost slici prošlosti paleobalkanskih plemena. Kontekstualna analiza govori da ne može biti reči o ceremonijalnom, niti

o negativnom citiranju, već da je reč o temelju koji je u ovim istraživanjima smatran polaznom tačkom. Ovome je svakako potpomogao stav Fanule Papazoglu, da do novih saznanja o starobalkanskim varvarima može doći jedino kroz arheološka istraživanja.

Drugim rečima, rad Fanule Papazoglu je dao strukturu i sadržaj za arheološku problematiku paleobalkaskih naroda, naročito centralnobalkanskih varvara.

7.4 Nasleđe jugoslovenske arheologije: kontinuitet i etnogeneza

Kako je istakao Predrag Novaković, jugoslovenska arheologija se ne može posmatrati kao „distinktivna„ nacionalna arheološka škola, već pre kao dobro organizovana mreža nacionalanih arheologija koje su održale specifičnosti unutar bivše jugoslovenske države. Pri ovome treba imati u vidu da se o jugoslovenskoj arheologiji mora razgovarati u najmanje dve faze: između dva svetska rata (kada govorimo o manjem stepenu povezanosti među arheolozima u Jugoslaviji) i nakon Drugog svetskog rata (kada možemo govoriti o rastu broja institucija i arheologa u procesu modernizacije celokupne države). Drugu polovinu XX veka su, u tom smislu jasno obeležile doktrine modernizacije i bratstva i jedinstva. Zajedno sa drugim istorijskim naukama, arheologija je shvatana kao pomoćnik u procesu emancipacije jugoslovenskih naroda, ali i pokazatelj uspešnosti novih vlasti, zbog mogućnosti da se prošlost i nasleđe prikažu u širem evropskom kontekstu.

Nije sasvim jednostavno razumeti da li je i na koji način je doktrina bratstva i jedinstva uticala na arheologiju u Jugoslaviji. Prema shvatanju Predraga Novakovića, ranoslovenska arheologija je u sadejstvu sa srednjovekovnom istorijom nastojala da prikaže Južne Slovene kao homogeniju grupu u periodu nakon Drugog svetskog rata u odnosu na predratni. Odnosno, i ideologija bratstva i jedinstva morala je imati adekvatne korene, koji bi potpomogli legitimizaciju kroz pozivanje na prošlost. Doduše, istorijski narativi predratnog perioda gradili su, takođe, zajedničku južnoslovensku prošlost. Dobre primere predstavljaju knjige Stanoja Stanojevića (O Južnim Slovenima u VI, VII i VIII veku) ili Vladimira Dvornikovića (Karakterologija Jugoslovena).

Međutim, zanimljiviji aspekt od ovog jeste prelamanje određenih elemenata

doktrine bratstva i jedinstva u praistorijskoj arheologiji. Odnosno, reč je o bavljenju Ilirima, koju su bili metafora zajedničke praistorijske prošlosti. Vredi dodati da je ideja o mogućem, iako upitnom, kontinuitetu između Ilira i Slovena, bila takođe u opticaju kao relevantna. Rečima Vladimira Dvornikovića (Дворниковић 1995b [1937], 86-87), mislilo se o sopstvenom (jugoslovenskom) identitetu kao „slovenskoj mladici na ilirskom panju" (*up.* Palavestra, Milosavljević 2015, *u štampi*).

> *„Iliri su u kontekstu doktrine bratstva i jedinstva mogli biti primjer zajedničkog prethistorijskog nasljeđa; u arheološkim interpretacijama u 1950- im i 1960-im prisutni su u svim republikama i čak su se neke od pretpostavljenih granica ekspanzije Ilira podudarale sa granicama Jugoslavije. Iliri su u Jugoslaviji postali jedna od centralnih arheoloških tema ...*
> *Sa sve većom federalizacijom države povećala se politička autonomija konstitutivnih nacija i njihovih republika i slabila kohezivna i koordinacijska moć Centralnog komiteta SKJ. U tom procesu svakako je značajnu ulogu imala i postupna demokratizacija zemlje koja je smanjivala ulogu i moć komunističke partije (partija) u društvenom i ekonomskom životu zemlje. Kultura i nauka više nisu bili domeni, odnosno resori federalne vlasti, već republičkih, što je još više smanjivalo mogućnost koordinacije na federalnom nivou. Taj proces moguće je pratiti u arheološkoj interpretaciji. Ako pogledamo teme i radove iz 1950–tih i 1960–ih i uporedimo ih sa 1980–im možemo videti nekoliko simptomatičnih razlika; slika ujedinjene prošlosti, stvarana u prvim poslijeratnim decenijama, postepeno je ustupala mjesto svojevrsnom kolažu više različitih prošlosti kako su ih interpretirale pojedine nacionalne škole arheologije i gdje referentni okvir ‚jugoslovenske prošlosti' više nije bio toliko referentan kao ranije"* (Novaković 2014, 238–240).

Iz današnje perspektive može se činiti bespotrebno da pratimo ovu promenu referentnih okvira jer su, sa nestankom Jugoslavije, nove nacionalne države nanovo uspostavljale svoje kulturne i geografske referentne okvire. Međutim, ono na šta mnogi istraživači ukazuju u poslednje vreme jeste zaključak da je nasleđe arheoloških ideja, koje se mogu vezati za drugu polovinu XX veka u Jugoslaviji, do danas veoma delatno na postjugoslovenskom prostoru (Novaković 2014, 221–254; Džino 2011, 197–198; Babić 2011a, 118–119). Stoga, nije prioritet doneti zaključke o korelaciji između razumevanja jugoslovenskog i ilirskog (ne)jedinstva, već razmotriti nasleđe shvatanja *identiteta* i *kontinuiteta* koji su preneti iz jugoslovenskog u kontekst srpske arheologije. Ove teme snažno se upliću oko oblasti istraživanja koju zovemo *etnogeneza naroda*, pri čemu je potrebno obratiti pažnju na tendenciju da bez obzira na promene etničkog određenja u ovoj formulaciji (bilo da je reč o etnogenezi jugoslovenskog naroda ili etnogenezi srpskog naroda), teorija i metod ostaju približno isti. Moguće je reći da je jugoslovenska arheologija inkubator u kome su se razvile ideje koje do danas čine disciplinarne okosnice, bilo da su shvaćene afirmativno ili da predstavljaju konceptualni teret.

7.4.1 „Sirvivali" – prozor u varvarstvo

Na trećem simpozijumu o Ilirima koji je održan 1968. godine u Mostaru bilo je sedamnaest izlaganja u prisustvu sedamdeset i jednog učesnika. On se nadovezuje na dve prethodne konferencije, na kojima je bilo reči o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira (1964) a zatim i o Ilirima u antičko doba (1966/1967), koji je organizovao Centar za balkanološka ispitivanja iz Sarajeva. Naslov ovog skupa „*Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*" (1968/1969), kao i naslovi izlagača, govore da su namere organizatora bile da se postave osnove za diskusiju o kontinuitetu Iliri – Sloveni, a zatim i o etnogenezi kao jednom vrlo kompleksnom fenomenu. Učesnici simpozijuma nikako nisu imali ujednačena mišljenja u pogledu toga šta je bio zadatak ovog skupa, niti oko ključnih reči kao što su autohtoni, doseljenici, etnogeneza, supstrat, kontinuitet. Jedna grupa izlagača je razumela da je primarni zadatak skupa rasprava o doseljavanju

Slovena (Franjo Barišić, Bogo Grafenauer, Jovan Kovačević, Danica Dimitrijević, Karel Kurtz, Blaga Aleksova, Dalibor Brozović, Ion Nestor), dok se druga grupa istraživača upustila u pokušaj razumevanja kontinuiteta na Balkanu (Mate Suić, Zef Mirdita, Zdenko Vinski, Mirjana Ljubinković, Ivanka Nikolajević, Irma Čremošnik, Nada Miletić, Zdravko Marić, Šime Batović i Olga Oštrić). Jedan deo referata iz druge grupe bio je posvećen stilskim ili tehničko – tehnološkim aspektima kontinuiteta, dok bi se ključni doprinosi ovog skupa mogli vezati za one radove koji su razmatrali kulturne i etničke aspekte kontinuiteta. Vrlo je teško razumeti u čemu se sastoji razlika između kulturnog i etničkog kontinuiteta, ako se uzme u obzir da bi se kulturni kontinuitet mogao najpre vezati za arheološku kulturu. Sa današnjeg horizonta razumevanja, upravo su zato dragocena izlaganja ali i transkripti diskusija sa ovog skupa, koji omogućavaju uvid u postavljanje teme kontinuiteta, koja gotovo dominantno boji većinu interpretacija u srpskoj arheologiji, bez obzira na paradigmu, problematiku ili period. Reč je o nekoj vrsti preseka stanja, u trenutku kada je kolektiv mišljenja okupljen oko sarajevskog *Centra*, ustvrdio da je jedna faza istraživanja završena i da su određeni standardi postavljeni. Nakon simpozijuma u Mostaru, arheolozi su bili saglasni da su istorijski izvori na zadatom polju iscrpljeni i da treba ići ka unapređenju interdisciplinare saradnje. Mnogo se očekivalo od zajedničkog istraživanja sa etnolozima i fizičkim antropolozima. U svojoj završnoj reči, Alojz Benac kaže sledeće:

> *„Mi, na primjer, možemo sigurno reći posle ovog Simpozija da su etničko i kulturno formiranje, kao i simbioza raznih etničkih grupa na ovom terenu bili jedan* ***dug proces*** *i zbog toga ovu simbiozu treba posmatrati u njenim* ***stupnjevima****, a ne u jednoj celini (…).*
> *Ovdje je iznesena teza da su Južni Slaveni donijeli sa sobom ipak jednu* ***originalnu etničku komponentu****. Cilj je daljnjeg istraživanja da se sagleda ta originalnost, da se pokušaju fiksirati njene komponente i tek tada ćemo moći sigurnije govoriti o kontaktu Južnih Slavena*

— u etničkom i kulturnom pogledu — sa starosjediocima na našem geografskom području. U kontekstu sa tim se postavlja pitanje različitog posmatranja čitavog ***procesa simbioze u pojedinim regionima****, pošto su u raznim regionima postojale posebne autohtone etničke skupine, pa su se u njima odvijali različiti procesi. Mislim da je osobito važno da se posebno posmatraju urbani i ruralni procesi…"* (Benac 1969, 305).

Iz spoljašnje perspektive, cilj ovog skupa bio je da objasni neujednačenosti koje se sreću na Balkanu. One naravno nisu presudne, ali je za njih kriva neslovenska komponenta „naše prošlosti", iako suprotnosti i nedovršenosti Balkana nadilaze dugovečnost jugoslovenskog naroda. Bar je tako smatrao Branislav Đurđev, predsednik Akademije nauka i umetnosti BiH, koji je otvorio Mostarski simpozijum.

„Ipak, oni narodi koji su se formirali, koji su bili nosioci istorije i održali se u toku izrazito imperijalne istorije, danas su relativno vječni, jer danas nijedna sila ne može izbrisati sa lica zemlje nijedan narod, osim ako bi ga potpuno fizički istrijebila. Iako imperijalna istorija još živi, narodi nisu više izbrisivi iz istorije. ***Prirodna postojanost u etničkoj strukturi južnoslovenskih naroda****, koja je izdržala sve nalete imperijalne istorije između Istoka i Zapada, ima svoje začetke u onom istorijskom činu koji je predmet rada današnjeg našeg simozijuma. Tada su se južnoslovenske* ***mase prilijepile za zemlju*** *na prostoru gde sada žive, i kada su se poslije duže ili kraće istorije u srednjem vijeku formirale kao narodi, nikakve ih vjetrometine, koje su nastupile u tom regionu svijeta, nisu mogle otrgnuti* ***od tla sa kojim su oni prirodno srasli****"* (Đurđev 1969, 6).

Jugoslovenski arheolozi okupljeni oko sarajevskog Centra su na različite načine

pokušavali da daju odgovor na pitanje o predslovenskim etničkim elementima koju su učestvovali u etnogenezi Južnih Slovena. Tako Bogo Grafenauer pokazuje vrlo veliku dozu skepticizma kada je reč o problemu kontinuiteta. On smatra da eventualno kontinuiteta ima u pogledu uticaja starosedelaca na planinsko stočarstvo kada je reč o svakodnevnom životu. Sa druge strane, kada je reč o društvenom pogledu on smatra da dolazak Slovena na Balkan podrazumeva prelom, odnosno diskontinuitet na većini polja. On upućuje kritiku onima koji donose sud o kontinuitetu na osnovu materijalne kulture, ukazujući da je tu vrlo malo preciznosti. Naime, po njegovom mišljenju identičnost forme u materijalnoj kulturi pokazuje izvesne kulturne dodire, ali ne opredeljuje njihov karakter. Odnosno, ne mora se ta srodnost objasniti uticajem supstrata (starosedelaca na doseljenike), već i adstrata (suseda) ili ona može nastati kao posledica trgovine na velikim udaljenostima (Grafenauer 1969, 52–53). Recimo, Radoslav Katičić pokazuje izestan pesimizam na epistemološkom nivou govoreći da glavna tema Simpozijuma izmiče istraživačima koji su se okupili da bi shvatili kontinuitet i supstratni uticaj u etnogenezi (Katičić 1969, 119–diskusija). Mate Suić, pak, mogućnost interpretiranja vidi u osloncima na veliku trijadu lingvista i balkanologa A. Mayera, H. Barića i P. Skoka (Suić 1969). U ovom kolektivu mišljenja, mogao se čuti i glas albanskog kolege sa Kosova, Zefa Mirdite, koji je izneo stav o neprekinutom kontinuitetu između Ilira i Albanaca. On je suvereno izneo argumente koji pokazuju ne samo da su Albanci potomci Ilira, kao sirvivali Pelazga, već i da su autohtoni na teritoriji Albanije (Mirdita 1969). Mirjana Ljubinković postavlja sasvim konkretno pitanje o tome kako pratiti kontinuitet Iliri – Sloveni, napominjući da zapravo istražujemo „zadržane ilirske tradicije u kasnijem stvaranju" koji se po njenom mišljenju mogu naći na nekim oblicima posuda i nošnji, naročito ženskoj (Ljubinković 1969, 201–202). Na osnovu istraživanja lokaliteta iz vremena doseljavanja Slovena u Bosni i Hercegovini, Nada Miletić bez mnogo kritičkih ograda donosi generalni sud. Naime, smatra da su Sloveni uz korišćenje predmeta iz prethodnih epoha, preuzeli mnoge autohtone običaje čije tragove možemo da pratimo do danas (Miletić 1969, 236–237).

Paradigmatski najreferentniji tekst iz zbornika referata sa Simpozijuma iz Mostara

je rad „*Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja*", koji potpisuju Šime Batović i Olga Oštrić, u kojem se kontinuitet podrazumeva, a savremeni etnografski materijal služi samo kao ilustracija dugog trajanja određenih kulturnih oblika. To je upravo simptom, koji je Aleksandar Palavestra prepoznao kao važan za razumevanje domaćeg nesporazuma o interdisciplinarnom povezivanju etnologije – antropologije i arheologije. Tako je etnoarheologija, kao oblast zahvaljući kojoj je prevazilazi statika arheološkog zapisa, nešto sasvim drugo od etno – arheologije koja je u potpunosti obeležena potragom za različitim vidovima kontinuiteta. Iz istraživanja fenomena kontinuiteta u srpskoj (i jugoslovenskoj) arheologiji proizilazi da se mogu prepoznati različite, u većoj ili manjoj meri, problematične konceptualizacije kontinuiteta: nastavak egejskih ili grčkih uticaja, metafizički kontinuitet duha, neobjašnjivi idealtipski kontinuitet, nacionalni kontinuitet ili transmisija kulturnih tradicija (Палавестра 2011b).

U tekstu koji potpisuju Šime Batović i Olga Oštrić traga se za kulturnom i etničkom stratigrafijom, koja je vezana za prošlost zemlje, na bazi arheologije, etnologije i lingvistike. Drugim rečima, oni su ilirsku kulturu razmatrali kao kulturni stratum u kulturno – etničkim smenama na balkanskom tlu, ukazujući da su i oni sami preuzeli, nasledili, asimilovali određene vidove kulture od ranijih stanovnika. Ovakav pristup podseća, makar i rudimentarno, na tradiciju Županić – Dvorniković, čemu u prilog ide direktno pozivanje ovih autora na istraživanja Špira Kulišića o preživelim ostacima predpatrijahalnih i predindoevropskih društvenih odnosa na Balkanu (Batović, Oštrić 1969, 245–246, 277).

> „*Istraživanja naših arheologa u toku poslednjih godina, osobito Suića i Rendića, pokazuju sve više, šire i jasnije na nizu primjera i pojava da Iliri rimskom vladavinom nisu istrijebljeni ni nestali, da nisu potpuno romanizirani ni izgubili svoja etnička i kulturna svojstva, da su mnogim elementima preživjeli rimsku vladavinu i dočekali dolazak Slovena, pa se tek onda, zbog slične društvene organizacije, stupnja razvoja privrede i istih kulturno – zemljopisnih uvjeta s njima stopili,*

predavši im u nasljeđe mnoge pojave kulture" (Batović, Oštrić 1969, 247–248).

Na ove stavove logično se nadovezuje i objašnjenje koje je dao Duje Rendić – Miočević, ukazujući da je jedan o ključnih problema shvatanje termina supstrat, odnosno različiti nesporazumi o tome šta smo to nasledili iz davnih vremena.

„U vezi s time želio bih još jednom podsjetiti da u strukturi Rimskog Imperija, pa i njegovih provincija, treba strogo distingvirati urbane centre i njihova okolna područja od ostalog prostranog teritorija koji je imao sasvim drugačiji život i razvoj. Analogije iz današnjeg života to također potvrđuju. Ako zađemo u najzabitije krajeve zemlje, koje još nije zahvatila industrijalizacija niti bilo kakav jači val životnih promjena, naći ćemo tu, uz tradicionalni domaći kulturni inventar, i uvezenih stvari evropskog standarda koje nisu bitnije izmenile karakter življenja i stanovanja" (Rendić–Miočević 1969, 269).

Na drugoj strani spektra mogu se prikazati i stanovišta o kontinuitetu iz istog kolektiva mišljenja, koja su u izrazitije teorijski produbljena i kritički orijentisana. Recimo, na *VI Kongresu arheologa Jugo*slavije iz 1963. godine, ključna tema je bilo upravo pitanje kontinuiteta, u kojem je uvodni tekst poslužio kao teorijsko – metodološki priručnik za sve koji bi želeili da se pozabave ovom temom. Njega potpisuje Milutin Garašanin, a namera članka „*Problem kontinuiteta u arheologiji*" bila je da razdvoji fenomene kulturnog i etničkog kontinuiteta, kao i da da ukaže na brojne preduslove potrebne da bi se o ovim pojavama uopšte i govorilo. U okviru kulturno – istorijske arheologije u Jugoslaviji, teorijsko – metodološko određenje na tragu Garašanina, dobro je sumirao i Alojz Benac. Prema njegovom mišljenju, kada govorimo o kontinuitetu, reč je o evoluciji, sa jedne, i difuziji odnosno migraciji, sa druge strane. Međutim, verovatno nije bilo tako mnogo arheologa u Jugoslaviji koji su razumevali konceptualne alate, kojima su raspolagali Benac i Garašanin.

„Radi se, dakle, o jednom vanredno složenom procesu, u kojem ne smijemo izdvajati i posebno posmatrati pojedine elemente. Kontinuitet određenih elemenata znači u stvari evolucioni razvoj, ali se i on uklapa u ovu složenu sliku društvenih procesa kao jedan od vidova toga procesa. Njegovo hipertrofiranje bi vodilo evolucionističkoj teoriji, koja – kao i teorija difuzije kulturno — istorijske škole Ankermanna i Graebnera – znači jednostrano posmatranje društvenog razvitka i naginje ekstremističkim zaključcima" (Benac 1964, 54).

Bez obizira kakve se kritike mogu uputiti pojedinačnim stavovima koji su izneti, ili, bez obzira što se određene interpretacije mogu oceniti manje ili više uticajnim, potrebno je uvideti čitavu lepezu mišljenja, koja su cirkulisala unutar mreže jugoslovenskih arheologa. Ako se skoncentrišemo specifično na dominantni kolektiv mišljenja koji je učestvovao u radu Centra za balkanološke studije iz Sarajeva, može se kazati da je reč o velikom i heterogenom kolektivu, koji je „demokratski" po svom opredeljenju (*sensu* Fleck 1981). U njemu provejava kritička orijentacija, a ponekad, na rubovima, i epistemološki pesimizam. Na ovom mestu vredi se podsetiti da nijedno pojedinačno mišljenje, prema Flekovom shvatanju, ne može biti totalno shvaćeno od strane članova kolektiva mišljenja. Naprotiv, u komunikaciji nastaju prevođenja, nesporazumi i kompromisi koji dovode do određene standardizacije unutar kolektiva mišljenja. U tom smislu, može se izdvojiti nekoliko tačaka koje su bile standard u shvatanju etničkog identiteta, procesa etnogeneze i kontinuiteta, ali i uverenju o stalnom dodiru sa varvarstvom, atavizmom, degradirajućim, autohtonim, supstratnim i suštinskim određenjem onog što čini „mi".

Opšte pretpostavke kolektiva mišljenja okupljenog oko *Centra za balkanološka ispitivanja* kao ogoljene, mogu relativno lako da se dovedu u pitanje. Međutim, najčešće su one, makar do početka devedesetih, bile praćene umerenim tonom i kritičkim ogradama. Takav manir pisanja, u izvesnoj meri je proizvodio zamagljenja, jer je pre reči o prividu kritičkog govora o fenomenima poput etniciteta, granica, kontinuiteta i sl. Odakle potiče

to zamagljenje? Mogu se detektovati dva izvora: 1) tradicija pozitivizma kraja XIX i početka XX veka u arheologiji nemačkog govornog područja, koja podrazumeva da je prikupljanje podataka ključna istraživačka aktivnost a da interpretiranje i sinteza dolaze tek kada se približimo totalnom uzorku, što je uvek u dalekoj budućnosti; 2) *Kosina sindrom*, pojava tipična za nemačku arheologiju posle Drugog svetskog rata, zahvaljujući kojoj su se autori odaljavali od direktnih etničkih identifikacija i povalačili u faktografiju.

Ako se otklone ove smetnje, ekstrahovane ideje „kolektiva mišljenja„ okupljenog oko sarajevskog *Centra* mogu se sumirati na sledeći način:

1) Ne postoji etnicitet kao jednokomponentni fenomen, već **etnička struktura** ili etnička stratigrafija. Etnička struktura se sastoji od različitih komponenata. Etnicitet se ne može procenjivati u jednom kratkom hronološkom odseku već kroz dugi vremenski raspon. Za procenu karaktera etniciteta, mora se uzeti u obzir njegova pozicija u zbiru vremena.

2) Karakter etniciteta iščitava se iz **supstrata**, čija se otpornost i izdržljivost vidi najbolje u susretu i pobedi nad došljačkim elementom. Supstrat omogućava specifično bojenje etniciteta (ne mora biti jedini činilac etniciteta), a u etnicitet mogu biti uključeni i nesupstratni elementi. Oni su, sa stanovišta dugog odseka vremena, prolazni. Supstrat je povezan sa konzervativnim tendencijama. Konzervativnost je najizraženija u načinu sahranjivanja, pre svega ritusu.

3) Supstrat, kao etnička suština, bolje se čuva u udaljenim, planinskim predelima. Dakle, supstrat dolazi do izražaja u kontekstima kada se stanovništvo povlači i segreguje od novopridošle dominantne etničke populacije sa kojom odbija da stupa u kontakte, meša se i time pravi novi etnički identitet (Iliri pred Rimljanima, „romanizovano" stanovništvo pred Slovenima, Sloveni pred Turcima). Supstrat nije neka formalna nepromenljiva kategorija, više se radi o metafizičkoj suštini, koja ima različite emanacije koje kroz vreme spaja zajednička nit.

4) Procesi susreta sa *drugim* su helenizacija, romanizacija, hristijanizacija, orijentalizacija. Što su neuspeliji uticaji *drugog*, to je supstrat izraženiji, bolje očuvan,

atavističkiji, poželjniji, više u skladu sa prvobitnim, prirodnim stanjem.

5) Procesi koji su označeni kao uticaj *drugog* su u suprotnosti sa održavanjem konzervativnog etničkog supstrata. Ovi interkulturni susreti se vezuju za pojedine odseke u vremenu. **Kontinuitet etnogeneze** nadilazi ove procese jer se on posmatra u vremenskoj sveukupnosti, čime se procenjuje etnička stratigrafija naroda.

6) *Sirvivali* su „prozor u prošlost" i predstavljaju etnogenetske prežitke, odnosno pokazatelje atavističkih formi etniciteta. Oni su značajni za rekonstrukciju etničke prošlosti.

7) Da bi se dodao kritički pristup, govori se o etničkim, etnogenetskim, **autohtonim elementima**, ali je retko razumljivo na šta se ovi termini jasno odnose. Međutim, to se pre može nazvati prividom kritičkog pristupa jer je reč samo o terminološkim izmenama. Govori se, dakle, o etničkim ili autohtonim elementima a ne o etnicitetima ili autohtonim populacijama.

Svi ovi mehanizmi ne bi bili mogući da nije ostavren stalni dodir sa primarnim stanjem ili stalni uvid u varvarski parpočetak, odnosno supstrat. Ta mogućnost da se kliza na vremenskoj osi, zahvaljujući „prozorima u prošlost", koji se mogu naći u sadašnjosti, bila je u metodološkom smislu sigurni oslonac i polazna tačka, odnosno ono što nam je poznato u rekonstrukciji celokupne, dominantno nepoznate, prošlosti. Supstrat je, dakle, moguće razumeti i protumačiti zahvaljujući sirvivalima. Zašto je ovaj metodološki okvir bio moguć u drugoj polovini XX veka u Jugoslaviji? Supstrat je bio vrlo siguran metodološki oslonac za „kolektiv mišljenja" oko *Centra* u Sarajevu, koji su uglavnom činili studenti „predratne generacije„ na Beogradskom univerzitetu (makar kada je reč o autoritetima koji su uticali na srpsku arheologiju, a koji su pripadali ovom kolektivu mišljenja), pre svih, Benac i Garašanin. Ključni profesori koji su predavali „predratnoj generaciji" bili su Budimir, Čajkanović i Vasić među kojima bi se kao najmanji zajednički, u idejnom i metodološkom smislu, mogla izvući potraga za sirvivalima, kao varvarskim preostacima. Ista ideja dolazila je i iz sasvim druge grane, odnosno od Fanule Papazoglu, koja je ose jednolinijskog evolucionizma eksplicitno koristila kao svoj teorijsko – metodološki okvir. Pošto je došlo do preklapanja iz različitih sfera, ova se metodološka pomoć mogla uzeti za ozbiljno.

Dodatno, pristup o kome je reč, bio je delimično prisutan i u opštepopularnim narativima o prošlosti zahvaljujući Vladimiru Dvornikoviću. Niko od ovih autora ne naziva svoju perspektivu jednolinijskim evolucionizmom, jer ona zapravo to i nije. Reč je, pre svega, o izmenjenom idejnom setu u izmenjenom kontekstu. Sa druge strane, termin jednolinijski evolucionizam ima smisla kada postoji svest da se evolucionizmu može pristupiti i iz drugih paradigmatskih pozicija (višelinijski evolucionizam, neoevolucionizam). Iz perspektive Vladimira Dvornikovića, koji je imao potrebu da svoju teorijsku perspektivu obrazloži, postoji *evolucionističko i genetičko gledište* koje se primenjuje u svim naukama o pojavama i izrazima života. Zahvaljujući kulturno – istorijskom kontekstualizovanju u etnologiji, po njegovom mišljenju, mogu se prepoznati potonuli „otpaci„ iz ranijih kultura koji se slažu prema evolutivnoj poziciji. Tako imljanska seljanka u najnepristupačnijem delu Bosanske krajine predstavlja „živi halštatski model„ (Дворниковић 1954, 286–288).

> *„Evolucionističko i genetičko gledište; značaj praistorije, arheologije i kulturne istorije u etnološkom ispitivanju. Traženje porekla i prvobitnih oblika nekog objekta ili neke pojave smatra se od druge polovine XIX veka, tj. od pobede biološko – evolucionističke misli – Darvin, Spenser, Tajlor, Bastijan – osnovnom heurističkom metodom u svim naukama o pojavama i izrazima života. Prirodno, to se gledište počelo primenjivati i u etnologiji. Tajlor, Bastijan i Džon Labok osnivači su te evolucionističke i istorijske etnologije. Prvi put su bili uočeni ti živi „preostaci" pradavnog doba survivals, Überbleibsel, survivances. Krajem XIX veka bio je stao dah intelektualnoj Evropi pred veličanstvenim perspektivama koji su otvarali ovi reformatori dotada teološki i metafizički obojenih nauka o čoveku"* (Дворниковић 1954, 286).

Upravo na metodološkim osnovama rudimentarnog jednolinijskog evolucionizma, prilagođenog za potrebe arheologije koja traga za etničkim poreklom, je mogao izrasti

ili biti produbljen *koncept kontinuiteta autohtone kulture*. Kako ističe Zorica Kuzmanović, upotreba ovog koncepta je vrlo retko teorijski eksplicirana. Međutim, reč je o pretpostavci kontinuiteta autohtone kulture koja je vezana za specifično geografsko područje, kao i dominaciji kulture autohtona koja se nedovoljno objašnjenim procesom prenosi na populaciju koja naseljava određeno područje. Ova se pojava, navodno, prepoznaje u arheološkom materijalu kroz stilski arhaizam i konzervativnu energiju (Kuzmanović 2012b). Na primer, u rekonstrukciji ilirske kulture, Aleksandar Stipčević se koristi etnopaleopsihologijom i idejama Vladimira Dvornikovića, da bi zaključio da je „slavenska narodna kultura mnogo manje negoli u sjevernim krajevima poremetila etnopsihološku strukturu zatečenog starsjedilačkog stanovništva" (Stipčević 1974, 232), tako da je sačuvala svoj prvobitni paleobalkanski oblik i karakter.

Preostaci daju uvid u izgled „supstrata", odnosno etničke suštine, pa tako predstavljaju **karike** u lancu izgradnje etnogenetskog procesa. „Kolektiv mišljenja" okupljen oko sarajevskog *Centra* dao je doprinos u konstrukciji etnogeneze paleobalkanskih populacija i učešća njihovih sirvivala u etnogenezi Južnih Slovena. Pored pristupa ove grupe arheologa, čiji su ključni predstvanici Alojz Benac i Milutin Garašanin, za srpsku arheologiju postoji još bar jedna značajna idejna grana. Drugi stub u tumačenju paleobalkanskih naroda, koji je od značaja za srpsku arheologiju je Dragoslav Srejović. Njegovim idejama može se pripisati velika uticajnost ne samo u struci, već i u najširoj javnosti.

7.4.2 Dragoslav Srejović i odabrani varvari

Na podlozi generalnih pretpostavki o tome da se stanovnici Balkana udružuju u etničke zajednice koje mogu biti prepoznate u arheološkom materijalu, ipak nije bilo pune saglasnosti o karakteru i nastanku identiteta tih zajednica. Tako Igor Bogdanović prepoznaje, sa jedne strane, Garašaninov dinamički model etnogeneze, kao proces nastajanja određene etničke grupe čije je ime poznato za period gvozdenog doba, pri čemu se praćenjem elemenata te etničke grupe unazad, ne traže direktni preci. Jedino na šta

se može naići tom potragom unazad je supstrat i dinamični elementi koji su učestvovali u njegovom formiranju. Taj pristup bi bio vrlo približan *marističkom* shvatanju etnogeneze.

Sa druge strane, ukazano je na Srejovićev statički model, zahvaljujući kome se etničke grupe shvataju kao živa bića, koja prirodno postoje i imaju svoje poreklo. Srejovićevo shvatanje kulture i etniciteta može se razumeti kao esencijalističko, blisko romantičarskom sagledavanju kulture. Posledično, njegova shvatanja etnogeneze bliža su „nemačkom" razumevanju etnogeneze iako njegovi stavovi nisu morali nastati pod neposrednim uticajem nekog srodnog narativa (Bogdanović 2011, 205). Geneza njegove ideje etnogenetskog kontinuuma može se tražiti u metodu Milana Budimira, koji je nastao na tragu Pola Krečmera (up. Срејовић 2001b, 115–140) To polje je veoma indikativno Zorica Kuzmanović imenovala kao *meta – kontinuitet* (Kuzmanović, Babić 2015, *u štampi*).

Ukoliko se putem analize mreža (*Social Network Analysis*) istraže veze, koje se uspostavljaju citiranjem među ključnim autorima na polju proučavanja paleobalkanskih plemena u srpskoj i delimično jugoslovenskoj arheologiji druge polovine XX veka, mogu se dobiti vrlo indikativni rezultati. Pristup analize mreža može da posluži da se shvate izvori na kojima počivaju ideje određenih autora, njihova utemeljnost u literaturi, ali i da se pokažu grupisanja među pripadnicima srodnijih pristupa. Takođe, na ovaj način vizuelno može vrlo dobro da se očita uticajnost određenih autora, odnosno potencijal njihovih ideja da traju u narednim generacijama, u drugim društvenim kontekstima, kao i paradigmatskim obrtima.

Naravno, analize citiranja obiluju brojnim metodološkim problemima, naročito ako se ova tehnika shvati kao primarno kvantitativna. U svakom slučaju, citiranje je proces u kome autor citirajući tekst, stvara svoje privatne simbole za određene ideje koje koristi. Privatni simboli lako postaju „standardni simboli„ za određenu grupu istraživača (recimo, u okviru nekog nevidljivog koledža). Često se citiranje ne odnosi samo na autora koji se citira, već na određeni skup mišljenja za koji se upravo taj autor vezuje kao referentni predstavnik. Pošto citiranje ne zavisi samo od potreba rada, već i od ličnosti naučnika koji citira, od društvenog konteksta u kojem on radi i sličnih teško uhvatljivih ponašanja

u praksi citiranja – neohodno je konstantno imati na umu kontekstualizaciju. Jedino se na taj način mogu uvideti fenomeni kao što su „diplomatsko citiranje" ili „diplomatsko necitiranje", ceremonijalno citiranje, negativno citiranje itd. (Škorić 2010, 266–275).

U ovom slučaju, za uzorak je odabrana sledeća lista referentnih autora uz citirane autore koje su oni koristili. Da bi se sagledala čitava mreža jugoslovenske arheologije bilo bi poželjno da se u analizu uključe i dela koja potpisuju Aleksandar Stipčević, Mate Suić, Stane Gabrovec, Duje Rendić – Miočević. Međutim, uzeti su samo oni autori iz šire jugoslovenske mreže, koji su bili najsnažnije uvezani sa temama koje su do danas nasleđe srpske arheologije. Mreža obuhvata 297 čvorova (node) i 414 krajnjih tačaka mreže (edge). Vizuelizacija je izvršena na osnovu platforme *Gephi*, koja služi za vizuelno prikazivanje i istraživanje mreža i kompleksnih sistema (https://gephi.github.io, datum posete 13.5.2015.). U samoj analizi obrađeno je 1118 citiranih jedinica, što predstavlja skroman opseg za istraživanje. On proističe iz otežane procedure uzimanja većeg uzorka, jer mreže citiranja nisu digitalizovane (Prilog 6).

Na osnovu ovog uzorka, uviđa se da je Milutin Garašanin najuvezanija figura u mreži, kao i da je ključna povezanost između Milutina Garašanina i Alojza Benca. U značajnoj meri, kod njih dvojice se mogu naći elementi bibliografskog uparivanja. Ono što na prvi pogled iznenađuje je slaba umreženost Dragoslava Srejovića. Autor koji se izdvaja kao često citiran kod Garašanina i Benca je Borivoj Čović. Slično je pozicioniran i Šime Batović. Uz to, uočljiv je veliki značaj Fanule Papazoglu za sva tri centralna autora: Garašanina, Benca, Srejovića. Zanimljivo je da je uočljivo poklapanje u korišćenoj literaturi između Srejovića, Garašanina i Benca, ali još više između Garašanina i Benca. Reč je o domaćim autorima, koji donose izveštaje sa iskopavanja, dok se preklapanje između Benca i Garašanina u značajnoj meri tiče stranih autora, što se može tumačiti kao njihova zajednička paradigmatska platforma (Prilog 1–3).

Iznenanđujuća pozicija Dragoslava Srejovića u ovoj mreži, ukazuje da su teorijske osnove na kojima je gradio svoje interpretacije prilično slobodne i izdvojene u odnosu na standarde jugoslovenske arheologije. Njih samo donekle možemo da naslutimo zahvaljujući

esejima u knjizi „Iskustva prošlosti„ koji su sabrani 2001 godine. Pored konstatovane bliskosti Budimiru, sadržaj eseja „*Paleopsihologija i paleoetnopsihologija*" (Срејовић 2001d, 191-196), kao i teksta „*Kad smo bili kulturno središte sveta*" (Срејовић 2001b, 115–140) ukazuje na izrazitu srodnost pravilnosti ili zakonitosti koje prati Srejović sa onim koje je formulisao Vladimir Dvorniković. Iz perspektive Dragoslava Srejovića, zajednica koja nije kolebljiva, zauzima jasan psihološki stav i ima vrlo određenu fizionomiju, te je arheološki prepoznatljiva kao etnička celina. Upravo je on autor koji je nedvosmisleno povezao praistorijsku prošlost sa identitetskom odrednicom „Mi", iako se lično grozio zloupotrebe arheologije u nacionalističe svrhe. U njegovom bavljenju Paleobalkancima, Iliri se odbacuju kao *drugi*, a „naši varvari" u promenjenim geopolitičkim okolnostima postali su samo Dardanci, Mezi i Tribali. U liniji kontinuita koju pravi Dragoslav Srejović, priča otpočinje slavnim tačkama u vremenu kad smo bili kulturno središte sveta a to su Lepenski Vir i Vinča. Zatim slede Vatinska kultura – Mezi, Tribali i Dardanci – rimski carevi sa tla Srbije završno sa Justinijanom – Studenica, Mileševa, Sopoćani, Kalenić – propast države i duga zima u stvaralaštvu naroda – nacionalni preporod – buđenje novog proleća u nadi da će ovo tle postati ponovo kulturno središte sveta (Срејовић 2001b). Paleobalkanski varvari, iz ove perspektive, imali su specifičnu ulogu u ovom dugom identitetskom narativu o udaljavanju o idealnih prapočetaka:

> *„Mezi i Tribali, najbliži srodnici Dardanaca, ostavili su takođe vidne tragove u istoriji i kulturi antičkog sveta. Ove tri velike grupacije u srcu Balkana uspevale su da vekovima* ***sačuvaju svoj etnički i kulturni integritet****, i to uprkos povremenim iseljavanjima i stalnim pritiscima susednih ilirskih i tračkih plemena (...).*
> *Dardanci, Mezi i Tribali nisu stigli da ostvare kulturni apogej jer su svoje najbolje snage trošili* ***braneći rodnu zemlju*** *od brojnih neprijatelja, najpre od tzv. Trako – Kimeraca i Ilira, a kasnije od*

Makedonaca, Kelta i Rimljana. Kada su ih u prvim godinama nove ere Rimljani konačno pokorili, njihove snage su se sasvim pritajile, ali od III do VII veka, u razdoblju krize i raspadanja Rimskog carstva, centralni Balkan i njegovi žitelji našli su se opet u žiži istorijskih i kulturnih zbivanja. Dva velikana sa Centralnog Balkana – Konstantin Veliki i Justinijan – kao da ***ostvaruju sve težnje svojih dalekih predaka****: zavičajnu zemlju uzdigli su do naveće moguće mere... "* (Срејовић 2001b, 129–130).

Srejovićev pristup predstavlja dobar ključ za razumevanje ko su varvari u srpskoj arheologiji. On odvaja Meze, Tribale i Dardance od Ilira koji u njegovoj interpretaciji više nemaju nikakve veze sa onim „Mi". Kako su Mezi, Tribali i Dardanci postali „naši" varvari? Kako su Iliri prestali da budu isti takvi, već su postali *drugost*? U izgradnji identiteta na etnogenetskoj podlozi, ključne su dve „varvarske" komponente: starobalkanska i južnoslovenska. Njihovim mešanjem i razvojem, balkanske populacije su se iz arheološke perspektive približavale civilizaciji. Nevarvarske celine i impulsi razvoja za balkanske narode predstavljali su grčka, rimska i vizantijska civilizacija. Ovo bi mogle biti jedine fiksirane tačke, osim ako se ne uzme u obzir starobalkansko – mediteranska podloga ili tzv. Pelazgi, koji bi bili zajednička varvarska osnova balkanskoj praistoriji i grčkoj civilizaciji. Iz te perspektive, koja se u dobroj meri oslanja na rezultate rada Balkanskog instituta pre Drugog svetskog rata, balkansko varvarsko zaleđe je rodilo grčku civilizaciju, a posledično i sve koje slede. Iz vizure Srejovićeve hipertrofirane etnogenetske misli, grčka kultura, kao kolevka evropske civilizacije, je na neki način osmišljena u Lepenskom Viru.

„Pre se mora zaključiti da arhitektura Lepenskog Vira uspostavlja magijsku međuzavisnost između strukture kosmosa i strukture ljudskog tela, odnosno da je prikaz nastanka i sklopa svemira. Osnove staništa u vidu zarubljenog kružnog isečka kao da ilustruju veliko stvaranje sveta koje je hiljadama godina kasnije opisao

*Platon u Timaju… Dok su arhitektonske forme kulture Lepenskog Vira ikonografska ilustracija mita o stvaranju sveta i neorganskih elemenata, skulpture od velikih oblutaka, koje su postavljene u središte kućnih svetilišta, svakako su prikaz i glavnih sadržaja mita o nastanku ljudi i ostalih živih bića. … **Ovi likovi su mogli nastati samo iz razmišljanja o genezi koja su posle nekoliko hiljada godina postala i uverenja prvih filozofa evropske civilizacije**: Taleta – koji je u vodi video poreklo svega postojećeg, Heraklita – koji je verovao da iz vode postaje duša, a, posebno, Anaksimandra – koji je propovedao da su ljudi prvobitno nalikovali na ribe i da su nastali iz jednog ribolikog bića"* (Срејовић 2001).

Drugim rečima, mi na Balkanu imamo zajedničke varvarske korene sa ključnim civilizacijama. Pošto je ipak biti varvarin nešto što podrazumeva relaciju, treba reći da u odnosu na identitetsko „Mi", postoje varvari koji su snažno uticali na nas i degradirali nas, orjentalizirali, učinili kulturu bastardnom (Avari, Osmanlije), ili oni koji su značajni ali koji u „našoj" etnogenezi nisu ostavili traga (Kelti).

„Jasno je prema gornjem da materijalna kultura Južnih Slovena u ranom srednjem veku ne pretpostavlja jednu elementarnu kulturu, već nasuprot veoma složenu, skoro „bastardnu" kulturu. Naravno da se nameće pitanje prevage pojedinih elemenata nad drugim. Mi se na ovom mestu ne možemo upuštati u dokazivanje ili ipak, da čitaoc ne bi ostao bez odgovora na ovakvo pitanje, smatramo da je najvažniji autohtoni element, dok su nomadski i praslovenski sekundarni" (Гарашанин и Ковачевић 1950, 213).

Jedini apsolutni *drugi*, potpuni varvari, iz balkanske perspektive, su germanske populacije koje se vezuju za rani srednji vek, odnosno seobu naroda. U odnosu na

to, sopstveno slovensko varvarstvo se izdvaja kao afirmativno, jer je dodatno oplemenjeno starosedelačkim balkanskim varvarskim populacijama, koje su očuvale opet preindoevropsku osnovu. Upravo time se, tom tamnom balkanskom osnovom, objašnjavaju procesi kojima operiše primarno fizička antropologija – brahikranizacija, dinarizacija, varvarizacija primarnih arijevskih karkteristika Slovena doseljenih na jug. Ta osnova je ona, koja konstantno radi i degradira, odnosno vraća na staro ali je i zajednički koren koji delimo sa „grčkim čudom". Odatle potiče konstantna dvojnost „sopstvenog" varvarstva. Ona nas istovremeno veže za suštinu identiteta, supstrat, ali i za osnove evropske civilizacije. Dodatno, od dve ključne komponente koje stvaraju Južne Slovene, starobalkanska ima presudniju ulogu u odnosu na opšteslovensku, jer je varvarski koren, odnosno praistorijski početak presađen na Balkan. U postjugoslovenskom prostoru, u procesu izgradnje novih identiteta, dolazi do odabira poželjnih starobalkanskih varvara i adekvatnih Južnih Slovena za nove etnogeneze, ali metodološki postupak je zadržan.

Poglavlje 8
Varvarizacija

8.1 Varvarizacija materijalne kulture

Varvarizacija predstavlja pitanje *promene kulture*, odnosno, iz arheološke perspektive, pitanje *promene materijalne kulture*. Kulture se pre ili kasnije menjaju, ali nije uvek jasno šta je uzrok promene. Moglo bi se kazati da izmene u načinu života neke grupe nastaju kao odgovor na uočeni problem, ali se mnoge promene javljaju i slučajno, kao neočekivani ishod različitih događaja. Susret sa *drugim* (narodima, zanimanjima, identitetima) može dovesti do promena vrednosti, ponašanja odnosno do proširenja sveta ideja. Potčinjavanje jedne grupe od strane druge tumači se kao proces koji dovodi do sveobuhvatnog nametanja tuđih običaja. U tradicionalnim arheološkim tumačenjima, proces romanizacije bi bio tipičan primer ovakvog interkulturnog susreta.

Nakon konstatovanja kulturne promene kao važnog polja istraživanja, nužno je ponovo postaviti staro pitanje: *kako se kulture menjaju?* U antropologiji se uzima da su inovacija, difuzija, migracija, kulturni gubitak i akulturacija mehanizmi koji dovode novina u kulturi. Inovacija se događa kada neko unutar društva otkrije nešto novo a zatim ostali pripadnici grupe to prihvate. Difuzija, kao vid idejnog pozajmljivanja od druge grupe i migracija, kao fenomen promene usled seobe su fenomeni kojima je u pogledu promene materijalne kulture operisala još kulturno-istorijska arheologija. Kulturni gubitak predstavlja napuštanje neke prakse delanja, uz moguću zamenu ili bez nje. Akulturacija je pojam koji se vezuje za promene koje nastaju u kolonijalnim susretima kolonizatora i kolonizovanih, tako da predstavlja sveobuhvatnu, obično nasilnu, promenu, pri intenzivnom kontaktu. Svi ovi fenomeni duboko su obeleženi savremenom idejom značaja *modernizacije* za svet u kome živimo. Odnosno, naši predsudovi o „poželjnim" kulturnim promenama, kao promenama koje su nastale kao posledice emancipatorskih poduhvata, utiču podjednako na naše razumevanje prošlosti. Uzevši da je modernizacija

evrocentrični izraz, koji se odnosi na globalni proces promene kojim neindustrijska, „tradicionalna" društva nastoje poprimiti karakteristike industrijskih i „naprednih" društava, vredi se pozabaviti svim nesrazmernim kulturnim kontaktima u prošlosti na koje se ova ideja može lako preslikati (Haviland 2004, 409–411).

To zapravo znači da se u procesima *helenizacije* (up. Бабић 2008, 23, 77–78; 2010a, 259–268; Kuzmanović 2011, 600; Dietler 2005, 33–69; Hamilakis 2007), *romanizacije* (up. Mihajlović 2012, 709–729; Versluys 2014, 1–20; Hingley 2014, 20–24; Hodos 2014, 24–30; Stek 2014, 30–40; Dommelen 2014, 41–45; Woolf 2014, 45–50), *hristijanizacije* (up. Schake 1999, 77–106; Staecker 2002, 102–103; Špehar 2010; 2015, 71–93) kulturi pristupa normativno, a kultura donosilaca i dominantnih je vrednosno favorizovana u odnosu na domorodačku.

Pojam *varvarizacije* je zanimljiv zato što se ne uklapa u ovu konceptualnu shemu. Kao da je reč o obrnutom durbinu, ne dovodi se u pitanje nadmoć varvarskog u odnosu na meru, normu, etalon, *civilizaciju*. Dakle, reč je o favorizovanju varvarskog *drugog* i *drugosti*, pri čemu varvarstvo, paradoksalno, ostaje niže na skali vrednovanja. Međutim, potencijal da varvarsko i destruktivno naruši i nadvlada nešto drugo, ostaje uvažen. To bi ukratko bio sadržaj pojma *varvarizacija* čiju upotrebu u srpskoj arheologiji treba preispitati.

Nov stratum problematizacije se otvara kada se sa antropološkog nivoa spustimo na arheološki, odnosno kada od varvarizacije kulture dođemo do varvarizacije materijalne kulture. Šta to znači? Za početak, moramo razumeti vezu između društva i materijalne kulture. Da li je materijalna kultura relevantna za tumačenje samo ako su oni koji je proizvode svesni i odlučuju šta proizvode? Da li simbolička uloga stila keramike prevashodno zavisi od toga da li su njeni proizvođači svesno uobličili posude da bi signalizirali pripadnost svojoj zajednici? Da li društveno i kulturno značenje materijalne kulture zavisi od toga da li su korisnici te materijalne kulture bili svesni tog značenja? Olsen (*Bjørnar Olsen*) s pravom ističe da se ne može staviti znak jednakosti između značenja i svesnog ljudskog znanja o tom značenju, zato što materijalna kultura

ulazi u onaj domen znanja i značenja koji često nije verbalizovan ili koji se ne može verbalizovati. Za razliku od čitanja pisanih tekstova, značenja materijalne kulture su često nesvesna, ali ne i manje delotvorna. Dakle, materijalna kultura nije proizvod i odraz jednog društva ili razmišljanja, ona je sredstvo društvene prakse, ona učestvuje u toj praksi i struktuira je (Olsen 2002, 199–200). Odnosno, konstatovana promena materijalne kulture koju arheolozi imenuju kao varvarizacija, ne može biti sublimiran odraz varvarskog ili varvarizovanog društva. Uz to, vrlo je teško reći šta bi varvarsko društvo podrazumevalo, ako uvažimo da je jednolinijski evolucionizam prevaziđen. Međutim, pojave u materijalnoj kulturi koje su prepozanate kao varvarizacija imaju svoj interpretativni potencijal bez obzira na epistemološke poteškoće koje donosi tumačenje materijalne kulture. *Varvarizovane arheološke situacije* mogu biti, zavisno od konteksta, trag reakcije na interkulturnu komunikaciju i u tom svetlu vredi uvažiti njihov značaj u istoriji srpske arheologije (up. Đordano 2001, 5–15).

Jednu od takvih opisuje utemeljujuća studija srpske arheologije „*Preistorijska Vinča I–IV*" zbog čega je i bilo moguće Vasićev opus o Vinči nazvati Vinčom u varvarskom zaleđu. Zašto je to važno? Njegova interpretacija obeležena je uvođenjem ambivalentnosti kao ključnog fenomena materijalne kulture, a zatim i ambivalnetnosti kulture na osnovu koje se život u Vinči rekonstruiše. Ta se dvojnost krije u odnosu centra i periferije, zbog čega Vasić postavlja fundamentalne termine: kolonija, rudno bogatstvo, autohtoni i kolonisti i *varvarski ukus* kao nužnost na periferiji. Drugim rečima, postojanje Vinče kao značajne uslovljeno je rudnim izvorom, ona je predstavljena kao antička grčka kolonija, a u njoj je vidljiva stigma periferije, uprkos stalnim kontaktima sa centrima civilizacije. To znači da pitanje Vasićevog autoriteta ne mora biti ključno, kao što to svakako nije ni problematičnost njegovog datovanja Vinče (*up.* Palavestra 2013). Građenje Vasićevog lika kao uzoritog, zapravo je samo mehanizam kojim je Vasićev model interkulturnog kontakta usvojen kao podrazumljiv. Istina, tom se modelu ne može mnogo toga zameriti. Naprotiv, on upravo razrešava mnoga pitanja o kolonijalnoj situaciji, koja nisu bila deo opsega ondašnje nauke ali verovatno jesu deo iskustva života na poluperiferiji. Stoga,

nije čudno da je Vasićev mehanizam uzet kao jedna vrsta tumačenjskog oslonca u srpskoj arheologiji.

> *„(…) interpretacija Vinče koju nam je zaveštao profesor Vasić predstavlja važan i poučan primer i zato što je pogrešna. […] Koristeći metodološki koncept kome se ne bi moglo prigovoriti ni sa stanovišta aktuelne arheološke teorije, pošao je od pogrešne premise – da pred sobom ima keramiku importovanu iz Jonije ili izrađenu pod ovim uticajem – uslovljene stanjem istraženosti i nedostatkom komparativnog materijala, i stigao do pogrešnog zaključka. [...] Interpretacija koja ga je pratila, iako opovrgnuta kasnijim radovima, uzor je interdisciplinarnog istraživanja, pa su čak i pojedini zaključci o mehanizmu kulturnih kontakata dragoceni i inspirativni gotovo pola veka kasnije”* (Бабић 2004, 23–24).

8.2 Varvarizacija je u oku posmatrača

Još je 1947. godine u tekstu *To look, to see, to know* Ludvik Flek pokušavao da razume, na osnovama sociologije znanja, kako nastaje ono što naučna zajednica smatra da zna (Fleck 1986 [1947], 129–152). On uspostavlja značaj naučnog kolektiva za formulisanje i formiranje opsega znanja, a zatim ukazuje na to da naučnik prvo mora da zna šta sagledava da bi mogao da posmatra i uočava. Na ovom tragu je i tekst Rejmunda Karla o epistemološkim osnovama centralnoevropske praistorijske arheologije, odnosno arheologije nemačkog govornog područja: *To observe and define is to know: Transfer of epistemology into and in archaeology* (Karl 2015). Dakle, postoji polje za kritiku žilavog održavanja devetnaestovekovne pozitivističke epistemologije unutar nauke, a zatim specifično i arheologije, i mnogo decenija nakon Fleka. Karl analizira osnove praistorijske arheologije koja nastaje u Beču oko Morisa Hernesa, na samom početku XX veka, a zatim i posledice konstantnog perpetuiranja Hernesovog pristupa tokom čitavog

stoleća (Karl 2015). Šta je suština apliciranja pozitivizma u arheologiju? Arheologija na ovim principima traga za prošlošću *kakva ona zaista jeste* (*wie es eigentlich gewesen*), na principima koje je postavio nemački istoričar Leopold fon Ranke (1795-1886). Rankeov pristup je ključan za istoricizam, koji se shvata kao akademsko krilo romantičarske potrage za prošlošću u devetnaestom veku (Тош 2008, 29–30).

Pojednostavljeno rečeno, iz ove perspektive naučno otkriće se bazira na posmatranju i napreduje od pojedinačnog posmatranja kao opštim zaključcima, putem induktivnog zaključivanja. Time su zaključci stvoreni a istraživači doslovno smatraju da su otkrili istinu. Iz ove perspektive, utemeljenost naučnog otkrića pre svega zavisi od dokaza koji potvrđuju, odnosno idu u prilog tezi. Posmatranju je dakle dat primat u stvaranju naučnog saznanja. U drugom koraku, od deskripcije može nastati sinteza, na osnovu indukcije. Naravno, ovom se pristupu može prigovoriti na više nivoa. Prvi i osnovni problem je što primena ovakvog sistema zahteva totalnu indukciju. Drugim rečima, mora se imati uvid u totalnu stvarnost fenomena koji se proučava da bi se došlo do zaključka, što se kosi sa osnovom arheologije kao discipline koja raspolaže samo delimičnim uvidom u materijalnu kulturu iz prošlosti. Postoje i drugi nedostaci ovog pristupa. Na primer, ne možemo pretpostaviti da postoji samo jedan objektivan opis osnovnih karakteristka arheološkog predmeta ili situacije, koji bi svaki posmatrač pri zdravoj pameti, zahvaljujući svojim čulima mogao da ponovi jer je reč o očiglednoj istini. Takođe, pozitivistički uvidi ne donose nikakvo novo znanje koje nije intuitivno znanje koje se postiže posmatranjem. Jedino što se dobija ovim pristupom jesu sažeci zamišljenje totalne slike koji nam olakšavaju da klasifikujemo.

Rejmund Karl analizira pozitivizam kraja XIX i početka XX veka na Bečkom univerzitetu, kao vid esencijalističke epistemologije, koja pored toga što je vrlo problematična predstavlja i formu koja se relativno lako i neoštećeno prenosila duž arheološkog rodoslovnog stabla među austrijskim profesorima praistorijske arheologije u XX veku. Ovaj primer je zgodan ne samo zato što ilustruje važnost proučavanja teorijskih temelja i transfera ideja u arheologiji, nego je od najneposrednijeg značaja jer su baze

srpske arheologije nastale na istim neopozitivističkim principima. Ključ Hernesovog metoda jeste imitacija onog što uspešni naučnici njegovog vremena rade. Naravno oblasti za ugledanje su prirodne nauke, odnosno Hernesov princip podrazumeva kopiranje onog što „prirodnjaci" rade – posmatraju, definišu i stvaraju pravo znanje. Karl ovo naziva metodologijom u tri koraka, koja je prenošena na naredne generacije. Prema njemu, transfer je podrazumevao minimalne ili gotovo nikakve izmene, primarno zato što je suština naučnog rada prenošena sa mentora na učenika podražavanjem a nikako verbalizacijom šta se i na koji način radi. Dinastička linija prenosa ovog kanona se prati od Hernesa, ka Menginu, od Mengina ka Pitioniju, da bi Pitioni uticao na Herwiga Friesingera i tako dalje. Učenje je, dakle, sačinjavalo praćenje uspešnog primera učitelja, da bi rezultati ovakvog pristupa i intelektualne klime za rezultat imali: insistiranje na podacima ili materijalu kao prioritetu, sabiranje velikog broja podataka, pedantan opis podataka, klasifikacija prema definicijama, nedostatak kritičkog preispitivanja teorijskih osnova sopstvenog rada (Karl 2015).

Osnivanje srpske arheologije ima identičan koren, a prepoznate karakteristike žilavog čuvanja pozitivizma u austrijskoj arheologiji svakako imaju svoje paralele kod nas. U odnosu na ovu trasu, pozicija Miloja Vasića spram istorije discipline je u nekoliko stvari specifičnija, a ta se razlika proizilazi iz njegovog bavljenja praistorijom, na bazi obrazovanja koje se vezuje za klasičnu arheologiju. Uz to, „*Preistorijska Vinča*" nastaje u Beogradu između dva svetska rata (Palavestra 2012; 2013), kada je ideja o grupnom identitetu bila razumevana kao susprezanje sopstvenog balkanskog varvarstva spram Evrope (Milutinović 2011, 262–266).

Dobro je poznato da je Miloje M. Vasić predstavlja „oca-osnivača" srpske arheologije, koji je osnove arheologije stekao zahvaljujući nastavi kod Mihaila Valtrovića, da bi ključne uvide dosegao tokom studija u Berlinu (1896–1897) i Minhenu (1898–1899). Doktorsku tezu „*Die Fackel in Kultus und Kunst der Griechen*" je odbranio kod Adolfa Furtvenglera 1899. godine. Time se Vasić priključio liniji velikih poznavalaca i utemeljivača klasične arheologije koja otpočinje sa Vinkelmanom, kome sledi Brun, a zatim i Furtvengler.

Adolf Furtvengler nije doneo nikakav revolucionarni preokret u istoriji arheologije, ali je značajan zbog toga što su rezultati njegovog rigoroznog i sistematičnog pristupa nad velikim skupinama arheološkog materijala što je gotovo postao standard. Izuzetna vizuelna memorija i talenat za struktuiranje velikih količina arheološkog materijala proizveli su brojne publikacije uglavnom kataloškog sadržaja. Njegov rad bio je zasnovan na apsolutnoj normativnosti klasične grčke kulture, neopozitivizmu ili drugim rečima na doktrini *Totalitätsideal*, uticaju Darvina i Hekela (zbog čega se razgovara o evoluciji ornamenata, razvoju stila), zbog čega je nazvan „*Lineom klasične arheologije*" (Hansson 2014, 1–2). Kako je Vasić mogao „videti" i „opisati" materijalnu kulturu pronađenu u Vinči, na bazi znanja razvijanih u okviru ove vinkelmanovske grane proučavanja antike, ako imamo u vidu sledeće:

> *„Prvi susret sa lepom statuom je kod onog ko ima osećanje kao prvi susret sa otvorenim morem, kad se naš pogled izgubi i ukoči, ali u ponovnom posmatranju duh postaje tiši a oko mirnije i ide od celine ka pojedinačnom. Umetnička dela treba sebi objašnjavati kao stare pisce, jer se tu sve odigrava kao u čitanju knjiga.* ***Verujemo da razumemo ono što čitamo, a vidimo da ne razumemo ako treba jasno da ga protumačimo****. Jedno je čitati Homera, a drugo istovremeno ga čitati i u čitanju i prevoditi"* (Винкелман 1996, 211).

Primena znanja iz oblasti klasične arheologije na „*Vinčine praistorijske nalaske*" nije nužno predstavljala grešku ili nesporazum, već se može tumačiti i kao namera. Suprotno ovom mišljenju, Aleksandar Palavestra ukazuje da se u Vasićevim interpretacijama pre prvih iskopavanja Vinče (npr. „*Prilozi trojanskim problemima*"), kada je pokušavao da se uhvati u koštac sa idejama u srednjoevropskoj praistorijskoj arheologiji, može osetiti napor, rezerva, nelagoda, pa čak i nesigurnost u idejnoj korespodenciji sa tadašnjim evropskim praistoričarima. Iz ove perspektive, tek je uspostavljajući filhelenski diskurs „egejskog kontinuiteta" Vasić pronašao svoj način rada koji se neminovno oslanjao na

egejske uzore i grčke uticaje (Palavestra 2012, 668–670).

Istina, Vasićeve analogije, odnosno reperi za razumevanje prošlosti, potiču iz klasičnog grčkog sveta, što je svakako posledica obrazovanja u okvirima klasične arheologije, na koje je bio usmeren i u kasnijem radu. Međutim, Vasić svoje životno delo nije nazvao „Jonska Vinča" već sasvim drugačije „Preistorijska Vinča", niti je izbegavao da spominje praistoriju. Praistorija je bila za Miloja (Vasića)[70], kako saopštava Milutin Garašanin u „*Razgovorima o arheologiji*" (Babić, Tomović 1996, 11). Zapravo, u svom izveštaju Srpskoj kraljevskoj akademiji nauka o konferenciji Ruskog arheološkog instituta u Carigradu iz 1911. Vasić kaže da Beograd može pomišljati da postane centar za rad na praistoriji Balkanskog poluostrva, jer je rad na ovoj oblasti neophodan i neizbežan, a uz to i najaktuelnija oblast arheologije u tom trenutku.[71] Tako upravo na bazi sučeljavanja praistorije i klasične starine, a polazeći od Furtvenglerove pouke da se uvek mora početi od nule, Vasić otkriva princip. Reč je o zakonitosti bivanja na periferiji ili poluperiferiji, koja se po njemu vidi u primitivnosti, siromaštvu ili varvarizaciji materijalne kulture jer kolonija na periferiji nužno znači mešanje sa autohtonima.

> „*S ratnim pohodima ovog doba nastavlja se grčko kolonizovanje… U agrarnoj grčkoj koloniji kolonist se nastanjuje sa ženom i decom, ali uskoro za tim, u kolonijama osnovanim u sred varvara, stanovništvo nove kolonije postaje mešovito, kao što je slučaj u Kireni, gde su se po Herodotu grčki kolonisti iženili ženama Libijaca. To je jedan od fakata od presudnog značaja za razumevanje kulture u Vinči*" (Васић 1936a, 154).

Naime, Vasić uočava konzervativizam periferne kolonije koji po njemu vidljiv u

70 Predstavljajući perspektivu Nikole Vulića, Garašanin kaže: „On nije mnogo cenio praistoriju, smatrao je da je to beznačajno. Više je insistirao na klasičnoj arheologiji, i to na lokalnoj, mislim: provincijskoj rimskoj, nego opštoj. Kad sam prvi put došao, tražio sam mu jednu knjigu iz praistorije. On mi je to naravno dao, i onda mi je rekao: 'Ali gospodine Garašanin, šta će Vama to? Šta će Vama ta praistorija? Pa Vi znate latinski i grčki. Ma, nemojte da se bavite praistorijom, to nije za Vas. **Praistorija, to je za Miloja**!'" (Babić, Tomović 1996, 11).

71 ANM, kbr. 359.

upotrebi kamenog oruđa (što mu se čini kao nezamisliv anahronizam), zatim po izgledu plastike, kao i oblicima, ornamentalnim tehnikama i motivima keramike (Васић 1932, 103). Kao tipičan primer varvarizacije materijalne kulture, koji je posledica „zakona poluperiferije", on ističe čuvenu Hajd-vazu.

> *„Varvarsko shvatanje i predstavljanje formi na ovoj vazi ogleda se naročito na gornjem delu glave, gde su grlić i zapušač jonskih vaza dobili onaj, na prvi pogled nerazumljivi završetak glave"* (Васић 1936a, 178).

Drugim rečima, postoje indicije da je narativ o značaju autohtone kulture, uz koncepte stilskog arhaizma i kulturnog konzervativizma, koji se stalno konstatuju u balkanskim prošlostima kao statičnost prouzrokovana bivanjem na periferiji, zapravo, Vasićevo nasleđe. Njegovo rešenje kojim je dao ključ za tumačenje nalaza iz Vinče u velikoj meri se pokalapa sa idejama koje je Marija Todorova podvela pod „diskurs balkanizma" (Kuzmanović, Babić 2015, *u štampi*).

Ono što može biti vrlo važno odstupanje u tradiciji srpske arheologije, u odnosu na druge akdemske zajednice, je *autobalkanizacija* projektovana u prošlost i prepoznata u materijalnoj kulturi kao *varvarizacija*, koja je posmatrano sa globalnih skala vrednovanja - nazadovanje. Međutim, dugoročno gledano, svako nazadovanje je zapravo vraćanje na prapočetak, suštinu, supstrat, na ravan u kojoj smo podjednaki sa Prajelinima, odakle je i nastala evropska civilizacija. Tako konstatovanje nazadovanje jeste samo površno i formalno shvatanje onog što se sa kulturom zbiva. Nazadovanje je zapravo povratak korenima, približavanje sebi, pronalazak sopstvenog identiteta i specifičnosti. Zato u tradiciji sprske arheologije možemo naći nadmoć prapočetka nad drugim zbivanjima u prošlosti, koji omogućava proces koji možemo nazvati *autovarvarizacija*[72]. U ovom slučaju, degradacija i uništenje ne dolaze kao posledica nekog tuđinskog naleta,

72 Pseudonaučni sadržaj objašnjenja, putem autovarvarizacije, podrazumeva da se materijalna kultura menja, u smislu degradacije sama od sebe, odnosno usled izraza tradicionalnih tendencija koje su zastupljene u grupi u kojoj se ta materijalna kultura koristi.

najezde *drugih*, već iz sebe, odnosno iz sopstvene prošlosti, iz sopstvenog varvarskog prapočetka. U ovom zamišljenom procesu, periferija jača autohtone sile, jer tu opada snaga civilizatorskih moći. *Autovarvarizacija* je zakon (polu)periferije, oličen u nadmoći autohtonih karakteristika, ali tek u borbi sa stranim uticajima i delimičnom asimilacijom (u prisustvu *drugog*), koji se pojavljuju kao posledica iznenadnih obrta. Zato je Vasićeva ideja o praistorijskoj Vinči - jonskoj koloniji značajna za podupiranje 1) šire ideje o prapočetnom praistorijskom jednačenju balkanskih populacija, među kojima se rodilo „grčko čudo", kao i 2) tematizovanje balkanskog kašnjenja u odnosu na Evropu, kao konstante. To nadilazi značaj Vasićevog pogrešnog datovanja neolitskog lokaliteta ili sakraliaziciju njegovog autoriteta (Palavestra 2013), pre svega zato što je Vasićeva ideja bila dobro uklopljena u delatnost Balkanskog instituta (Mihajlović 2013), odnosno ideje koje su u akademskim krugovima bile vezivane najpre za Milana Budimira. Kako piše Vladimir Dvorniković tridesetih godina XX veka Jugosloveni su živi anahronizam u Evropi, ali su jednom davno bili upravo identični kao oni koji nose klicu napretka.

> *„U to doba duhovna Evropa otkriva u nama s udivljenjem krasan arhajski cvet – kakav se nigde više nije mogao pronaći – ep i epskog čoveka! Bio je potpun i divan, kao da je uz Homerovo koljeno uzrastao!* ***Živi anahronizam*** *– celi jedan epski narod, sa pesmama dostojnim Ilijade i Odiseje, Nibelungenlida i Gudruna, ali pesmama koje nisu bile otkrivene na nekoj zaprašenoj žutoj pergameni, već koji sad žive, pevaju se i još uvek rastu – tu na pragu same Evrope. Lepšeg otkrića nisu mogli nemački romantičari da dožive od ovog otkrića jugoslovenskog epskog čoveka.*
>
> *Nama se sada radi o smeni dveju epoha i to o akutnom stadiju toga procesa. I tu je zavladala u nas jedna opasna iluzija: kao da ovaj prelaz znači definitivni ulazak u nacionalnu "luku spasa" jer je ulazak u evropsku civilizaciju. Ali i civilizacija može da bude za nove narode*

još opasnija. Naš čovek mora da i tu civilizaciju savlada, jer ona bi mogla da ga proguta još lakše i brže nego li ikoja varvarska sila. Osetio je to naš čovek: i on se oruža civilizacijom, ali ne snobovski i imitatorski, kao Japanac što prima jednu po rasi i duhu njemu savršeno stranu civilizaciju, nego osećanjem starog krvnog srodstva i rasnom anamnezom: ***da je on već jednom bio ravan svim tim odmaklim nosiocima kulture***" (Дворниковић 1995 [1937]b, 88–91).

8.3 Autovarvarizacija - povratak „pravim" korenima

Zašto je tumačenje mehanizma *autovarvarizacije*, kao svedočanstva *autohtonosti* i *kontinuiteta autohtonog supstrata*, važno? Ako se pogleda šire od samog polja arheologije, uočljivo je da su naracije o autohtonosti vrlo zastupljen deo političkog imaginarijuma u zemljama nastalim na tlu bivše Jugoslavije. Počevši od osamdesetih godina XX veka, dotadašnji politički mitovi, rituali i verovanja su zamanjeni novim, koje su ponudile nove „etničke vlasti". Pre svega se radilo o slikama i pričama o veoma različitim etno-nacionalnim zajednicama, koje su navodno silom držane zajedno. Mitovi o autohtonosti su u godinama ratova vođenih u bivšoj Jugoslaviji, imali ulogu da podupru etnički centrirane nacije, odnosno da legitimišu pravo na teritoriju. U tom smislu su najpogodnije one naracije koje oživljavaju primordijalni odnos nacije i tla, odnosno upotrebljavaju ideje preuzete iz bogatog nasleđa evropskih autohtonističkih mitova. Prema shvatanju Ivana Čolovića, dva su glavna toposa naracija o autohtonosti: 1) trka unazad (ili pitanje ko je prvi stigao na određenu teritoriju, odnosno ko je autohton; ostali su, posledično, došljaci); 2) grobovi kao markeri nacionalne teritorije i duhovnog prostora nacije. Hipotetički gledano, u oba zadatka arheolozi mogu odlično da se snađu. Uz istoričare, nadležni su da kažu ko je došao prvi na određenu teritoriju i da slažu narativ o etnogenezi populacija na određenoj teritoriji, a otkopavanjem grobova mogu da imenuju o kome je reč i time potpomognu „upisivanje" mrtvih u pejzaž, čime, takođe, teritorija može da se prisvaja

i nacionalizuje (Čolović 2008, 119–132). Istorija discipline, na sreću, pokazuje časniju ulogu arheološke zajednice u Srbiji tokom devedesetih godina XX veka (Babić 2002; 2009; Novaković 2011).

Ipak, određeni segemnti arheologije koji podupiru narative o autohtonosti savremenih balkanskih populacija i njihovom paleobalkanskom poreklu, vrlo su podobni za zloupotrebu, bilo da je reč o akademskom diskursu ili o pseudoarheologiji. Domen tumačenja *duhovne kulture i umetnosti* u prošlosti je najmaglovitiji, a tim pre, što se ovo polje uzima kao nešto što populacije konzervativno čuvaju i prenose. Tako duhovna kultura i drevna umetnost - gde je arheologija metodološki najslabija, iako ne i nemoćna - postaje najčvršće uporište politički snažnoj ideji kontinuiteta i autohtonosti. U našoj arheološkoj tradiciji, *varvarizacija* ili uopštenije *degradacija stila* igra ulogu mehanizma koji novopridošle populacije približava starom, originalnom obrascu življenja. Na ovaj način, svi novonastali fenomeni putem te degradirajuće sile, pokazuju svoju ambivalentnost. Novi su, ali se mogu oljuštiti i svesti u pojedinim aspektima ili određenim geografskim prostorima na „autohtone karakteristike". **Dakle, *autovarvarizacija* je mehanizam stalnog vraćanja na *supstrat,* odnosno pokazatelje autohtonosti duž toka etnogeneze.**

Bavljenje duhovnom kulturom u jugoslovenskoj arheologiji nije bilo sasvim dobro teorijski poduprto, više je bilo predmet domišljanja, kako je još 1983. pisao Aleksandar Palavestra. Otuda je upravo taj prostor propustljiv za mistifikacije, opšta mesta, neutemeljene zdravorazumske ideje, razbokorene generalizacije koje se ne mogu braniti argumentima itd.

> *„Moguće je postaviti pitanje da li je za jugoslovensku arheologiju opasnije da se uopšte ne bavi 'duhovnom kulturom', ili je opasnije da samo ovlaš, neobavezno, dodiruje te probleme kao što je do danas činila? U prvom slučaju, arheologija bi se svela na golu deskriptivnu analitičku nauku, lišenu duhovnih dimenzija i šireg kulturološkog pogleda. Ukoliko bi se, s druge strane nastavilo flertovanje sa*

socijalnom antropologijom i sa uzgrednim proučavanjem duhovnog života, religije, mitologije i simbolike kao neobavezujućih ukrasa terenskih izveštaja, verovatno bi se arheologiji nanelo još veće zlo. 'Duhovna kultura' pretvorila bi se u sopstvenu karikaturu, a kult, religija, simboli, kao i sterilne opservacije pune pranoslovlja, poslužile bi još jednom kao paravan za neukost i neznanje" (Palavestra 1983, 25).

Jedan od najboljih primera povezivanja duhovne kulture i umetnosti sa varvarizacijom, u istoriji arheologije koju baštinimo, jeste pitanje tzv. *zapadnobalkanskog geometrijskog stila*. Borivoj Čović u knjizi „*Od Butmira do Ilira*" naziva apstraktni geometrizam **„barbarskom komponentom"** koja traje čak i kad umetnički podsticaji dolaze iz najboljeg mogućeg izvora. U njegovom primeru reč je umetnosti Japoda koja je pod uticajem grčke arhaike, sa jedne, i situlske umetnosti, sa druge strane, ali ipak neguje tradicionalne forme (Човић 1976, 162). Odnosno, apstraktni geometrizam se smatra jednom od konstanti praistorijske umetnosti, pri čemu se zapadnobalkanski geometrijski stil uzima kao samostalna pojava kasnog bronzanog i ranog gvozdenog doba na Zapadnom Balkanu.

„U egejskom svijetu ta prevlast je posebno jasno vidljiva jer tamo sjajnu figuralnu umjetnost mikenske epohe dosta naglo zamenjuje suhi i strogi protogeometrijski i geometrijski stil, pa se i čitava jedna epoha u Grčkoj ponekad po toj pojavi naziva geometrijsko doba. Ali istovremeno ili približno istovremeno sa grčkim protogeometrijskim i geometrijskim stilom razvija se na čitavom Balkanu nekoliko ogranaka geometrijske umetnosti koji su svi po svom duhu srodni i međusobno i sa grčkim geometrijskim stilom, ali svaki od njih, opet, ima i svoja vlastita obilježja, izražajna sredstva, svoje kanone i svoj repertoar kompozicije i motiva" (Čović 1984, 9).

Geometrijski stil i apstrakcija su fenomeni, protumačeni kao otpor i uvlačenje kulture u sebe, povratak prakorenu, autohtonosti. Na jednom kraju takvog sagledavanja umetnosti kasnog bronzanog i starijeg gvozdenog doba na Zapadnom Balkanu stajala je bliskost grčkog geometrijskog stila, a na drugom geometrijski iskazi savremene „narodne radinosti". Posledično je u jednom dahu uspostavljena veza između „korena evropske civilizacije" i izraza narodnog duha, etno-osnove nacionalnog identita. Ono što je zanimljivo jeste da se *stil* uzimao kao izraz *jednog određenog stanja ljudske psihe* (Čović 1984, 10). Ključno pitanje je bilo da li je reč o apstraktnom i nefiguralnom (izraz autohtonosti) ili figuralnom (izraz civilizacije). U toj zamišljenoj borbi, postojale su „navijačke" tendencije u arheološkim interpretacijama ka onom što nije civilizacija ili joj se opire, odnosno ka varvarskim obeležjima. Tako se, zapadnobalkanski geometrijski stil shvata kao stil kod koga su oblici posuda i ornamentika tektonski povezani, uz obaveznu strogu simetričnost. Međutim, ključna karakteristika jeste idejna osnova ovog stila, odnosno njegova apstraktnost, koji se razumeva kao izraz bežanja od predstava realnog sveta (Čović 1984, 13).

Slično Čovićevom povezivanju egejskog i zapadnobalkanskog geometrijskog stila, Dragoslav Srejović je pisao o povezivanju kritsko-mikenskih sadržaja sa unutrašnjim balkanskim fenomenima Badensko-vučedolske kulture. Reč je o nadživelosti pojava koje u originalnom kontekstu više ne postoje, ali se zadržavaju u zaleđu. Na ovaj mehanizam treba obratiti pažnju.

> *„S jedne strane, u Heladi i na tlu koje je zahvatila kritsko-mikenska kultura, nastao je mučan trenutak kada su se posle pustošenja i opšteg zamora počele tražiti mogućnosti za stvaranje nove kulture i kada je stvaralački* ***duh čoveka nailazio stalno na prepreke koje su mu izgledale nesavladive****. Zbog toga se on prirodno okretao u prošlost i ovde tražio, nalazio i ponovo oživljavao stare oblike i isprobane puteve prilagođava* ***uzdižući prošlost pred sadašnjicom****. S druge strane, u oblastima naseljenim varvarima, u primitivnoj kulturi*

koja tek što je stupila u neposredan kontakt sa Egejom, ne može se očekivati ostvarenje novih religioznih simbola koji su uvek proizvodi vrlo složene prirode. Tu se varvarski duh redovno zadovoljavao onim što već tradicionalno postoji. (…) Zato se kritsko-mikenski religiozni simboli u badensko-vučedolskoj kulturi moraju posmatrati u vezi sa sličnim pojavama nadživljavanja ovih oblika u poznijim kulturama…" (Срејовић 2001e, 46–47).

Svoj stav o geometrizmu i apstrakciji Dragoslav Srejović je potkrepljivao konkretno - knjigom „*Abstraktion und Einfühlung*" (*Apstrakcija i empatija*) Vilhelma Voringera (Wilhelm Worringer) koja je izdata u Minhenu 1911, u kojoj su data psihološka objašnjenja zapadnoevropske istorije umetnosti. Odnosno, Voringer je povezao psihološko stanje naroda sa umetničkim formama, ukazujući da je apstrakcija ustvari estetsko zadovoljstvo u borbi protiv anksioznosti. Uz to je stav o geometrijskoj umetnosti kao jednoj vrsti suprotstavljanja životu, Srejović je, navodno, preuzeo od mađarskog istoričara umetnosti Arnolda Hauzera (Arnold Hauser, Social History of Art 1952), koji se uzima za nekad vodećeg marksističkog autora u istoriji umetnosti. Po njegovom mišljenju, umetnost počinje kao simbolična, formalistička i apstraktna, a postaje naturalistička i realistična kako društva postaju manje hijerarhizovana i autoritarna (Срејовић 2002, 119). Srejović piše:

„*Geometrijske odnosno apstraktne umetničke forme podrazumevaju identičan psihički stav, jer se pojava svih umetničkih oblika koji se odvajaju od geometrijske umetnosti vezuje se za onaj psihički proces kojim je motivisan običaj sahranjivanja, dok je jasno da se ideje o spaljivanju i geometrijskim umetničkim formama stvaraju u trenucima* ***opštih kriza*** *koje ugrožavaju egzistenciju jedinke i kolektiva.*
Kao reakcija na sve subjektivno nesavladive prepreke, spaljivanje i geometrijske forme javljaju se ne kao svestan akt revolta i odbrane već kao simboli lišeni racionalnog kauzaliteta, preko kojih se ***pojedinac***

> ***i kolektiv oslobađaju unutrašnjeg pritiska**, i tako nalaze prividnu formu spasenja pred pretećom zamršenošću spoljne slike sveta. Zato geometrijske umetničke forme imaju u osnovi manje estetske a više mađijske vrednosti, a akt spaljivanja postaje simbol razrešenja svih problema i otvaranja puta u nov život, lišen svake veze sa problemima svakidašnjice"* (Срејовић 2002, 119).

Pristup ove vrste pocrtava Srejovićeve stavove o paleopsihologiji i paleoetnopsihologiji kroz koje se kaže da su arheološki nalazi autentični otisci kolektivne duhovnosti, pri čemu kolektivno zapravo podrazumeva etnicitet. On ustvrđuje jednu vrstu zakonitosti između *fizonomije određene kulture* (primer izraza fizionomije: stil) i *njenog psihološkog stava* (primer izraza psihološkog stava: način sahranjivanja). Po ovom principu praistorijske kulture otpočinju svoj razvoj pravolinijskim ornamentom, zatim u vreme procvata kulture dolazi do kombinovanja pravolinijskog i krivolinijskog ukrasa, kroz spirale i slobodne arabeske, da bi na kraju došlo do umrtvljivanja svođenjem na strog geometrijski ukras. Paralelni razvoj načina sahranjivanja kreće sa polaganjem u embrionalni položaj, zatim skeletno sahranjivanje na leđa, da bi gašenje kulture bilo povezano sa spaljivanjem pokojnika. Iz ove perspektive promena kolektivne psihologije kreće od ekstrovertnog ka intovertnom stavu (Срејовић 2001d, 191–196). Malo je reći da su ovakvi Srejovićevi stavovi izrazito problematični i da nemaju naučno utemeljenje, uprkos tome što postoje pokušaju da se ovim zaključcima postavi nekakva zamišljena socijalno-antropološka osnova, doduše maglovita jer je on odgovore na ključna pitanja navodno tražio gde drugi nisu ili ne bi tražili (Антонијевић 1998, 21). Vrlo je teško ustanoviti odakle zapravo Srejovićeva interpretativna rešenja dopiru, pa se sa tim izlazi na kraj tako što se možemo pozvati na njegovu originalnost. Ipak, vredi zapaziti da je tekst o paleoetnosihologiji Srejović originalno pisao za zbornik radova „*Etnopsihologija danas*" iz 1991. godine koji je priredio Bojan Jovanović, a gde su istaknute referate pored Srejovića pisali Ljubomir Kljakić, Petar Džadžić i Vladeta Jerotić (Jovanović 1991). Uspostavljajući

vezu sa etnopsihologijom i karakterologijom, kao značajnim tradicijama za Srejovića, Dragoslav Antonijević shvatanje geometrijskog stila kod Dragoslava Srejovića vidi u ključu Vilhelma Vunta (1832–1920), koji je, pak, bio jedan od značajnih stubova za Vladimira Dvornikovića. On kaže da geometrijski stil ima ponavljanja i izvesnu ritmiku, čime treba da proizvede dopadanje i ugodno osećanje (Антонијевић 1998, 22). Kao i Vunt, i Srejović traga za psihologijom naroda, a njegov osnovni metod je introspekcija, odnosno samoposmatranje. Ovaj metod je danas u psihologiji prevaziđen, ali je u Vuntovo vreme bio novina. Introvertni geometrijski stil bi se dobro uklopio u Vuntovu perspektivu, a nije ni malo pohvalno što je Srejović posezao za rešenjima onde gde ih drugi ne bi ni tražili - u problematičnim i rubnim domenima psihologije.

Dakle, tumačenje zapadnobalkanskog geometrijskog stila kao važnog pitanja kulturnoistorijske arheologije srećemo i kod kruga koji vezujemo za Vasićevu predratnu i posleratnu generaciju. U oba slučaja reč je o iracionalnim objašnjenjima (barem u kontekstu druge polovine XX veka) koja se ponavljaju, a predstavljaju tipičan primer autovarvraizacije. Zapravo, povezivanje sa Egejom i vraćanje na supstrat, kao uočljiva suština objašnjenja geometrijskog stila na Zapadnom Balkanu, ukazuju na mimikriju Vasićevih tumačenja u prenosu na potonje generacije. Drugim rečima, potrebno je razumeti sam koren ideje autovarvarizacije i kontekst u kome je ona imala više smisla.

Gradeći narativ o egejskom kontinuitetu, Miloje Vasić ukazuje da se geometrijski ornamenti na Balkanskom poluostrvu moraju smatrati domaćim kulturnim produktom, odnosno izrazom autohtonosti i drevnosti. Sa druge strane naturalistički ornamenti predstavlja strani uticaj, koji „nedovoljno kulturni" stanovnici Balkanskog poluostrva nisu mogli razumeti niti reprodukovati (Васић 1906b, 23; Palavestra 2012, 666). I ne samo to, geometrijski ornament, kao izraz autohtonosti, je moguće potisnuti i naknadno oživeti, čime se dolazi do formule nadživelosti supstrata.

> *„I u ovoj mikenskoj eposi može se mnogobrojnim primerima utvrditi, da upotreba nove kulturne tekovine, naturalističkog ornamenta, nije*

mogla potpuno uništiti primenu geometrijskog ornamenta, ***ali ju je snažno potisnula****. Sem toga izgleda da se geometrijski ornament pred prevlašću naturalističkog ornamenta* ***povući u dublje slojeve mikenskoga stanovništva****; a tim se načinom daje objasniti i ona poznata podela mikenske umetnosti na vladalačku i demokratsku. Iz ovog svojeg skloništa, u kojem nikada nije ni prestajao živeti,* ***geometrijski ornament izlazi u poznijem dobu mikenske kulture*** *i, postupno zauzimajući sve ugledniji položaj, doživljuje vrhunac, ali ipak ne isključive, vladavine u vremenu tzv. periode geometrijskog stila*" (Васић 1906, 26).

Pošto su stavovi arheologa sa početka XX veka vrlo udaljeni i prate drugačija pravila i druga opšta mesta nauke, nije sasvim lako razumeti kako se Vasićeve ideje uklapaju u širi naučni kontekst. Tome dodatno doprinosi Vasićeva težnja da se izoluje od diskusija povodom tema kojima se bavio (Palavestra 2012; 2013). Ipak, ako pogledamo reference iz kojih on izvlači svoje stavove o geometrijskom stilu dolazimo do publikacije – „*Histoire de l'Art dans l' Antiquité. Tome VI: La Grèce Primitive. L'art mycénien*" (1894), koju su napisali arheolog Georg Perrot (1832-1914) i arhitekta Charles Chipiez (1835–1901). Kada je reč o ovom delu, a zatim specifično o Perou kao arheologu, potrebno je napomenuti da se može govoriti o stavovima koji su približni Arturu Evansu i Salomonu Renaku s kraja XIX veka. Naime, reč je o potrebi da se umanje bliskoistočni uticaji na evropsku praistoriju, tj. da se evropsko poreklo posmatra kao jedinstveno u pogledu materijalne kulture i rase. Taj se prvobitni sloj najčešće identifikovao sa Pelazgima i njemu je dato metafizičko značenje konstantnog prisustva u zajedničkoj kulturnoj osnovi. Sa druge strane, fascinaciju Orijentom je trebalo racionalizovati, kako i kaže Renakova knjiga „*Le mirage Oriental*". Spram orijentalnog porekla, morala je biti ponuđena aletrnativa pa je u slučaju Peroovog pristupa Mikenskoj umetnosti zapravo građen sistem praćenja autohtonog razvoja grčke kulture i umetnosti, koji je podrazumevao kontinuitet ali i

socijalnu evoluciju. Kultura se menja, ali rasa ostaje ista (Fotiadis 2006, 10–20). Vasiću je bilo veoma značajno da ove stavove pojasni:

> *„Perrot smatra da su nekadašnji stanovnici Troje i Tere bili grčke rase, pretpostavljajući* ***kontinuitet*** *i* ***evoluciju*** *u kulurnom razvitku, ali bez promene narodnosti stanovništva tih predela počevši od najstarijeg naselja u Troji pa do kraja mikenske periode.*
> *U osnovi je nesumnjivo tačno mišljenje o srodnosti i uzajamnoj vezi između kulturnih ostataka na Jugoistoku, koji se tamo pojavljuju u raznim kulturnim epohama postupno se usavršavajući i dostižući u tom ranom dobu svoj vrhunac u mikenskoj periodi. Ali tu istu mikensku kulturu i njenu umetnost koja je neosporno rezultat dugog kulturnog razvitka na Jugositoku, Perrot smatra kao „****prvu glavu, ili šta više kao predgovor grčke klasične umetnosti****." Danas se uviđa da je mikenska kultura karakteristična za grčko pleme, i da nju treba pripisati Prajelinima*" (Васић 1906b, 35).

U sledećem koraku, Vasić povezuje Prajeline i Dunavsku dolinu, ukazujući da i u unutrašnjosti Balkana važe podjednako pravila dugog života pojedinih kulturnih pojava, a da zajednička evropska osnova pre svega može da se izrazi kroz kontinuitet kulta i religije. Dakle, on preuzima mehanizam koji je uspostavljen za grčko tle u kome evropska praistorija ima značajnu ulogu, zatim pokazuje kontinuitet po istom principu u unutrašnjosti Balkana, za šta mu kao dodatno ojačanje služe etnografske analogije[73], odakle proizilazi paradoksalni princip autovarvarizacije koji podrazumeva da se kroz primitivne forme zapravo možemo vratiti na tu evropsku, prajelinsku osnovu.

> *„Na dug život pojedinih kulturnih pojava, naročito na Balkanskom*

73 Bosanski arheolog Ćiro Truhelka je u jednom privatnom pismu doveo u pitanje autentičnost nalaza sa kličevačke nekropole, o kojima je pisao Vasić. Nepoverenje u Vasićevu interpretaciju proisticala je iz sličnosti kličevačke ornamentike i srpskih folklornih motiva. Za Vasića je ova sličnost, naprotiv, fenomen od ogromnog značaja (Palavestra 2012, 652–653).

Poluostrvu, mi smo imali prilike ukazati još ranije. Istoga su mišljenja danas i drugi ispitivaoci, a od kojih pominjemo u prvom redu A. J. Evans-a i D. Mackenzie-ja. Iz konstatovanja te pojave nama se otvara nova perspektiva u proučavanju kulture Balkanskog Poluostrva, a naročito njegove istočne polovine, o čemu će biti biti drugom prilikom govora. (…) Na ovom mestu zadovoljavamo se napomenom, da se ni u toj periodi ne opaža nikakav prekid u kulturi nego naprotiv, pored sviju novina i izmena, vidi se samo produženje kulture strarijeg doba obogaćene novim oblicima i tendencijama i jačim lokalnim diferenciranjem. Ni najmanje nije verovatno da su ma kakve izmene nastale u pogledu na kult i religiozne ideje toga doba prema onima ranijeg doba. S druge opet strane svedoče nam o životu istih religioznih ideja u docnijem dobu ne samo pozniji nalasci nego još većma ***preostaci te preistorijske kulture*** *i* ***reminiscencije na taj kult****, koji su se na Balkanskom Poluostrvu očuvali sve do* ***današnjih dana***" (Васић 1908, 115).

Danas izgleda sasvim neprilično da se kroz stilske karakteristike keramike ili drugih aspekata materijalne kulture, nekritičkim pristupom, govori o kolektivnim orijentacijama populacija u prošlosti. Međutim, *sakralizacija autoriteta* i *mimikrija prenosa starijih teza*, doprinosi da Vasićevo shvatanje pitanja autohtonosti, socijalne evolucije i kontinuiteta gubi obrise, postaje dekontekstualizovano i besmisleno. Brojni su primeri ovakvog transfera znanja, a kao dobra ilustracija može da posluži interpretacija ostave iz Nove Božurne kod Prokuplja koju je dao Aleksandar Jovanović. Iako ostava nema nikakve veze sa zapadnobalkanskim geometrijskim stilom, opisani mehanizam objašnjenja je prisutan. Nalaz ove ostave je problematičan jer njen originalna kontekst nije poznat. Predmeti koji su interpretirani kao deo ostave se teško mogu svrstati u jednu hronološku celinu, iako je pod tom pretpostavkom (da je reč o ostavi a ne skupu raznorodnih predmeta

bez poznatog konteksta) ostava datovana u kraj II i početak III veka. Takvo datovanje je uspostavljeno tako što su artefakti koji se ne uklapaju u hronološki okvir, objašnjeni kao uprošćeni, varvarizovani ili posledica autohtone izrade.

> „*Ovo odstupanje od uzora je posledica lokalne izrade, koja nije imala mogućnosti da se neposrednije približi uzoru, ali je osnovna forma, kroz dosledno primenjivane kompozicione šeme, ipak prisutna. Ovaj helenistički oblik je preuzet od autohtonog stanovništva, jer kroz njega živi jedna starija autohtona tradicija kulturnog sadržaja*“ (Jovanović 1978, 75).
>
> „*Ovi privesci su* ***materijalizovana manifestacija starijih halštatskih tradicija prisutnih na balkanskom području*** *u dako-getskom i ilirskom kulturno-proizvodnom krugu. Ovaj elemenat se kroz svoj* ***apotropejski karakter veoma dugo održao*** *i njegova pojava u rimskom carskom periodu je odraz* ***kontinuiteta autohtonog shvatanja*** *kroz ovakve oblike nakita. Interesantno je napomenuti da se privesci u obliku oruđa sreću u istoj profilaktičkoj funkciji na nakitu sa ove teritorije u XVII–XVIII veku*” (Jovanović 1978, 77).

Ukratko, autovarvarizacija kao mehanizam objašnjenja sadrži u rudimentarnoj formi neke od ključnih ideja shvatanja praistorijske arheologije na kraju XIX i početku XX veka, koje su odavno dovedeni u pitanje (etnogeneza počevši od praistorije, ideja rase, umanjivanje bliskoistočnih ili drugih spoljašnjih uticaja) (Fotiadis 2006), ali se vrlo dobro uklapa u diskurs balkanizma kako ga je opisala Marija Todorova (Kuzmanović, Babić 2015, *u štampi*). Preživljavanje ovako problematičnog seta ideja omogućeno je sa jedne strane dugom tradicijom izbegavanja teorijske eksplikacije, a sa druge, zasenjujućim autoritetom Miloja M. Vasića i njegovih nastavljača (Palavestra 2012; 2013; Ружић 2013, 334–346).

8.4 Varvarska kolonizacija, destrukcija i dezintegracija

Preispitivanjem materijalne kulture koja je stigmatizovana kao varvarska, moguće je pozabaviti se i arheološkim celinama ili korpusima materijalne kulture koji su navodno pokazatelji konkretnih etniciteta varvarskih populacija (*up.* Lucy 2005, 88–109; Jones 1999; Babić 2010, 137–149). To podrazumeva da su procesi označeni kao varvarizacija, dezintegracija, destrukcija, oni za koje se neosnovano podrazumeva da su indikator prisustva određene varvarske populacije, a shvaćeni tako, zbog tumačenja promene materijalne kulture koje je opterećeno vrednosnim sudovima (karakterističnim za shvatanje interkulturnih komunikacija kao nesrazmernog odnosa civilizacije i varvarstva). Time se otvara mogućnost za analizu mehanizama kojima se obrazlaže „detektovanje" varvarskih populacija u arheološkom zapisu, kroz zabeležene promene u materijalnoj kulturi koje se sa stanovišta modenih vrednosti smatraju kao kvarenje stila, imitacija, destrukcija, udaljavanje od uzora i slično (Myers 2006, 267–284, Curta 2011a, 403–478; 2011b, 537–548). To je pitanje *drugosti par exellence* - za razliku od ideje autovarvarizacije koja je takođe indikativna - ali različita. Ovde je reč o varvarizaciji, kao nečemu što je *a priori* stranom, tuđinskom i negativno vrednovanom.

U tom smislu, odabrala sam dva teksta kao relevantna za diskurzivnu analizu. Reč je monografiji „*Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od IV do početka VII veka*" Jovana Kovačevića (1960) i članku „*Dezintegracija i ruralizacija grada u istočnom Iliriku od 5. do 7. veka n.e.*" Vladislava Popovića (2003 [1982]). Naravno, postoji niz drugih podjednako validnih načina da se ovakvoj temi pristupi, ali se značaj i uticajnost upravo ovih tekstova može braniti njihovim dugim prisustvom u silabusima u okviru studija arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Sa druge strane njihovoj recepciji, kao tekstova od autoriteta, doprinosi što su oba autora bili ugledni profesori i utemeljivači svojih oblasti istraživanja.

8.4.1 Poredak i zakon varvarskog sveta

Profesor Jovan Kovačević (1920–1988), koji je autor studije „*Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od IV do početka VII veka*", zaslužuje punu pažnju jer je, između ostalog, osnivač katedre za srednjovekovnu arheologiju na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Naime, 1954. godine je na ovom Fakultetu, pri arheologiji, uveden kurs *Slovenska arheologija*. Jovan Kovačević je već 1955. postao nastavnik na ovom predmetu, a 1962. godine je osnovao katedru za srednjovekovnu arheologiju. Kursevi koje je on držao u toku 64 semestra svoje nastavničke karijere obuhvatili su vrlo široka polja interesovanja. Pored nekoliko vrlo značajnih a pri tom uzbudljivo napisanih knjiga, važno je istaći da je profesor Kovačević bio mentor pri izradi velikog broja magistarskih i doktorskih disertacija arheologa koji su predstavljali ili i dalje predstavljaju okosnicu srednjovekovne arheologije u Srbiji (Јовановић 1990, 129–136; Curta 2009, 191–196).

Tekst naučne monografije „*Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od IV do početka VII veka*" je jedan od fundamentalnih za srednjovekovnu arheologiju u Srbiji i upravo se na tome u dobroj meri zasniva snažan autoritet ovog teksta do danas. Kao i svaki pionirski rad na određenom polju i ovaj mora biti poštovan zbog otvaranja novih pitanja i perspektiva. Međutim, poštovanje dobrih tradicija otvaranja novih pitanja upravo podrazumeva da se ideje iznete u navedenoj studiji kritički preispitaju.

U predgovoru monografije autor nastoji da prikaže strukturu rada navodeći skromno da je reč o pregledu, uz napomenu da će arheološki podaci biti povezani sa istorijskim i toponomastičkim:

> „*Ovi redovi su pokušaj da se da pregled varvarske kolonizacije*
> *južnoslovenskih oblasti od IV veka do početka VII veka oslanjajući*
> *se na arheološki materijal, pisane izvore i toponomastičke podatke.*
> *Za sistematizaciju ovih, u suštini heterogenih podataka, odabran je*

teritorijalni sistem većih istorijsko-geografskih jedinica te su arheološki lokaliteti i toponimi koji se mogu vezati za varvarske narode, kao i podaci iz pisanih izvora, svrstavani po užim oblastima, dok je samo u zaključku dat pokušaj karakteristike varvarske kolonizacije u opštim crtama" (Kovačević 1960, 6).

Tako termini *varvarstvo* i *kolonizacija* bivaju uvedeni kao podrazumljivi i očigledni, a fokus problema se pomera ka prezentovanju kataloga fenomena o kojima je reč. Odnosno, tekst se predstavlja kao odvojen od svake vrste interpretacije i teorijske osnove tako da zapravo nudi jedino moguće – pregled artefakata. Problem je u tome što čak i kada autori negiraju da interpretiraju ili se trude da njihov jezik bude okrenut samo deskripciji materijalne kulture, oni zapravo imenujući, kategorizujući i hejerarhizujući to čine zbog određenih početnih pretpostavki i upravo tim činovima – interpretiraju (Gramsch, Sommer 2011, 7–39).

„*Ovaj rad ima samo za cilj da prikaže* ***arheološki materijal*** *navedenog perioda i da ga poveže sa osnovnim istorijskim činjenicama o avarskoj kolonizaciji Balkana i južnoslovenskog dela Panonije, na osnovu danas poznatog materijala i današnjeg stanja ispitivanja, a ne ulazeći* ***niukakve nove hipoteze***" (Kovačević 1960).

Kao ilustracija onog što se provuče u tekstu - koji ima nameru da prikaže samo artefakte – mogu da posluže dve oprečne slike poretka varvarskog sveta koje je su preuzete iz pisanih izvora. Prva perspektiva predstavlja sliku varvarskog *drugog* kroz zastrašujuće slike (Todorov 1994; Jahoda 1999).

„*Tako su i Goti od druge polovine III veka pokazali balkanskom delu Istočnorimskog Carstva šta znači* ***timor barbaricus****. Možda je narečitija karakteristika stanja u istočnom delu Carstva izneta u pismu sv. Jeronima Heliodoru, iz godine 396. u kome se kaže kako*

već dvadeset i više godina između Carigrada i Julijskih Alpa teče rimska krv, a Got, Sarmat, Kvad, Alan, Hun, Vandal i Markoman pustoši, pleni i uništava Skitiju, Trakiju, Makedoniju, Dardaniju, Dakiju, Tesaliju, Ahaju, Epir, Dalmaciju i obe Panonije. On nastavlja svoj mračni opis ukazujući na ubistva žena, zarobljavanje episkopa, ubijanje sveštenstva, razaranje crkava, skrnavljenje oltara, rasipanje moštiju mučenika – svuda samo ***užas i smrt****!*" (Kovačević 1960, 9).

Kompleksnost slike o drugom se pojačava uvođenjem razlika u varvarskom ponašanju sa jedne i sa druge strane *limesa*. Redovi koji slede ujedno su i zaključci o arheologiji i istoriji varvarske kolonizacije.

„Rimski limes je ustvari granica između dva sveta – antičkog i varvarskog – koji su se u svojoj suštini razlikovali. Razlike su dijametralne i u pogledu ekonomskih osnova, društvenog sklopa, materijalne kulture, religije itd. U ovom pogledu jedna anegdota koju je zabeležio retor Prisk veoma je karakteristična. Prisk je naišao u Atilinoj prestonici na jednog Grka koji je bio rob Onegesija, značajnog hunskog vođe. On je morao da ide u borbe sa svojim gospodarom dok nije prikupio dovoljno novca od svog dela plena da bi se otkupio. Ovaj Grk, inače zidar i bogati trgovac iz Viminaciuma, ipak je ostao među Hunima i za to je Prisku izneo sledećeg razloga: za vreme rata Rimljani su u stalnoj opasnosti od propasti zbog nesposobnosti vojnih komandanata, a za vreme mira prilike su još gore zbog nemilosrdnog prikupljanja poreza i nemoći građana pred bogatim kršiocima zakona. Nasuprot, tvrdio je Grk, kod Huna „posle rata ljudi provode vreme u neradu, svaki uživa ono što mu se zateklo i pri tome malo ili nimalo drugog uznemirava ili od drugog biva uznemiren. Ustvari, „zakon i poredak varvarskog sveta" za ovog vizantijskog trgovca bio je zdraviji

od kasnoantičkog" (Kovačević 1960, 45).

Idilična scena primitivnog ili prirodnog varvarskog života, uspostavljena još od Tacitove „*Germanije*" kao moralizatorsko ogledalo i kritika sopstvenog „civilizovanog" društva u ovom slučaju je iz anegdote postala istorijski kontekst za arheološku interpretaciju (Jahuda 1999, 129–194; Gruen 2012, 159–179).

Ubedljivost izrečenog u radu Jovana Kovačevića proizilazi pre svega iz velikog broja tabli na kojima su crteži materijalne kulture ili izdvojenih detalja. Ovo je naročito važno upravo zato što se materijalna kultura iz prošlosti shvata (u široj javnosti ali i među arheolozima) kao takva da govori sama za sebe i da nema nedoumica u pogledu toga koja će se priča vezati za određen artefakt. Sa jedne strane, mnogostrukost interpretacija, a sa druge, opipljivost materijalne kulture otvara široko polje za zloupotrebe, stereotipe i opšta mesta. Kada je o varvarima reč, često se sreću karakteristike necivilizovanih koje su promovisane u okviru jednolinijskog evolucionizma (Stocking 1968). Iako su u okvirima socio-kulturne antropologije ovakve perspektive odavno podvrgnute temeljnoj kritici, u srpskoj arheologiji su ovi rudimentarni uplivi jednolinijskog evolucionizma uvreženi vrlo dugo u disciplinarno znanje i kao takvi, predstavljaju domen podrazumljivog (Mihajlović 2014a, 97–99).

Samo za Sirmium, među lokalitetima kojima se Kovačević bavio, ima pisanih podataka o njegovoj propasti i to je jedna od beležaka Jovana Efeskog da je grad uništen godinu dana posle avaro-slovenskog osvajanja „jer varvari nisu umeli da gase vatru nego su utekli glavom bez obzira iz zapaljenog grada". Romansko stanovništvo Sirmiuma nestalo je iz grada i očaj stanovnika pred avaro-slovenskim uništenjem grada lepo ilustruje grčki natpis ugreban u još mekanu opeku, nadjen u Sirmiumu, u kome anonimni pisac poziva boga upomoć da spase Romejsku državu, sam grad i njega samog od Avara (Kovačević 1960, 17).

Zanimljivo je da Kovačević podvlači da su Avari i Sloveni prvobitno u literaturi bili viđeni kao „ostille a la vita civille" (neprijatelji gradskog života) i da nalazi iz Caričinog

Grada tome idu u prilog. Zapravo, reč je o nalazima adaptacija i pregrada od blata među vizantijskim zidovima koji su zidani u malteru, kao i ognjištima u kontekstu crkve. Prema tome, Sloveni su koristili porušene građevine, tako što se „slovenski kulturni horizont infiltrirao u porušeni ali nezatrpani kasnoantički" (Kovačević 1960, 17). Ovo je stav koji će na vrlo zanimljiv način razraditi Vladislav Popović, baveći se nestankom kasnoantičkih gradova (Popović 2003).

Ako se sumira prvi primer, tekst „*Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od IV do početka VII veka*" predstavljen je kao onaj koji nije teorijski, niti interpretativni, već pruža prikaz stanja istraženosti na odabranom polju. Uprkos tome, ili upravo zbog neosvešćene teorijske pozicije, u njemu je donet niz stereotipnih slika o varvarskom *drugom*. Uprkos, samokritičnosti i oproznosti u naučnom radu po kojoj potonje generacije studenata pamte profesora Jovana Kovačevića (Јовановић 1990, 129-136), uloga predavača i prenosioca znanja donosi gotovo uvek sakralizaciju i specijalni status ideja koje je izrekao/napisao autoritet.

8.4.2 Varvarski tragovi u arheološkom zapisu

Članak „*Dezintegracija i ruralizacija grada u istočnom Iliriku od 5. do 7. veka n.e.*" samo je jedan od mnogobrojnih tekstova koje je napisao profesor Vladislav Popović (1930–1999). Izdvojen je zato što što predstavlja članak, zapažen po interesantnim interpretacijama, a koji se i danas može naći u silabusima na osnovnim studijama arheologije na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Slično kao Jovan Kovačević, i Vladislav Popović je bio usmeren ka kasnoj antici i ranom srednjem veku. Više od dve decenije, predavao je u okviru studija arheologije na kursu *Metodologija arheoloških istraživanja*. Zanimljivo je da je Vladislav Popović u početku svoje karijere bio prastoričar i protoistoričar, ali da je rad na istraživanju Sirmiuma doveo do kasne antike i ranog srednjeg veka. Studije je završio u Parizu, gde je slušao Šarla Pikara, Pola Dermanja i Pola Lemerlea. U istoriji srpske i jugoslovenske arheologije ostao je zapamćen po organizaciji iskopavanja na čuvenim arheološkim lokalitetima Caričin grad i Sirmium (pošto je bio

direktor jugoslovenske-američkog projekta iskopavanja Sremske Mitrovice i jugoslovensko-francuskog projekta iskopavanja Caričinog grada) (Дивал 2003, 19–26).

Upravo se na čitanju prošlosti iz arheološkog zapisa zahvaljujući terenskom iskustvu zasniva i tekst o dezintegraciji i ruralizaciji, koji se ovde analizira. Prema shvatanju Tere Pruit, terensko iskustvo pretpostavlja srž bivanja arheologom, te odatle proističe značaj postajanja autoritetom u arheologiji kroz prisustvo/uključenje u rađanje „činjenica" na terenu. Pri tome, valja razumeti da moć nije nikakav fenomen snažne i homogene dominacije pojedinca nad drugima, već pre kao „nešto" što kruži prolazeći kroz pojedince povezane u mreže odnosa (Pruitt 2011).

U ovom slučaju nije reč o kritičkom osvrtu na rad utemeljivača kasnoantičke/ranosrednjovekovne arheologije u Srbiji, već kritički osvrt na „zaleđenu" recepciju potonjih generacija. U svakom slučaju autoritet teksta „*Dezintegracija i ruralizacija grada u istočnom Iliriku od 5. do 7. veka n.e.*" zasniva se, između ostalog, na inventivnim zapažanjima autora o tumačenju arheoloških zapisa. Ubedljivost iznetih argumenata neposredno je vezana za uverenje o autentičnosti terenskog iskustva autora arheološkog teksta, pa se stoga terensko iskustvo shvata kao inkubator „pravih činjenica" (Lucas 2001;Yarrow 2006, 20–39).

Na početeku članka „*Dezintegracija i ruralizacija grada u istočnom Iliriku od 5. do 7. veka n.e.*" Vladislav Popović definiše šta je to grad, da bi na toj osnovi postavio suprotnosti urbanizaciji. Gradu se, slično kulturi u tradicionalnim tumačenjima, pridaju metaforično ljudske karakteristike što za posledicu ima unapred određene faze njegovog razvoja.

> „*Grad se u izvesnom smislu može definisati kao koncentracija stanovništva na jednom određenom zemljištu, u čijim okvirima njegove materijalne i duhovne potrebe nalaze svoje prostorno rešenje. Njegov* ***nastanak, preobražaj*** *i* ***kraj*** *su međusobno povezani sa čitavim nizom međusobno zavisnih komponenata*" (Popović 2003, 239).

Tekst ima za cilj da pokaže kako su vizantijski gradovi tokom VII veka na Balkanu pretvoreni „u manje ili više izolovane episkopije, bez širokog zaleđa, sa ograničenim mogućnostima proizvodnje i trgovine" (Popović 2003, 239). Odnosno, kaže se da su gradovi spali na to da budu dobro utvrđene i ruralne aglomeracije. Vredi obratiti pažnju na upotrebu termina kojima se obrazlaže ovaj proces u kome gradovi gube svoju suštinu.

> „ (…) *treba napomenuti rastući* ***pritisak*** *i sve češće* ***upade*** *- kasnije i naseljavanje - varvara na teritoriju Carstva. Invazije su imale za posledicu* ***pustošenje*** *plodnog obradivnog zemljišta, odnosno* ***slabljenja****, ili čak* ***gubitak*** *najvažnijih privrednih izvora svih slojeva gradskog stanovništva ugroženih područja. U provincijama, koje su bile u blizini* ***sudara s neprijateljem****, veliki zemljišni posedi ostaju napušteni, sloj imućnog stanovništva beži na sigurna mesta, gradovi postaju utvrđena uporišta od strateškog značaja, ili zaštićene oblasti u kojima preostalo stanovništvo obrađuje okolo zemljište i pre svega traži spas. Dolazi,* ***takoreći do dezintegracije*** *grada, do prestanka njegove prvobitne uloge kao privrednog, administrativnog i kulturnog centra čitavog regiona. Pod takvim okolnostima, grad je neminovno morao da doživi značajniju promenu svoje unutrašnje strukture*" (Popović 2003, 243).

Na ovaj način dolazi do utvrđivanja slike o varvarima pre svega zasnovano na zakrivljenim slikama o *drugom* preuzetih iz pisanih izvora. Ona zatim biva potkrepljena ili ilustrovana arheološkom perspektivom, na način da se smatra da se refleksija pisanih izvora nužno mora pronaći u arheološkom zapisu.

> „*Proces dezintegracije i ruralizacije gradova u unutrašnjosti Ilirika nije nam poznat samo iz pisanih izvora, već njegov* ***odjek nalazimo i u arheološkim tragovima***" (Popović 2003, 241).

Potreba za saglasjem pisanih izvora i materijalne kulture prelazi u kontekstualizaciju (Andrén 1998, 9–36) pre svega na primeru Sirmiuma, a zatim i niza drugih arheoloških lokaliteta.

> *„Iako samo fragmentarno poznajemo grad, ipak se na osnovu rezultata dosadašnjih iskopavanja može zaključiti da se on u ovo vreme odlikovao dobro promišljenim prostornim rešenjima, dobro isplaniranom mrežom ulica, između kojih su se nalazili gusto poređani i jasno određeni građevinski kompleksi. Upravo u okviru ovih masivnih građevina javnog i privatnog karaktera, ponekad čak i na njihovim ruševinama, uočen je horizont stanovanja čije su osnovne karakteristike* ***izgradnja bez plana, promene funkcije prvobitnih prostora****, potpuna* ***degradacija građevinske tehnike*** *i podizanje* ***grobalja unutar gradskih bedema***" (Popović 2003, 243).

Preciznije, „unutar veličanstvenih građevina" ili „slobodnih prostora" među šire uređenom strukturom **dalje je konstatovano kao distinktivno sledeće** - „sirotinjske kolibe od lakog materijala ili polomljenih cigala povezanih ilovačom", ukopavanje grobova u mozaik, prisustvo velikog broja ručnih mlinova i poljoprivrednih alatki, ognjišta unutar crkava. Na ovom mestu ja sasvim uopšteno govorim, o arheološkim zapisima koji su prepoznati kao „varvarski" bez obzira koje konkretne artefakte ili kontekste autori prepoznaju kao karakteristične za određene etnicitete. Takav odabir proizilazi upravo zato što mislim da nema argumentovanih osnova da nabrojane pojave (uz podršku pisanih izvora) mogu da se pripišu bilo kom etnicitetu. Međutim, upravo te pojave su detektovane kao *varvarizacija* i njihovo tumačenje proizilazi primarno iz podrazumljivih slika i opštih mesta o varvarima.

8.4.3 Varvarski činovi

Osnovne koordinate *drugosti* srednjeg veka (Brown 2000, 547–574; Ganim 2008, 83–107), kao i varvarske *drugosti* (Jones 1971, 376–407; Hartog 1980; Hall 1991; Gillet 2002) definisane su u odnosu na monolit grčko-rimske civilizacije. Takođe, načini na koje su slike o varvarima razvijane u evropskoj tradiciji a zatim i humanističkim disciplinama, oslanjaju se u velikoj meri na koncepcije postavljene u antici. Međutim, način na koji mi danas vidimo „dekadenciju" ili „ponovno otkrivanje" klasike odnosno klasične faze nekog fenomena proizilazi pre svega iz prioriteta (artikulisanih u) modernosti (Settis 2006, 72).

Ukoliko osmotrimo pojmove varvarstvo i varvarizacija iz ove perspektive - uz podsećanje da oni najčešće bivaju povezani sa negativnim stereotipizacijama - lako je uvideti da je objašnjenja koja se vezuju za ove pojmove moguće dekonstruisati jer se zasnivaju pre na autoritetima „utemeljivača diskurzivnosti", nego na arheološkoj argumentaciji. Kao što je već napomenuto, pošto autoritet nije nešto što se može posedvati već proističe iz mreže odnosa, sakralizacija ideja koje oni iznose posledica je recepcije iznetih stanovišta. Ako je recepcija „zaleđena", odnosno ako dolazi samo do vrlo stroge repeticije i sažimanja kod potonjih generacija u odnosu na ono što su izrekli autoriteti, ne ostaje mnogo prostora za kritičko promišljanje „varvara". Varvari, nadalje, prema zadatim modelima mogu samo bivati „otkrivani" u arheološkom zapisu.

Međutim, ako se odbaci ta vrsta zaleđenosti, možemo se i dalje pitati šta ti izuzetni arheološki konteksti – o kojima su pisali Jovan Kovačević, Vladislav Popović i njihovi brojni učenici – znače. Odnosno, kako se može tumačiti ova neuobičajena ponovna upotreba prostora i materijalne kulture, koja se prema standardima našeg vremena naziva destrukcijom, ruralizacijom, varvarizacijom?

Jedan od najupečatljivijih primera sa Balkana potiče sa lokaliteta Herakleja Linkestis (Heraclea Lyncestis), koji se nalazi u jugozapadnoj Makedoniji u blizini Bitolja. Reč je o višeslojnom arheološkom lokalitetu na kome se kontinuirano živelo od sredine IV veka pre nove ere pa do kraja VI veka nove ere. Primer o kome želim da govorim

tiče se jedne skromne naseobine koja je osnovana u Herakleji nakon napuštanja grada u poznorimskom periodu. Reč je o kućama od kamena vezanih blatom koje su nastale na mestu tada uglavnom zatrpanog antičkog teatra (tzv. mikrostambena celina). Teatar je najkasnije do sredine V veka nove ere bio urušen, a nakon prestanka njegove upotrebe centralni deo je bio ispunjen debelim slojem erozovnog nanosa rastresite i peskovite zemlje debljine i do šest metara. Najstariji objekti podignuti su iznad orkestre da bi se ova stambene celina proširila na celokupnu površinu teatra. Objekti su uglavnom malih dimenzija sastavljeni od jedne ili više malih prostorija uglavnom sa podovima od nabijene zemlje (Janakievski 1978, 696).

Među celinama sa ovog lokaliteta iz ranovizantijskog perioda naročito su ilustrativni objekati od kamena i blata u Herakleji u koje su ugrađeni delovi rimsklog portika koji je datovan u period I-II veka. U jedan od objekata su ugrađene dve mermerne statue u prirodnoj veličini, od kojih je svaka sa postoljem i uklesanom posvetom. Jedna posveta je boginji Nemezi, druga paganskom prvosvešteniku Titu Flaviju Orestu. Gordana Cvetković-Tomašević, koja je pisala o ovim kontekstima, napominje da su graditelji ovih rustičnih kuća, ovim postupkom zapravo spasli ove dve statue, mada ne namerno i svesno. Ona smatra da im ove skulpture nisu ni smetale ni značile, već da su im služile kao dobar kamen-temeljac za kuću (Цветковић-Томашевић 1987: 17–18).

Ovaj ekskurs treba da posluži otvaranju pitanja o tome kako su se ljudi u prošlosti odnosili prema materijalnoj kulturi iz njihove prošlosti. Spram očekivanog odnosa punog pijeteta prema antičkoj materijalnoj kulturi, u slučaju Herakleje Linkestis nailazimo na sasvim suprotno. Međutim, da li je reč o tome da ljudi koji su ugradili pomenute statue nisu razlikovali njih od bilo kog drugog kamena? Slamanje uobičajenih slika o varvarima u najmanju ruku dovodi i ovakvu mogućnost u pitanje. Drugim rečima, da li tretman antičke materijalne kulture u ranovizantijskom periodu nužno mora da bude uklopljen u očekivane standarde zapadnog odnosa prema „ruševinama“.

„U zapadnoj tradiciji, ruševine predstavljaju istovremeno prisustvo

i odsustvo: one pokazuju i, zapravo, zaista jesu mesto gde se vidljivo i nevidljivo sreću. Ono što je nevidljio (i odsutno) prizvano je i akcentovano kroz fragmentarnost ruševina, njihovu nekorisnost, nerazumevanje njihove prirode i gubljenje svrhe (ili na kraju krajeva, gubljenje prvobitne svrhe). Međutim, upravo vidljivost prisustva ruševina demonstrira dugotrajnost, večnost i pobedu nad nepobitnim tokom vremena, pre nego što ukazuje na gubljenje prvobitne funkcije" (Settis 2006, 72).

Odnosno, da li u slučaju primera iz Herakleje Linkestis možemo govoriti o namernom iskazivanju protivljenja poretku „antičkog sveta", nekoj vrsti pokazivanja revolta, odnosno namernog čina? U svakom slučaju, „varvarski činovi" su „dobri za mišljenje" (up. Levi Stros 1979, 117).

8.5 Varvarizacija kao pokazatelj interkulturnog kontakta

Pod pojmom varvarizacije u srpskoj arheologiji se očitavaju dve glavne tendencije. Jedna je nazvana autovarvarizacijom i predstavlja mehanizam objašnjenja koji povezuje kontinuitet autohtone kulture, rasne ideje i etnogenezu, kao i različite idejne derivate ovih prepletenih shvatanja kao što je potraga za supstratom, nedovršeni procesi helenizacije, romanizacije, hristijanizacije i slično. Reč je o neutemeljenim interpretacijama, koje su izrazito pogodne za političku zloupotrebu.

Sa druge strane, varvarizovani konteksti i njihova tumačenja u ranosrednjovekovnoj arheologiji kao svedočanstvo interkulturnog susreta pokazuju mnogo veći potencijal za otvaranje novih pitanja. Iako izneta tumačenja pate od problema etničke identifikacije na bazi karakteristika materijalne kulture, varvarski činovi ili varvarizovane monete (Hill 1955; Јовановић 1988; Davies 1992) koji su obično čitani kao pokazatelji destrukcije i degradacije, mogu se otvoriti ka razumevanju dvosmerne komunikacije o kojoj postoji arheološki trag. Dakle, pitanja o etničkoj identifikaciji varvara koji su nešto uništili mogu

se preorijentisati ka razumevanju međukulturnih susreta ili nesporazuma (Đordano 2001). U slučaju ranosrednjovekovnih studija, agensnost varvara je priznata pa je to dobro mesto na kome postkolonijalne studije u srpskoj arheologiji mogu da budu učvršćene. Tim pre što se u tradiciji koju je zasnovao Jovan Kovačević dolazak varvara zamišlja kao *kolonizacija* (Kovačević 1960), što je obično proces ostavljen za civilizatorske projekte.

Tako bi susret sa varvarima, u teorijskom smislu, mogao da se osmatra pre svega na kompleksnijem razumevanju materijalnih ostataka prošlosti, što podrazumeva uvažavanje tradicije *novih studija materijalne kulture* (Buchli 2002; Olsen 2006; Erdei 2008). Sa druge strane, uz doprinose i probleme koje donosi postkolonijalna teorija, dobro je promisliti i pojam nesporazuma, kao instrumenta za analizu međukulturnih komunikacionih procesa, kako to savetuje Kristijan Đordano. Interkulturni nesporazumi nastaju kada pripadnici dve različite kulture različito interpretiraju interakcionu situaciju, a zatim, u skladu sa tim, i delaju. To znači da akteri potiču iz dva međusobno strana, različitim iskustvima određena prostora i ne poseduju zajednički „subjektivno shvaćeni smisao". Odnosno, imaju sasvim različite mehanizme odgonetanja koji se vrlo teško mogu izjednačiti (Đordano 2001, 5–44).

Time se *drugost* može postaviti na obe strane komunikacionog procesa, u zavisnosti od pozicije posmatranja, a varvarizovana materijalna kultura i arheološki konteksti predstavljaju indikativna mesta za otpočinjanje interpretacije interkulturne komunikacije.

Poglavlje 9
Zaključak

Razlozi koji su me podstakli na odabir ove teme su složeni i raznovrsni. Prvi od podsticaja tiče se bivanja varvarkom u evropskom kontekstu, kao posledica balkanističkog diskursa, kako je to opisala Marija Todorova. Međim, briga za borbu protiv stereotipa ne tiče se samo zaštite sopstvenog identiteta, ona se usmerava i ka razumevanju onih koji su *drugi* za nas. Beg u ovako egzotično polje istraživanja, kakvo je bavljenje *drugošću* varvarstva, može se činiti kao indikacija skrivanja u prevziđene i davne svetove ili još direktnije, kao pokazatelj loše nauke. I zaista, kako stvari stoje, jednolinijski evolucionizam Luisa Morgana odavno je prevaziđen, a srpska arheologija nije pratila takt razvoja zapadnoevropskih arheologija u doslovnom smislu, da bi se talas ranih stanovišta sociokulturne evolucije osetio u domaćoj arheološkoj zajednici.

S druge strane, u nedavnom broju Politike (2. jul 2015.) u članku Miše Đurkovića, koji se potpisuje kao viši naučni saradnik u Institutu za evropske studije, završna rečenica podseća na Kavafijevu pesmu iz uvodnog poglavlja, samo u svojoj strašnijoj, rasističkoj metamorfozi.

> *„Uspon homoseksualizma u istoriji je uvek bio povezivan sa nekom vrstom dekadencije ili željom elite da njegovim promovisanjem smanji prekomerni rast stanovništva. Slučaj današnje Evrope je prvi slučaj u istoriji da se homoseksualizam promoviše u vreme strahovitog demografskog pada.* ***Dok sa istoka ponovo nadiru varvari, vitalni, odlučni i beskompromisni****, Zapad im kao odgovor nudi Končitu Vurst"* (Đurković 2015).

Uverenja sam da se pitanja ksenofobije, rasizma i nacionalizma tiču arheologije, odnosno da ona svojim alatima i širokim poznavanjem kultura u prošlosti i sadašnjosti može relativizovati duboko ukorenjene esencijalističke predstave o identitetu. U tom

smislu, možemo se zapitati odakle potiče ta snaga esencijalističke ideje o varvarstvu. Za naučno profilisanje tog pitanja, od značaja za ovo istraživanje je bilo otkriće sociologa nauke Ludvika Fleka i njegovog shvatanja šta je to *protoideja* odnosno prednaučna ideja. Naime, on smatra da su protoideje rudimenti modernih teorija koji potiču iz sociokognitivne osnove, pa je odatle zadatak epistemologije da prepozna transformacije ideja i koncepcija i vreme. Pokušala sam da obrazložim, zbog čega se varvarstvo može razumeti kao protoideja, te da u tome leži njegova snaga u neracionalnim imagološkim sadržajima nauke i popularnih shvatanja. Velikim udelom, ovakvo tumačenje je bazirano na analizama Viktora Stočkovskog o istoriji socio-evolucionističkih ideja u arheologiji. Tako sam prvo poglavlje *Varvari kao drugi,* otpočela razumevanjem varvarstva u arheologiji, kao imagološkog sadržaja, kao neracionalne dimenzije nauke, koja može biti od značaja za funkcionisanje naučne zajednice. Time ne želim da kažem da je srpska arheologija fundamentalno različita od drugih arheoloških tradicija zato što poseduje svoje imaginarijume. Naprotiv, mislim da svaka naučna zajednica ima svoje neracionalne dimenzije i da je važno da ih osvesti, naravno, u meri u kojoj je to moguće. Kad to kažem, zapravo zamišljam naučnu zajednicu kao Evans-Pričardove Azande, čija su magijska verovanja izrazito koherentna i međusobno povezana logičnim vezama. Reč je o unutrašnjoj koherentnosti, koja se ne zasniva na naučnim argumentima, ali ima izrazitu snagu zbog duge tradicije upotrebe određene ideje.

Kada koncepciju varvarstva sučeilimo sa istorijom srpske arheologije, u preseku dobijamo kulturno-istorijsku arheologiju u specifičnoj lokalnoj tradiciji. Druga paradigmatska obeležja srpske arheologije nisu ušla u okvir ovog rada, jer se hronološki rad završava raspadom SFRJ. Zvuči neobično da su prethodno napisane strane, priča o kulturno-istorijskoj paradigmi, ali su razlozi za to specifični teorijsko-metodološki alati koji su korišćeni za istraživanje. Oni su obrazloženi u drugom poglavlju, koje je naslovljeno *Koncept varvastva i društvena konstrukcija arheološkog znanja.* Uzimajući u obzir značaj pojmova arheološke kulture i etniciteta u okviru kulturno-istorijske paradigme, preispitivanje konceptualizacije varvarstva koje ima veze sa centralnoevropskim i

nemačkim uticajima, u kojima se varvarstvo shvata kao nacionalni prapočetak ili doba prvobitne akvizicije, dobilo je posebno mesto. Posledično, ispostavlja se da je varvarsto u srskoj arheologiji, u najvećem broju slučajeva, povezano sa jednim kompleksnijim pitanjem, kakvo je konstruisanje etnogeneze.

Zbog toga samu suštinu ovog rada čine poglavlja VI i VII u kojima se prikazuju dva ključna elementa zamišljene etnogeneze Jugoslovena, južnoslovenski element u poglavlju *Izmeštanje varvarskog korena* i paleobalkanski supstrat u poglavlju *Starobalkanski varvari*. Izgradnja južnoslovenske etnogeneze podrazumeva konstrukciju u kojoj se marginalizuje opšteslovenska prošlost, u zamišljenoj prapostojbini, kao varvarski koren etnogeneze, da bi se identitet privezao za balkanske populacije koje su bile prisutne na ovom tlu u praistoriji.

Pošto rad prati međugeneracijski i međudisciplinarni prenos znanja, arheologija i antropologija pre Drugog svetskog rata se posmatraju, ne u nekom apsolutnom smislu, već samo kroz načine na koje su uticali na arheologiju druge polovine XX veka, kao i na konceptualizaciju varvarstva. To znači da poglavlja III i IV predstavljaju potpuno drugi horizont istraživanja u odnosu na cetralna pitanja. Drugim rečima, poglavlje *Vinča u varvarskom zaleđu* više govori o modelima koji su uspostavljeni za funkcionisaanje arheološke zajednice u Srbiji, nego o Vasićevoj konceptualizaciji varvarstva. S druge strane, duga i detaljna obrazloženja geneze Županićevog i Dvornikovićevog shvatanja etnogeneze u okviru celine *Varvarski koren etnogenetskog razvoja* bila su neohodna da bi se mogao obrazložiti veoma neočekivan, iako vrlo posredan uticaj rasne antropologije „prve Jugoslavije" na kulturno-istorijsku arheologiju u drugoj polovini XX veka.

Poglavlje V, *Sporedni kolosek*, suočava nas sa detaljnom kontekstualizacijom paradigmatske promene odnosno sa sistematičnim uvođenjem kulturno-istorijske arheologije u srpskoj sredini pa su ovim poglavljem otvorena vrata za centralna pitanja, kroz vrlo selektivan ali promišljen metodološki pristup. Naime, analizom sadržaja prikaza, nekrologa i uvodnika iz Starinara u periodu 1950-1960. profilisane su ključne teme u kojima je koncepcija varvarstva bila upotrebljavana, i nakon koje se ispostavlja da je

etnogeneza i varvarski koren, natkriljujući narativ koji daje strukturu arheološkom polju u celini pa time i različitim shvatanjima varvarstva.

Ako posmatramo iz perspektive istorije arheologije, ključna poglavlja VI i VII govore o nastanku kolektiva mišljenja okupljenog oko Milutina Garašanina, Alojza Benca i Josipa Korošca, dok V poglavlje objašnjava nastanak paradigmatske promene zahvaljujući pregalaštvu Miodraga Grbića. Kada je reč o predratnim osnovama, III poglavlje se bavi Vasićem, kao uzoritim pretkom koji je ustrojio disciplinu, dok IV istražuje široko popularnu rasnu antropologiju u „prvoj Jugoslaviji" koja se posredno i selktivno prelila i u nauke o prošlosti posle Drugog svetskog rata. Prenos znanja među ovim sekvencama istorije discipline, pre svega je osmatran kroz prizmu problema arheologije u savremenom postjugoslovenskom kontekstu, koji je zaprljan različitim prevaziđenim, opasnim, neodbranjivim, nekadašnjim naučnim idejama koje se odnose na primordijalizam.

Kada ovo opsežno preispitivanje, spustimo na nivo sasvim konkretnog interpretiranja materijalne kulture dolazi se do poglavlja VIII *Varvarizacija* u kom se analiziraju pojedinačni predmeti ili grupe predmeta materijalne kulture, odnosno arheološki konteksti koji su operedeljeni kao varvarizovani ili varvarski. Uočava se da u tradiciji srpske arheologije postoje dve tendencije, od kojih je uslovno rečeno jedna negativna, dok druga može da se shvati kao afirmativna. Prva pozicija je neodbranjiva i govori o materijalnoj kulturi koja se varvarizuje na bazi dejstva autohtonog supstrata koji proističe iz kontinuiteta autohtone kulture uprkos brojnim promenama. Taj princip objašnjenja sam nazvala autovarvarizacijom. On je izrazito snažan jer je posledica međugeneracijskog i međudisciplinarnog konceptualnog preklapanja. To znači da je metodološka upotreba sirvivala kao „prozora u varvarstvo", bila podjednako relevantna za Vladimira Dvornikovića i Miloja Vasića, da je Milan Budimir izumeo „temeljno kretanje unazad, niz vreme" a da je Veselin Čajkanović izumeo „unutrašnji sinkretizam", čime su ideje o vezi varvarstva i etnogeneze osnažene potvrdama iz vrlo suprotstavljenih naučnih perspektiva. Te su ideje zadobile nove oblike u drugoj polovini XX veka u okviru kulturno-istorijske arheologije, pa se struktura i logika ovog imagološkog sadržaja prenela

i u arheologije postjugoslovenskih društava.

S druge strane, varvarzacija kao pokazatelj susreta kultura i interkulturnog kontakta, bez obzira na vrlo stereotipna tumačenja, pokazuje da u tradiciji srpske arheologije ima prostora i žudnje za promišljanje *drugog*.

Literatura

Anderson, Benedikt.

1990. *Nacija: zamišljena zajednica – Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga.

Andrén, Anders.

1998. *Between artifacts and texts – Historical Archaeology in Global Perspective*. New York: Plenum Press.

Arnold, Bettina.

2008. "The Past as Propaganda: totalitarian archaeology in Nazi Germany". In *Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology*, eds. Tim Murray and Christopher Evans, 120–144. Oxford: Oxford University Press.

Anthony, W. David.

1990. Migration in archaeology: The baby and the bathwater. *American Anthropologist* 92: 895–914.

1992. The bath refilled: Migration in archaeology again. *American anthropologist* 94: 174–176.

1997. "Prehistoric migration as social process". In *Migration and Invasion in Archaeological Explanation* (British Archaeological Reports International Series 664), eds. John Chapman and Helena Hamerow, 21-32. Oxford: Archaeopress.

Babić, Staša.

2014. "Identity, integration, power relations and the study of the European Iron Age". In *Fingerprints the Iron Age, Integrating South-Eastern Europe into the debate*. eds. C.N. Popa and S. Stoddart, 284−290. Oxford: Oxbow Books.

2013. Kakva nam arheologija treba? *Etnoarheološki problemi* 8/3: 621–631.

2011a. Close-reading the Prehistory of the Yugoslav Lands, *17th Annual Meeting of the European Association of Archaeologists*, 14–18. 09. 2011, ed. Egil Mikkelsen, 188–189. Oslo: European Association of Archaeologists.
2011b. Čemu još istorija arheologije? *Etnoantropološki problemi* 6/3: 565–577.
2010a. Prošlost kao Drugi – Drugi kao prošlost. *Etnoantropološki problemi* 5/2: 259–268.
2010b. Arheologija i etnicitet. *Etnoantropološki problemi* 5/1: 139–147.
2009. Jezik arheologije II (ili: Kako sam preživela promenu paradigme). *Етноантрополошки проблеми* 4/1: 123–132.
2008. Greeks, Barbarians and Archaeologists-Mapping the Contact. *Ancient West and East* 6: 73–89.
2006. "Archaeology in Serbia – A Way Forward?" In *Homage to Milutin Garašanin*, eds. Nikola Tasić and Cvetan Grozdanov, 655–659. Belgrade: Serbian Academy of Science and Arts.
2002. "Still innocent after all these years? – Sketches for a social history of archaeology in Serbia". In *Archäologien Europas: Geschichte, Methoden und Theorien/Archeologies of Europe: History, Methods and Theories*, eds. Peter F. Biehl, Alexander Gramsch and Arkadiusz Marciniak, 309–322. Tübinger Archäologische Taschenbücher 3. Münster: Waxmann.

Babić, Staša i Miodrag Tomović.
1996. *Milutin Garašanin. Razgovori o arheologiji*. Beograd: 3T.

Baloglou, Christos.
2008. The Impact of Greek Theory of the Stage Evolution Theory on the Romans. *Journal of Classical Studies Matica Srpska* 9: 143–165.

Bandović, Aleksandar.
2014. Muzejski kurs i arheologija tokom II svetskog rata u Beogradu. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 629–648.

2012. Gustaf Kosina i koncept kulture u arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 7/3: 629–648.

Barthes, Roland.

2009. *Mitologije*. Zagreb: Naklada Pelago.

Batović, Šime i Oštrić, Olga.

1969. „Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi našeg primorskog područja". U *Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, ur. Alojz Benac, 245–282. Sarajevo: ANUBIH.

Benac, Alojz.

1987. „Etnogenetska pitanja. O etničkim zajednicama željeznog doba u Jugoslaviji". U *Praistorija jugoslavenskih zemalja* V: *željezno doba*, ur. Alojz Benac, 737–802, Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja.

1977. Prediliri, Protoiliri, Prailiri, neki novi aspekti. *Balcanica* VIII: 1–16.

1969. Zaključna riječ. *Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, ur. Alojz Benac, 305–308. Sarajevo: ANUBIH.

1969. *Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*. Sarajevo: ANUBIH.

1967. Diskusija. *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, ur. Alojz Benac. 63-87; 157-180; 201-214. Sarajevo: ANUBIH.

1964a. „Prediliri, Protoiliri i Prailiri". U *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, ur. Alojz Benac, 59–94. Sarajevo: ANUBIH.

1964b. *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba.* Sarajevo: ANUBIH.

Bendix, Regina.
1997. *In Search of Authenticity. The Formation of Folklore Studies.* Madison: University of Wisconsin Press.

Ber, Vivijen.
2001. *Uvod u socijalni konstrukcionizam.* Beograd: Zepter Book World.

Berg Eriksen, Trond.
2013. *Šta je istorija ideja?* Loznica: Karpos.

Birešev, Ana.
2014. *Orionov vodič: Otkrivanje dominacije u sociologiji Pjera Burdijea*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju.

Blagojević, Slobodan (ur.).
1991. *Delo: naučni časopis za teoriju, kritiku, poeziju i nove ideje (tema: Vladimir Dvorniković)*, knjiga XXXVII 9–12. Beograd: Nolit.

Blažević, Zrinka.
2008. *Ilirizam prije ilirizma*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga.

Bogdanović, Igor.
2011. *Upotreba prošlosti u sadašnjosti. Konstrukcija kolektivnih identiteta na centralnom Balkanu viđena kroz istoriografiju praistorije* (prevod na srpski jezik). Doktorska disertacija. Universitat Autònoma de Barcelona.

Bowlus, Charles R.
2002. "Ethnogenesis: The Tyranny of a Concept". In *On Barbarian Identity – Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, ed. Andrew Gillett, 241–256. Turnhout: Brepols Publishers.

Brather, Sebastian.
2008. "Virchow and Kossinna. From the Science-Based Anthropology of Humankind to the Culture-Historical Archaeology of Peoples". In *Archives, Ancestors, Practices. Archaeology in the Light of Its History*, eds. Nathan Schlanger and Jord Nordbladh, 317–334. New York: Berghahn Books.
2002. "Ethnic Identities as Constructions of Archaeology: The Case od Alamanni". In *On Barbarian Identity – Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, ed. Andrew Gillett, 149–175. Turnhout: Brepols Publishers.

Bratulić, Josip.
1984. Alberto Fortis i njegov put po Dalmaciji. U: *Put po Dalmaciji* (priredio Josip Bratulić), V–XXIV, Zagreb: Globus.

Bravo, Christopher D.
2009. *Chirping like the swallows: Aristophanes' portrayals of the Barbarian "Other"*. MA thesis, University of Arizona.

Brown, Catherine.
2000. In the Middle. *Journal of Medieval and Early Modern Studies* 30 (3): 547–574.

Buchli, Victor.
2002. *The Material Culture Reader.* New York: Berg.

Budil, Ivo.
2003. "Teaching and Learning Anthropology in the Czech Republic". In *Educational Histories of European Social Anthropology*, eds. Dorle Dracklé, Iain R. Edgar, Thomas K. Schippers, 94–101. Oxford: Berghahn Books.

Budimir, Milan.
1951. Živa antika. *Živa antika* I: 3–5.

Bunzl, Matti.
1996. "Franz Boas and the Humboldtian Tradition: From Volksgeist and Nationalcharakter to an Anthropological Concept of Culture". In *Volksgeist as Method and Ethic: Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*, ed. George Stocking, 17–78. Madison: University of Wisconsin Press.

Bunzl, Matti and Glenn H. Penny.
2006. "Introduction: Rethinking German Anthropology, Colonialism, and Race". In *Worldly Provincialism: German Anthropology in the Age of Empire*, eds. Glenn Penny and Matti Bunzl, 1–30. Ann Arbor: University of Michigan Press.

Bužinjska, Ana & Mihal Pavel Markovski.
2009. *Teorije književnosti XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.

Cartledge, Paul.
2002. *The Greeks: A Portrait of Self and Others (second edition)*. Oxford: Oxford University Press.

Childe, Gordon, V.
1929. *The Danube in Prehistory*. Oxford: Clarendon Press.
2004 [1958]. "Retrospect". In *Foundations of Social Archaeology*, eds. Thomas C. Patterson and Charles E. Orser Jr, 191–197. Oxford: Berg Publishers.

Cohen, Robert S. and Thomas Schnelle (eds).
1986. *Cognition and Fact, Materials on Ludwik Fleck* (Boston Studies in the Philosophy of Science, 87). Dordrecht: Springer.

Curta, Florin.

2011a. “Still waiting for the barbarians? The making the Slavs in Dark-Age Greece”. In *Neglected Barbarians* (Studies in Early Middle Ages, 32), ed. Florin Curta, 403–478. Turnhout: Brepols.

2011b. Medieval archaeology and ethnicity: where are we? *History Compass* 9 (7): 537–548.

2009. “Medieval archaeology in South-Eastern Europe”. In *Reflections: 50 Years of Medieval Archaeology*, eds. Roberta Glichrist and Andrew Reynolds, 191–223. London: Maney Publishing.

2005. *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages* (Studies in Early Middle Ages, 12). Turnhout: Brepols Publishers.

2002. “From Kossinna to Bromley: Ethnogenesis in Slavic Archaeology”. In *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages* (Studies in the Early Middle Ages, 4). ed. Andrew Gillett, 201–218. Turnhout: Brepols Publishers.

Cvjetićanin, Tatjana.

2014. Predmeti ili narativi. Arheološke postavke u Srbiji: utemeljenje muzejske arheologije, *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 575-596

Čolović, Ivan.

2008. *Balkan – teror kulture.* Beograd: Biblioteka XX vek.

Čović, Borivoje.

1984. „Umjetnost kasnog bronzanog doba i starijeg željeznog doba na istočnojadranskoj obali I u njenom zaleđu” U *Simpozijum – duhovna kultura Ilira*, ur. Alojz Benac, 7–40. Sarajevo: ANUBIH.

1964. „Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području" U *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, ur. Alojz Benac, 95–134. Sarajevo: ANUBIH.

Davies, John.
1992. Barbarous Radiate Hoards: The Interpretation of Coin Deposits in Late Third-Centry Roman Britain. *Oxford Journal of Archaeology* 11(2): 211–224.

Degmedžić, Ivica.
1967. „Sjeverna i istočna granica Ilira". U *Simpozijum o Ilirima u antičko doba, održana od 10. do 12. maja 1966. godine*, ur. Alojz Benac, 55–62. Sarajevo: ANUBIH.

Deržavin, Nikolaj.
1948. *Porijeklo ruskog naroda: velikoruskog, ukrajinskog i bjeloruskog*. Zagreb: Prosvjeta.

Diaz-Andreu, Margarita.
2008. "Revisiting the 'invisible college': José Ramón in early 20th centry Spain". In *Archives, Ancestors, Practices. Archaeology in the Light of Its History*, eds. Nathan Schlanger and Jord Nordbladh, 121–129. New York: Berghahn Books.
2007. Internationalism in the invisible college: Political ideologies and friendships in archaeology. *Journal of Social Archaeology* 7 (1): 29–48.
1996. "Constructing identities through culture: the past in the forging of Europe". In *Cultural identity and archaeology: the construction of European communities*, eds. Paul Graves-Brown, Sian Jones and Clive Gamble, 48–61. London: Routledge.

Dietler, Michael.

2005. "The Archaeology of Colonization and the Colonization of Archaeology: Theoretical Challenges from an Ancient Mediterranean Colonial Encounter". In *The Archaeology of Colonial Encounters: Comparative Perspectives*, ed. Gil J. Stein, 33–68. Santa Fe: School of American Research.

Dommelen, Peter (van).

2014. Fetishizing the Roman, *Archaeological Dialogues* 21 (01): 41–45.

Dušanić, Slobodan.

2007. Istorijski metod Fanule Papazoglu (1917–2001). U *Iz istorije antičkog Balkana. Odabrane studije*, Fanula Papazoglu, IX–XIII. Beograd: Equilibrium.

Džino, Danijel.

2014. Constructing Illyrians: Prehistoric Inhabitants of the Balkan Peninsula in Early Modern and Modern Perceptions. *Balkanistica* 27: 1–39.

2011. Indigene zajednice zapadnog i središnjeg Balkanskog poluotoka i 21. stoljeće: metodski problem. *Godišnjak JAHRBUCH* 40: 197–206.

2010. *Becoming Slav, Becoming Croat: Identity Transformations in the Post-Roman and Early Medieval Dalmatia*. Leiden: Brill Academic Publishers.

2008. "The people who are Illyrians and Celts": Strabo and the identities of the 'barbarians' from Illyricum. *Arheološki vestnik* 59: 415–424.

Đorđević, Jelena.

2009. *Postkultura*. Beograd: Clio.

Đordano, Kristijan.

2001. *Ogledi o interkulturnoj komunikaciji*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Đurđev, Branislav.
1969. „Pozdravna riječ predsjednika Akademije". U *Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, održana 24–26. oktobra 1968. u Mostaru*, ur. Alojz Benac, 5–6. Sarajevo: ANUBIH.

Edgeworth, Matt.
2006. *Ethnographies of Archaeological Practice: Cultural Encounters, Material Transformation*. Lanham: Altamira Press.

Eko, Umberto.
2001. *Granice tumačenja*. Beograd: Paidea.

Eller, Jack and Reed Coughlan.
1996. „The Poverty of Primordialism." In *Ethnicity*, ed. by John Hutchinson and Anthony D. Smith, 45–51. Oxford: Oxford University Press.

Erdei, Ildiko.
2008. *Antropologija potrošnje.* Beograd: Biblioteka XX vek.

Eriksen, Tomas Hilan.
2004. *Etnicitet i nacionalizam*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Evans, Andrew D.
2010. *Anthropology at War: World War I and the Science of Race in Germany*. Chicago: University of Chicago Press.
2008. Race Made Visible: The Transformation of Museum Exhibits in Early-Twentieth-Century German Anthropology. *German Studies Review* 31 (1): 87–108.

2006. “Anthropology at War: Racial Studies of POWs during World War I”. In *Wordly Provincialism: German Anthropology in the Age of Empire*, eds. Glenn Penny and Matti Bunzl, 198–229. An Arbor: University of Michigan Press.

Evans, Artur Dž.

1965. *Kroz Bosnu i Hercegovinu peške tokom pobune augusta i septembra 1875: sa istorijskim pogledom Bosne i osvrtom na Hrvate, Slovence i staru Dubrovačku publiku*. Sarajevo: Veselin Masleša.

Evans, Rhiannon.

2008. *Utopia Antiqua: Readings of the Golden Age and Decline at Rome*. London: Routledge.

Fajgelj, Stanislav.

2005. *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Fetten, Frank G.

2002. “Archaeology and anthropology in Germany before 1945”. In *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience* (Second edition), ed. Heinrich Härke, 143–182. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Fewkes, Vladimir.

1935. On the Interpretation and Dating of the site of “Belo Brdo” at Vinča in Yugoslavia. *Proceedings of the American Philosophical Society* LXXV/7: 651–672.

Filipović, Božidar.

2012. Bruno Latur i teorija aktera-mreža. *Filozofija i društvo* 1: 129–149.

Fleck, Ludwik.

1981 [1935]. *Genesis and Development of a Scientific Fact*. Chicago: University of Chicago Press.

1986 [1947]. "To Look, To See, To Know". In *Cognition and Fact, Materials on Ludwik Fleck* (Boston Studies in the Philosophy of Science, 87). eds. Robert S. Cohen and Thomas Schnelle, 129–152. Dordrecht: Springer.

Forić, Melisa.

2013. Pedeset godina Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH. *Pedeset godina centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine 1963–2013. – Istorijat i bibliografija izdanja*,ur. Dževad Juzbašić),5–49. Sarajevo: ANUBiH, Centar za balkanološka ispitivanja.

Fortis, Alberto.

1984. *Put po Dalmaciji* (priredio Josip Bratulić), Zagreb: Globus.

Fotiadis, Michael.

2006. Factual claims in late nineteenth century European prehistory and the descent of a modern discipline's ideology. *Journal of Social Arcahaeology* 6 (1): 5–27.

Fuko, Mišel.

2012. *Moć/Znanje – Odabrani spisi i razgovori 1972–1977.* Novi Sad: Mediterran Publishing.

Ganim, John.

2008. *Medievalism and Orientalism: three essays on literature, architecture and cultural identity*. New York: Palagrave Macmillan.

Garašanin, Milutin, V.

1991. „Problemes de l'ethnohenése des peuples paléobalkaniques (Régions centrales et occidentales de la Péninsule)". In: *Tribus paleobalkaniques entre la mer Adriatique et la mer Noire de l'éneolitique jusqu'a l'epoque hellenistigue*, ed. Alojz Benac, 9–*32.*. Sarajevo: Academie des sciences et des artes de Bosne et Hercegovine, Centre d'études balkaniques – Academie Serbe des sciences et des artes, Institut des d'études balkaniques.

1964. „Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima". U *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, ur. Alojz Benac, 135–175. Sarajevo: ANUBIH.

1951. *Hronologija vinčanske grupe*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani.

Garašanin, Milutin, V. i Kovačević, Jovan.

1961. *Arheološki nalazi u Jugoslaviji*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije.

Garašanin, Draga.

1964. „Diskusija". U *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, ur. Alojz Benac, 255–287. Sarajevo: ANUBIH.

Gavela, Branko.

1971. O arheološkom identifikovanju ilirskog etnosa. *Materijali* VII:21–39.

Geary, Patrik.

2007. *Mit o nacijama: srednjovekovno poreklo Evrope*. Novi Sad: Cenzura.

Geertz, Clifford.

1996. "Primordial Ties". In *Ethnicity*, eds. John Hutchinson and Anthony D. Smith, 40–45. Oxford: Oxford University Press.

Gerc, Kliford.

2010. *Antropolog kao pisac*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Gillett, Andrew (ed.).

2002. *On Barbarian Identity. Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages* (Studies in the Early Middle Ages, 4). Turnhout: Brepols Publishers.

Gingrich, Andre.

2010. "After the Great War: National Reconfiguration of Anthropology in Late Colonial Times". In *Doing Anthropology in Wartime and War Zones. World War I and the Cultural Sciences in Europe*, eds. Reinhard Johler, Christian Marchetti and Monique Scheer, 355–378. Bielefeld: Transcript-Verlag.

2005. "The German-Speaking Countries. Reptures, Schools, and Nontraditions: Reassessing the History of Sociocultural Anthropology in Germany". In *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*, eds. Chris Hann, 59–153. Chicago: University of Chicago Press.

Givens, Douglas R.

2008. "The Role of Biography in Writing the History of Archaeology". In *Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology*, eds. Tim Murray and Christopher Evans, 177–193. Oxford: Oxford University Press.

González Sánchez, Sergio.

2014. "Roman-barbarian interactions and the creation of Dutch national identity: The many faces of myt". In *The Edges of the Roman World*, ed. Marko A. Janković, Vladimir D. Mihajlović and Staša Babić, 5–1. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing.

Gori, Maja.
2014. Fabricating Identity from Ancient Shards: Memory Construction and Cultural Apropriation in the New Macedonian Question. *Hungarian Historical Review* 3 (2): 285–311.

Gorunović, Gordana.
2007. *Srpska etnologija i marksizam: Naučno delo Špire Kulišića*. Beograd: Srpski genealoški centar.

Gosden, Chris.
2001. "Postcolonial Archaeology. Issues of Culture, Identity, and Knowledge". In *Archaeological Theory Today*, ed. Ian Hodder, 241–261. Cambridge: Polity Press.

Gould, Jay Stephen.
2003. *Čovjek po meri¸ kvocijent inteligencije i druge zablude.* Zagreb: Naklada Jasenski i Turk.

Grafenauer, Bogo.
1969. „Proces doseljavanja Slovena na zapadni Balkan i u istočne Alpe". U *Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, ur. Alojz Benac, 29–56. Sarajevo: ANBIH.
1951. O arheologiji in zgodovini. *Zgodovinski časopis* V: 163–173.

Gramsch, Alexander.
2011. "Theory in Central European Archaeology: dead or alive?". In *The Death of Archaeological Theory?* eds. John Bintliff and Mark Pearce, 48–71. Oxford: Oxbow Books.

Gramsch, Alexander and Ulrike Sommer.
2011. "German Archaeology in Context: An Introduction to History and Present of Central European Archaeology". In *A History of Central European Archaeology. Theory, Methods, and Politics*, eds. Alexander Gramsch and Ulrike Sommer, 7-39. Budapest: Archaeolingua Alapítvány.

Grosby, Steven.
1996. "The Inexpungeable Tie of Primordiality". In *Ethnicity*, edited by John Hutchinson and Anthony D. Smith, 51–56. Oxford: Oxford University Press.

Grünert, Heinz.
2002. *Gustaf Kossinna (1858–1931). Vom Germanisten zum Prähistoriker. Ein Wissenschaftler im Kaiserreich und in der Weimarer Republik, Vorgeschichtliche Forschungen 22*. Leidorf: VML Verlag Marie.

Gruen, Erich.
2012. *Rethinking the Other in Antiquity. Martin Classical Lectures*. Princeton: Princeton University Press.

Hall, Edith.
1991. *Inventing the Barbarian. Greek Self-Definition through Tragedy*. Oxford: Oxford University Press.

Hamilakis, Yannis.
2007. *The Nation and its Ruins. Antiquity, Archaeology, and National Imagination in Greece*. Oxford: Oxford University Press.

Hansson, Ulf.
2015. Adolf Furtwängler (1853–1907): The "Linnaeus of Classical Archaeology". *Antiquity* 88 (342), Project Gallery.

2013. Adolf Furtwängler i Grekland. *Hellenika NR* 145 september 3/2013: 8–10.
2008. “Arkeologins Linné”: Adolf Furtwängler som arkeologisk storstipendiat i Rom 1876–1878. *Romhorisont* 49: 19–23.

Haraway, Donna.
1991. “A Cyborg Manifesto: Science, Tchnology, and Socialist-Feminism in Late Twentieth Century” In *Simians, Cyborgs and Women: The Reinvention of Nature*, Donna Haraway, 149-181. New York: Routledge.

Harding, Sandra.
2005. *Multikulturalnost i nauka. Postkolonijalizmi, feminizmi i epistemologije*. Podgorica: CID.

Haßmann, Henning.
2002. “Archaeology in the Third Reich”. In *Archaeology, Ideology and Society. The German Experience* (Second edition), ed. Heinrich Härke, 67–142. Frankfurt am Main: Peter Lang.

Hartog, François
2009. *The Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*. Berkeley: University of California Press.
1980. *Le miroir d’Hérodote. Essai sur la représentation de l’autre*. Paris: Gallimard.

Havelka, Nenad, Bora Kuzmanović i Dragan Popadić.
2004. *Metode i tehnike socijalnopsiholoških istraživanja: priručnik za vežbe iz Socijalne psihologije I i Socijalnepsihologije II*. Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.

Haviland, William.
2004. *Kulturna antropologija*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Heking, Ijan.

2012. *Društvena konstrukcija, ali čega*? Novi Sad: Mediterran publishing.

Hill, Philip.

1955. Barbarous Roman Coins. *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society* 15 (45): 1–3.

Hingley, Richard.

2014. Struggling with Roman inheritance. A response to Verslus. *Archaeological Dialogues* 21 (01): 20–24.

2005. *Globalizing Roman Culture: Unity, Diversity and Empire*. Cambridge: Cambridge University Press.

2001. *Images of Rome: Perceptions of Ancient Rome in Europe and the United States in the Modern Age*. Portsmouth, R. I: Journal of Roman Archaeology.

2000. *Roman Officers and English Gentlemen: the Imperial Origins of Roman Archaeology*. London: Routledge.

Hodos, Tamar.

2014. Stage settings for a connected scene. Globalization and material-culture studies in the early first-millenium B. C. E. Mediterranean. *Archaeological Dialogues* 21 (01): 24–30.

Hoernes, Moric.

1891. V. Radimskoga "Prehistorička nalazišta". *Glasnik Zemaljskog Muzeja* 4*:* 449–454.

Hourticq, Louis.

1927. *Uvod u istoriju umetnosti: estetika, istorija, tehnika*. Beograd: Izdavačka knjižarnica Gece Kona.

Inđić, Trivo.
2002. „Uvod: Las Kasas i zajednica slobodnih i jednakih". U *Kratak izveštaj o uništavanju Indija,* ur. Jagoš Đuretić, 5–12. Beograd: Filip Višnjić.

Ingham, Patricia Clare and Michelle R. Warren
2003. "Postcolonial Modernity and the the Rest of History". In *Postcolonial Moves: Medieval Through Modern*, eds. Patricia Clare Ingham and Michelle R. Warren, 1-15. New York: Palgrave Macmillan.

Isaac, Benjamin.
2006. *The Invention of Racism in Classical Antiquity*. Princeton and Oxford: Princeton University Press.

Jahoda, Gustav.
1999. *Images of Savages. Ancient Roots of Modern Prejustice in Western Culture*. London: Routledge.

Janakievski, Tome.
1978. Heraclea Lyncestis – Tri objekta iz kasnoantičke mikrostambene celine iznad rimskog teatra. *Arheološki vestnik* 29: 694–707.

Janković, Marko.
2013. Koncept romanizacije Teodora Momzena i njegova uloga u konstituisanju rimskih arheologija Zapadnog Balkana. *Etnoantropološki problemi* 8/3: 747–762.

Jezernik, Božidar.
2009. „Antropolog, ki je ljudem meril glave". U *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor*, ur. Rajko Muršič in Mihaela Hudelja, 23–74. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

2007. *Divlja Evropa: Balkan u očima putnika sa Zapada*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Jones, William R.
1971. The Image of the Barbarian in Medieval Europe. *Comparative Studies in Society and History* 13 (4): 376–407.

Jones, Siân.
1997. *The Archaeology of Ethnicity: Constructing Identities in the Past and Present.* London: Routledge.

Jovanović, Aleksandar.
1978. *Nakit u rimskoj Dardaniji*. Beograd: Savez arheoloških društava Jugoslavije.

Jovanović, Bojan (priređivač).
1991. *Etnopsihologija danas*. Beograd: Studentski grad.

Jovanović, Đorđe.
1939. Pravi karakter Dvornikovićeve "Karakterologije Jugoslovena". *Pregled* XIV: 635–639.

Kadrow, Sławomir
2011. The German Influence on Polish Archaeology. In *A History of Central European Archaeology: Theory, Methods, and Politics*, eds. Alexander Gramsch and Ulrike Sommer, 125–141. Budapest: Archaeolingua.

Kaljanac, Adnan.
2014. *Historija arheologije – U potrazi za prošlošću.* Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.

Karl, Raimund.

2015. To observe and define is to know: Transfer of Epistemology into and in Archaeology (*nepublikovano*).

2014. Holy Cow! Hawks, Wolves, Sheep and the Archaeological Animal Farm. *Norwegian Archaeological Review*: 1–4.

2013a. Discipline and punish: archaeological mainstreaming by Habilitation. *Book of Abstracts*. Ed. Jan Turek, 342-343. Pilsen: University of West Bohemia in Pilsen.

2013b. To observe and define is to know. *Book of Abstracts*. Ed. Jan Turek, 329-330. Pilsen: University of West Bohemia in Pilsen.

2013c. *Positivism in Central European Archaeology – Its Origins, Method and Consequences*, (usmeno izlaganje, Filozofski fakultet u Beogradu)

Katičić, Radoslav.

1969 „Diskusija". *Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, održana 24–26. oktobra 1968. u Mostaru*, ur. Alojz Benac, 117–128, 235–304. Sarajevo: ANUBIH.

1964. „Diskusija". U *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, ur. Alojz Benac, 255–287. Sarajevo: ANUBIH.

Kirin, Asen.

2010. Eastern European Nations, Western Culture, and the Classical Tradition. In *Classics and National Cultures*, eds. Susan A. Stephens and Phiroze Vasunia, 141–162. Oxford: Oxford University Press.

Klejn, Leo.

2012. *Soviet Archaeology: Schools, Trends, and History*. Oxford: Oxford University Press.

2008. "Gustaf Kossinna (1858–1931)". In *Histories of Archaeology,* eds. Tim Murray and Christopher Evans, 312–327. Oxford: Oxford University Press.

Konerton, Pol.
2002. *Kako društva pamte*. Beograd: Samizdat B92.

Korošec, Josip.
1951. Prikaz: Milutin Garašanin – Jovan Kovačević, Pregled materijalne kulture Južnih Slovena u ranom srednjem veku. *Zgodovinski časopis* 5: 341–351.
1950. Prvo posvetovanje Jugoslovanskih arheologov. *Zgodovinski časopis* 4: 212–218.

Korošec, Josip, Alojz Benac, Milutin Garašanin i Draga Garašanin.
1951. Oko „problematike" Vinče. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* VI: 5–32.

Köpping, Klaus-Peter.
2005. *Adolf Bastian and the psychic unity of mankind : The foundations of anthropology in nineteenth century Germany*. St. Lucia: University of Queensland Press.

Kossack, Georg.
1999. *Prähistorische Archäologie in Deutschland im Wandel der geistigen und politischen Situation*. Münich: Bayerische Akademie der Wissenschaften.

Kovačević, Jovan.
1960. *Arheologija i istorija varvarske kolonizacije južnoslovenskih oblasti od VI do početka VII veka.* Novi Sad: Forum.

Kristiansen, Kristian.
1996. "European origins – 'Civilisation' and 'Barbarism'". In *Cultural Identity and Archaeology: The Construction of European Communities*, eds. Paul Graves-Brown, Siân Jones and Clive Gamble. 138–144. London: Routledge.

Kuper, Adam.
2005. *The Reinvention of Primitive Society. Transformation of a Myth*. London: Routledge.

Kuzmanović, Zorica.
2013. Repozicioniranje uloge antičkih pisanih izvora u arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 8/3: 763–778.
2012a. Uticaj lingvistike na formiranje kulturno-istorijskog pristupa u arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 7/3: 615–628.
2012b. *Refleksivna priroda arheološkog mišljenja. Studija slučaja helenističkih nalaza u srpskoj arheologiji*. Doktorska disertacija. Univerzitet u Beogradu, Filozfski fakultet.
2011. Problem kulturnog identiteta u savremenoj arheološkoj praksi. *Etnoantropološki problemi* 6/3: 595–606.

Kuzmanović, Zorica, Staša Babić.
2015. Balkan kao vremenska odrednica – Diskurs balkanizma u srpskoj arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 10/3 (*u štampi*).

Lavdžoj, Artur.
2014. *Veliki lanac bića. Proučavanje istorije jedne ideje*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Latur, Bruno
2010. *Nikad nismo bili moderni. Esej iz simetrične antropologije*. Novi Sad: Mediterran publishing.

Latour, Bruno.
2005. *Re-assembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford: Oxford University Press.

Latour, Bruno and Woolgar, Steve.
1986. *Laboratory Life: The Construction of Scientific Facts*. Princeton: Princeton University Press.

Lebovic, Nitzan.
2006. The Beauty and Terror of Lebensphilosophie: Ludwig Klages, Walter Benjamin, and Alfred Baeumler. *South Central Review* 23/1): 23–39.

Levi-Stros, Klod.
1979. *Totemizam danas*. Beograd: Bigz.

Liebmann, Matthew and Uzma Z. Rizvi.
2008. *Archaeology and the Postcolonial Critique*. Lahman: Altamira Press.

Lloyd, Geoffrey E. R.
2004. "Understanding Ancient Societies". In *Ancient Worlds, Modern Reflections-Philosophical Perspectives on Greek and Chinese Science and Culture*, ed. Geoffrey Lloyd. 1–11, Oxford: Clarendon Press.

Long, Timothy.
1986. *Barbarians in Greek Comedy*. Carbondale: Southern Illinois University Press.

Lord, Louis.
1936. Review: Johannes Hasebroek, Trade and Politics in Ancient Greece. *The Classical Journal* 31 (6): 378–381.

Lucas, Gavin.
2001. *Critical approaches to fieldwork: contemporary and historical archaeological practice*. London: Routledge.

Lucy, Sam.
2005. "Ethnic and cultural identities". In *The Archaeology of Identity*, eds. Margarita Díaz-Andreu, Sam Lucy, Staša Babić and David N. Edwards, 86–109. London: Routledge.

Ljubinković, Mirjana.
1969. „Ka problemu kontinuiteta Iliri-Sloveni". U *Simpozijum. Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena*, ur. Alojz Benac, 201–216. Sarajevo: ANUBIH.

Magasich-Airola, Jorge and Jean Marc de Beer.
2006. *America Magica – When Renaissance Europe Thought in had Conquered Paradise*. London: Anthem Press.

Malina Jaroslav, Zdeněk Vašiček.
1990. *Archaeology Yestarday and Today: The Development of Archaeology in the Science and Humanities*. Cambridge: Cambridge University Press.

Mamuzić, Ilija.
1939. „Karakterologija Jugoslovena" Vladimira Dvornikovića. *Letopis Matice srpske* CXIII (septembar): 250–256.

Manhajm, Karl.
2009. *Eseji o sociologiji znanja.* Novi Sad: Mediterran Publishing.

Manias, Chris.
2013. *Race, Science and the Nation: Reconstructing the Ancient past in Britan, France and Germany, 1800–1914*. London: Taylor and Francis.

Marchand, Suzzane L.
2009. *German Orientalism in Age of Empire. Religion, Race, and Scholarship*. Cambridge: Cambridge University Press.
1996. *Down from Olympus. Archaeology and Philhellenism in Germany, 1750–1970*. Princeton: Princeton University Press.

Marić, Zdravko.
1964. „Problem sjevernog graničnog područja Ilira". U *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, ur. Alojz Benac, 177–214. Sarajevo: ANUBIH.

Marinković, Dušan.
2010. „Uvod: Karl Manhajm, kratka biografija". U *Karl Manhajm: 1893–1947*. Priredio Dušan Marinković, 11–12. Novi Sad: Mediterran publishing.

Massin, Benoit.
1996. "From Virchow to Fischer. Physical Anthropology and Modern Race Theories in Wilhelimen Germany". In *Volksgeist as Method and Ethic: Essays on Boasian Ethnography and the German Anthropological Tradition*, ed. George Stocking, 79–154. Madison: University of Wisconsin Press.

Mattingly, David, J.
2011. *Imperialism, Power and Identity: Experiencing Roman Empire*. Princeton: Princeton University Press.
2002. Vulgar and weak 'romanization,' or time for a paradigm shift? *Journal of Roman Archaeology* 15: 536–540.

McGee, Jon R. and Richard L. Warms.

2008. *Anthropological theory: an introductory history*. Boston: McGraw Hill.

Mihajlović, Vladimir, D.

2014a. "Tracing ethnicity beckwards: the case of the 'Central Balkan Tribes'". In *Fingerprints the Iron Age, Integrating South-Eastern Europe into the debate*. eds. C.N. Popa and S. Stoddart, 97–107. Oxford: Oxbow Books.

2014b. „Globalno" vs. „lokalno": dva čitanja teorijsko-metodoloških pozicija Branka Gavele. *Etnoantropološki problemi* 9/3: 647–668.

2013. Genius loci Balkani: recepcija prošlosti i konstruisanje akademskog narativa o balkanskom nasleđu. *Etnoantropološki problemi* 8/3: 779–803.

2012. Koncept romanizacije u arheologiji: uspon i pad paradigme. *Етноантрополошки проблеми* 7/3: 709–729.

2011. Gordijev interpretativni čvor: rimski pisani izvori, ideja socio-kulturne evolucije i koncept romanizacije. *Етноантрополошки проблеми* 6/3: 679–698.

Mijatović, Čeda.

1920. Uvod u *Etnogeneza Jugoslovena*, Niko Županić, 1–3. Zagreb: JAZU.

Miletić, Nada.

1969. „Novi prilozi poznavanju autohtonih kulturnih elemenata u Bosni u doba doseljenja Slovena". U *Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, održana 24–26. oktobra 1968. u Mostaru*, ur. Alojz Benac, 233–238. Sarajevo: ANBIH.

Milosavljević, Monika.

2013. Niko Županić i konstrukcija jugoslovenske etnogeneze. *Etnoantropološki problemi* 8/3: 681–708.

2012. Niko Županić i istorijska antropologija balkanskih naroda. *Etnoantropološki problemi* 73: 717–746.

Milosavljević, Olivera.
2010. *Savremenici fašizma 2. Jugoslavija u okruženju 1933–1941*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.

Milutinović, Zoran.
2011. *Getting Over Europe: The Construction of Europe in Serbian Culture* (Studia Imagologica, No. 18). Amsterdam: Rodopi.

Mirdita, Zef.
1969. „Neki aspekti pitnja o ilirskoj osnovi albanskog etnosa". U *Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena,* ur. Alojz Benac, 157–170. Sarajevo: ANUBIH.

Moore, Jerry.
2002. *Uvod u antropologiju: teorije i teoretičari kulture*. Zagreb: Jasenski i Turk.

Mos, Džordž L.
2005. *Istorija rasizma u Evropi.* Beograd: Službeni glasnik.

Morgan, Henri L.
1981. *Drevno društvo: istraživanja čovekovog razvoja od divljaštva i varvarizacije do civilizacije*. Beograd: Prosveta.

Murray, Tim and Christopher Evans.
2008. Introduction to *Histories of Archaeology,* eds. Tim Murray and Christopher Evans, 1–12. Oxford: Oxford University Press.

Murray, Alexander Callander.
2002. “Reinhard Wenskus on 'Ethnogenesis', Ethnicity, and the Origin of the Franks”. In *On Barbarian Identity – Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*, ed. Andrew Gillett,39–68. Turnhout: Brepols Publishers.

Murščič, Rajko.
2009. „V senci prednikov: Prezrta zapuščina Nika Zupaniča”. U *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor*, ur. Rajko Muršič in Mihaela Hudelja, 135–142. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Myers, Fred.
2006. “ 'Primitivism’, anthropology, and the category of ‘primitive art’”. In *Handbook of Material Culture*, eds. Christopher Tilley, Webb Keane, Susanne Küchler, Michael Rowlands and Patricia Spyer, 267–284. London: Sage Publications.

Novaković, Predrag.
2014. *Historija arheologije u novim zemljama Jugositočne Evrope*. Sarajevo: Univerzitet u Sarajevu.
2012. “ ‘The ‘German School’ and its influence on the national archaeologies of the Western Balkans”. In *Scripta in Honorem Bojan Đurić.* Monografije Centra za preventivno arheologijo 1., eds. Migotti, B., Mason, P. Nadbath, B. & Mulh, T., 51–71. Ljubljana: Zavod za varstvo kulturne dediščine
2011. “Archaeology in the New Countries of Southeastern Europe: A Historical Perspective”. In *Comparative Archaeologies: A Sociological View of the Science of the Past*, ed. Ludomir R. Lozny, 339–461. New York: Springer.
2009. „Arheološke vsebine v opusu Nika Zupaniča”. U *Niko Zupanič,njegovo delo, čas in prostor*, ur. Rajko Muršič in Mihaela Hudelja, 153–162. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

2004. „Zgodovina arheologije na Univerzi v Ljubljani". U: *Osamdeset let študija arheologije na Univerzi v Ljubljani*, ur. Mihael Budja, Predrag Novaković, Milan Lovenjak, Katarina Predovnik, Bojan Đurić, 11–118. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Oddelek za arheologijo, Univerza v Ljubljani.
2002. "Archaeology in five states – A peculiariaty or just another story at the crossroads of Mitteleuropa and the Balkans: A case study of Slovene archaeology". In *Archäologien Europas: Geschichte, Methoden und Theorien/Archeologies of Europe: History, Methods and Theories*, eds. Peter F. Biehl, Alexander Gramsch and Arkadiusz Marciniak, 323–352. Tübinger Archäologische Taschenbücher 3. Münster: Waxmann.

Olsen, Bjørnar.
2006. "Scenes from a troubled engagement: post-structulism and material cultural studies". In *Handbook of Material Culture*. eds. C. Tilley, W. Keane *et al*. 85–103. London: Saga Press.
2002. *Od predmeta do teksta. Teorijske perspektive arheoloških istraživanja.* Beograd: Geopoetika.

Ostrogorski, Georgije (ur.).
1955. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije I*. Beograd: Izdavačko preduzeće Beograd.

Palavestra, Aleksandar.
2014. Arheološki izlet u pograničnu koloniju. *Etnoantropološki problemi* 9/3: 669–695.
2013. Čitanja Miloja M. Vasića u srpskoj arheologiji. *Etnoantropološki problemi* 8/3: 681–715.
2012. Vasić pre Vinče (1900-1908). *Etnoantropološki problemi* 7/3: 649–679.
1983. O potrebi proučavanja duhovne kulture. *Arheo* 3: 24–25.

Palavestra, Aleksandar, Monika Milosavljević.
2015. Delo Jovana Cvijića i Vladimira Dvornikovića kroz prizmu srpske arheologije. *Etnoantropološki problemi* 10/3 (*u štampi*).

Palavestra, Aleksandar, Staša Babić.
False Analogy: Transfer of Theories and Methods in Archaeology (The Case of Serbia) – (*u štampi*).

Papadodima, Efi.
2010. The Greek/Barbarian Interaction in Euripides' *Andromache, Orestes, Heracleidae* A Reassessment of Greek Attitudes to Foreigners. *Digressus* 10: 1–42.

Papazoglu, Fanula.
2007 [1969]. *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba (Tribali, Autarijati, Dardanci, Skordisci i Mezi)*. Beograd: Equilibrium.
1972. *Istorija helenizma: Epoha Aleksandra Velikog*. Beograd: Naučna knjiga.
1967. „Politička organizacija Ilira u vreme njihove samostalnosti". U *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, ur. Alojz Benac, 11–32. Sarajevo: ANUBIH.

Patterson, Thomas, C.
2003. *Marx's Ghost: conversations with Archaeologists*. Oxford: Berg Publishers.

Patterson, Thomas C. & Charles E. Orser Jr.
2004. "Introduction: V. Gordon Childe and the Foundations of Social Archaeology". In *Foundations of Social Archaeology. Selected Writings of V. Gordon Childe*, eds. Thomas C. Patterson & Charles E. Orser Jr., 1–23. Oxford: Berg.

Pirc, Louis.
1916. Uvod k govoru *Slovenija vstani! Ameriškim slovencem. Govor ki ga je imel pred slovenci v Clevelandu 28. aprila 1916*, ur. Niko Zupanič, VII-XXIX.Cleveland Ohio: Tiskarna „Clevelandske Amerike".

Pišev, Marko.
2013. *Politička etnografija i srpska intelektualna elita u vreme stvaranja Jugoslavije 1914–1919: slučaj Jovana Cvijića*. Beograd: Srpski geneaološki centar.
2010. Ko je ko u Kraljevini SHS: Formalna analiza Cvijićeve rasprave o jedinstvu južnih Slovena. *Etnoantropološki problemi* 5/2: 55–79.

Pluciennik, Mark.
2005. *Social Evolution* (Duckworth debates in archaeology). London: Duckworth.

Promitzer, Christian.
2010. "'Betwixt and Between' Physical Anthropology in Bulgaria and Serbia until the End of the First World War". In *Doing Anthropology in Wartime and War Zones. World War I and the Cultural Sciences in Europe*, eds. Reinhard Johler, Christian Marchetti and Monique Scheer, 141–166. Bielefeld: Transcript-Verlag.
2009. „Antropolog in znanstveni rasizem – korespodenca Nika Zupaniča med dvema svetovnima vojnama". U *Niko Zupanič, njegovo delo, čas in prostor*, ur. Rajko Muršič in Mihaela Hudelja, 103–114. Ljubljana: Filozofska fakulteta.
2001. Niko Županič in vprašanje jugoslovanstva: med politiko i antropologijo (1901-1941). *Prispevki za novejšo zgodovino* XLI (1): 7–30.

Pruitt, Tera, C.
2011. *Authority and the Production of Knowledge in Archaeology*. PhD diss. University of Cambridge.

Putinja, Filip i Žoslin Stref-Fenar.
1997. *Teorije o etnicitetu*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Rac, Koloman i Nikola Majnarić. (prevodioci).
1988. *Sabrane grčke tragedije/ Eshil, Sofoklo, Euripid*. Beograd: Kosmos.

Raczkowski, Wlodzimierz.

2011. "The 'German School of Archaeology' in its Central European Context: Sinful Thoughts". In *A History of Central European Archaeology: Theory, Methods, and Politics*, eds. Alexander Gramsch and Ulrike Sommer, 197–214. Budapest: Archaeolingua.

1996. "Drang nach Westen?: Polish archaeology and national identity". In *Nationalism and archaeology in Europe*, eds. Margarita Díaz-Andreu and Timothy Champion, 189–217. London: UCL Press – Westview Press.

Rawson, Claude.

2001. *God, Gulliver, and Genocide. Barbarism and the European Imagination, 1492–1945*. Oxford: Oxford University Press.

Rendić-Miočević, Duje.

1969. „Diskusija". *Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena, održana 24–26. oktobra 1968. u Mostaru*, Sarajevo, str. 117–128; 235–304.

1964. „Diskusija". U *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, ur. Alojz Benac, 255-287. Sarajevo: ANUBIH.

Rohrer, Wiebke & Müller-Scheessel, Nils.

2004. Recent Approaches to the History of Middle European Archaeology: Problems and Prospects. *Bulletin of the History of Archaeology* 14 (2), 23-26.

Roksandić, Drago.

1991. „Karakterologija Jugoslovena Vladimira Dvornikovića I njezina recepcija u srpskoj i hrvatskoj kulturi". U: *Srpska i hrvatska povijest i „nova historija"*, 257–282. Zagreb: Stvarnost.

Rotenstreich, Nathan.
1986. "The Proto-Ideas and Their Aftermath". In *Cognition and Fact, Materials on Ludwik Fleck* (Boston Studies in the Philosophy of Science, 87). eds. Robert S. Cohen and Thomas Schnelle, 161–178. Dordrecht: Springer.

Rowley-Conwy, Peter.
2007. *From Genesis to Prehistory. The Archaeological Three Age System and its Contested Reception in Denmark, Britain and Ireland*. Oxford: Oxford University Press.

Said, Edvard.
2008. *Orijentalizam*. Beograd: XX vek.

Scheer, Monique, Christian Marchetti and Reinhard Johler.
2010. " 'A Time Like No Other':The Impact of the Great War on European Anthropology". In *Doing Anthropology in Wartime and War Zones. World War I and the Cultural Sciences in Europe*, eds. Reinhard Johler, Christian Marchetti and Monique Scheer, 9–26. Bielefeld: Transcript-Verlag.

Schke, Almut.
1999. On Christianization and Grave-Finds. *European Journal of Archaeology* 2 (1) : 77–106.

Sedov, Valentin, Vasiljevič.
2012. *Sloveni u dalekoj prošlosti*. Novi Sad: Akademska knjiga.

Settis, Salvatore.
2006. *The Future of the Classical.* Oxford: Polity Press.

Shankes, Michael.
2001. “Culture/Archaeology. The Dispersion of a Discipline and its Objects”. In *Archaeological Theory Today*, ed. Ian Hodder, 284–305. Cambridge: Polity Press.

Shnirelman, Victor.
2005. Politics of Ethnogenesis in the USSR and After, *Bulletin of the Nation Museum of Ethnology – Russian Academy of Sciences* 30 (1): 93-119.

Sklenár, Karel.
1983. *Archaeology in Central Europe: the First 500 Years.* New York: Leicester University Press, St. Martin’s Press.

Slapšak, Svetlana.
1985. *Svi Grci nazad!: esej o helenizmu u novijoj srpskoj književnosti*. Novi Beograd: Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije.

Slezkine, Yuri.
1996. N. Ia. Marr and the National Origins of Soviet Ethnogenesis. *Slavic Review* 55: 826–862.

Smit, Entoni.
1999. „Zlatno doba” i nacionalni preporod. *Reč, časopis za književnost, kulturu, i društvena pitanja* 56: 93–110.

Sommer, Ulrike.
2008. “Choosing Ancestors. The mechanisms of Ethnic Ascription in the Age of Patriotic Antiquarianism (1815–1859)”. In *Archives, Ancestors, Practices. Archaeology in the Light of Its History*, eds. Nathan Schlanger and Jord Nordbladh, 233–245. New York: Berghahn Books.

Sørensen, Marie Louise Stig and Katharina Christina Rebay-Salisbury.
2008. "The impact of 19th century ideas on the construction of 'Urnfield' as chronological and cultural concept: tales from Northern and Central Europe". In *Actes du colloque 'Construire le temps'*, ed. A. Lehoërff, 57-67. Bibracte: Centre archéologique européen.

Spasić, Ivana.
2007. Bruno Latur, akteri-mreže i kritika kritičke sociologije. *Filozofija i društvo* 2: 43–72.

Staecker, Jorn.
2002. "Christianization". In *Encyclopedia of Historical Archaeology*, ed. Charles E. Orser, Jr, 102–103. London: Routledge.

Stek, Tesse.
2014. Roman Imperialism, Globalization and Romanization in early Roman Italy. Research questions in archaeology and ancient history. *Archaeological Dialogues* 21 (01): 30–40.

Stipčević, Aleksandar.
1988. *Bibliography Illyrica – Supplementum 1982–1987.* Posebna izdanja, Knjiga LXXVII, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 13. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
1984. *Bibliography Illyrica – Supplementum 1978–1982.* Posebna izdanja, Knjiga LXXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 12. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.
1978. *Bibliography Illyrica – Supplementum 1973–1977.* Posebna izdanja, Knjiga XLII, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 8. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

1974. *Iliri – povjest, život, kultura*. Zagreb: Školska knjiga.
1967. *Bibliography Illyrica.* Posebna izdanja, Knjiga VI, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 3. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine.

Stocking, George W.
1968. *Race, Culture and Evolution – Esseys in the History of Anthropology*. Chicago: University of Chicago Press.

Stoczkowski, Wiktor.
2008. "How to Benefit from Received Idea". In *Histories of Archaeology: A Reader in the History of Archaeology*, eds. Tim Murray and Christopher Evans, 346–359. Oxford: Oxford University Press.
2002. *Explaining Human Originis-Myth, Imagination and Conjecture*, Cambridge: Cambridge University Press.

Suić, Mate.
1976 *Illyrii proprie dicti*. Godišnjak, Knjiga XIII. Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga11. Sarajevo: ANUBiH, CBI.
1969. „Nekoliko primjera toponomastičke stratifijacije u sjevernoj Dalmaciji". U *Simpozijum predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slovena,* održana 24–26. oktobra 1968. u Mostaruur. Alojz Benac,149-156. Sarajevo : ANUBIH.
1967. „Zapadne granice Ilira u svjetlu historijskih izvora". U *Simpozijum o Ilirima u antičko doba,* 33-54. Sarajevo: ANUBIH.

Šašel, Jaroslav.
1967. „Diskusija". *Simpozijum o Ilirima u antičko doba*, ur. Alojz Benac, 63–87; 157–180; 201–214. Sarajevo: ANUBIH.

Škorić, Marko.
2010. *Sociologija nauke. Mertonovski i konstruktivistički programi*. Sremski Karlovci: Izdavačka knjižnica Zorana Stojanovića.

Škorić, Marko, Aleksej Kišjuhas.
2011. "Razvoj analize socijalnih mreža". U *Analiza socijalnih mreža I*, ur. Valentina Sokolovska i Marko Škorić, 11-67. Novi Sad: Filozofski fakultet.

Špehar, Perica.
2015. "Remarks to Christianisation and realms in the central Balkans in the light of archaeological finds (7th–11th c.)". In *Castellum, Civitas, Urbs – Centres and Elites in Early Medieval East-Centaral Europe*, eds. Orsolya Heinrich-Tamáska, Hajnalka Herold, Péter Straub and Tivadar Vida, 71–93. Budapest : VML.
2010. By Their Fruit You will recognize Them – Christianization of Serbia in the Middle Ages. *Tak więc po owocach poznacie ich, funeralia lednickie spotkanie* 12: 203–220.

Todorov, Cvetan.
2010. *Strah od varvara: s one strane sudara civilizacija*. Loznica: Karpos.
1994. *Mi i drugi. francuska misao o ljudskoj raznolikosti*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Todorova, Marija.
2006. *Imaginarni Balkan*. Beograd: XX vek.

Trajković-Filipović, Stefan.
2014. "O, Vladimire, kralju dukljanski, tvrda glavo, srce ponosito!" Isaija Berlin I devetnaestovekovne interpretacije Života Svetog Vladimira od Zete. *Etnoantropološki problemi* 9 (3): 723–761.

2013. Inventing a saint's life: chapter XXXVI of The Annals of priest of Dioclea. *Revue Études Byzantines* 71: 259–276.

Trenn, Thaddeus and Robert Merton.

1981. „Biographical Sketch". In *Genesis and Development of a Scientific Fact*. eds. Robert K. Merton and Thaddeus J. Trenn, 149–153. Chicago: University of Chicago Press.

Trigger, Bruce.

2008. *History of archaeological though* (2nd edition). Cambridge: Cambridge University Press.

1994. The Coming of Age of the History of Archaeology. *Journal of Archaeological Research* 2 (1): 113–136.

1980. *Gordon Childe: revolutions in archaeology*. London: Thames and Hudson.

Turda, Marius and Paul J. Weindling.

2007. "Eugenics, Race and Nation in Central and Southeast Europe, 1900–1940: A Historiographic Overview". In *'Blood and Homeland' Eugenics and racial Nacionalism in Central and Southeast Europe¸ 1900–1940*, eds. Marius Turda and Paul J. Weindling, 1–20. Budapest: Central European University Press.

Vahtel, Endru Baruh

2001. *Stvaranje nacije¸ razaranje nacije*. Beograd: Stubovi kulture.

Veit, Ulrich.

2002. "From Nationalism to Nazism. Gustaf Kossinna and his concept of a national archaeology". In *Archaeology¸ Ideology and Society. The German Experience* (Second edition), ed. Heinrich Härke, 41–66. Frankfurt am Main: Peter Lang.

1989. “Ethnic concepts in German prehistory: a case study on the relationship between cultural identity and archaeological objectivity”. In *Archaeological Approaches to Cultural Identity*, ed. Steven J. Shennan, 35–56. London: Unwin Hyman.

Verslus, Miguel John.
2014. Understanding objects in motion. An archaeological dialogue on Romanization. *Archaeological Dialogues* 21 (01): 1–20.

Vuković, Jasna.
2013. Deskripcija nasuprot interpretaciji: odnos tradicionalne i savremene arheologije prema problemu impreso-barbotin ranog naeolita. *Etnoantropološki problemi* 8/3: 657–679.

Vurnik, Stanko.
1927. Niko Županić. Ob petindvajsetletnem jubileju njegovega znanstvenega in javnega delovanja. *Etnolog – Glasnik Kraljevskeg etnografskeg muzeja v Ljubljani* I: 144–158.

Weissmann, Gerald.
2002. “In Quest of Fleck, Science from the Holocaust”. In *Darwin’s Audubon, Science and the Liberal Imagination*, 107–114. Cambridge: Perseus Publishing.

Wells, Peter, S.
2001. *Beyond Celts, Germans and Scythians*. London: Duckworth Publishers.
1999. *The Barbarians Speak: How the Conquered Peoples Shaped Roman Europe*. Princeton: Princeton University Press.

Wilkes, John.
1992. *The Illyrians*. Oxford: Blackwell Publishers.

Wiwjorra, Ingo.
1996. "German archaeology and its relation to nationalism and racism". In *Nationalism and archaeology in Europe*, eds. Díaz-Andreu Margarita and Timothy Champion, 164–188. London: UCL Press – Westview Press.

Woolf, Greg.
2014. Romanization 2.0 and its alternatives. *Archaeological Dialogues* 21 (01): 45–50.

Wylie, Alison.
2002. *Thinking from things. Essays in Philosophy of Archaeology*. Berkeley: University of California Press.

Yarrow, T.
2006 "Sites of Knowledge: Different Ways of Knowing and Archaeological Excavation". In *Ethnographies of Archaeological Practice¸Cultural Encounters¸ Material Transformations*, ed. by M. Edgeworth, 20– 32. Lanham: Rowman Altamira.

Yeomans, Rory.
2007. "Of 'Yugoslav Barbarians' and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia". In: *Blood and Homeland: Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeast Europe 1900–1940.* ed. Marius Turda and Paul J. Weindling, 83–122. Budapest: Central European University Press.

Zimmerman, Andrew.
2001. *Anthropology and Antihumanism in Imperial Germany*. Chicago: University of Chicago Press.

Zoupanitch, Niko.

1919. *Ave Illyria.* Paris: Société générale d'imprimerie et d'édition Levé

Županić, Niko.

1928. Podsekcija Jugoslovenske Etnografske sekcije na konferenci mira v Parizu 1919 za slovensko-nemško mejo, za Prekmurje in čehoslovaško-jugoslovenski koridor. *Etnolog* 2: 86–89.

1927. Desetletnica smrti Milana Mitića. *Etnolog* 1: 158–159.

1920. *Etnogeneza Jugoslovena*. Zagreb: JAZU.

1907. Telesna metamorfoza narodov na našem jugu. *Dom in svet* 20 (12): 561–563.

Žižek, Slavoj.

2014. *Event: A phisolosophical Journey Through A Concept*. New York: Penguin.

——————————

Антонијевић, Драгослав.

1998. „Антрополошки погледи у делу Драгослава Срејовића". У *Рад Драгослава Срејовића на истраживању праисторије Централног Балкана*, ур. Никола Тасић, 19–22. Крагујевац: Никола Николић.

Бабић, Сташа.

2008. *Грци и други. Античка перцепција и перцепција антике*. Београд: Clio.

2004. *Поглаварство и полис*. Београд: Балканолошки институт САНУ.

Баришић, Фрањо.

1952. Изложба: Етногенеза Јужних Словена у раном средњем веку према материјалној култури. *Историски часопис* III: 411–417.

Белић, Стеван (ур.).
1948. Увод: Од редакције. *Историски гласник* 1: 1.

Бижић-Омчикус, Весна.
2006. Нико Жупанић у Етнографском музеју у Београду. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 70: 155–165.

Бјури, Џон Багнел.
2010. *Варварска инвазија на Европу: Германи и Римско царство 375–575*. Београд: Утопија.

Богдановић, Соња.
1990. „Почеци наставе историје уметности на високим школама у Београду". У *Зборник Филозофског факултета (научни скуп поводом стопедесетогодишњице Филозофског факултета)*, ур. М. Поповић, 101–120. Београд: Филозофски факултет.

Бошковић, Ђурђе.
1959. Наша археологија – данас. Поводом десетогодишњице рада Археолошког института САН. *Старинар н.с.* IX–X: 1–5.
1950. Општи оквирни план рада Археолошког института Српске академије наука. *Старинар н.с.* I: 283–285.

Васић, Милоје, М.
1955. Приказ – Поводом једне књиге: V. Gordon Childe, L'aube de la civilisation européene. *Старинар н.с.* III-IV: 233–240.
1951. Жива антика у нашој области. *Živa antika* I, 11–17.
1938. Хајдова збирка Археолошког музеја на Универзитету. *Српски књижевни гласник* LIII: 361–368.
1936c. *Преисториска Винча IV*. *Керамика*. Београд: Државна штампарија.

1936b. *Преисториска Винча III. Пластика*. Београд: Државна штампарија.
1936a. *Преисториска Винча II. Облици гробова. Мистичне очи. Игра на табли. Датовање Винче*. Београд: Државна штампарија.
1932. *Преисториска Винча I. Индустрија цинабарита и козметика у Винчи*. Београд: Државна штампарија.
1914. Народни музеј у 1913. години. *Годишњак СКА* XXVII (1913): 263–283.
1914. Жуто Брдо. Прилози за познавање културе гвозденога доба у Дунавској Долини IV, V, VI. *Старинар* н. р. VI:1-93.
1912. Жуто Брдо. Прилози за познавање културе гвозденога доба у Дунавској Долини II, III. *Старинар* н. р. V: 1–207.
1909. Приказ: Др Вилке. Нови приноси спирално-меандрастој керамици и односи према кружници и текстилном плетиву. *Старинар* н. р. IV: 78–89.
1908a. Dr Adolf Furtwängler. *Старинар* н. р. II додатак: 1-4.
1908b. Преисторијски обредни предмети. Прилози ка познавању преисторијске религије у Србији. Старинар н. р. III: 71-120.
1906a. Старосрпска налазишта у Србији, прилози за познавање старе српске културе, *Старинар* н. р. 1: 39-88.
1906b. Преисторијска вотивна гривна и утицаји микенске културе у Србији. *Старинар*, н. р. I: 1-35.
1901a. Пијанци (сликао Д. Веласкез). *Нова искра* III: 28–29.
1901b. Рембрант, холандски сликар. *Нова искра* III: 356–368.
1900. Краљ Едип на београдској позорници. *Нова искра* II: 63–64.

Васић, Растко

1973. *Културне групе старијег гвозденог доба у Југославији*. (Археолошки институт – посебна издања, Књига 12). Београд: Археолошки институт.

Винкелман, Јохан Јоаким.

1996. Историја древне уметности. Сремски Карловци: ИК Зорана Стојановића.

Влаховић, Петар.

2006. Етногенеза балканских народа у научном делу професора Ника Жупанича. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 70: 131–140.

1987. *Писци наше етнологије* 1. Београд: Филозофски факултет.

Вујчић, Немања.

2013. Допринос Фануле Папазоглу проучавањима друштвено-економске историје хеленистичког доба. У *Антика и савремени свет: научници, истраживачи, тумачи*, ур. Ксенија Марицки-Гађански, 158–168: Београд: Друштво за античке студије.

Вулић, Никола.

1938. Најстарија уметност наше земље. *Српски књижевни гласник* 53: 377–388.

1933. Нови гробови код Требеништа. *Споменик* 76/ други разред 59: 1–31.

1921. Наша земља у старо доба. *Братство* XV: 23–42.

1907. Октавијанов илирски рат и изгање Скордиска из Горње Мезије. *Глас Српске краљевске академије* 72 (други разред) 44: 1–36.

1901. Данашња Србија под Римљанима. *Просветни гласник* 22/ бр. 9, 10, 12: 1124–1137, 1304–1319, 1597–1623.

Гавела, Бранко.

1962. О проблему порекла и јединства Индоевропљана. *Зборник Филозофског факултета* VI-2, 55-69.

Гарашанин, Драга.

1955. Приказ: Рад Војвођанских музеја I, Нови Сад, 1952. *Старинар н.с.* III-IV: 295–296.

1955. Још неколико напомена о Дупљајским колицима. *Živa antika V*: 215–216.

Гарашанин, Милутин.

1988. „Настанак и порекло Илира”. У *Илири и Албанци*, ур. Милутин Гарашанин, 9–144. Београд: Српска академија наука и уметности.

1982. Културни модели у синтетичкој археологији. *Књижевне новине* 661 (Београд, 23. децембар 1982, разговор водио Александар Палавестра): 17–19.

1960. Приказ: Andre Varagnae et Gabrielle Fabre, L' art gaulois. *Старинар н.с.* XI: 257.

1959a. Некролог: V. Gordon Childe. *Старинар н.с.* IX–X: 446.

1959b. Приказ: V. Gordon Childe, The Down of European Civilisation, sixt edition revised and reset. *Старинар н.с.* IX-X: 392–393.

1951a. Приказ: Karl Kromer, Zum Picenterproblem. *Старинар н.с.* II: 307–308.

1951b. Приказ: Richard Pittioni, Spektralanalytische Untersuchungen von Bronzen aus Hallstatt-Ein Beitrag zur Problem der Chronologie des Urzeitlichen Kupferbergwesens in Oesterreich. *Старинар н.с.* II: 308–309.

1951c. Приказ: Изложба сеобе народа у Војвођанском музеју. *Старинар н.с.* II: 291.

1950a. Приказ: V. Gordon Childe, The Down of European Civilisation, four edition revised and reset. *Старинар н.с.* I: 256–257.

1950b. Ка најстаријим словенским културама наше земље и проблему порекла извесних њихових облика, *Старинар* н. с. I: 27–37.

Гарашанин, Милутин и Ковачевић, Јован.

1950. *Преглед материјалне културе Јужних Словена у раном средњем веку*. Београд: Просвета.

Гачић, Дивна.

2005. *Миодраг Грбић (1901–1969) живот и дело*. Сремски Карловци: Завичајна збирка Сремски Карловци.

Графенауер, Бого, Душан Перовић и Јарослав Шидак (ур.).
1953. *Историја народа Југославије* I. Београд: Просвета.

Грбић, Миодраг.
1956. *Светла испод земље – биографија једног археолога*, аутобиографија, рукописно одељење Библиотеке Матице српске (бр. М-12424).
1956. Приказ: Hugh Hencken, Lagore Crannog, An Irish Royal Residence of the 7th to 10th Centuries, A. D. – Proceedings R. I. A. *Старинар н.с.* V-VI: 399.
1955. Приказ: Branko Gavela: Keltski oppidum Židovar. Докторска дисертација. *Старинар н.с.* III–IV: 266–269.
1954. „Предговор преводиоца". У *Словенске старине*, Лубор Нидерле, 7–8. Нови Сад: Матица српска.
1953. *Основи истраживања археолошких налазишта.* Београд: Научна књига.
1951. Приказ: Етногенеза Јужних Словена – Тематска изложба у Уметничком музеју. *Старинар н.с. II*: 290–291.
1939a. Келтска уметност. *Уметнички преглед 6*: 178–180.
1939b. „Преисториско доба Војводине." У: *Војводина* I: *од најстаријих време на до велике сеобе*, ур. Д. Ј. Поповић, 47–
60. Нови Сад: Историско друштво у Новом Саду.
1933. Милоје М. Васић: Преисторијска Винча I. Индустрија цинабарита и косметика у Винчи. Београд 1932. *Старинар*, трећа серија VIII/IX: 322-326.

Дворниковић, Владимир.
2000 [1939]. *Карактерологија Југословена*. Београд: Просвета.
1995 [1937]a. *Борба идеја* (ур. Братомир Гарић и Марина Давидовић). Београд: НИУ Службени лист СРЈ, Терсит.
1995b [1937]. „'Епски човек' или јесмо ли анахронизам у Европи?". У *Борба идеја*, ур. Братомир Гарић и Марина Давидовић, 85–107. Београд: НИУ Службени лист СРЈ, Терсит.

1954. Етнолошке маргиналије. *Гласник Етнографског музеја у Београду*, књ. XVII: 286–292.
1937. „Душа Балкана”. У *Књига о Балкану II*. Београд: Балкански Институт.

Дивал, Ноел.
2003. „Владислав Поповић и Сирмијум (1962-1999)”. У *Град царева и мученика (сабрани радови о археологији и историји Сирмијума)*, ур. Душан Познановић, 19–34. Сремска Митровица: Belpapir – Color art Pv.

Драгојевић, Предраг Н.
2011. О уделу археологије у заснивању историје уметности у Србији. *Зборник Народног музеја* XX-1: 489–501.

Душковић, Весна.
2006. „Београдске године” Ника Жупанича. *Гласник Етнографског музеја у Београду* 70: 141–154.

Жупанић, Нико.
1913. Понтијски Бугари. Прилог антропологији Добруџе. *Просветни гласник* 34: 967–980.
1911. Тројанци и Аријевци: прилози преисторији и палеоетнологији Мале Азије, Егеје и Балканског полуострва. *Гласник СКА* 86: 167–291.
1909a. Ка историји промене спољашности балканских народа (Одговор г. Јовану Радонићу). *Старинар н.р.* IV: 101–118.
1909b. Мисли о физијоетнологији. *Просветни гласник* XXX: 144–161.
1908. Систем историјске антропологије балканских народа. *Старинар н.р.* III: 1–70.
1907. Систем историјске антропологије балканских народа. *Старинар н.р.* II: 167–189.

Јанкулов, Борислав.

1952. Утврђивање Римљана и варвара из доба сеобе народа у Бачкој и Банату. *Рад Војвођанских музеја* 1: 7–37.

1940. Халштатска и латенска налазишта у Војводини. *Гласник Историског д руштва у Новом Саду* 13: 225–250.

1939. Железно доба Војводине. Порекло латенске културе. *Гласник Историс ког друштва у Новом Саду* 12: 257–284.

Јевтић, Милош.

2004a. *Памћење и опомене: разговори са Николом Тасићем (разговоре водио Милош Јевтић)*. Београд: Београдска књига.

2004b. *Прочитавања прошлости: Разговори са Ђурђем Бошковићем (разговоре водио Милош Јевтић)*. Београд: Београдска књига.

Јеротић, Владета.

2000. „Можемо ли још да се бавимо 'карактерологијом' Југословена?". У *Карактерологија Југословена* (фототипско издање 1939), Владимир Дворниковић, 1051– 1060, Београд: Просвета.

Јовановић, Александар.

1988. Налаз варваризованог тремисиса из Добре Воде код Светозарева, *Нумизматичар* 11: 83–86.

Јовановић, Бојан (ур.).

2008. Чајкановићев пут од античке и народне књижевности до српске религије и митологије. *Гласник етнолошког института САНУ* LVI (1): 37–51.

1992. *Карактерологија Срба*. Београд: Научна књига.

Јовановић, Војислав.
2003. „Јован Ковачевић (1920–1988)". У *Споменица Јована Ковачевића*, ур. Радован Бунарџић и Живко Микић, 9–17. Београд: Српско археолошко друштво.
1990. „Професор Јован Ковачевић (1920–1988), оснивач катедре за средњовековну археологију". У *Зборник Филозофсог факултета-научни скуп поводом стопедесетогодишњице Филозофског факултета*, ур. М. Поповић, 129–*136.*. Београд: Филозофски факултет.

Кавафи, Константин.
2009. *Песме*. Избор и превод са грчког Иван Гађански и Ксенија Марицки-Гађански. Београд: Танеси.

Ковачевић, Иван.
2001. *Историја српске етнологије II. Правци и одломци*. Београд: Српски генеаолошки центар.

Ковачевић, Јован.
1952. Изложба: Етногенеза Јужних Словена у раном средњем веку према материјалној култури. *Историски часопис* III: 407–411.

Корошец, Јосип, Милутин Гарашанин и Фердо Гестрин.
1953. „Наша земља у доба првобитног друштва и робовласничког поретка". У *Историја народа Југославије* I, ур. Бого Графенауер, Душан Перовић и Јарослав Шидак, 4–60. Београд: Просвета.

Кузмановић, Зорица.
2015. „Дискурс балканизма у српској археологији". У: *Српска археологија између теорије и чињеница III, Српска археологија између центра и*

периферије – књига апстраката (25. април 2015), ур. Марко Јанковић и Зорица Кузмановић, 20–22. Београд: Филозофски факултет.

Лома, Александар.
2006. „Веселин Чајкановић – судбина човека и његовог дела". У *Веселин Чајкановић: 1881–1946, каталог изложбе*, ур. Марија Вранић-Игњачевић, 7–9. Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић".

Мано-Зиси, Ђорђе.
Приказ: Jozef Kostrzewski, Les origines de la civilisation polonaise. *Старинар* н. с. II: 313-318.
Мано-Зиси, Ђорђе, Милутин Гарашанин и Мирјана Ђоровић-Љубинковић. 1950. *Етногенеза Јужних Словена у раном средњем веку према материјалној култури*. Београд: Уметнички музеј у Београду.

Марицки-Гађански.
1974. „Предговор: Историја као разјашњење прошлости човечанства." У *Историја старог света: Грчка, Рим*, Михаил Ростовцев, 5–9. Нови Сад: Матица српска.

Марић, Растислав.
1956. Милоје М. Васић (3/16 IX – 4 XI 1956). *Старинар*. н.с. V-VI: 403–406.

Марковић, Слободан.
2008. „Књижевно-публицистички рад Чедомиља Мијатовића у Британији". У *Успомене Балканског дипломате*, пр. Слободан Г. Марковић, 316–336. Београд: Радио-телевизија Београд.

Микић, Живко.

1998. О интердисциплинарности у српској археологији са посебним освртом на физичку антропологију. *Гласник САД* 14: 263–269.

Милинковић, Михаило.

1998. „Одељење за археологију". У *Филозофски факултет* 1838–1998, ур. Раде Михаљчић, 425–440. Београд: Филозофски факултет.

1997. „Филозофски факултет у Београду-Одељење за археологију". У *Енциклопедија српске историографије*, ур. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, 134–137. Београд: Knowledge.

1990. „Михаило Валтровић и оснивање Катедре за археологију". У *Зборник Филозофског факултета у Београду*, 189–195. Београд: Београдски универзитет.

Миљковић, Љубица.

2014. „Хронологија". У: *Марко Мурат: у част 150 година од рођења*, ур. Бојана Борић-Брешковић, 76–83. Београд: Народни музеј.

Митић, Милан.

1909. Приказ: Сима Тројановић, Die Megalithe in Serbien in Bezug auf einige Kulturverhältnisse der Balkanhalbinsel, *Старинар н. р.* година IV (свеска прва): 93–101.

1908. Аскоси из Винче. *Старинар н.с.* р. III: 185–188.

1907. Преисторијски златан накит из Велике Врбице. *Старинар н.с.* р. II: 99–144.

Митровић, Јован.

2013. Допринос Душана Карапанџића српској археологији на почетку XX века. *Зборник Народног музеја* XXI-1 (археологија): 63-90.

Михајловић, Владимир В.

2011. Канонски лепо-естетски критеријуми и генеза расизма. *Етноархеолошки проблеми* 6/3: 625-640.

Николић, Дубравка (ур.)

2008. *Винча, праисторијска метропола*. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду.

Николић, Дубравка и Вуковић, Јасна.

2008. „Од првих налаза до метрополе касног неолита: откриће Винче и прва истраживања". У *Винча, праисторијска метропола*, ур. Дубравка Николић, 39-86. Београд: Филозофски факултет Универзитета у Београду – Народни музеј у Београду – Музеј града Београда – Српска академија наука и уметности.

Новак, Виктор.

1958. Никола Вулић, научник и човек – 1872-945. *Из римске књижевности,* V-LXXVI. Београд: Српска књижевна задруга.

Острогорски, Георгије.

1998. *Историја Византије*. Београд: Народна књига.

1948. Утицај Словена на друштвени преображај Византије, *Историски гласник* 1: 12–21.

Палавестра, Александар.

2011a. *Културни контексти археологије*. Београд: Филозофски факултет.

2011b. У служби континуитета. Етно-археологија у Србији. *Етноантрополошки проблеми* 6/3: 579-594

2010. *Илирски грбовници и други хералдички радови*. Београд: Досије студио.

2000. Археологија у Балканском институту. Le memorial de l'Institut des etudes balkaniques – Trentieme anniversaire, *Balcanica* XXX–XXXI: 15–24.
2005. „Добросуседско немешање. Српска археологија и етнологија". У *Етнологија и антропологија: стање и перспективе, Зборник Етнографског института* САНУ 21, ур. Љиљана Гавриловић. 87-94. Београд: Етнографски институт.

Пантић, Мирослав.
2006. „Мавро Орбин". У *Краљевство Словена* Мавра Орбина, ур. Сима Ћирковић, XI-CXV. Зрењанин: Sezam Book.

Папазоглу, Фанула.
2007a. „Илирска и Дарданска краљевина: Порекло и развој, структура, хеленизација и романизација". U *Iz istorije antičkog Balkana: odabrane studije*, ur. Vlastimir Đokić, 64-90. Beograd: Equilibrium.
2007b. „Људске жртве и трагови канибализма кон неких средњобалканских античких племена". U *Iz istorije antičkog Balkana: odabrane studije*, ur. Vlastimir Đokić, 114-128. Beograd: Equilibrium.
2007c. „О 'хеленизацији' и 'романизацији'". U *Iz istorije antičkog Balkana: odabrane studije*, ur. Vlastimir Đokić, 249–-64. Beograd: Equilibrium.
2007d. „Хеленизовани варвари у Страбоновој 'Географији'". U *Iz istorije antičkog Balkana: odabrane studije*, ur. Vlastimir Đokić, 265–283. Beograd: Equilibrium.
1960. Приказ: В.В. Струве и Д. П. Калистов, Стара Грчка. *Жива антика* 10: 373-378.

Парежанин, Ратко.
1936. „Уводна реч". У *Књига о Балкану I*, VII–XVI. Београд: Балкански институт.

Петковић, Владимир. (уредник)
1955. *Старинар н.с.* III-IV.

Поповић, Душан.
1940. Приказ: „Карактерологија Југословена”. *Српски књижевни гласник* LXI, 551-553.

Равничар, М. М. (псеудоним Милана Митића).
1911. *О једној десетогодишњици*. Београд: Штампарија Ђ. Мунца, М. Карића и И. Бегова.

Раденковић, Небојша.
2011. *Милан Будимир као балканолог*. Докторска дисертација, Филозофски факултет Нови Сад.

Радић, Радивој.
2005. *Срби пре Адама и после њега. Историја једне злоупотребе: Слово против „новоромантичара”*. Београд: Стубови културе.

Радојчић, Светозар.
2009. *Споменица Светозара Радојчића*. Београд: Филозофски факултет.

Ружић, Мира.
2013. „О античкој уметности: историја уметности или археологија?” У *Антика и савремени свет, научници, истраживачи и тумачи: зборник радова*, ур. Ксенија Марицки Гађански, 334-346. Београд: Друштво за античке студије Србије.

Ренак, Саломон.
1951. *Аполо*. Београд: Српска књижевна задруга.

1937. „Метода у археологији”. У *Методе у наукама*. пр. Милорад Ђерић, Драгољуб Стојшић и Атанасије Поповић, 154-164. Београд: Графички институт.

Самарџић, Радован.
2006. „Краљевство Словена у развитку српске историографије”. У *Краљевство Словена* Мавра Орбина, ур. Сима Ћирковић, CXVII–CXLV. Зрењанин: Sezam Book.

Станић, Миле.
2013. Милан Будимир и САНУ – прилог био-библиографским истраживањима. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 79: 239-250.

Станковић, Влада.
2006. Срби у поезији Теодора Продрома и Анонима Манганског. *Зборник радова Византолошког института* XLIII, 437-450.

Срејовић, Драгослав.
2002. *Илири и Трачани: о старобалканским племенима* (приредио Видојко Јовић). Београд: Српска књижевна задруга.
2001a. „Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке”. У *Искуства прошлости*, прир. Видојко Јовић,105–115. Београд: Ars Libri.
2001b. „Кад смо били културно средиште света”. У *Искуства прошлости,* прир. Видојко Јовић, 115–140. Београд: Ars Libri.
2001c. „Балкански источници Милана Будимира”. У *Искуства прошлости,* прир. Видојко Јовић, 73–79. Београд: Ars Libri.
2001d. „Палеопсихологија и палеоетнопсихологија”. У *Искуства прошлости,* прир. Видојко Јовић, 191–196. Београд: Ars Libri.

2001e. „Критско-микенски религиозни симболи у Баденско-вучедолској култури”. У *Искуства прошлости,* прир. Видојко Јовић, 29–47. Београд: Ars Libri.
2001f. *Искуства прошлости* (приредио Видојко Јовић). Београд: Ars Libri.
1995. Све се то данас дешава по први пут, али увек на исти начин. *Флогистон* 2: 141-158.
1984. Милоје М. Васић, творац српске археолошке науке. *Старинар* н. с. XXXV: 25-32.

Срејовић, Драгослав и Александрина Цермановић-Кузмановић.
2000. *Речник грчке и римске митологије*. Београд: Српска књижевна задруга: Службени лист СРЈ.

Стевановић, Михаило, Миливој Павловић, Радомир Алексић, Ирена Грицкат-Радуловић и Драгослав Илић.
1962. *Речник српскохрватског књижевног и народног језика* (Књига II). Београд: Српска академија наука и уметности, Институт за српскохрватски језик.

Тасић, Ненад.
2007. *Винча, насеље првих земљорадника*. Београд: Креативни центар.

Тасић, Никола.
1979. „Методски приступи и методологија археолошких истраживања”. У *Методологија истраживања у праисторијској археологији*, ур. Радован Самарџић, 11–27. Београд: САНУ-Балканолошки институт.

Тош, Џон.
2008. *У трагању за историјом*. Београд: Clio.

Трговчевић, Љубинка.

2003. *Планирана елита. О студентима из Србије на европским универзитетима у 19. веку*. Београд: Историјски институт.

1986. *Научници Србије и старање југословенске државе.* Београд: Народна књига.

Ћирковић, Сима.

2006. „Кратак садржај првог и другог поглавља Орбинова дела". У *Краљевство Словена* Мавра Орбина, ур. Сима Ћирковић, CXLVIII-CLXIV. Зрењанин: Sezam Book.

Ђоровић-Љубинковић, Мирјана

1983. „Средњовековна археологија у Србији између два светска рата". У *Споменица Српског археолошког друштва 1883-1983*. Ур. Никола Тасић, 27–40. Београд: Српско археолошко друштво.

1955. Приказ: Joachim Werner, Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts. Sonderdruck aus Reinecke-Festschrift. *Старинар н.с.* III-IV: 274–276.

Удаљцов, Александар.

1948. Порекло Словена. *Историски гласник* 1: 22–32.

Фабијан, Јоханес.

2001. *Вријеме и други. Како антропологија прави свој предмет*. Никшић: Јасен.

Цветковић-Томашевић, Гордана.

1987. Упоредно испитивање вишеслојних археолошких налазишта у Хераклеји Линкестис, Улпијани и Сингидунуму у Београду. *Саопштења* 19, 7-20.

Хам-Миловановић, Лидија.

2009. „Назив и устројство Музеја кнеза Павла". У *Музеј кнеза Павла*, ур. Татјана Цвјетићанин, 90-123. Београд: Народни музеј у Београду.

Чајкановић, Веселин.

2003. *Српска стара религија и митологија*. Ниш: Просвета.

Чапо, Ерик.

2008. *Теорије митологије*. Београд: Клио.

Човић, Боривој.

1976. *Од Битмира до Илира*. Сарајево: Веселин Маслеша.

Џонсон, Метју.

2008. *Археолошка теорија*. Београд: Clio.

IZVORI:

ANTIČKI PISANI IZVORI:

Херодотова историја. Превео са старогрчког Милош Арсенић. 2003. Београд: Дерета.

Tacitus, Cornelius Publius. Germania. Превод Веселин Чајкановић. 2002. Тацитова Германија. Београд: Чигоја штампа.

NOVINSKI ČLANCI:

Politika, 2. jul 2015.

Politika, 4. novembar 1930.

Kolo, 1942.

WEB IZVORI:

http://www.bruno-latour.fr

https://gephi.github.io

http://www.f.bg.ac.rs/sr-lat/

ARHIVSKA GRAĐA:

ANM - *Arhiv Narodnog muzeja u Beogradu*

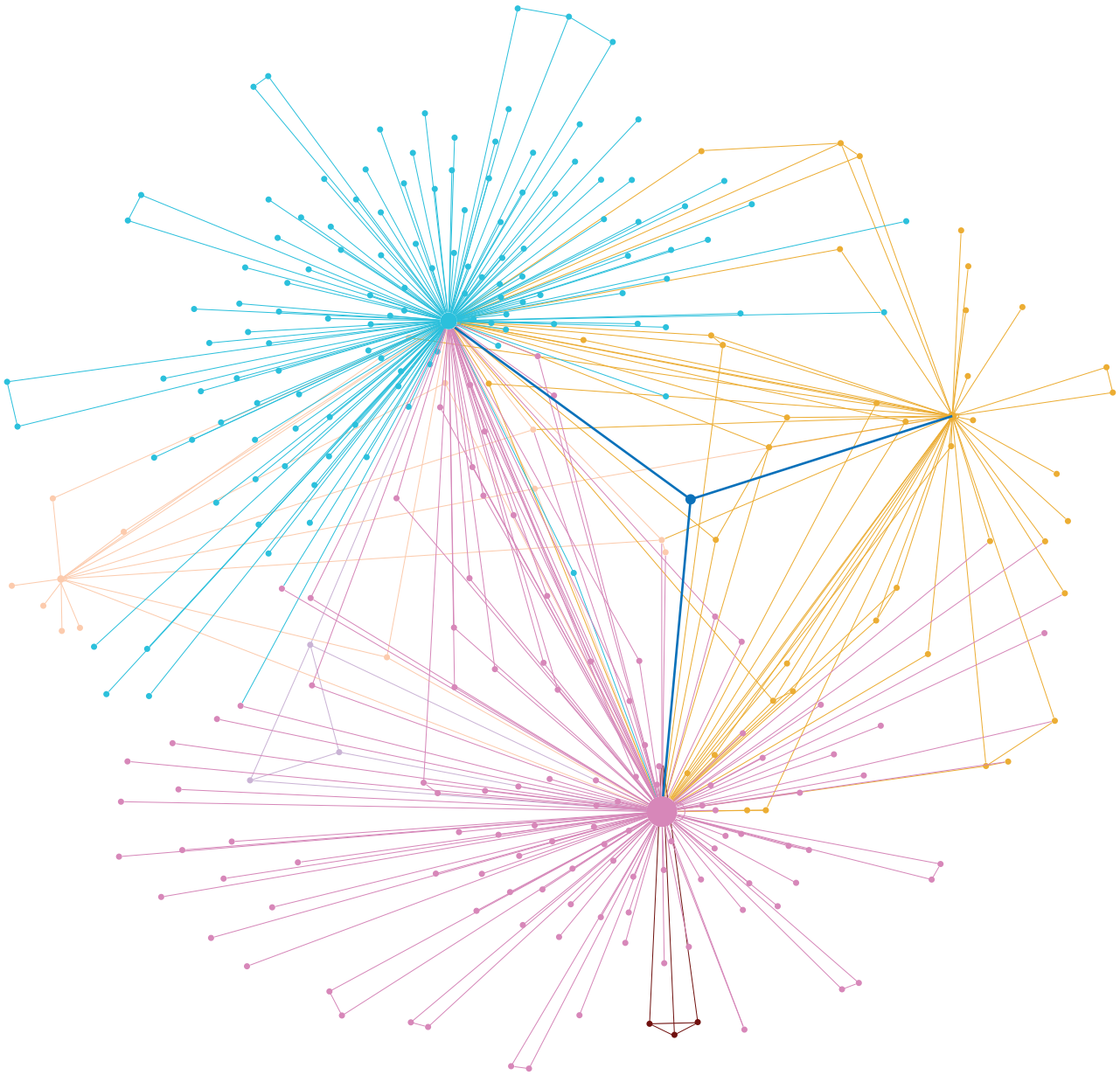

Legenda:

Garašanin M. Benac A. Srejović D. Gavela B. Papazoglu F.

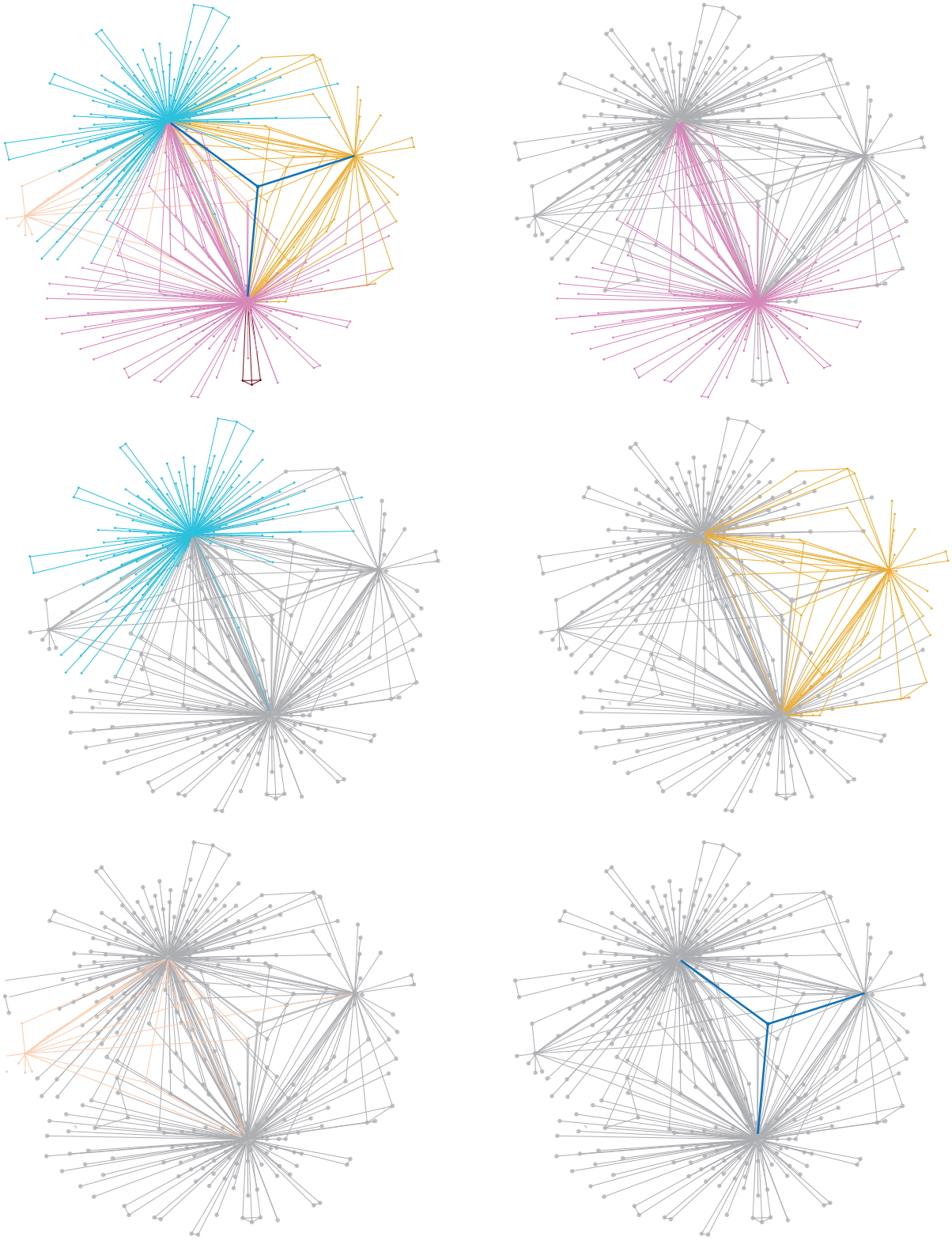

Legenda:

Garašanin M. Benac A. Srejović D. Gavela B. Papazoglu F.

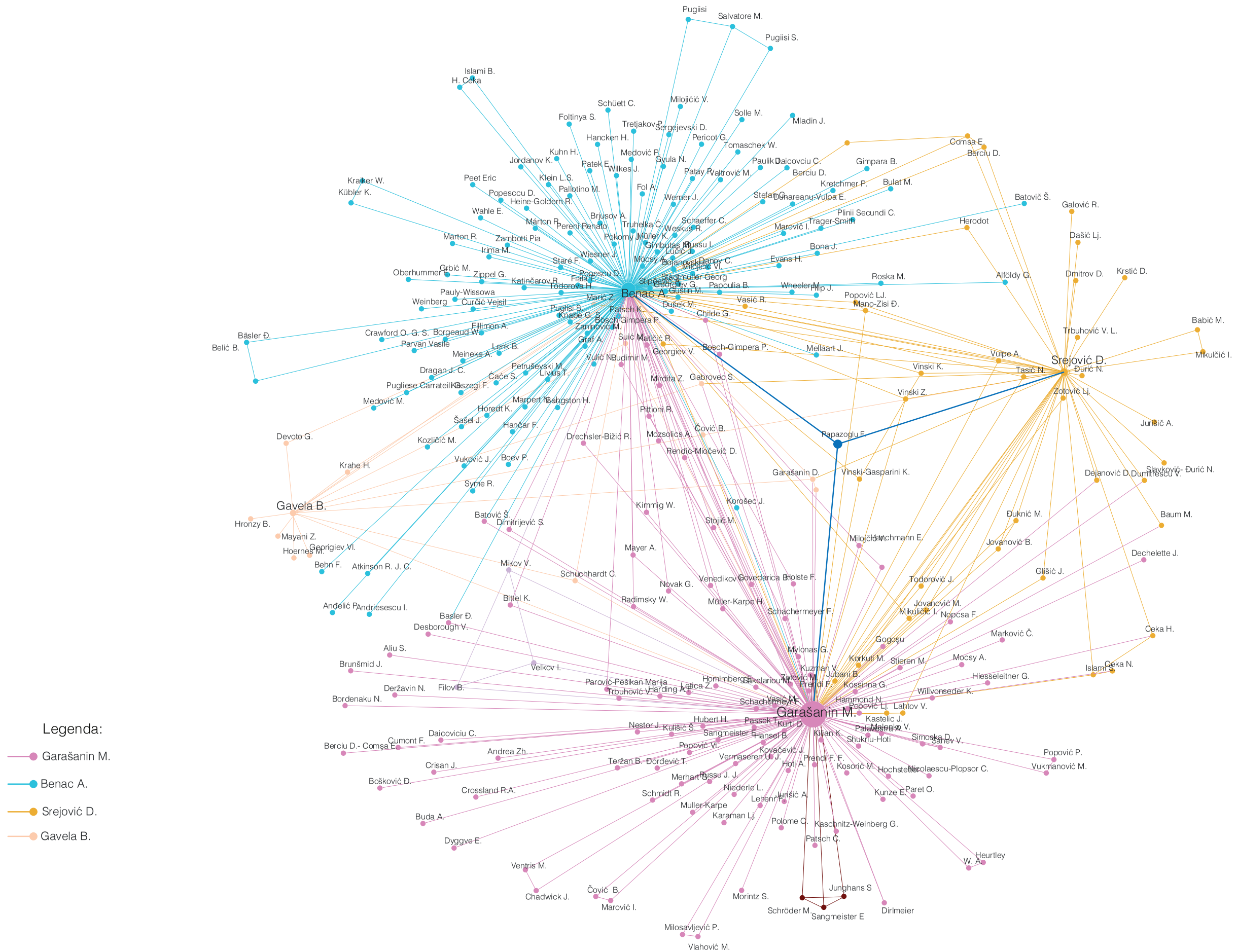

Prilog 3. Proučavanje paleobalkanske prošlosti, analiza mreža

Prilog 4. Izbor ključnih izdanja *Centra za Balkanološka ispitivanja* iz Sarajeva

I Teritorijalno, hronološko i etničko opredeljenje

- O teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba (Sarajevo, 1964)
- O Ilirima u antičkom dobu (Sarajevo, 1967)
- Predslavenski etnički elementi na Balkanu u etnogenezi Južnih Slavena (Sarajevo, 1969)

II Duhovna kultura

- Sahranjivanje kod Ilira (Beograd, 1979)
- Kultni simboli kod Ilira (Sarajevo, 1981)
- Duhovna kultura kod Ilira (Sarajevo, 1982)

III Sinteze i problemska pitanja

- Praistorija jugoslavenskih zemalja V – željezno doba (Sarajevo, 1987)
- Iliri i Albanci (Beograd, 1988)
- Paleobalkanska plemena između Jadranskog i Crnog mora od eneolita do helenističkog doba (Sarajevo – Beograd, 1991)

Prilog 5. a) Potraga za etnicitetom u jugoslovenskoj arheologijie i b) zamišljanje putanje etnogeneze (prema Brather 2002, 151).

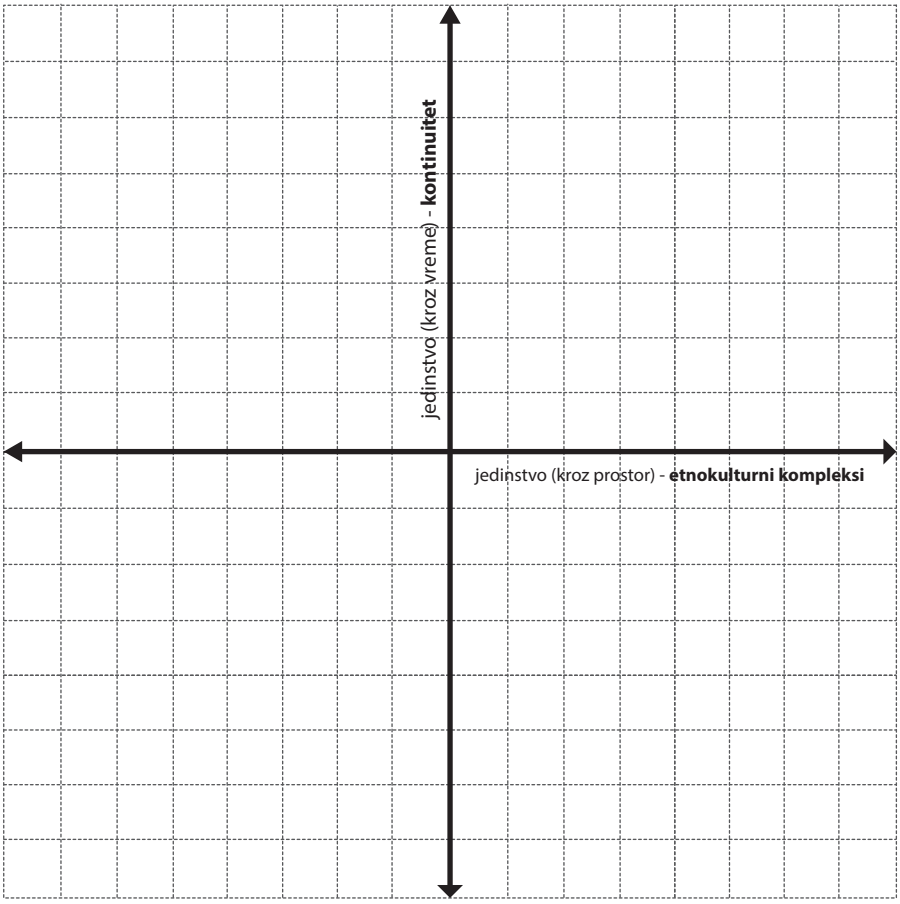

Prilog 6. Spisak članaka koji su korišćeni za analizu mreža

autor	delo	godina
Milutin Garašanin	Nastanak i poreklo Ilira	1988
Alojz Benac	Prediliri, Protoiliri, Prailiri	1964
Branko Gavela	O identifikovanju ilirskog etnosa	1971
Milutin Garašanin	Problem kontinuiteta u arheologiji	1964
Dragoslav Srejović	Karagač i problem etnogeneze Dardanaca	1973
Dragoslav Srejović	Pokušaj etničkog i teritorijalnog razgraničenja starobalkanskih plemena na osnovu načina sahranjivanja	1976
Alojz Benac	O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji	1987

Biografija autora

Monika Milosavljević je diplomirala na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu 2009. g. sa temom *Teorijsko-metodološki problemi arheologije osmanskog perioda u Srbiji*. Na istom Odeljenju 2010. g. je odbranila diplomski master rad pod nazivom *Teorijske perspektive u istraživanju divljeg čoveka kao koncepta Drugog u arheologiji*, da bi 2011. upisala doktorske studije. Od 2010. radi na Odeljenju za arheologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu, najpre kao istraživač na projektu, a zatim od 2013. kao asistent za užu naučnu oblast Arheologija. Učesnica je projekta *Arheološka kultura i identitet na Zapadnom Balkanu* Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije. Deo je tima okupljenog oko *Centra za teorijsku arheologiju* pri Filozofskom fakultetu u Beogradu, autorka je više stručnih tekstova i učesnica na naučnim skupovima u zemlji i inostranstvu. Interesovanja su joj arheološka epistemologija, istorija ideja u arheologiji, arheologija identiteta, socio-kulturna evolucija, medijevistika, studije recepcije prošlosti i kulturnog nasleđa.

Прилог 1.

Изјава о ауторству

Потписани-а Моника Милосављевић

број уписа 7А10 - 1

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

- резултат сопственог истраживачког рада,
- да предложена дисертација у целини ни у деловима није била предложена за добијање било које дипломе према студијским програмима других високошколских установа,
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио интелектуалну својину других лица.

Потпис докторанда

У Београду, 24. 8. 2015.

Моника Милосављевић

Прилог 2.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Мотика Милосављевић

Број уписа 7А10-1

Студијски програм ДОКТОРСКЕ СТУДИЈЕ АРХЕОЛОГИЈЕ

Наслов рада Концепт другости варварства и варваризације у српској археологији

Ментор др АЛЕКСАНДАР ПАЛАВЕСТРА

Потписани Мотика Милосављевић

изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла за објављивање на порталу **Дигиталног репозиторијума Универзитета у Београду.**

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског звања доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис докторанда

У Београду, 24.8.2015.

Мотика Милосављевић

Прилог 3.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Концепт *другости* варварства и варваризације у српској археологији

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство

2. Ауторство - некомерцијално

3. Ауторство – некомерцијално – без прераде

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима

5. Ауторство – без прераде

6. Ауторство – делити под истим условима

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци, кратак опис лиценци дат је на полеђини листа).

Потпис докторанда

У Београду, 24.8.2015.

Монина Милосављевић